

Қ. ҲАКИМОВ

ТОПОНИМИКА

**5110500 - “География ўқитиш методикаси” таълим йўналиши
талабалари учун дарслик**



ТОШКЕНТ - 2015

**Ҳакимов Қ. Топонимика: 5110500 -«География ўқитиш методикаси»
бакалавр таълим йўналиши талабалари учун дарслик. - Т.; 2015. 365 б.**

Масъул муҳаррир:

**Қораев С. - география фанлари доктори, профессор. Ўзбекистон
Республикаси «Ергеодезкадастр» давлат қўмитаси. Геодезия ва
картография миллий маркази.**

Тақризчилар:

**Эназаров Т. - филология фанлари доктори. Мирзо Улуғбек
номидаги Ўзбекистон Миллий университети профессори.**

**Низомов А. - геология-минерология фанлари номзоди. Низомий
номидаги Тошкент Давлат педагогика университети доценти.**

**Миракмалов М. - география фанлари номзоди. Мирзо Улуғбек
номидаги Ўзбекистон Миллий университети доценти.**

**Пардаев М. - тарих фанлари номзоди. Абдулла Қодирий номидаги
Жиззах Давлат педагогика институти доценти.**

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирининг
2015 йил ____ -сонли буйруғи билан дарслик сифатида
тавсия этилган.**

**Жиззах Давлат педагогика институти Илмий кенгашининг
06.02.2015 й., № 6 қарорига мувофиқ нашрга тавсия этиш сўралган.**

АННОТАЦИЯ

Китобда топонимиканинг асосий йўналишлари бўйича ҳозирги замон тушунчалари баён этилган. Топонимиканинг фанлар тизимида тутган ўрни аниқ белгиланган, соҳага оид илмий изланишлар тарихи, фаннинг ўзига хос хусусиятлари ва тадқиқот методлари аниқланган. Географик номларнинг мавжуд илмий классификацияси турлари таҳлил этилган, ҳамда жаҳондаги турли топонимик ҳодиса ва жараёнларнинг ўрни тадқиқ қилинган. Китобда топонимиканинг асосий назарий ва методологик жиҳатлари билан бирга минтақалар топонимиясининг умумий шарҳи берилган.

Дарслик олий ўқув юртларнинг 5110500 - «География ўқитиш методикаси» бакалавр таълим йўналишида таҳсил олаётган талабаларга мўлжаллаб тайёрланди.

АННОТАЦИЯ

В учебнике даны современные представления по основным направлениям топонимики. Показано место топонимики в системе наук, история развития научной мысли в названной области, принципы и методы науки. Рассматриваются существующие схемы классификации топонимов, анализируется разнообразие топонимических фактов и явлений, их роль в современном мире. Наряду с ключевыми теоретико-методологическими составляющими курса, дается общий региональный топонимический обзор.

Учебник предназначено для студентов высших учебных заведений обучающие по специальностям 5110500 - «Методика обучения географии».

ANNOTATION

The textbook represents modern notions of main trends in toponymy. The role of toponymy among other structure is shown that, the history of researches related to the field, the methods of research and special features of the subject were analyzed modern system of geographical place names were analyzed, the role of different toponymic events and processes were looked through. Moreover, the textbook includes information about general continental toponymy and the theory of toponymy and its methodological features were discussed as well.

The textbook is intended for undergraduate students of «The methodology of teaching Geography» - 5110500.

К И Р И Ш

Ҳозирги вақтда илмий тадқиқот ишлари кўпинча бир неча фанлар манфаатлари туташган жойда самарали ривожланмоқда. Географик номларни ўрганувчи топонимика - ана шундай фанлар сирасига киради. Топонимика фан сифатида, сўнгги аср давомида илдам суръатлар билан ривожланмоқда. Сабаби, фаннинг ўрганиш объекти бўлган географик ном - миллий ва маънавий қадриятларни ажралмас таркибий қисмидир, уларни ўрганиш доимо долзарб масала ҳисобланади. Хусусан, жамият, илм-фаннинг тез суръатлар билан ривожланаётган ҳозирги даврда, географик объектларнинг номларига қўйиладиган талаблар ҳам такомиллашиб бормоқда. Натижада, географик номларга бўлган қизиқиш, вақт ўтиши билан камайган эмас, аксинча сезиларли даражада кўпайди.

Маълумки, географик номлар замонавий цивилизациянинг ажралмас қисми, шу сабабдан инсониятни, жамиятни асрлар давомида шаклланган ўзига хос топонимик муҳитсиз тасаввур қилиш қийин. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов номларни давр, замон маҳсули сифатида таърифлаб, **“Юксак маънавият-енгилмас куч”** асарида “аждодларимиз ўзлари яшайдиган маҳалла, шаҳар ва қишлоқлар, боғ-ҳиёбонларга ном танлашда жуда катта эътибор берган. Қадимий номларда ота-боболаримизнинг ҳаёт ва тафаккур тарзи яққол ўз аксини топган, улар халқимизнинг азалдан ўтроқ ҳаёт кечириб, юксак маданий турмуш даражасига эга бўлганлигидан далолат беради” деб ёзган.

Сўнгги вақтларда жой номларининг келиб чиқиш қонуниятлари, тарихий қатламлари, топонимлар классификацияси турлари, географик объектларнинг номлаш тамойиллари ҳамда уларнинг тадқиқот методлари каби масалалар кўпчилик мутахассисларни қизиқтирмоқда. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ҳозирги кунгача, ҳатто собиқ Иттифоқ даврида ҳам Топонимика фани бўйича махсус дарслик мавжуд бўлмаган. Фақат сўнгги йилларда чоп этилган С.Қораев (Топонимика. Т., 2006, -320 б.) ва А.Низомов (Топонимика. Т., 2012.-120 б) ларнинг ўқув қўлланмасидан фойдаланиб келинган.

Ушбу дарслик Топонимика фанининг намунавий ўқув дастури асосида ва муаллифнинг кўп йиллик педагогик тажрибасидан келиб чиққан ҳолда ёзилди. Дарсликни мақсади - мавжуд географик, тарихий ва лингвистик маълумотлар негизида топонимика фани ҳақида илмий тушунча ҳосил

қилиш. Дарсликни вазифаси - топонимиканинг фанлар тизимида тутган ўрнини белгилаш, топонимик тадқиқотлар тарихи ва усуллари ҳақида билимларни шакллантириш, асосий топонимик қонуниятларни ёритиш, географик номларни классификациялаш тўғрисидаги муаммоларни ўрганиш, мавжуд топонимик тизимларнинг минтақавий хусусиятлари ҳақида умумий тушунча бериш, ўқувчиларни турли топонимик факт ва ҳодисалар билан яқиндан таништириш ҳамда ҳозирги замонда уларнинг ролини аниқлашдан иборат.

Мазкур дарсликда топонимиканинг ҳозирги замон муаммоларига оид тушунчалар умумлаштирилган ва тизимли тадқиқ қилинган. Фаннинг назарий-методологик жиҳатлари билан бирга минтақалар топонимиясига оид умумий тавсиф берилган. Дарсликни мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб, унинг таркибий қисмлари қуйидагича: **биринчи** бобда топонимика фанининг умумий қонуниятлари таҳлил қилинган, **иккинчи** боб географик номларнинг классификациясига бағишланган, **учинчи** бобда амалий топонимиканинг ҳозирги замон муаммолари, яъни, жой номларининг ёзилиш қоидалари, транскрипцияси ва уларни стандартлаш каби масалалари тадқиқ қилинган, **тўртинчи** боб макроминтақалар топонимиясининг ҳудудий таҳлилидан иборат.

Муаллиф, қўлёзмани кўриб чиқишда ва уни нашрга тайёрлашда иштирок этган барча кишиларга, айниқса масъул муҳаррир г.ф.д., профессор С.Қораев, тақризчилар: ф.ф.д., профессор Т.Эназаров, г-м.ф.н., доцент А.Низомов, г.ф.н., доцент М.Миракмалов ҳамда т.ф.н., доцент М.Пардаевга китобни мазмуни ва таркибий қисмларини такомиллашувида берган қимматли маслаҳатлари учун миннатдорчилик билдиради.

**НОМ МАЪНОСИНИ ТЎҒРИ АНГЛАГАН КИШИ ЖОЙНИ ҲАМ ЯХШИ
БИЛАДИ.**

I-БОБ. ТОПОНИМИКАНИНГ УМУМИЙ ҚОНУНИЯТЛАРИ

1-МАВЗУ: ТОПОНИМИКАНИНГ ВАЗИФАСИ ВА ФАНЛАР ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ. ТОПОНИМИКАНИНГ АСОСИЙ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

1.1. Топонимиканинг вазифаси ва фанлар тизимидаги ўрни

Режа:

1. Топонимика фанининг мақсади ва вазифаси.
2. Фанлар тизимида топонимиканинг ўрни ва аҳамияти.
3. Топонимика ва география фанларининг алоқадорлиги.

Мавзунинг мақсади: Топонимика фанининг мақсади ва вазифаларидан келиб чиқиб, унинг интеграл фан эканлиги ҳақида илмий тушунча бериш ҳамда топонимикани география фанлари тизимида тутган ўрнини аниқ белгилашдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Топонимика, топонимия, топоним, географик ном, жой номи, апеллятив, атоқли от, ономастика, интеграл илмий йўналиш, «чегаравий» фан, топонимнинг адреслик функцияси.

Топонимика фанининг мақсади ва вазифаси.

Бизни ўраб турган ҳар қандай географик объектни номи бор, улар объектларни бир-биридан фарқ қилиш учун хизмат қилади. Шу сабабдан, тилдаги кўпгина сўзлар номларга (атоқли отга) айланган. Сўз билан буюмларни (китоб, стол, стул, телевизор), мавжудодларни (одам, қуш, ҳайвон, ўсимлик), тасаввурий тушунчаларни (қувонч, ғазаб, гўзаллик, ҳордиқ), сифат ва хусусиятларни (яхши, катта, ёмон, чуқур, меҳнаткаш) ва бошқаларни ифодалаши мумкин. Бу сўзларнинг ҳар бири аниқ бир предметга тегишли эмас, балки бутун бир ўхшаш предметларни белгилайди.

Бошқача айтганда, улар турдош отлар, яъни, апеллятивлар (лотинча, *appellativum*- “*атоқли отни акси*”) ҳисобланади. Аммо, тилда шундай сўзлар ҳам борки, улар фақат битта предмет ёки объектга тегишли ва сўз уни бошқалардан фарқ қилиши учун хизмат қилади. Бундай сўз ёки сўзлар бирикмаси атоқли от деб аталади. Атоқли от - бирон географик объектни бошқа объектлардан фарқ қилиш учун хизмат қиладиган сўз ёки сўзлар бирикмаси, оним: Мирзачўл, Тошкент, Самарқанд ва ҳоказо. Географик номлар, яъни, топонимлар (юнонча, *topos* - “*жой, макон*”; *onima* - “*ном*”, *исм*) ҳам атоқли отлар бўлиб, унинг энг такомиллашган туридир. Ҳар бир географик объектнинг ўз номи бор, у жойни бирон хусусиятини ёки объект билан боғлиқ тарихий воқеа-ҳодисаларни ўзида мужассам этган оддий сўз билан жойнинг иттифоқи ҳисобланади. Бинобарин, географик номлар «ўлик» сўзлар эмас, балки замирида халқ ҳаёти, тарихи, тили ва шунга ўхшаш бошқа кўплаб сирларни асраётган маънавий хазинадир.

Топонимлар олами жуда хилма-хил ва қизиқарли. Инсон пайдо бўлганидан буён беҳисоб ва мураккаб номлар дунёсида яшайди. Кураи заминда ҳар хил давр ва тилга мансуб миллионлаб географик номларнинг уйғунлигини кўриш мумкин. Уларни ҳар куни радиодан эшитамиз, газетада ўқиймиз, телеэкранларда ва компьютер мониторларида кўрамиз. Хусусан, атлас ва географик карталарни номларсиз тасаввур қилиш қийин. Ҳаётда содир бўлган ёки бўлаётган кўплаб воқеа-ҳодисаларни географик номлар орқали англаб олиш мумкин.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, номнинг маъноси объектга ном берилаётган вақтда муҳим, кейинчалик у назардан бир оз четда қолади. Шу сабабдан, кўпинча бизга яхши таниш бўлган географик номларни ҳам қандай маънога эга эканлигини билмаймиз, фақат зарурат пайдо бўлганда у ҳақда ўйлаш керак бўлади. Умуман, инсон унинг бевосита атрофида содир бўлаётган воқеа ҳодисаларга муносабат билдирмасдан қолмайди. Шу сабабдан, кишилар назарига тушган дунёдаги ҳамма нарсани номи бор, демак инсон ном бермасдан яшай олмайди. Одамлар бир географик объектни, иккинчисидан фарқ қилиш учун турли хил номларни ўйлаб чиқарган. Бошқача айтганда, жамият ҳаётида содир бўлган хилма-хил воқеа-ҳодисалар жой номларида муҳрланиб қолган.

Ҳ.Ҳасанов таъбири билан айтганда, номларнинг ўз тарихи, халқ, қабила, табиат, ҳўжалик, ҳодиса ва кашфиётга мансублиги бор. Агар номлар тарихи тилга кирса, тоғлар ва сувларнинг хосияти, ўсимлигу ҳайвонот турлари, савдо-сотик, касб-ҳунар, хазиналар, жанглари эътиқодларимизнинг ҳаммаси аён бўлади. Демак, топонимлар кишилиқ жамияти ривожланишининг муҳим элементлардан бири, табиат, тарих, ҳаёт ва инсоният кўзгуси ҳисобланади.

Шундай экан, ҳозирги жамиятни, замонавий цивилизацияни, халқлар ва мамлакатлар ўртасидаги ҳар қандай алоқаларни географик номларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Маданият ва илм-фаннинг ривожланиши, тобора авж олаётган халқаро алоқалар географик номларни борган сари кўпроқ қўллашни тақозо қилмоқда.

Маълум бир ҳудуддаги географик номларнинг йиғиндиси шу ҳудудда яшовчи халқларнинг асрлар давомида, номлар яратишдаги ижод маҳсули ҳисобланади. Дунёда қанча географик ном борлигини ҳеч ким аниқ билмайди. Тахминий ҳисобларга кўра, бутун ер шарида ярим миллиарддан ортиқ географик ном бор. Ҳолбуки, улар қаторига сой, жилға, булок, кудук, жар, қир, маҳалла, гузар, кўча каби микротопонимлар кирмайди. Агар, ер юзидаги барча катта-кичик жой номларини ҳисобга олиш имкони бўлганда, сон-саноксиз рақам ҳосил бўлар эди.

Географик номлар - бу мамлакат, шаҳар ёки бирон бир табиий объект билан танишишда унинг ташриф ёрлиғи вазифасини бажаради. Шу сабабдан табиийки, топонимларнинг яратилиши сабабларини англаш, уларни шаклланиши, ривожланиши, яшовчанлиги, ўзгариши, адреслик функцияси, ахборот (информация) ташиши ва қандай маъно касб этишини аниқлаш зарурияти пайдо бўлади. Юқорида қайд қилингандек, ушбу масалаларни аниқлаш билан махсус фан ҳисобланган топонимика шуғулланади. Шу билан бирга, жой номлари илмий, сиёсий, амалий ва тарбиявий аҳамиятга молик эканлиги туфайли, бир қатор бошқа фанлар учун ҳам ўрганиш объекти ҳисобланади.

Топонимика ва топонимияни бир-биридан фарқлаш мақсадга мувофиқ. **Топонимика** - географик номларни пайдо бўлиши, шаклланиши, ривожланиши, ҳозирги ҳолати, маъно-мазмуни, талаффузи ва ёзилишини ўрганувчи илмий фандир. **Топонимия** - деганда муайян ҳудуддаги географик номларнинг йиғиндиси назарда тutilади. Бошқача айтганда, топонимия топонимика фанининг ўрганиш объекти ҳисобланади.

Топонимиканинг фанлар тизимидаги ўрни.

Топонимика интеграл илмий йўналиш, «чегаравий» фан ҳисобланади. У география, филология (лингвистика) ва тарих каби фанларнинг манфаатлари туташган жойда пайдо бўлиб, уларни мужассамлаштириб ривожланган. Шу сабабдан, топонимикани эгаллаган мавқеи, унинг фанлар тизимидаги ўрни, турлича қарашларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Ҳар ҳолда шуниси аниқки, ҳар қандай салмоқли топонимик материал ҳар учала фанга ҳам ўрганиш ва тадқиқот манбаи ҳисобланади, аммо, уни ҳар бир тадқиқотчи ўз мутахассислиги нуктаи назардан ўрганади.

Географик картада келтирилган бой ва хилма-хил ахборотлар орасида номлар алоҳида ўрин тутиши ҳамда топонимнинг адреслик функцияси тил - факти ва тарих - ҳодисасидан кўра муҳимроқ эканлигини ҳеч ким инкор этмайди. Маълумки, у муҳим ижтимоий - сиёсий функцияни бажаради, ер юзасидаги барча географик объектлар учун ориентир (мўлжал) саналади. Бу фикрни тасдиқлаб филолог-топонимист олим *Т.Нафасов* шундай ёзади: «...қадимий география фани бағрида пайдо бўлган янги йўналишлардан бири топонимикадир. Топонимия билан азал-азалдан географлар, география фани шуғулланиб келган. Сўнгра бу соҳа билан тарихшунослар, археологлар қизиқиб, тарихий номларнинг маъноси, таркиби, қайси тилга мансублиги каби масалаларни тадқиқ қилишди. Энг сўнгида топонимия тилшуносликнинг тадқиқ объектига айланди». Дарҳақиқат, топонимикани интеграл ёки “чегаравий” фан эканлигини қуйидаги чизмада ҳам кўриш мумкин.



Топонимларнинг адреслик функцияси нақадар муҳимлигини рус топонимисти *В.А.Никонов* аниқ таърифлаган: «Бир лаҳзага фараз қилайлик, планетамизда географик номлар ўчириб ташланди. Шаҳарлар, қишлоқлар, дарёлар, денгизлар, тоғлар, давлатлар, кўчалар ҳаммаси номсиз. Натижада, транспорт изидан чиққан, одамлар қаерга юришини, юкларни қаерга

туширишни, тез ёрдам машинаси қаерга боришини билмайди, жаҳон хўжалиги инқирозга, инсоният эса ибтидоий жамоа даврига тушиб қолиш хавфи пайдо бўлган, бунинг ҳаммаси кичкина бир географик ном туфайли».

“Топонимист В.А.Никоновга эргашиб бирпас фараз қилайлик. Жой (кўча, станция, шаҳар) номларнинг ҳаммаси ўчириб ташланса нима бўларди? Бунда почтанинг иши тўхтаб қолар, тез ёрдам машинаси кўчаларни тополмай саргардон бўлар, одамлар қайси автобусга тушишини билмас, Наманганга жўнатилган посилка Хоразмга бориб қолар эди” деб ёзган эди атоқли топонимист олим, профессор Ҳ.Ҳасанов.

Т.Нафасовнинг ёзишича, узоқ вақтлар топонимикани географик фан, география илмига хос илмий йўналиш деган қараш ҳукмрон мавқеда бўлди. Бу фикр юзага келишининг объектив сабаб ва омиллари бор. Жой номи - географик объектнинг махсусланган, ер шарининг маълум нуқтасида мавжуд бўлган аҳоли яшаш масканларининг, ер юза шакллариининг номи сифатида дастлаб илмга география фани ва унинг тадқиқотчилари тамонидан киритилган. Хулоса сифатида топонимист олим, география топонимиканинг дебочаси ва дояси деган фикрни алоҳида қайд қилган. Худди шундай, XX асрнинг иккинчи ярмида географик фанларнинг янги классификациясини яратган географ олимлар (Рябчиков, 1959, Калесник, 1961), топонимикага ҳам шу қатордан жой ажратишган. А.В.Маракуев эса топонимикани географик фан ҳисоблаб у тўғрисида алоҳида асар ёзган.

Содда қилиб айтганда, жой номларининг ўзига хос жиҳатларидан бири шуки, уларда кўпинча географик муҳитнинг хусусиятлари - рельеф шакллари, ўсимлик ва ҳайвон номлари акс этган бўлади. Шунини ҳисобга олган ҳолда айтиш мумкинки, ҳар қандай лисоний ва тарихий топонимик тадқиқотлар ҳам, фақат муайян географик ҳудудда амалга оширилиши мумкин. Демак, топонимлар нафақат тил қонунуниятлари ёрдамида, балки, кўпинча географик қонуниятлар асосида ҳам пайдо бўлади. Халқ бирон табиат ҳодисасини географик термин билан ифода этади, шу сабабдан, географик номлар таркибида улар кўп учрайди. Бинобарин, топонимика билан шуғулланишни ният қилган ҳар қандай мутахассис албатта, географиядан яхши хабардор бўлиши керак. Бошқача айтганда, географияни яхши билмасдан туриб топонимика билан шуғулланиш ишончли натижалар бермайди.

Географик номлар ҳар доим ҳам бирон тарихий шароит тақозоси билан дунёга келади ва жуда узоқ вақт сақланиб қолиши боис тарих фани учун ҳам жуда катта аҳамиятга эга. Аниқроқ қилиб айтганда, ҳар бир номнинг ўз тарихи бор, унда муайян тарихий воқеа-ҳодисалар мужассам. Шундай экан, ҳар бир ном ихчам бир тарих ва улар аниқ бир тарихий воқеълар билан

боғлиқ ҳолда пайдо бўлган. Ишонч билан айтиш мумкинки, топонимияда аҳоли миграцияси, урушлар, этник алоқалар ўз аксини топган ва ҳар бир тарихий даврнинг ўзига хос топонимик қатламлари мавжуд.

Тарихчи олим *А.Набиев* топонимиканинг тутган ўрнига ўз муносибатини билдириб шундай ёзган: “Демак, топонимика ўлкашуносликнинг ажралмас бир қисми ҳисобланади. Ҳозирги вақтга келиб, ўлкашунослик бўйича олиб борилаётган тадқиқот ишлари билан бир қаторда унинг ажралмас қисми бўлган топонимика ҳам аста-секин ижтимоий фанлар қаторида ривожланиб бормоқда”. Рус олими *А.И.Поповни* “Топонимика - тарихий фан” номли асар ёзганлиги ҳам маълум. Хулоса қилиб айтганда топонимика тарих фани билан узвий боғланган.

Топонимика тилшунослик (лингвистика) фани билан ҳам узвий боғлиқ. Чунки, топоним - бу сўз, атоқли от, лингвистик категория, тил маҳсули, шу боис тил қонуниятларига бўйсўнади ва филологлар томонидан ўрганилади. Номлар тилдаги муаяйн қатламнинг тарихи, шаклланиши, ривожланишини ўзида акс этади. Маълумки, тилшуносликда атоқли отларни ўрганувчи ономастика (юнонча, *onomastike* - “*ном бериш санъати*”) соҳаси мавжуд. Ономастика - атоқли отларни турларини ёки онимларни ўрганади, жумладан, кишилар исми - антропоним, ўсимлик номлари - фитоним, ҳайвонлар номи - зооним, уруғ, қабила, халқлар номи - этноним ва ҳоказо. Шулар қаторида географик объектларнинг атоқли номларига ёки топонимларга ҳам алоҳида эътибор беради.

Э.М.Мурзаев топонимикани фанлар тизимидаги ўрнига баҳо бериб, бу масалада олимлар орасида зиддиятли фикрлар мавжудлиги ва у ҳозирга қадар узил-кесил ҳал бўлмаганлигини таъкидлаган. *Ҳ.Ҳасанов* ҳам бу масалада ўз муносабатини билдириб: «Топонимика аслида географиянинг бир тармоғи бўлиб, тилшунослик фанига ҳам, тарих фанига ҳам узвий боғланган. Топонимикани тилшунослик ёки тарих фанининг бир тармоғи десак хато бўлмайди. Ҳар бир фан соҳиби топонимик тадқиқотларда ўз мутахассислигини устун қўяди», деб ёзган.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳеч бир фан топонимик тадқиқотларда “монополия”га эга бўлмаслиги керак. Топонимикага лингвистик, тарихий ва географик тадқиқот методларидан самарали фойдаланадиган алоҳида фан сифатида қараш керак. Хулоса қилиб айтганда, топонимика - мустақил “чегаравий” фан. У алоҳида илмий йўналиш сифатида география, тилшунослик ва тарих фанларининг имкониятларидан тўғри фойдаланса катта ютуқларга эришиши мумкин.

Савол ва топшириқлар:

1. Топонимика фанининг мақсади ва вазифаси нимадан иборат ?

2. *Топонимика фанининг предмети ва объекти ҳақида маълумот беринг.*
3. *Топонимиканинг фанлар тизимидаги ўрнини аниқ белгиланг.*
4. *Топонимика ва география алоқадорлиги ҳақида нимани биласиз?*

Тест топшириқлари

1. Топонимика интеграл ва чегаравий фан деган тушунча қандай маънога эга?

- А. География, лингвистика, тарих фанлари манфаатлари туташган жойда пайдо бўлган.
- В. Филология, тарих, этнология фанлари чегарасида пайдо бўлган.
- С. Тарих, фалсафа, иқтисодиёт фанлари билан интеграллашган.
- Д. Биология, фалсафа ва тарих фанлари қиррасида пайдо бўлган.

2. Топонимика сўзи қайси тил маҳсули?

- А. Грек
- В. Лотин
- С. Араб
- Д. Форс

3. Топонимия нима?

- А. Маълум ҳудуддаги жой номлари йиғиндиси
- В. Жой номларини ўрганадиган фан
- С. Аҳоли турар жойлари
- Д. Номаълум ном

4. Маълум ҳудуддаги жой номлари йиғиндиси бу....

- А. топонимия
- В. топонимика
- С. топономика
- Д. топоним

5. Ойконим бу ...

- А. Аҳоли манзилгоҳлари номи
- В. Шаҳар ичидаги объектлар номи
- С. Анъанавий ном
- Д. Ғорлар номи

1.2. Топонимиканинг асосий ривожланиш босқичлари

Режа:

1. Қадимги дунё ва ўрта асрлардаги топонимик маълумотлар.
2. Илмий топонимикани пайдо бўлиши.
3. Ҳозирги замон топонимика фанининг шаклланиши ва ривожланиши.

Мавзунинг мақсади: Қадимий топонимик маълумотларни шаклланиши, уларнинг асосий ривожланиш босқичлари, илмий топонимикани пайдо бўлиши ва ҳозирги замон топонимика фани ҳақида маълумот бериш ҳамда топонимика фанига қизиқиш ўйғотиш.

Таянч ибора ва атамалар: Фан, амалиёт, амалий эҳтиёж, ижтимоий эҳтиёж, географик объект, оддий турдош отлар, топонимга айланиш, топонимик маълумотлар, формантлар, илмий топонимика, ҳозирги замон топонимикаси.

Қадимги дунё ва ўрта асрлар.

Географик номлар ва уларнинг маъно мазмунига қизиқиш цивилизациянинг энг дастлабки босқичларида пайдо бўлган. Шу боис, инсоният тарихи қанчалик қадимий бўлса, географик номлар ҳам шунча қадимийдир. Кишилар дастлаб ҳар қандай географик объектни оддий турдош отлар - терминлар билан аташган, яъни, сув, тоғ, кўл, тепа, жар ва ҳоказо. Кейинчалик жамиятнинг ривожланиши билан жой номлари ҳам қатъийлашиб борган, яъни, турдош отларни атоқли отга, топонимга айланишига сабаб бўлган. Масалан, қадимги туркий халқлар катта дарёни - ўкуз, эдил, жайхун деб аташган. Катта дарё маъносини англатувчи бу сўзлар кейинчалик дарё номига айланган.

Маълумки, ҳар қандай фан амалиёт талаблари асосида пайдо бўлади ва ривожланади. Топонимика биринчи галда географиянинг амалий эҳтиёжлари таъсирида вужудга келди. Дастлабки, сайёҳлар ўзлари кашф этган ерларга ном бердилар, узоқ ўлкалар ва шаҳарларнинг номларини ҳаммага маълум қилишди. Илк бор географик номларни тўплаб ўрганганлар ҳам географлар бўлган.

Топонимларни изоҳлаш, таснифлашга бағишланган дастлабки уринишларни қадимги миср, юнон, хитой, ҳинд, форс, Византия ва Рим тарихчи ва географлари асарларида ҳамда бошқа ёзма манбаларида учратиш мумкин. Антик дунёда эса тарихий - географик асарлар яратиш билан бирга географик номларни изоҳлаш анъанаси пайдо бўлган. Аммо, бу даврда

топонимларнинг этимологияси турлича шарҳланган. Кўпинча, жой номларининг келиб чиқиши қандайдир афсонавий сюжетлар билан боғлаган. Шу билан бирга географик номлар баъзан тўғри талқин қилинган, унда кўпинча объектнинг реал аломатлари, географик ўрни ва ҳоказо инобатга олинган.

Қадимги ва дастлабки маълумотларни *Геродот*ни «Тарих», *Страбон*ни «География», *Арриан*, *Плутарх*, *Квинт Курций Руф* каби қадимги дунё олимлари асарларида учратиш мумкин. Масалан, Геродот ўз асарларида мамлакатлар, шаҳарлар, денгизлар, дарёлар номларининг маъносини тушунтириб беришга ҳаракат қилган. Антик дунё муаллифлари географик номларни, киши исмларини мавжуд бўлган номлаш қонуниятларни ва уларнинг ўзаро алоқадорлигини аниқламасдан асосан этимологик жиҳатдан изоҳлашган. Натижада, топонимик маълумотлар гарчи қизиқарли бўлса ҳам, аммо, илмий асосга эга бўлмаган.

Топонимик ахборотни ишончли манба сифатида, илк бор милодий I-асрда испан антик олими *Помпоний Мела* ўзининг «Хорография» асарида илмий жиҳатдан тадқиқ қилишга ҳаракат қилган. Замонавий топонимикани ўрта асрларда яшаб ижод қилган Ўрта Осиёлик олимларнинг хизматларисиз тасаввур қилиш қийин. Ўша даврда Ўрта Осиёда ёзилган тарих, география, тилшуносликка оид асарларда топонимикага оид маълумотларни кўплаб топиш мумкин. Масалан, 982-983 йилларда, форс-тожик тилида, номаълум муаллиф томонидан ёзилган «Худуд ул-олам» тарихий-географик асарида Мовароуннаҳр вилоятлари, шаҳарлари, тоғлари, дарёлари ва уларнинг номлари, айниқса, ҳудуднинг қадимий топонимияси ҳақида талайгина маълумотлар топиш мумкин.

Асарнинг тўла номи “Китоб ҳудуд ул-олам мин ал-машриқ ила-л-мағриб” (“Оламнинг машриқдан мағрибгача бўлган чегаралари ҳақида китоб”) бўлиб, фанда қисқача “Худуд ул-олам” шаклида танилган. Китоб бир нусхадан иборат ва уни 1892 йили *Абулфазл Гулпайгоний* Самарқанддаги китоб дўконидан топган. У орқали китоб рус шарқшуноси *А.Г.Туманский* қўлига тушиб, Санкт-Петербургга олиб кетилган. Асар ҳақида дастлаб *А.Гулпайгоний*, сўнгра *А.Г.Туманский* илм аҳлига ахборот беришган. Китобда ўша даврда маълум бўлган вилоятлар ва подшоҳликлар, уларда яшовчи қавмлар уларнинг урф-одатлари, расм-русумлари ҳамда ҳар бир шаҳарнинг табиий-географик шароити таърифланган. Масалан, Сўғд ва Уструшона шарқий эллар орасида энг обод жой, у ерда оқар сувлар кўп, иқлими баҳаво, одамлари меҳмондўст ва хушмуомала деб таъриф берилган. *В.В.Бартольд* бу асарга катта аҳамият бериб ўзининг бир қанча мақолаларида ундан парчалар келтирган.

Ўрта Осиё ва Ўзбекистондаги жой номларига оид ёзма маълумотларни Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиғ», А.Берунийнинг «Қонуний Масъудий», «Ҳиндистон», «Сайдана», М.Наршахийнинг «Тарихи Бухоро», Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» каби асарларда учратиш мумкин. Чунончи, Абу Райҳон Беруний жой номларига изоҳ бериб шундай ёзган: «... аммо, аксари мамлакатларнинг номлари ҳозирги вақтдаги номларидан фарқ қилади. Хусусан, тили бошқа бўлган қабилалар бирон жойни эгаллаганларида номлар тез-тез ўзгариб туради. Бошқа халқ маҳаллий номларни бузиб талаффуз этади... Номларнинг маъносини бошқа тилга таржима қилганда ёки талаффузини осонлаштирадиган товушлар билан ёзганда номлар ўзгариб кетади. Кўпинча араблар чет эл номларини, арабчалаштириб, шундай ўзгартирадилар ва бузиб айтадилар».

Туркий халқлар, жумладан ўзбеклар этнографияси ва этник тарихини ўрганишда Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит-турк» номли асари алоҳида ўрин эгаллайди. Китобда айрим шаҳар ва қишлоқлар аҳолисининг лингвистик ва этник таркиби, ижтимоий тузумига оид қисқа таърифи, этнотопонимикаси ва айрим қabila ҳамда уруғларнинг жойланиши тўғрисида ноёб маълумотлар келтирилган. «Девону луғатит-турк»ни айна вақтда қимматли топонимик асар ҳам дейиш мумкин. Чунки, унда топонимларнинг этимологияси, семантикаси, грамматик хусусиятлари, қадимги этнонимлар, антропонимлар, ўсимлик ва ҳайвонот номларига доир қизиқарли маълумотларни топиш мумкин.

С.Қораев маълумотларига кўра, асарда жами 160 дан ортиқ топоним тилга олинган. Ҳ.Ҳасанов эса китобни қимматли географик манба ҳисоблаб у тўғрисида алоҳида асар ёзган. “Девон”да кўпгина географик терминлар берилганки, бу терминлар ҳозирги вақтда ҳам кенг қўлланилади. Ариқ, арт (орт), ботиқ, булут, ел, жар, кечик, кун, кўк (осмон), муз, сув, тоғ, тун, туман, унгур, қайир, қор, қудук, қум, қиш ва бошқалар шулар жумласидандир. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, географик номларни илмий асосда талқин қилишни Шарқ ўрта аср олимлари ишларида кузатиш мумкин. XIII-аср географик маълумотларини тўплаб ўн жилдлик «Муъжам ал-булдон» (Мамлакатлар луғати) номли географик луғатни тузган олим Ёқут Ҳамавийдир. Рус шарқшунос олими В.В.Бартольднинг ёзишича, Ёқут Ҳамавий ўша даврдаги бир қатор мусулмон давлатларига саёҳат қилиб, уларнинг шаҳар ва қишлоқлари ҳақида кўп маълумотлар ёзиб қолдирган. А.Л.Хромов эса Ёқут Ҳамавийни Ўрта Осиё ва Шарқ мусулмон давлатларининг биринчи топонимисти деб таърифлаган.

Шунини алоҳида қайд қилиш керакки, унинг географик номларни шарҳлашда қўллаган усули ҳозирги топонимикада жой номларини

топоформантлар асосида изоҳлаш усулига жуда ўхшайди. Олим топонимлар таркибида бир хил унсурларнинг такрорланишини биринчи бўлиб пайқаган. Масалан, шаҳар ва қишлоқ номлари таркибида келадиган «обод» унсурини, форс-тожик тилида аҳоли пункти маъносини билдиради деб ёзган. «Обод»-унсури ҳозирда ҳам географик номлар таркибида кенг қўлланилади. Бугунги кунда «обод» сўзи нафақат аҳоли пункти маъносида қўлланилади балки, баъзи отларга ёки айрим сифатларга қўшилиб жой номини ясайдиган, ободонлаштирилган, ўзлаштирилган, гуллаб-яшнаган маъносидаги сўз ҳамдир.

Ўрта Осиё топонимиясига оид маълумотларни *Рашидиддин, Шарофиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофиз Абрў, Ҳофиз Таниш Бухорий, Абулғозий Баҳодирхон, Абу Тоҳирхўжа, Аҳмад Дониш* каби алломалар асарларидан топиш мумкин. Мутахассислар фикрича, X-XI асрлар Мовароуннаҳр топонимиясининг катта қисмини исломгача бўлган даврдан мерос қолган шарқий эроний (сўғд, бохтар, хоразмий) тилларга хос топонимлар ташкил қилган. Кейинги давр Мовароуннаҳр топонимиясининг шаклланиш жараёни туркий қатламнинг кучайиши, натижада шарқий эроний топонимик қатламнинг сиқиб чиқариши билан боғлиқ.

Ш.Камоллидин маълумотларига кўра, келиб чиқиши туркий бўлган номлар Ўрта Осиё ҳудудида қадимдан мавжуд бўлган ва улар илк ўрта асрларда минтақадаги жой номларининг катта қисмини ташкил қилган бўлса, ҳозирда Ўрта Осиё топонимиясининг асосий қисми туркий топонимлардан иборат. Илк ўрта асрларда туркий топонимлар, сон жиҳатдан шарқий эроний тилларга хос номлардан кейин иккинчи ўринда турган, аммо ўрта асрлардан бошлаб туркий қатламнинг кучайиши натижасида улар Ўрта Осиё топонимиясининг энг бақувват қатламига айланган. Масалан, *С.Умурзоқов* томонидан, фақат Қирғизистон ҳудудида тарихий манбалар асосида антик даврдан то XII асрга қадар мавжуд бўлган уч юзга яқин географик номлар аниқланган.

Қадимий қўлёзмалар билан бир қаторда тарихий-географик асарлар ҳам топонимиканинг муҳим манбаларидан ҳисобланади. Ана шундай, Ўрта Осиёда ёзилган мемуар асарларнинг дурдонаси ҳисобланган «Бобурнома»да ҳам кўпгина жой номларига доир қимматбаҳо маълумотлар мавжуд. *Заҳриддин Муҳаммад Бобур* ўзининг кўрган, кузатган бой илмий далиллари асосида чиқарган хулосаларини «Бобурнома» асарига жамлаган. Р.Раҳимбековнинг ёзишича, «Бобурнома» ўзбек географик терминологияси ва топонимикаси учун катта илмий хазинадир.

Бошқа олим, Ҳ.Ҳасановнинг таъкидлашича, «Бобурнома»да мингга яқин географик ном тилга олинган. Китобда келтирилган, Ўрта Осиёга доир

номларнинг кўпчилиги ҳамон ўша даврдаги каби ёзилади ва талаффуз этилади. «Бобурнома»даги географик номларнинг аксариятини ҳозирги ўзбек ва тожик тилида изоҳлаш мумкин. Бир қанча топонимларнинг этимологиясини Бобурнинг ўзи тушунтириб ўтган. «Бобурнома»да географик атамалар шу қадар кўпки, уларнинг кўпчилиги ҳозир ҳам мавжуд, бир қанчалалари фақат географик номлар таркибида қолган, баъзи бирлари бутунлай истеъмолдан чиқиб кетган.

Ўрта асрларда топонимик қонуниятларни аниқлаш усуллари кашф этилмаганлиги боис, топонимларнинг маъно хусусиятлари кўпинча фарзияларга асосланган ҳолда изоҳланган. Қадимий ва ўрта асрлар манбаларида қайд қилинган топонимлар, географик терминлар, ўсимлик ва ҳайвонот номлари, этнонимлар, антропонимлар географик жиҳатдан тўлароқ ўрганилиши керак.

Илмий топонимикани пайдо бўлиши.

Географик номларни ўрганадиган таълимотни илмий фан сифатида пайдо бўлиши кўп жиҳатдан фаннинг амалий эҳтиёжи билан боғлиқ. XVIII - XIX аср олимлари илк бор объектларни ўрганиш, тавсифлаш, картага тушириш жараёнида географик объект билан бирга номларини ҳам тадқиқ қилишган. Географик номларни пайдо бўлиши, қайси тилга мансублиги, шаклланиши, англатган маъноси, ривожланиши тарихини илмий асосда ўрганиш, хусусан уларни классификациялаш XVIII асрнинг иккинчи яримидан бошланган. Шу даврдан бошлаб, жой номларига муҳим илмий географик маълумотлар манбаи сифатида қаралган.

Ер юзининг маълум ҳудуди, қисмини тасвирлашда унинг номи, қайси тилга тегишли ва қандай маъно касб этишни аниқлаш муҳим ҳисобланган ва географлар томонидан шу мақсадда кўплаб топонимик тадқиқотлар амалга оширилган. *А.Гумбольд, Ҳ.Вамбери, Ж.Тоннелье, Н.Надеждин, А.Востоков, А.Кастрен, П.Семёнов-Тянь-Шаньский, Л.Берг* каби олимлар илмий топонимика ривожига катта ҳисса қўшган. Масалан, академик А.Востоков 1812 йили ёзган “Этимология ҳаваскорларига машқ” номли мақоласида географик номларни олд ва охириги қўшимчаларининг ўхшашлигига қараб бир неча гуруҳга бўлган ва бу ҳол тасодифий эмас, деган хулосага келган. Тушиниши қийин бўлган бу қўшимчалар ҳозирги илмий тилда топоформантлар деб аталади. Шу сабабдан мутахассислар А.Востоковни топонимик илмий тадқиқотларда қўлланиладиган формантлар (*лотинча, форманс - ҳосил қилувчи*) усули асосчиси деб эътироф этишган.

XIX асрда тилшунослик, тарих, география, картография каби фанларнинг амалий эҳтиёжидан келиб чиқиб топонимикага қизиқиш янада кучайди. Т.Нафасовнинг ёзишича, XIX аср ўрталари, охири ва XX аср

бошларида топонимик тадқиқотлар мазмунан бойиди, сон ва савия жиҳатдан кенгайди. Топонимикага бағишланган махсус асарлар пайдо бўлди, географик номларни ўрганадиган комиссиялар ва жамиятлар ташкил этилди. Масалан, Ғарбий Европа, жумладан, Франция, Англия, Германия, Польшада барча топонимик ишларни мувофиқлаштирувчи топонимик жамият ёки гуруҳлар пайдо бўлди. АҚШ да 1890 йили географик номлар бюроси, 1923 йилда эса топонимик жамият ташкил қилинди.

Россияда ҳам 1847 йили Россия География жамияти қошида географик терминологиясини ўрганиш комиссияси ташкил этилди ва у топонимикага катта аҳамият берди. Комиссия таркибида қатнашган *А.Даль*, *Н.Надеждин* каби олимлар ёрдамида тўрт мингдан ортиқ географик терминлардан иборат луғат тузилган. Рус олими *Н.Надеждин*нинг топонимикага бағишланган илмий ишлари диққатга сазовор. У топонимикани халқ ҳаёти, турмуши, дунёқараши билан боғлиқ эканлиги, жамият тарихидаги муҳим воқеа-ҳодисалар жой номларида акс этишига катта эътибор берган. Топонимия - ер тили, ер бамисоли бир китобдир, унда инсоният тарихи географик номлар билан битилган” деган таъриф айнан унга тегишли.

Кейинги икки аср давомида ёзилган тарихий, лингвистик ва хусусан географик асарлардан Ўрта Осиё ва Ўзбекистон топонимиясига оид кўплаб маълумотлар топиш мумкин. Масалан, венгриялик олим *А.Вамбери* Ўрта Осиёга махфий саёҳат қилиб, тарихий топонимикага оид “Марказий Осиёнинг географик номлари” деб аталган асар ёзган. Асарнинг луғат қисмида 600 га яқин географик ном ва атамалар алифбо тартибида берилган.

Ўзбекистоннинг тарихий географиясини, жумладан топонимиясини ўрганишда инқилобдан олдин ижод қилган рус олимлари орасида *В.Вяткин*ни алоҳида ўрни бор. Олимнинг Самарқанд ва Тошкент вилоятларига бағишланган ва вақф ҳужжатлари асосида ёзилган асарларида кўпгина топонимларни келиб чиқиши ҳақида қизиқарли маълумотларни топиш мумкин. *В.Вяткин*нинг асарларида маҳаллий географик номларнинг русча транскрипциясига ҳам алоҳида аҳамият берилган. Умуман, олимнинг асарлари топонимик тадқиқотларда, айниқса, географик номларнинг этимологиясини аниқлаш ва топонимларни транскрипциясида муҳим аҳамият касб этади.

Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингандан кейин *Н.Хаников*, *Н.Ситняковский*, *Л.Соболев*, *Д.Лагофет*, *А.Хорошихин* каби олимлар турли экспедициялар таркибида Ўрта Осиёга келиб маҳаллий халқларнинг тили, тарихи, этнографиясини ўрганишган. Шу сабабдан, уларнинг асарларида Ўрта Осиё жой номларининг этимологиясига оид турли тарихий-лингвистик фикрлар билдирилган. XIX аср охири ва XX асрнинг бошларидаги Ўрта Осиё

топонимиясини ўрганишда, академик *В.Бартольд* асарлари алоҳида ўрин тутди. В.Бартольд гарчи топонимикага бағишлаб алоҳида асар ёзмаган бўлса ҳам, аммо, унинг асарларини ўрганмасдан туриб Ўрта Осиё топонимикаси билан шуғулланиб бўлмайди.

Олим асарларининг топонимика учун қиммати шундаки, у рус ва Ғарбий Европа тилларидаги адабиётларни араб, форс ҳамда туркий тиллардаги асарлар билан таққослаб танқидий ўрганди. В.Бартольд асарларида араб ва форс манбаларида қайд қилинган юзлаб жой номларининг этимологияси шарҳланган, арна, ариқ, ёб, диз, ғар, кент, русток, ҳисор, қалъа, кўрғон каби кўплаб географик терминлари илмий жиҳатдан изоҳланган. Нашр қилинган 685 асаридан 320 таси Ўрта Осиё тарихига бағишланган. У Ўрта Осиё халқлари тарихи, этнографияси, ва психологиясини чуқур ўрганган олим ҳисобланади.

Шундай қилиб, XVIII асрнинг иккинчи яримидан, то XX асрнинг биринчи яримигача топонимик тадқиқотлар мазмунан бойиди, сони кўпайди, сифат ва савия жиҳатдан анча ошди. Зарурий маълумотлар тўпланиб, топонимикага бағишланган бир қанча асарлар яратилди. Уларда географик объектларни номлаш қонуниятларининг айрим жиҳатлари аниқланиб илмий топонимик тадқиқотларга асос солинди.

Ҳозирги замон топонимика фанининг шаклланиши ва ривожланиши.

XX асрнинг 50-чи йилларидан бошлаб топонимик тадқиқотлар кенг кулоч ёзди. Топонимик материалларни тўплаш ва қайта ишлаш соҳасида жиддий ишлар бошланди. Топонимика бўйича махсус маҳкамалар, География жамиятлари қошида топонимик комиссиялари тузилди ҳамда географик номларни ўрганишга катта аҳамият берилди. Ўша даврда топонимик тадқиқотлар учта асосий йўналишда олиб борилди.

1. Топонимиканинг назарий масалалари ва топонимик тадқиқотлар усулларини ишлаб чиқиш;
2. Собиқ Иттифоқ ва иттифоқдош республикалар доирасида олиб борилган илмий тадқиқотлар;
3. Макрорегионлар ва чет эл мамлакатлар топонимикасига доир илмий тадқиқотлар.

Маълумки, топонимиканинг назарий масалаларини ҳал қилмасдан туриб топонимик тадқиқотлар билан шуғулланиш анча қийин масала. Шу сабабдан, топонимист олимлар, айрим минтақа жой номларининг маъносини аниқлаш билан бир қаторда, географик объектларнинг номлаш қонуниятларини тадқиқ этиш, ҳамда географик номларнинг классификацияси каби масалаларга ҳам катта эътибор қаратишган.

Топонимикани илмий фан сифатида шаклланишида рус олимларининг хизматлари катта. Бу соҳада *А.Дульзон, А.Матвеев, А.Попов, А.Суперанская, В.Торопов, С.Толстов, Е.Поспелов, О.Трубачев, В.Жучкевич, Р.Агеева* каби олимларнинг асарлари маълум ва машҳур. Улар орасида географ олим *Э.Мурзаев*нинг хизматлари алоҳида диққатга сазовор. Олим ярим асрдан кўпроқ вақт давомида географик номларни ўрганди. Ўрта Осиё топонимларининг келиб чиқиши, транскрипцияси, хусусан, маҳаллий географик терминлари ҳақида кўплаб қимматли асарлар, монографиялар, луғатлар, илмий мақолалар ёзган. Олим кўп йиллик илмий фаолияти давомида топонимиканинг назарий масалалари билан бирга, географик терминларга алоҳида аҳамият берди.

Э.М.Мурзаевнинг топонимика соҳасидаги асарларидан энг салмоқчилари халқ географик терминларига бағишланган. Бу борадаги сўнгги ва энг йирик асари, 1999 йилда Москвада чоп этилган икки жилдли “Словарь народных географических терминов” китобидир. Олимнинг таъкидлашича, ҳар қандай топонимик тадқиқотни географик терминларни ўрганишдан бошлаш керак, чунки топонимик терминлар кўпчилик географик номларнинг этимологиясини аниқлашда универсал калитдир. Э.М.Мурзаевнинг соф топонимик ишлари ҳам кам эмас. Унинг “Очерки топонимики” (Москва, 1974) асари олимнинг географик номларни ўрганиш соҳасидаги кўп йиллик меҳнати самарасидир. Мазкур китобда, географик номларни ижтимоий ҳодиса эканлиги, жамиятни эҳтиёжи билан боғлиқлигини таъкидлаб, Э.Мурзаев шундай ёзган: «газета ўқиганда ҳам, радио тинглаганда ҳам воқеа ва ҳодисаларни кўпинча географик номларга боғлаб ўқиб оламиз. Ҳозирги замон жамиятини географик номларсиз тасаввур этолмаймиз».

Собик Иттифокда топонимикани фан сифатида шаклланишига *В.А.Никонов* катта ҳисса қўшган. Олим географик номларни тарих тақозоси билан пайдо бўладиган ижтимоий ҳодиса эканлигини алоҳида таъкидлайди. В.А.Никонов ном географик объектнинг хусусиятидан келиб чиқади, деган фикрни ғалат ва топонимика учун жуда хавфли деб ҳисоблайди. Олимнинг ёзишича, географик объектга ном танлашда унинг ўзига хос хусусиятлари асос бўлиши мумкин, аммо, ана шу аломатни, белгини танлаш фақат жамият манфаатлари билан боғлиқ деб ҳисоблайди. Фикрини исботи сифатида, дарёни Қорадарё ёки Оқдарё деб номланиши дарё учун муҳим эмас, у қандай аталишидан қатъий назар ўз вазифасини бажараверади, аксинча, ном танлашда жамият манфаатлари устунлик қилади, деб ёзади. Нисбий неготивлик, топонимик позитивлик, қаторлар қонуни, ўзлашма номлар

(калька) каби топонимика қонуниятлари ҳам, илк бор таниқли топонимист В.А.Никонов томонидан аниқланиб фанга киритилган.

Шу нарса эътиборга сазоворки, - В.А.Никонов географик объектларга берилган номлар ҳақида фикр билдириб, уни номлаган халқ йўқ бўлиб кетса ҳам, аммо, жой номи узоқ муддат ҳаттоки, бир неча минг йилгача, асл ҳолида ёки шакли ва талаффузи ўзгариб, мавҳумлашиб сақланиб қолиши мумкинлигини алоҳида таъкидлаган. Масалан, В.А.Никонов томонидан келтирилган бир ривоят бу фикрни исботидир. Олимнинг ёзишича, конкистадорлар Америкадаги Ориноко дарёси бўйида яшайдиган маҳаллий ҳинду қабиласини қириб юборишади, аммо, улар томонидан хонакилашган тўти қушлар узоқ муддат маҳаллий ҳинду қабиласи тилида сайраган.

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги таркибидаги бошқа мамлакатларда ҳам топонимикага катта аҳамият бериб келинади. Географ олимлардан белоруслик *В.Жучкевич* бу соҳада анча ишлар қилган. Унинг «Умумий топонимика» номли ўқув қўлланмаси бир неча бор нашр этилган. Украиналик олим *Ю.Карпенко* регионал топонимияни мукамал ўрганишидан ташқари топонимика назарияси ва методологиясининг умумий масалаларига алоҳида аҳамият берган. Олимнинг фикрича, географик номларни изоҳлашда географик кузатишлар бағоят муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабдан, реал ҳаётда номнинг туғилишига туртки бўлган аломатни топиш топонимика учун ниҳоятда муҳимдир.

Марказий Осиё давлатлари топонимистларидан Тожикистонда Яғноб топонимларини мукамал ўрганган *А.Хромов*, Помир микротопонимларини тадқиқ қилишда *Р.Додихудоев*, *А.Розенфельд* асарларининг аҳамияти катта. Қозоғистонда жой номларини ҳам лингвистик, ҳам географик нуктаи назардан тадқиқ этишда катта ютуқлар қўлга киритилган. Республикада топонимларни, хусусан, маҳаллий географик терминларни ўрганишда *Г.Конкашпаев*нинг хизматларини алоҳида қайд қилиш керак. Қозоғистонлик топонимистлардан *А.Абдурахманов*, *Т.Жанузақов*, *Е.Қўйчибоев*, *В.Попова* каби олимларнинг илмий ишларида топонимиканинг умумий масалалари билан бир қаторда жой номларининг этимологиясига катта ўрин берилган.

Туркманистонда топонимиканинг ривожланиши академик *С.Атаниёзов* номи билан боғлиқ. Олим топонимиканинг методологик масалаларини ёритиш билан бирга, тадқиқотларида кўпроқ этнонимларнинг келиб чиқишига эътибор қаратган. Туркман географик терминларини йиғиш ва изоҳлаш билан *М.Гелдиханов* шуғулланган. Қирғизистон топонимикасининг ютуқлари географлардан *С.Умурзоқов*, тилшунослардан *Қ.Қонқабоев*, *Д.Исаев* номлари билан боғлиқ. Озарбойжонлик олимлар ҳам топонимика соҳасида анча жиддий тадқиқотлар олиб боришган. Масалан, республика

топонимларини ва маҳаллий географик терминларни йиғиш ҳамда ўрганиш бўйича *Р.Юзбашев, С.Муллазода, А.Алиев*, топонимиканинг назарий масалаларини тадқиқ қилишда *Т.Ахмедов*нинг хизматларини алоҳида таъкидлаш керак.

Ўтган XX аср давомида хорижий мамлакатларда ҳам топонимик тадқиқотлар тез суръатлар билан ривожланди. Натижада, бир қатор мамлакатларда топонимик мактаблар пайдо бўлди. Ер шарининг турли минтақалари географик номларининг ўрганишда *А.Доза, А.Шерпилё* (Франция); *Г.Краз, М.Фесмер* (Германия); *Э.Экуолл, А.Смит, А.Рум, С.Мэттьюз* (Буюк Британия); *А.Профоуз, В.Шмилауэр* (Чехия); *В.Ташицкий, Й.Сташевский* (Польша); *В.Георгиев* (Болгария); *Л.Киш* (Венгрия), *Г.Драгу* (Руминия); *М.Ольсон* (Швеция); *Ж.Стюарт, Н.Холмер* (АҚШ); *Ж.Армстронг* (Канада); *А.Кардозу* (Бразилия) каби олимларнинг хизматлари катта.

Ўзбек олимларидан биринчи бўлиб *Ҳ.Ҳасанов* топонимикага мурожаат қилган. Олим географик номларга бағишланган бир қатор илмий мақола ва китоблар ёзган. *Ҳ.Ҳасанов*нинг «Географик номлар имлоси» (1962), «Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар» (1964), «Ўрта Осиё жой номлари тарихидан» (1965), «Ер тили» (1977), «Географик номлар сири» (1985) каби асарларида Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон топонимиясининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида муҳим фикрлар, хулосалар баён этилган. Ўзбек «Магеллани» деб эътироф этилган олим жой номларининг транскрипцияси, этимологияси, тарихи, топонимларнинг асосини ташкил этувчи географик терминларга жуда катта эътибор берган.

Топонимика фанига кўп йиллик умрини бағшида этган олимлардан яна бири *С.Қораев*дир. Олимнинг илмий фаолиятида маҳаллий географик терминларни ўрганиш алоҳида ўрин эгаллайди. *С.Қораев* жой номлари таркибида учрайдиган 120 дан ортиқ географик терминларни атрофлича изохлаб берган. Масалан, ақба-«довон», бараз-«тоғдаги текис майдон», бел-«довон», бўктар-«тоғ этаги», газа-«тоғ қирраси», депсан-«адирдаги текислик», жўна-«чўзинчоқ тепалик», заяк-«партов ер», зов-«тик яланг қоя», мўла-«тош-шағалдан ясалган белги», санглоқ-«силлиқ тошли сойлик», секи (секилов)-«зинасимон ёнбағир», шибер-«ўтлоқ ботқоқлик», танги-«тор дара», тарма-«қор кўчкиси», чағат-«қирра тошли кунгай ёнбағир, чем-«ғов, тўсиқ», шағил-«майда тошли тик сойлик», чалқа- «текис майдон», чинк-«жарлик», кўриқ-«дарё бўйидаги ўтлоқ» каби халқ терминларини биринчи бўлиб географияга, топонимикага олиб кирди. Бу терминларнинг кўпчилиги шу вақтгача географик адабиётларда, ҳатто изохли луғатда ҳам учрамайдиган, илмий муомалага киритилмаган чинакам маҳаллий халқ терминлари ҳисобланади.

Географик терминлар ва жой номларини ўрганиш соҳасида самарали меҳнат қилаётган географ олимлардан яна бири П.Н.Ғуломовдир. Олим томонидан “Географиядан қисқача русча-ўзбекча атамалар ва тушунчалар луғати” (1993), “Жуғрофий атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати” (1994), “Топонимика ва географик атамашунослик” (2000) каби ўқув қўлланмалар нашр этилган. Илмий ишларида П.Ғуломов жой номлари ва терминларнинг тўғри ёзилиши, уларнинг таржимаси, илмий ва ўқув адабиётларга киритилиши ҳамда топонимик саводхонлик масалаларига катта эътибор қаратган.

Географлар томонидан топонимика соҳасида бажарилган илмий-тадқиқот ишлари анча кам. Сўнги йилларда Қ.Сейтнийзов (1998), Қорақалпоғистон ўнг соҳил шимолий туманлари топонимияси ва Қ.Ҳакимов (2010) томонидан Жиззах вилояти топонимияси ўрганилган. Бажарилган ишларда географик объектларни номлаш қонуниятлари, жой номларини шаклланишида минтақанинг иқтисодий-ижтимоий географик хусусиятлари, топонимларни ўзбек ва қорақалпоқ тилларда тўғри ёзилишига эътибор қаратилган. Шу билан бирга, янги географик объектларни номлаш бўйича тавсиялар ва топонимлар турларига оид карта-схемалар ишлаб чиқилган.

Ўзбекистон топонимиясини лингвистик аспектда ўрганиш ўтган асрнинг 60-чи йилларида бошланди. Тилшунос топонимист олимлардан *Т.Нафасов*, *Э.Бегматов*, *З.Дўсимов*, *Н.Охунов*, *Т.Эназаров*лар Ўзбекистонда топонимика фанининг ривожланишига, географик номларнинг лексик-семантик хусусиятларини аниқлашда, номланиш қонуниятларни очиқ беришда катта ҳисса қўшганлар. Ўзбекистонда топонимика фанининг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшган олимлардан бири *Т.Нафасов*, республикада биринчи бўлиб топонимикадан номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган. Халқ табиий географик терминлари, уларнинг пайдо бўлиши, шаклланиш хусусиятлари, тарқалиш ареаллари, манбалари, илмий ва ўқув адабиётларга киритиш тамойиллари каби масалалар *М.Миракмалов* томонидан ўрганилган.

Кейинчалик ҳудудий топонимика соҳасида бир қатор илмий-тадқиқот ишлари бажарилди. Масалан, *Т.Нафасов* - Қашқадарё топонимиясини, *Ш.Қодирова* - Тошкент микротопонимларини, *З.Дўсимов* - Хоразм, *Я.Хўжамбердиев* - Сурхондарё, *Т.Раҳматов* - Самарқанд, *С.С.Губаева* ва *Н.Охунов* - Фарғона водийси, *А.Зокиров* - Жиззах, *К.Абдимуратов* - Қорақалпоғистон республикаси, *С.Наимов* - Бухоро вилояти топонимиясини тадқиқ қилган. Охириги йилларда бажарилган минтақавий топонимик тадқиқотларнинг аксарияти географик номларининг диалектик, семантик, грамматик ва лингвогеографик хусусиятларига бағишланган. Жой номларининг минтақавий хусусиятларини тадқиқ этиш орқали ҳар бир ҳудуд

топонимиясининг умумий ва хусусий жиҳатлари аниқланиб, уларнинг Ўзбекистон топонимиясида тутган ўрни белгиланмоқда.

Савол ва топшириқлар:

1. Қадимда топонимларни изоҳлаш, таснифлашга бағишланган дастлабки асарлар қаерда пайдо бўлган, сабабини тушунтиринг.
2. Замонавий топонимикани шаклланишида Ўрта Осиёлик олимларни хизматлари нимадан иборат?
3. Илмий топонимикани пайдо бўлишига сабаб бўлган асосий омилларни изоҳланг.
4. Сўнгги йилларда бажарилган минтақавий топонимик тадқиқотлар ҳақида маълумот беринг.

Тест топшириқлари

1. Птоломей Осиё ҳақидаги маълумотларни қайси китобида келтирган?

- А. “География”
- В. “Географиядан қўлланма”
- С. “Тарих”
- Д. “Астрономиянинг буюк тузилиши”

2. Эратосфен грекларга маълум бўлган ҳудудларни қандай атаган?

- А. Клима
- В. Ойкумена
- С. Скифена
- Д. Период

3. Муаллифи номаълум бўлган “Ҳудуд ул-олам” асари қачон, қаердан топилган ва ҳозир қайси шаҳарда сақланмоқда?

- А. 1912-йилда Бухорода топилган, ҳозир Лондонда.
- В. 1715-йилда Хивада топилган, ҳозир Тошкентда.
- С. 1892-йилда Самарқанда топилган, ҳозир Санкт-Петербургда.
- Д. 1970-йилда Жиззахда топилган, ҳозир Москвада.

4. А.Хромов ибораси билан айтганда, Ўрта Осиёнинг биринчи топонимисти бу...

- А. Мукаддасий
- В. Ибн Рушд
- С. Ибн Ҳавқал
- Д. Ё.Ҳамавий

5. Жой номлари бу “ерни тили” деган ибора кимга тегишли?

А. Э.Мурзаев
В. Н.Надеждин
С. Ҳ.Ҳасанов
Д. С.Қораев

2-МАВЗУ: ТОПОНИМИКА ФАНИНИНГ ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ. ГЕОГРАФИК ОБЪЕКТЛАРНИ НОМЛАШ ҚОНУНИЯТЛАРИ

2.1. Топонимика фанининг тадқиқот усуллари

Режа:

1. Топонимика фанининг тадқиқот усуллари ҳақида умумий тушунча.
2. Топонимика фанининг тадқиқот усуллари таҳлили.
3. Топонимик тадқиқотларда илмий манбалар ва дала маълумотларидан фойдаланиш.

Мавзунинг мақсади: Топонимика фанидаги ҳодиса ва жараёнларни ҳамда топонимларнинг ўзига хос хусусиятларини уни мақсади ва вазифаларига мос келадиган илмий тадқиқот усуллари ёрдамида ўрганишдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Этимология, географик, лингвистик, тарихий, картографик, статистик усуллар, семантика, топоформант, топоаниқлагич, топонимик тизим, топонимик маъно, топонимик ареал, топонимик “юк”, ёзма ва дала маълумотлари.

Топонимик тизимни бир бўлаги бўлган ном турлича кўринишда бўлиши мумкин. Шу сабабдан номлар мажмуасининг барча ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб таҳлил қилинганда тўғри ва самарали натижага эришиш мумкин. Маълумки, ҳар қандай географик объект номининг маъно-мазмунини аниқлаш учун, уни ҳар томонлама ўрганиш мақсадга мувофиқ. Ҳ.Ҳасанов бу масалага эътибор қаратиб: «ҳар бир жой номининг бамисоли икки томони бор сирти ва ичи. Сиртдан қараганда ҳар бир ном атоқли от бўлиб кўринади. Африка, Гренландия, Хитой, Миср, Париж, Челекен сингариларнинг жой номи эканлиги ҳар кимга ҳам аён. Аммо, номнинг ички томони ҳам борки, уни кўриш учун «рентген»га солиш лозим; бу ном қаерда, нега шундай

аталган, қайси тилдан олинган? Жойнинг бу ички хусусиятини ҳар ким билавермайди, у фақат тадқиқотчига муяссар бўлади», деб ёзган эди.

Бошқача айтганда, таҳлил ва синтезни, турлича тадқиқот усулларида фойдаланиб топонимни асл моҳиятини аниқлаш мумкин. Топонимик таҳлилда кўпинча яхлит манбаларга эътибор қаратиш керак, чунки, географик номларга такрорийлик хос, улар баъзан тўла гоҳо агар мураккаб ном бўлса таркибий қисмларга бўлиниб такрорланади. Кўпинча номнинг семантикаси, талаффузи, лисоний тузилиши тўғри келиши мумкин, баъзан номнинг ҳамма аломатлари биргаликда такрорланади.

Ном ҳеч қачон ягона, танҳо эмас, у топонимик тизимдаги узун занжирнинг бир бўғини ҳисобланади. Шу сабабдан, агар барча географик номларнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб тадқиқ қилинса, таҳлил тўғри ва маҳсулдор бўлади. Бу ҳар қандай топонимик тизимга ва ҳар бир географик номнинг пайдо бўлиши ва маъно-мазмунини аниқлашга тааллуқлидир. Бинобарин, ҳар бир ҳудуд, минтақанинг мавжуд топонимик комплекси, географик номлари турли нуқтаи назардан таҳлил қилиниши керак. 1) номнинг географик аломатлари: тоғ, дарё, дашт, чўл, шаҳар, қишлоқ ва ҳоказо; 2) пайдо бўлиш вақти ва унга туртки бўлган сабаблар; 3) қайси тилга алоқадорлиги ва унинг лисоний хусусиятлари; 4) мазмуни ва этимологияси (юнонча *ἐτύμον* - ҳақиқат, сўзнинг асл маъноси ва *λογος* - таълимот). 5) номнинг тузилиши, тил қонуниятлари ва имло қоидаларига тўғри келиши; 6) топонимнинг яратилган тилида ва бошқа тилларда илмий жиҳатдан тўғри ёзилиши; 7) тарқалиш ҳудуди, ареали, миграция йўллари.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, географик номнинг асл маъносини аниқлаш учун битта усулдан фойдаланиш яхши самара бермаслиги мумкин. Шу сабабдан, топонимистнинг асосий вазифаси - фаннинг турли топонимик тадқиқот усулларида фойдаланиб ҳақиқий илмий натижани қўлга киритишдан иборат. Яна шуни ҳам унитмаслик керакки, топонимик тизимдан ажратиб олинган алоҳида ном илмий таҳлил учун асос бўлолмайди. Аксинча, топонимик тадқиқотларда географик номни ҳудуд топонимияси билан бирга тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Умуман олганда, топонимист олимларнинг сайъ-ҳаракати билан топонимика фанининг тадқиқот усуллари шаклланди. Улар, биргаликда жой номининг асл маъносини сохтасидан ажратиш имконини беради. Аммо, мавжуд усулларнинг қайси бири энг муҳимлигини айтиш қийин, чунки уларнинг ҳар бири географик номга турлича ёндошиш имконини беради ва топонимнинг мазмун ва моҳиятини аниқлашда алоҳида аҳамият касб этади. Ҳозирда, мутахассислар томонидан илмий-тадқиқот ишларида қўлланилаётган топонимик тадқиқот усуллари қуйидагилардан иборат:

Географик усул: Топонимик тадқиқотларда ушбу усул топонимик терминларни қўлланишига асосланган. Географик номлар таркибида учрайдиган топонимик терминлар ифодаланган объектни билдирувчи сўзлар (турдош отлар)дан ташкил топган. Уларни айрим илмий адабиётларда топонимик индикатор деб ҳам аташади. Кўпинча, топонимик терминлар (жар, сой, булок, тепа, қудуқ ва бошқ.) жой номларининг асосини ташкил этади ва географик объектнинг турини билдиради.

Топонимик термин - турдош от, географик ном эса атоқли отдир. Топонимик терминларни ўзи ифодалаётган объектларга қараб (геоморфологик, гидрологик, литологик, этнонимик, ойкономик ва бошқ.) аниқлаш мумкин. Географик ном ва термин ўртасидаги алоқадорлик топонимиканинг универсал қонунияти ҳисобланади. Халқ термини ва географик объект орасидаги мавжуд генетик алоқа топонимияда ўз аксини топган.

Топонимия - бу ҳудуд ландшафтининг ўзига хос тили, унинг мантикий ифодаси дейиш мумкин. Бошқача айтганда, топонимия орқали ландшафт ўзи, тарихи, динамикаси ва хусусиятлари ҳақида «гапиради». Топонимия орқали ландшафтни тадқиқ этиш, унинг ўтмишидаги географик ҳолатини тиклаш имконияти мавжуд. Топонимлар ёрдамида ландшафтининг табиий компонентлари бўлган рельеф шакли, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини тарқалиш ареали ва ривожланиш босқичларини аниқлаш ва тадқиқ қилиш мумкин.

Картографик усул: топонимик тадқиқотларда кенг қўлланилади ва анча мураккаб усул ҳисобланади. Унинг бошқа усуллардан фарқи ва афзалиги шундаки, номларнинг ўрганилганлик даражаси, табиий, ижтимоий, иқтисодий ҳодиса ва объектлар билан алоқадорлиги, такрорийлиги ва зичлигини майдон бирлигига аниқ кўрсатиш имконини беради. Топонимик маълумотларни аниқлаш турли картографик манбалардан фойдалинишни талаб қилади. Турли даврдаги карталар ёрдамида табиий ҳодиса ва жараёнларни ривожланиш босқичларини топонимия маълумотлари асосида кузатиш ва аниқлаш мумкин.

Топонимик карталар тузиш, улардан фойдаланиш, умуман картографик усулнинг имкониятларини рус олими *Е.М.Поспелов* илмий жиҳатдан ҳар томонлама ўрганган. Картографик усул топонимистдан ўрганилган умумий материаллардан аниқ хулоса чиқаришни талаб қилади. Шу сабабдан картадаги маълумотлар матнга нисбатан яққол ва аниқ кўзга ташланади ҳамда топонимик ҳодиса ва қонуниятларни тушиниш имкониятини беради. Масалан, *Е.М.Поспелов* ушбу усул ёрдамида топонимик қўшимчаларнинг ҳудуд бўйлаб тарқалиши, минтақа топонимияси таркибидаги мавжуд

тиллернинг ареаллари, номларнинг майдон бирлиги бўйича зичлиги ва такрорланишини аниқ мисолларда кўрсатиб берган.

Топонимик «юки» бўлган карталарни тузиш ва улардан самарали фойдаланиш учун топонимларнинг электрон базасини яратиш, замонавий ахборот ва ГИС - технологияларни қўллаш яхши натижа беради.

Тарихий усул: Тарихий таҳлил усулидан фойдаланиб топонимни пайдо бўлган даври, унинг эволюцияси ва трансформацияси ҳамда янги географик номнинг пайдо бўлишига асос бўлган ижтимоий муҳитни аниқлаш мумкин. Шу сабабдан ҳар қандай топонимик фактни тадқиқ ва таҳлил қилишда, аниқ тарихий воқеликни ҳисобга олиб иш кўриш, улардан самарали фойдаланиш яхши натижа беради. Кўпинча географик номларнинг семантикаси ўзига хос хусусиятларга эга, улар узоқ тарихий давр давомида шаклланган бўлиб, инсоннинг табиатга бўлган муносабатини ифода этади.

Ном доимо ижтимоий эҳтиёж туфайли пайдо бўлганлиги боис, хаттоки, табиий-географик терминлар ҳам топонимияда географик объектнинг иқтисодий-ижтимоий аҳамиятини белгилайди. Ҳар бир географик ном бу тил орқали ифодаланган ихчам тарих, унинг асоси муайян тарихий даврда яратилган. Тарихий усул ёрдамида тадқиқотчи жой номининг географик аломатларига яна ҳам жиддий эътибор бериши мумкин.

Топонимик тадқиқотларда тарихий усулни қўллаш тарафдори бўлган *А.И.Попов* ўзининг тадқиқотларида аниқ тарихий шароит ва тарихий манбалардан хабардор бўлмасдан туриб, географик номнинг келиб чиқиши ҳақида тўғри фикр билдириш мумкин эмаслигини бир неча бор таъкидлаган. Маълумки, топонимлар аниқ бир тарихий шароитда пайдо бўлади ва келиб чиқиши жамият ҳаёти, ҳудудда яшаётган ёки қачонлардир яшаган халқлар тили билан чамбарчас боғлиқ.

Аниқроқ айтганда, ҳар бир тарихий давр ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини унинг географик номларида ҳам кўриш мумкин. Шу сабабдан, номнинг асл маъносини аниқлашда уни тарихий пайдо бўлган даври билан бирга ўрганиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Масалан, Бухоро вилоятида Абумуслим номи билан аталадиган тепалик бор. Абумуслим тарихий шахс, у 747-750 йилларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда араб халифалигига қарши кўтарилган кўзғолонга бошчилик қилган. Унинг асл исми Абдурахмон ибн Муслим бўлиб, маҳаллий халқ орасида Абумуслим лақаби билан машҳур бўлган. VIII аср ўрталарида Абумуслим томонидан қурилган истехкомнинг харобаси, ҳозирда тепалик шаклида сақланиб қолган. Бухоронинг жанубий-шарқий қисмини суғорувчи Абу Муслим канали (Жўйи Абу Муслим) ҳам унинг номи билан аталган.

Маълумки, ҳар бир тарихий давр географик номларнинг муайян қатламини ҳосил қилган, аниқроғи, ҳар бир тарихий қатламнинг жой номларида ўзига хос «изи», «тамғаси» мавжуд. Аммо, тарихий маълумотлар ҳар доим ҳам номлашнинг тарихий жараёнини кузатиш ва тиклаш имконини бермайди. Шу сабабдан кўпинча топонимик маълумотларни тарихий воқеа ҳодисаларни аниқлашда қўшимча илмий манба сифатида фойдаланиш яхши натижа беради.

Лингвистик усуллар: Географик номларнинг ҳудудий тадқиқ этиш ва формантларга бўлиб ўрганишда олимлар томонидан лингвистик усуллар (этимологияси, топоформантлар асосида, грамматик тузилиши) кенг қўлланилади. Номларнинг лисоний таркиби, сўз ва қўшимчалари, уларнинг маънолари ва бирикуви, номланишга асос бўлган ижтимоий-лисоний омиллар ўша давр воқелиги билан баҳоланиши, изоҳланиши ва тадқиқ қилиниши лозим.

Маълумки, ҳар бир тилда топоним ясовчи ўзига хос воситалар мавжуд, яъни, муайян суффикслар (аффикслар) ва сўзлар жой номи яратишга ихтисослашган бўлади. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тили негизида пайдо бўлган топонимлар таркибида кўплик қўшимчалари унча кенг тарқалмаган. Жой номлари таркибидаги кўплик қўшимчаларга -лар (Араблар, Беклар), -он (Оҳангарон, Сўзангарон), -от (Боғот, Ҳирот) каби аффикслар мисол бўлиши мумкин.

Мутахассисларнинг ёзишича, йирик ва муҳим аҳамиятга эга бўлган географик объектларнинг номлари тил ҳодисаси сифатида турғун қолиб, узоқ даврлар яшайди, тилдан тилга ўтиб асрлар давомида сақланиб қолади. Шу сабабдан, бундай узоқ ўтмишда яралган номларни, ном таркибидаги сўз ва қўшимчаларни тилнинг ҳозирги ҳолати билан талқин қилиш мумкин эмас.

Географик номларнинг асл маъноси ва мазмунини аниқлашда энг қадимий ва ҳозирда ҳам топонимика фани учун муҳим аҳамиятга эга бўлган *этимологик* (юнонча, *ἐτυμολογία* - ҳақиқат, сўзнинг асл маъноси ва *λογος* - таълимот) усулни қўллаш яхши самара беради. Шунинг учун, узоқ йиллар давомида ушбу метод топонимик тадқиқотларда кенг қўлланилган ва ҳозир ҳам у бошқа усуллар орасида муҳимлиги билан ажралиб туради.

Рус топонимисти *Э.М.Мурзаев* этимологик методни камчилиги ҳақида гапириб, жой номи билан боғлиқ географик воқеаликка ва тарихий маълумотларга таянмасдан географик номнинг асл маъноси ҳақида хулоса чиқариш этимологик усулни ишончсиз ва баҳсталаб қилиши мумкин деган фикрни баён қилган. Айрим мутахассисларнинг фикрича, хусусан, субстрат топонимларни ўрганишда этимологик усулга таяниш, баъзан чалкашликларга олиб келиши мумкин. Шу сабабдан реал ҳаётда номнинг пайдо бўлишида

туртки бўлган ижтимоий-сиёсий, маданий-тарихий ва географик асосни эътиборга олган ҳолда топонимни этимологиясини аниқлаш мақсадга мувофиқ.

Худудий топонимияни **топоформантлар** ёрдамида, яъни номлар таркибида тез-тез такрорланадиган олд ёки охириги қўшимчаларнинг ўхшашлигига қараб ҳам тадқиқ қилиш мумкин. Топонимлашув жараёнида топоформантлар топоасосларга қўшилиб янги ном ясайди. Топонимларни формантлар ёрдамида ўрганиш кейинги чорак асрда катта аҳамият касб этди. Бу усулнинг кўпгина тарафдорлари уни жуда муҳим ва ишончли деб ҳисоблашади. Номлардаги элементларнинг такрорланиши кўпинча уларнинг бир типга хос эканлигидан далолат беради. Аммо, унитмаслик керакки, номнинг пайдо бўлишида асос бўлиб хизмат қилган омилларни билмасдан туриб уларни формантларга ажратиш ҳар доим ҳам яхши натижа бермайди.

Кўпчилик тадқиқотчилар фикрича, номни формантларга қараб таҳлил этишнинг қулайлиги шундан иборатки, топонимлар таркибида тез-тез такрорланадиган қўшимчалар уларнинг шаклланиши, этник дахлдорлиги, тарқалиш ареали, кўчма топонимлар ҳақида аниқ маълумот беради. Масалан, Ўрта Осиёда, хусусан, Ўзбекистон ва Тожикистонда сермахсул формантлардан бири -истон қўшимчасидир. Бу унсур мамлакат, ўлка номини ясайди ёки бирон нарсанинг кўп эканлигини билдиради. Афғонистон - “Афғонлар мамлакати, Ўзбекистон - “Ўзбеклар мамлакати” ва ҳоказо.

Статистик усул: Топонимик тадқиқотлар натижасида қўлга киритилган маълумотларни қайта ишлашда статистик усулдан фойдаланиб яхши натижаларга эришиш мумкин. Бу усул ёрдамида маълум худуддаги географик номларнинг сонини аниқлаш, уларни бошқа худуддаги номлар билан таққослаш, келиб чиқиши, қайси тилга мансублигини фоиз нисбатларини ўрганиш имконияти мавжуд. Статистик маълумотлар тадқиқотчини минтақа топонимлари ҳақидаги тасаввурини конкретлаштиради ва аниқ хулоса чиқаришига кўмаклашади. Топонимикага оид картографик маълумотларни таҳлил этишда статистик усулни қўллаш яхши самара беради.

Баъзан, объектнинг номланишига асос бўлган географик, тарихий ва лисоний сабабларни бевосита жойида аниқлаш керак бўлади. Баъзан, анча мураккаб топонимик муаммони ечимини топиш учун, географик, тарихий ва лисоний ахборотлар камлик қилиши мумкин. Бундай ҳолларда, қўшимча ҳолда дала маълумотларини жалб қилиш мақсадга мувофиқ. Маълумки, дала тадқиқотлари, ташкил этилган топонимик экспедициялар бевосита объект

билан жойида танишиш, топоним ва географик терминларнинг моҳиятини белгилаш ҳамда айрим хулосаларни тўғри аниқлаш имконини беради.

Дала шароитида жой номларини ўрганаётган топонимист айнан битта топоним билан шуғулланмасдан, мақсадли равишда бир қанча жой номларининг келиб чиқиши, этимологик мазмунининг жойнинг табиий-географик шароити билан мос тушиши ёки тушмаслик даражаси, тарихи, этнографияси билан таққослаб кўриш имкониятига эга бўлади. Хусусан, этнонимларни тадқиқ этишда дала шароитидан фойдаланиш яхши самара беради. Масалан, Қашқадарё вилоятида Тошканди номли қишлоқ бор.

Кўпгина манбаларда, маҳаллий халқни Тошкентдан кўчиб келиб муқим яшаб қолганликлари учун, қишлоқ шундай аталган деган ахборот мавжуд. Аммо, бундай эмас, балки ўзбекларнинг йирик Қозиякли уруғининг бир бўлими Тошканди деб аталиши ва мазкур қишлоқда шу уруғ вакиллари истикомат қилаётганлиги учун, қишлоқ шундай номланганлигини дала маълумотлари ёрдамида аниқлаб исботлаш қийин масала эмас. Топонимик экспедициялар ёрдамида, бугунги кунда турли сабабларга кўра йўқ бўлиб кетаётган микротопонимларни йиғиш муҳим илмий аҳамиятга эга.

Топонимик тадқиқотларда белгиланган натижага эришиш учун таҳлил ва синтезнинг барча методларидан, жумладан, энг қулай ва самарали усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Баъзан, номлашга туртки бўлган ижтимоий-сиёсий, маданий-тарихий ва географик асосларни бевосита маҳалда, жойида аниқлашга тўғри келиши мумкин. Бундай ҳолларда топонимик экспедициялар ёрдамида маҳалдаги географик объект билан бевосита яқиндан танишиш, жой номининг асл маъно-мазмунини аниқлашда тўғри илмий хулосалар чиқариш учун ёрдам беради.

Тадқиқотчи ушбу жараёнда жой билан яхши танишади, номлашда асос бўлган табиий-географик шароитни ўрганади ва топонимнинг ҳақиқий маъносини аниқлашда уларни солиштиради. Бу ишда маҳаллий аҳоли орасидан географик объект ҳақида мукамал маълумот ва тушунчага эга бўлган билимдон кишиларни жалб қилиш ҳам ижобий натижа беради. Шу сабабдан, информатор танлашга жиддий эътибор қаратиш лозим, уларни сони бир нечта бўлгани маъқул, чунки тўпланган маълумотларни бир-бирига қийёсий таққослаш имкони пайдо бўлади.

Тадқиқотчи информаторлар томонидан таклиф қилинган ҳар қандай маълумотга бефарқ бўлмаслиги керак, аксинча уларни танқидий ўрганиб, якуний хулосани ўзи чиқариши шарт. Топонимик тадқиқотларда қуйидаги манба ва маълумотлардан фойдаланиш мумкин:

а) Маҳаллий дала маълумотлари. Дала маълумотлари ёрдамида географик номларни географик объектларнинг хусусиятларига мос келиши,

уларни транскрипцияси, карта ва маълумотномаларда учрамайдиган номларни ўрганиш мумкин;

б) Ёзма маълумотлар. Буларга солномалар, вақф ҳужжатлари (ёрлиқлар), турли юридик ҳужжатлар, карталар, архив ҳужжатлари, маълумотномалар ва бошқалар киради. Улар ёрдамида топонимларнинг яшовчанлиги, ахборот ташиши, ўзгаришларга дучор бўлиши, номлашда туртки бўлган ижтимоий эҳтиёжни белгилаш каби масалалар ойдинлашади.

Савол ва топшириқлар:

1. *Топонимика фанининг илмий-тадқиқот усуллари деганда нимани тушунасан?*

2. *Этимология усулининг афзалликлари ва камчиликларини ўзаро таққосланг.*

3. *Анкета-сўров усулини тушунтириб беринг.*

Тест топшириқлари

1. Статистик усулнинг афзалликлари ...

А. Минтақа топонимлари ҳақидаги тасаввурни конкретлаштиради.

В. Картографик маълумотларни таҳлил этишда яхши самара беради ва аниқ хулоса чиқаришга кўмаклашади.

С. Номларни фоиз нисбатларини чиқаришга ёрдам беради

Д. Барчаси тўғри.

2. Топонимик тадқиқотларда картографик усулни кенг қўллаган олимни аниқланг.

А. Е.Поспелов

В. Н.Надеждин

С. А.Попов

Д. В.Никонов

3. Номларда айрим элементларни такрорланиши нимадан дарак беради?

А. Бир типга хослигидан

В. Бир хил омиллар асос бўлганлигидан

С. Этник дахлдорлигидан

Д. Тўғри жавоб йўқ

4. Топонимик тадқиқотларда кўпроқ тарихий усулни қўллаш тарафдори бўлган олим ким?

А. Е.Поспелов

В. С.Қораев
С. А.Попов
Д. Т.Нафасов

5. . “Ҳар қандай топонимик тадқиқотлар географик терминларни ўрганишдан бошланмоғи керак” деган ибора кимга тегишли?

А.Э.Мурзаев
В. М.Миракмалов
С.Н.Надеждин
Д. Ҳ.Ҳасанов

2.2. Географик объектларни номлаш қонуниятлари.

Режа:

1. Географик объектларни номлаш қонуниятлари ҳақида умумий тушунча.
2. Номлаш қонуниятлари ва тамойиллари.
3. Номлаш қонуниятлари ва ойконимлар.

Мавзунинг мақсади: Географик объектларни номлаш қонуниятлари ва уларга нисбатан қўйиладиган талаблар тўғрисида илмий билим бериш орқали номшунослик қонуниятлари ҳақидаги тушунчаларни шакллантириш.

Таянч ибора ва атамалар: Географик объект, умумий ном, хусусий ном, топонимик позитивлик, нисбий негативлик, ўзлашма номлар, қаторлар қонуни, халқона этимология.

Инсоният жамоа бўлиб, уюшган ҳолда яшай бошлаган пайтларданок, яъни, тил ва жамият тарақиётининг навбатдаги босқичида ўзлари истиқомат қилаётган жой ва унинг теваарак атрофини номлаш эҳтиёжи пайдо бўлган. Бу эҳтиёж дастлаб географик нуқтаи назардан юзага келган. Мўлжал олиш ёки бир манзилни иккинчисидан фарқлаш географик эҳтиёж ҳисобланади. Ҳар қандай географик объектни тўғри номлаш доимо муҳим ва долзарб масала ҳисобланган, аслида ер юзасидаги барча объектлар эмас, балки, инсон фаолиятида маълум аҳамиятга эга бўлган ёки бошқа объектлардан нимаси биландир фарқ қилиб, одамлар диққатини ўзига тортган жойларгина номланган.

Бошқача айтганда, кишилиқ жамиятини ўраб турган географик муҳитда, яъни, унинг инсон хўжалиқ фаёлияти таъсирида ўзгарган қисмидагина ҳар бир географик объектнинг ўз номи бор. *А.В.Суперанская* фикрича, табиат ёки инсон қўли билан яратилан ва аниқ адресга эга ҳар қандай катта (океан, қитъа, материк) ёки кичик (уй, боғ, қудук) «предмет»лар, яъни, географик объектлар ўз номига эга.

Бошқа предметлардан географик объектларнинг фарқини уларнинг икки хил номланишида кўриш мумкин, умумий, яъни, муайян тушунчалар тизимидан иборат умумий номлар (мамлакатлар, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар, қишлоқлар) ҳамда хусусий номлар. Хусусий ном ҳар бир географик объектнинг фақат ўзига берилади. Масалан, *Самарқанд, Зомин, Бахмал, Андижон, Нукус, Ғаллаорол, Бўстонлиқ* ва ҳоказо. Умумий номлар бир қанча географик объектларни бирлаштиради. Масалан, Ўзбекистонда бир неча минг аҳоли пунктлари, қишлоқлар мавжуд; бунда аҳоли пункти, қишлоқ бу объектнинг умумий номи, лекин ҳар бир аҳоли пунктнинг ўз номи бор, у эса хусусий ном.

Топонимларнинг пайдо бўлиши, турғунлашиши, ўзгариши ёки аксинча қайта номланиши жамиятдаги ўзгаришлар билан ҳам боғлиқдир. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, жамият ҳаёти ва тараққиётида юз берган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ўзгаришлар қисман жой номларининг ўзгаришига ҳам олиб келиши мумкин. Маълумки, инсон фаёлияти билан боғлиқ бўлган объектлар, жумладан, вилоят, туман ёки катта-кичик аҳоли пунктлари ўзининг жамият ҳаётида тутган ўрни билан алоҳида ажралиб туради. Бундай географик объектлар ҳар қанча катта бўлмасин, табиий-географик объектларга нисбатан ўзининг аниқ белгиланган чегаралари билан фарқ қилади.

Мутахассисларнинг фикрича, ҳар бир номнинг салмоғи биринчи навбатда у билан боғлиқ бўлган географик объектнинг қанчалик машҳурлиги билан белгиланади. Номнинг танилишига эса, географик объектнинг ҳудудий жойлашуви, давр ва замонда эгаллаган мавқеи ва бир қанча бошқа ижтимоий - тарихий омиллар ҳам таъсир кўрсатади. Юқорида қайд қилингандек, географик номлар кишилиқ жамияти тараққиётининг дастлабки босқичида ижтимоий эҳтиёж туфайли пайдо бўлган ва давр индикатори сифатида доимо жамиятда содир бўлаётган турли ўзгаришларни (сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, илмий-техникавий, фан тараққиёти) ўзида акс этиб боради. Бошқача айтганда, географик ном ҳар қандай ижтимоий ҳодиса каби, муайян тарихий даврда пайдо бўлади ва уларда инсониятнинг англаш қобилиятининг эволюцияси мужассам.

Топонимист олимлар қадимги тилларда атоқли отлар бўлмаган дейишади. Масалан, Америка, Африка ва Австралияни кашф этган сайёҳ олимлар тубжой халқлар - аборигенлар тилида атоқли отларни жуда камлигини қайд қилишган. Уларда кўпинча турдош отлар, атоқли отлар вазифасини бажарган. Маълумки, жой номини шаклланиш жараёни, унинг муайян бир объектга боғланиши, турдош отларни турғунлашиши ва индивидуаллашуви билан чамбарчас боғлиқдир. Ижтимоий онг, иқтисодиёт ва савдо алоқалари ривожланган сари тушунчалар сони ортиб, географик номлар грамматик ва семантик жиҳатдан мураккаблашиб борган. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, географик объектларни номлаш доимий жараён, чунки янги шаҳарлар ва қишлоқлар барпо этилмоқда, фабрика, заводлар қурилмоқда, янги конлар кашф этилаёпти ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммасига янги номлар қўйиш керак. Шу сабабдан, мавжуд топонимик қонуниятларни яхши ўзлаштириб олиш керак.

Шунинг ҳам унутмаслик керакки, топоним, яъни географик ном бу - сўз, лекин ҳамма сўздан ҳам жой номи ясалавермайди. Географик номлар объектларнинг шакл-шамойили, паст-баландлиги, ранг-туси, флора ва фауна дунёси, ҳудуд экспозицияси, орографияси каби хусусиятларни ўзида акс эттирадиган сўзлар бўлиши шарт. Масалан, одамлар ўсимликлардан табобатда қадимдан кенг фойдаланганлиги учун, доривор ва зиравор ўсимликларнинг номлари жой номлари шаклида муҳрланган. Баъзан, боғдорчилик ва деҳқончилик ривожланган воҳаларда кўпроқ мевали дарахтлар ва экинларнинг номларини топонимлар шаклида учратса бўлади. *Олмазор, Себзор, Ўрикчи, Тутли* ва ҳоказо.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, топонимга айланган ҳар қандай сўз янги маъно касб этади ва асл маъносидан муайян даражада узоқлашади. Демак, сўз топонимга айланиб ягона, конкрет, янги бир тушунчага айланади. Масалан, Танги сўзи табиий географик термин сифатида «тор дара», «энсиз тоғ оралиғи» маъноларини ифодалайди, агар у қишлоқ номига айланса, унда аҳоли пункти номи сифатида асл маъносидан узоқлашади ва фақат ягона географик объектни ифодаладиган бўлади ва бошқа ойконимлар каби ижтимоий-иқтисодий аҳамият касб этиб, жамиятнинг турли эҳтиёжларига хизмат қилади.

Олимлар топонимик қонуниятларни ўрганиб чиқиб, географик объектларни номлашнинг бир қанча ўзига хос хусусиятларини (белгиларини) кўрсатиб берганлар: топонимик позитивлик, нисбий негативлик, ўзлашма (калька) номлар, географик номларнинг қаторлар қонуни ва халқона (сохта) этимология. Географик объектларнинг номлаш қонуниятларини қуйидаги жадвалда ҳам кўриш мумкин. 2-жадвал

№	Номлаш қонуниятлари	Топонимлар
1	Топонимик позитивлик	Ҳасанкўприк, Ўртақишлоқ, Туятортар, Учкулоч, Бешкувур, Туздовон, Учтепа.
2	Нисбий негативлик	Янтоқли, Чучуккудук, Мўлали, Ёнғоқли, Мўлабулоқ, Эгарбеллитоғ, Писталитоғ.
3	Ўзлашма номлар	Ҳаётбоши - Сариҳоят, Бешбармоқ - Панжангушт, Илонўтди - Моргузар.
4	Қаторлар қонуни	Эски Бўстон - Янги Бўстон, Кичик Боғдон - Катта Боғдон, Юқори Учма - Пастки Учма.
5	Халқона этимология	Пишағар - Бешоқар, Тангили - Тангали, Жиззах - Дўзах, Фориш - Париж

Географик объектларни номлашда топонимик қонуниятлар талабларининг бажарилиши муҳимлиги сабабли уларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланди.

Топонимик позитивлик - номлар географик объектларнинг табиий ёки ижтимоий-иқтисодий аломатларини, яъни, реал воқеа-ҳодисаларни ўзида акс эттиришдир. Кўпчилик географик номларнинг вужудга келишида оддий географик терминлар асосий рол ўйнайди. *Ариқ, бог, булоқ, дара, дарё, довон, жар, кўприк, кўча, тепа, тоғ, сой* ва ҳоказо каби географик терминларнинг олдига ёки орқасига бир от, сифат, сон ёки қандайдир қўшимча қўшилса, объектларнинг хусусиятларини акс этдирадиган топонимлар ҳосил бўлади. Чунончи, *Беширик, Чуқурбулоқ, Найманарик, Отқудуқ, Эшонқишлоқ, Ҳасанкўприк, Туздовон, Учтепа, Қорадарё, Чорбоғ, Ёмонжар* ва бошқалар.

Географик ном қанча қадимий бўлса, унинг объект билан боғлиқлиги шунча ишонарли бўлади. Жой номининг этимологиясини аниқлашда мавжуд бир неча фараздан биттасини, яъни топонимнинг мазмуни ва моҳиятига бевосита тўғри келадиганини танлаш ижобий натижа бериши мумкин. Масалан, *Ўртақишлоқ* деганда қишлоқ ён-атрофдаги аҳоли пунктларига нисбатан оралиқ мавқега эга эканлиги аниқ ёки *Қудуқча* номи «кичкина кудуқ» эмас, аксинча «кудуқ кўп» дегани, оқар сув бўлмаганидан кўпчилик кудуқлардан сув ичганлиги сабабли шундай номланган.

Географик номлар реал воқеаликни акс этдириши туфайли ҳам қимматлидир. Ўзбекистон геологлари талай конларни топишда топонимларнинг роли катта эканлигини алоҳида қайд қилганлар. Чунончи,

мутахассислар олтин конларини аниқлашда жой номлари таркибидаги *олтин, зар, тилла* каби терминлар индикатор бўлиб хизмат қилганини эътироф этишган. Шуниндек, *Оқтош* деган жойлардан ҳам олтин топилгани қайд этилган. Чиндан ҳам халқ оқтош деб атайдиган кварц минерали таркибида олтин бўлади. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон конларида олтин асосан кварц таркибидан олинади.

Яна бир мисол, X аср араб географлари Истахрий ва Муқаддасий ўз асарларида Шош вилоятидаги *Кўҳисим* қишлоғи тўғрисида маълумот ёзиб қолдирганлар. Геологлар кейинча, ҳақиқатдан ҳам, қишлоқ атрофидаги руда жинслари орасида кумуш борлиги ва қадимги даврларда кўплаб кумуш қазиб олинганлиги аниқлашган. *Кўҳисим* – (тожикча, «кумуш тоғ») ўрта асрларда Илоқдаги машҳур конлардан бири бўлган.

В.В.Бартольд фикрича, *Кўҳисим* Оҳангарондан жанубда, Облик қишлоғи рўпарасида бўлган, яъни, ҳозирги Кумушкон аҳоли пункти ўрнига тўғри келади. Тарихий географиядан ҳам маълумки, географик номлар ёрдамида қадимда қаерларда қандай ўсимлик турлари ўсганини, қандай ҳайвонлар яшаганини ёки қандай қабила ва уруғларнинг қаерларда ўрнашиб қолганини билиб олса бўлади.

Нисбий негативлик - маълум бир ҳудудда бир хил предмет кўп бўлганда у жойнинг номи учун белги бўлолмайди. Одатда шу жойда кам, кишилар назарига тез ташланадиган белгилар, нарсалар географик объектларнинг номланишида асос қилиб олинади. Масалан, янтоқзор жойда *Янтоқли*, шўр сувли ерда *Шўрсув*, булоғи кўп дарада *Булоқли* деган географик номларнинг яратилиши топонимика учун хос эмас. Агар нукул олма, ўрик ўсадиган ҳудуднинг бирон бурчагида ёнғоқ ўсса, албатта ўша жой *Ёнғоқли*, суви шўр бўлган чўлда ширин сувли қудуқ топилса, *Ширинқудуқ* ёки *Чучукқудуқ* деб аталади.

Ҳамма томонни Қизилқумни қумлари эгаллаган Фориш туманининг чўл қисмида *Мўлали* деган аҳоли пункти бор. Мўла - тупроқ уйиб, ғишт ё тош қалаб, баланд қилинган сўрисимон белги. Мўла кузатиш, қўриқлаш, хабар бериш объекти бўлган. Қумлар орасида кишилар назарига тез ташланадиган бундай географик объектнинг мавжудлиги жой номига асос қилиб олинган. Ўзбекистонда юздан зиёд аҳоли пунктларининг *Пахтакор* деб аталиши тўғри эмас. Собиқ шўролар даврида *коммунизм, социализм, октябрь* каби оддий турдош отларнинг топонимлар шаклида болалаб кетиши ҳам топонимиканинг бу қонунига зид эди.

Жойга бошқа ерлардан фарқ қиладиган хусусиятига қараб ном қўйишни В.А.Никонов *нисбий негативлик қонуни* деб атаган. Географик объектни номлашда асос бўлган белги ана шу жойнинг асосий хусусияти бўлмаслиги

ҳам мумкин. Масалан, Каттабулоқ, Узунқудуқ умуман энг катта булоқ ёки энг чуқур қудуқ деган маънони бермайди, балки ана шу муайян ҳудуд доирасидагина у энг катта булоқ ёки энг чуқур қудуқ демакдир.

Ўзлашма номлар (таржима номлар) қонуни - топонимикадаги бу қонуниятнинг моҳияти шундаки, географик номларнинг шакли, эшитилиши ўзгаргани билан, аммо мазмуни ўзгармасдан қолади. Масалан, Зарафшон дарёси этагида ўрта асрларда узунлиги 70-80 чақирим келадиган катта кўл бўлган. Кўлда қайиқлар, ҳатто кичикроқ кемалар қатнаб турган. Шунинг учун ҳам Зарафшон дарёсининг ҳозирги ўзанидан бир неча километр узоқларда ҳам *Кемачи*, *Кишти*, *Ғишти* деган қишлоқлар бор. Кишти тожикча «кема», «қайиқ» деган сўз. Ўша катта кўл суғд тилида *Сомжон* деб аталган. Сомжон «қорамтир сув» дегани, демак *Қоракўл* ана шу Сомжон топонимининг таржимаси, калькасидир.

Ўзбекистонда *Қизилсув* - *Сурхоб*, *Қорасув* - *Сиёҳоб*, *Оқсув* - *Сафедоб* каби номлар учрайди. Қадимда юнонлар Амударёни Оксус, нариги томонини, яъни шимол томонини *Трансоксиана* «Окс дарёсининг нариги томони, Окс орқаси» дейишган, уни араблар ўз тилларига айнан таржима қилиб *Мовароуннаҳр* «дарё орқаси» дейишган. Окс қадимий туркий тилдаги *Ўкуз* сўзининг юнонча талаффуз шакли, демак Трансоксиана ҳам туркий *Ўкузорти* топонимининг калькаси, таржимаси бўлиши мумкин.

Яна бир мисол, Нурота тоғларининг энг баланд чўққиларидан бири Фориш тумани *Уҳум* қишлоғининг ҳудудида жойлашган. Узоқдан қараганда инсон бармоқларига ўхшайдиган бу чўққини тожиклар *Панжсангушт* деб атайди (тожикча, панж-«беш», ангушт-«бармоқ»), ўзбеклар эса уни *Бешбармоқ* дейишади. Нурота тоғларининг энг баланд нуктаси маҳаллий аҳоли томонидан Сариҳоят деб аталади, аммо карталарда кўпинча унинг таржимаси (калькаси) *Ҳаётбоши* (2169 м.) берилган.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, собиқ Иттифоқ даврида русча «красный» сўзининг калькаси (калька - французча *calque* - «копия, нусха») сифатида қизил компонентли топонимлар болалаб кетган эди. Чунончи, *Қизил чорвадор*, *Қизил казарма*, *Красный Луч*, *Красный Октябрь*, *Красногвардейск* ва ҳоказо. Хорижий топонимларни ўзлашма ном сифатида маҳаллий географик номенклатурага олиб кириш мақбул иш эмас, чунки унинг манзил аниқловчи хусусияти пасаяди.

Географик номларнинг қаторлар қонунининг - моҳияти жой номлари ҳеч қачон яқка - ёлғиз, ўз ҳолича пайдо бўлиб қолмайди, балки ҳар доим бир-бирига нисбатан номланади деган ҳулосада кўринади. Икки географик объектни бир - биридан фарқ қилиш учун *Қуруқсой* - *Сувлисой*, *Янгишаҳар* - *Эскишаҳар*, *Оқсув* - *Қорасув*, *Узунсой* - *Калтасой* каби қўшалок топонимлар

пайдо бўлган. В.А.Никоновнинг таъкидлашича, «жой номининг келиб чиқишини аниқлаш учун энг аввало у ягона эмас, балки бошқа номлар қаторида пайдо бўлганлигини тушуниш муҳимдир».

Масалан, *катта - кичик* (Катта Боғдон - Кичик Боғдон), *баланд - паст* (Баландчақир - Пасткичақир), *паст - юқори* (Юқори Учма - Пастки Учма), *эски - янги* (Эски Бўстон - Янги Бўстон), каби сифатлардан таркиб топган номлар талайгина топилади, улардан бири аниқланса, албатта иккинчисини ҳам топса бўлади. Ана шу сифатлар топонимнинг хусусиятига кўра ҳам, ёнма-ён жойлашган географик объектларни бир-биридан фарқ қилиш учун хизмат қилади. Топонимларнинг ана шундай ёнма-ён келишини, уларнинг бир-бирига нисбатан ном олишини В.А.Никонов қаторлар қонуни деб атаган.

Халқ этимологияси ёки сохта этимология - географик номларни жонли тилдаги талаффузи ва маъно -мазмунини ўхшашлигига қараб талқин қилиш усули. Халқ этимологияси муайян ном маъносини аниқ фактларга асосланмаган ҳолда, фақат товуш томонининг тасодифий ўхшашлигига қараб, шуниндек, афсона ва ривоятларга таяниб изоҳлашдан иборат. Бу усул тадқиқотчини номнинг ҳақиқий маъносини аниқлашдан узоқлаштиради. Аслида маҳаллий аҳолига тушунарсиз бўлиб қолган номларни қайта изоҳлаш кишиларни табиатида хос хислат, тилда кенг тарқалган ҳодиса.

Номнинг бундай талқин қилишда кўпинча, тарихий ва географик шароитлар ҳамда лингвистик қонуниятлар инобатга олинмайди. Натижада, топоним умуман бошқа маъно касб этиши мумкин. Бошқача айтганда, халқ этимологияси - халқнинг топонимик ижод маҳсули намунаси саналади. Ўзининг моҳиятига кўра халқ этимологияси, географик номнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, унинг маъно-мазмунини янгича талқин қилиш демакдир.

Топонимик тадқиқотлар давомида, бундай жой номларнинг этимологиясини аниқлашда уларни синчиклаб ўрганиш керак. Топонимик ривоятлар - халқ этимологиясининг маҳсулидир. Масалан, Швейцария пойтахти *Берн* шаҳри номи ҳақида шундай ривоят бор. Маҳаллий ҳукмдорлардан бири шикор вақтида айиқ овлайди ва унинг шарафига шу жойда шаҳарга асос солиб уни Берн (немисча, Bär – «айиқ») деб атайти. Берн шаҳрининг гербида ҳам айиқ тасвирланган. Аммо, бу топонимик ривоят ва географик номнинг ҳақиқий маъносига асос бўлиб хизмат қилган - кельт тилидаги *bren* (тепа, тоғ) сўзига ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Геленжик шаҳри (Краснодар ўлкаси, Россия) номига турк тилидаги «гелинчек» сўзи асос бўлган деб ҳисоблашган. XVI асрда ушбу ҳудудларни босиб олган усмоний турклар, шаҳардан гўзал тоғли қизларни турк бойлари ҳарамига олиб кетиш учун фойдаланган деган ривоят мавжуд. Туркча

«гелинчек» сўзининг талаффузда шаҳар номига ўзаро ўхшашлиги сохта этимологияни пайдо бўлишига сабаб бўлган. Географик номнинг ҳақиқий маъноси эса адигей тилидаги «*кичик яйлов*» маъносидаги сўз билан боғлиқ.

Халқона этимологияга асосланган географик номлар республика топонимиясида ҳам кўплаб топилади. Масалан, Жиззахни «*дўзах*», Қўқонни «*хук кон*», яъни «*тўнғизи кўп жой*» деб, Наманганни намак кон «*туз кони*» деб талқин қилиш сохта этимологиядан бошқа нарса эмас. Фориш ойконими ҳақида Ўзбекистон миллий энциклопедиясида қуйидагича маълумот берилган: “маҳаллий маълумотлар бўйича туман номига ўтган Фориш қишлоғининг номи Амир Темур Самарқанд атрофида қурдирмоқчи бўлган “Париж” шаҳри номидан олинган. Кейинроқ маҳаллий халқ шеvasида бу атама Фориж, Фариш, Фориш деб ўзгариб борган деган тахмин мавжуд”. Аслида эса Фориш сўзининг пайдо бўлишида сўғд тилида “қалъа этаги” маъносидаги Порашт ойконими асос бўлиб хизмат қилган.

Ўзбекистон жой номлари тизимидаги энг қадимги номлар қаторига ойконимларни ҳам киритиш мумкин. Уларнинг айримлари уч минг ва ундан ортиқ йиллар аввал яралган. Энг қадимги номлар таркиби ўзгариб, тилдаги бошқа сўзларга ўхшаб қолган. Натижада қадимий ном билан унинг ҳозирги шакли ўртасида шаклий ва мазмуний номутаносиблик ҳосил бўлган. Кўпинча сохта этимология турли хил ишониши қийин, аммо, қизиқарли ривоятлар билан боғлиқ бўлади. Масалан, Учқиз, Қирққиз, Қизкетган каби номларнинг таркибидаги қиз сўзи ривоятлар яратилишига асос бўлган.

Т.Нафасов ўзбек тилининг ҳозирги сўзлар мажмуида топонимлар яшашга алоқадор бўлган қиз сўзи йўқ, аммо, унинг X асргача бўлган ўтмишида қуз сўзи бўлганлигини қайд қилган. Қуз сўзи қадимда тик уч, кўлами юксак бўлган тоғ, ер юзасидан анча чиқиб турган баландлик каби маъноларга эга бўлган. Ана шу маънолар замирида қуз сўзли номлар яралган. Кейинчалик қуз сўзи тил муомаласидан чиқиб кетганлиги боис, уни ўрнини ҳозирги кунда тушинарли бўлган қиз сўзи эгаллаган. Халқ изоҳи, халқ этимологияси ҳисобланган ривоят ва афсоналар халқ ижоди намунаси сифатида ўзига хос аҳамиятга эга. Халқ оғзаки ижодининг энг қизиғи, суюқлиси, ибратлиси бўлган ривоят ва афсоналарни йиғиш, тартибга солиш этнограф ва фольклоршунослар вазифаси ҳисобланади.

Ҳ.Ҳасанов қайд қилганидек, ҳақиқий, илмий талқин номнинг бағрида яширинган тарихни, маънавиятни, халқ тафаккури ва маданиятининг инъикоси эканлигини назардан соқит қилмаслик зарур. Шуни унутмаслик керакки, номлар турлича йўллар билан пайдо бўлади ва баъзан бир неча минг йиллик тарихга эга. Халқ жонли тилидаги сўзлардан таркиб топган, ҳеч қандай буйруқ ва кўрсатмасиз, маъно - мазмун, фонетик ва грамматик

жихатдан тўғри қўйилган географик ном чинакам халқ мулкидир. Топонимиканинг юқорида кўрсатилган қонуниятларини билмасдан туриб, фақат чиройли сўзлардан иборат географик номлар қўйиш эса тарихга, тилга, фанга кўнгилдагидек хизмат қила олмайди.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Географик объектларни номлаш қонуниятлари қайси олимлар томонидан ўрганилган?*
- 2. Қазилма бойликларни аниқлашда географик номлар қандай аҳамиятга эга?*
- 3. Номлар ва халқ оғзаки ижоди орасида қандай боғлиқлик бор?*

Тест топшириқлари

1. Топонимик позитивлик қонунияти мазмуни нимадан иборат?

- А. Ном реал воқеаликни акс этади
- В. Ном реал воқеаликни акс этмайди
- С. Ном тасодифий пайдо бўлган
- Д. Тўғри жавоб йўқ

2. Қуйидаги таъриф қайси топонимик қонуниятга тегишли? Географик объектнинг табиий ёки ижтимоий-иқтисодий аломатларини, яъни реал воқеа-ҳодисаларни ўзида акс этади.

- А. Нисбий негативлик
- В. Топонимик позитивлик
- С. Ўзлашма номлар
- Д. Халқона этимология

3. Ўзлашма (калька) номлар бу...

- А. Таржима қилинган номлар
- В. Маъноси бир хил номлар
- С. Маъноси бир аммо, икки тилда икки хил аталадиган номлар
- Д. Барчаси тўғри

4. Топонимларни ёнма-ён келиши, уларни бир-бирига нисбатан ном олиши қайси қонуният маҳсулидир?

- А. Халқона этимология
- В. Қаторлар қонуни
- С. Ўзлашма номлар қонунияти
- Д. Нисбий негативлик қонунияти

5. “Жарбоши” номи қайси қонуният маҳсули ҳисобланади?

- А. Нисбий неготивлик
- В. Сохта этимология
- С. Топонимик позитивлик
- Д. Ўзлашма номлар

3-МАВЗУ: ТОПОНИМЛАРНИНГ ПАЙДО БЎЛИШ САБАБЛАРИ. ТОПОНИМИКА ВА ХАЛҚ ГЕОГРАФИК ТЕРМИНЛАРИ

3.1. Топонимларнинг пайдо бўлиши сабаблари

Режа:

1. Топонимлашиш жараёни ҳақида умумий тушунча.
2. Географик ном ва уни пайдо бўлиши сабаблари.
3. Жой номларнинг шаклланиш жараёнидаги айрим қонуниятлар моҳияти.

Мавзунинг мақсади: Топонимлашиш жараёни, турдош сўзларни географик номга айланиш сабаблари, номнинг адреслик функцияси ҳамда топонимларнинг шаклланиши билан боғлиқ бўлган айрим қонуниятлар моҳияти билан таништиришдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Турдош от, топонимлашиш жараёни, атоқли от, тасодифий номлар, расмий номлар, номни конкретлашиши ва индивидуаллашуви, номни янги маъно касб этиши, ном ҳамда табиат ва жамият алоқадорлиги.

Топонимлашиш жараёни.

Беқиёс лисоний, тарихий ва географик ёдгорлик ҳисобланган географик номлар муайян тилда халқ томонидан яратилган ва ўша даврнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий ва маънавий ҳаёти ҳақида қимматли ахборот манбаи ҳисобланади. Топонимларнинг пайдо бўлиши масаласи бир қарашда жуда оддий бўлиб кўринса ҳам, аслида улар муайян қонуниятлар асосида шаклланган бўлади. Инсон пайдо бўлган даврдан бошлаб ҳар қандай диққатини тортган табиий объектга зарурат юзасидан ном берган ва улар асосан оддий турдош сўзлардан иборат бўлган. Турдош сўзларнинг айримлари кейинчалик атоқли отга - географик номга айланган. Масалан, қадимий туркий тилларда катта

дарёга нисбатан «ўкуз», «эдил» сўзи ишлатилган. Бу сўзлар кейинчалик дарёларга атоқли от бўлган: Ўкуз - Амударё, Эдил - Волга.

В.А.Никоновнинг ёзишича, дастлаб берилган номлар кўпинча тасодифий бўлиб, расмий номлар кейинчалик пайдо бўлган. Баъзан ном бирданига берилган бўлса, кўпинча бу жараён муайян муддатга чўзилган. Кишилар жамоа бўлиб, уюшган ҳолда яшай бошлаган пайтларданоқ ўзлари истиқомат қилаётган жой ва унинг теваарак атрофини номлаш эҳтиёжи пайдо бўлган. Мутахассисларнинг фикрича, мўлжал олиш ёки бир манзилни иккинчисидан фарқлаш эҳтиёжи дастлаб географик нуктаи назардан юзага келган.

Маълумки, ибтидоий одамнинг тил луғавий бойлиги катта бўлмаган. Географик объектларни номлаш жараёнида ҳам уни имкониятлари ҳам маълум даражада чекланган. Натижада дарё, кўл, денгизни битта сўз билан - сув, тепа, қир, тоғни - тош деб аташган. Шу сабабдан ҳозиргача дарё номлари таркибида сув сўзининг сақланиб қолиши оддий ҳол туюлади: Қорасув, Қизилсув ва бошқалар. Америкалик топонимист Дж.Р.Стюартнинг қайд қилишича, ҳозиргача аниқланган қабилалар ва уларни ўраб турган табиий объектларнинг кўпчилиги оддий сўзлар билан номланган.

Атоқли отлар ҳисобланган географик номлар тил тараққиётининг қиёсан кейинги босқичларида турдош отлар (апеллятивлар)дан келиб чиққан. Вақт ўтиши билан турдош отлар ва сўз бирикмалари турғунлашиб маълум бир географик объектларни ифодалаган. Демак, умумий тушунчаларнинг конкретлашиши ва индивидуаллашуви натижасида аста секин атоқли отлар - географик номлар пайдо бўлган. Масалан, катта жар сўзи аниқ бир географик объектни ифодаламас экан, у салбий рельеф шаклини билдирадиган турдош от, апеллятив бўлиб қолаверади. Шундай қилиб топонимлар географик тушунчаларнинг индивидуаллашиши, конкретлашиши натижасида пайдо бўлган ва бу жараён давом этаверади.

Маълумки, номлаш доимий жараён ва ном ўз-ўзидан пайдо бўлмайди унинг ижодкори, муаллифи халқ. Шу сабабдан, аҳоли яшамайдиган ҳудудларда жой номлари кам ёки умуман йўқ. Чунки, муқим аҳоли яшамаганлиги сабабли номлашга эҳтиёж ҳам бўлмаган. Кураи заминнинг кўплаб сувсиз чўлларида ёки баланд тоғли аҳоли яшамайдиган ҳудудларида ҳалигача номланмаган кўплаб географик объектларни топиш мумкин. Вақт ўтиши билан чўллар ўзлаштирилади, сув келтирилади, каналлар, йўллар, аҳоли манзилгоҳлари қурилади, шулар билан бирга географик номлар ҳам пайдо бўлади. Масалан, Антрактиданинг муз билан қопланган ички саҳроларида яқингача географик номлар умуман бўлмаган. Охирги ярим аср

давомида материкни жадал ўрганилиши натижасида минглаб янги номлар пайдо бўлди.

Топонимлашиш одатда дастлабки умумий тушунчанинг муайян бир объектга боғланиши жараёнида рўй беради. Шунинг учун бир сўзнинг ўзи ёки сўз бирикмаси айтилган вақтда турдош от бўлиши ҳам (агар тушунча конкрет бир объектни ифодаламаса) ёки топоним (географик объектни билдирса) ҳам бўлиши мумкин. Турдош от атоқли отга айлангандан кейин, у ўзи ифодалаган географик объектнинг белгиларидан узоқлашади. Географик ном нутқда шу объектнинг бошқалардан фарқли нишонларини таъкидлашга эмас, балки конкрет объектни бошқалардан ажратишга кўрсатишга хизмат қилади.

Топонимга айланган сўз янги маъно касб этади, энди у конкрет, ягона, янги бир тушунчага айланади ва кўпинча аниқ географик объектни номини англатади. Масалан, танги сўзи табиий географик термин сифатида «тор дара», «энсиз тоғ оралиғи» маъносини билдиради, аммо у қишлоқ номига ўтгангандан кейин, у аҳоли пункти номи сифатида асл маъносидан маълум даражада узоқлашади ва фақат ягона бир географик объектни ифодалайди. Аниқроқ қилиб айтганда, бошқа ойконимлар каби ижтимоий-иқтисодий аҳамият касб этиб, жамиятнинг турли эҳтиёжларига хизмат қилади.

Юқорида қайд қилингандек, сўзнинг одатдаги маъносидан узоқлашиши ва муайян бир объект билан боғлиқ конкрет, индивидуал тасаввурнинг пайдо бўлиши топонимлашиш жараёни саналади. Шундай қилиб топонимнинг асосий вазифаси - битта объектни бошқа шунга ўхшаш объектлардан ажратиш кўрсатишдан иборат. В.А.Никонов географик номларнинг бу хусусиятини - адреслик (манзилни белгиловчи) функцияси деб атаган. Топоним - географик объектни алоҳида ажратиш кўрсатади ва манзилини аниқлаш имконини беради. Баъзан, топонимга айланган сўзга жой номларига хос бўлган қўшимчалар қўшилади. Чунинчи, Ўзбекистон топонимлари, хусусан ойконимлари учун -обод (*Дехқонобод, Шеробод*), -истон (*Гулистон, Богистон*), -зор (*Чилонзор, Олмазор*), -ли (*Ўроқли, Оқтўнли*), -кор (*Пахтакор, Лалмикор*), -ча (*Қудуқча, Қорача*) каби аффикслар характерлидир.

Ҳозирги вақтда географик номларнинг топонимлашиш даражаси ҳам турлича. Кўпинча вақт ўтиши билан топонимлар грамматик ва семантик жиҳатдан ҳозирги шаклига келгунга қадар муайян ўзгаришларга дучор бўлади. Баъзи бир топонимларда сўзларнинг жой номига айланмасдан олдинги маъноси аниқ билинади, бошқасида қисман сақланиб қолган, учинчи бир хил номларда у деярли сезилмайди, айрим топонимларда эса умуман юқолиб кетган бўлиши мумкин. Шу сабабдан, маъноси тушунарсиз бўлиб қолган географик номларни бир оз ўзгартириб, уларни тилни ҳозирги ҳолати

билан изоҳлаш тўғри эмас, чунки бундай номлар қадимий тиллардан қолган қимматли ёдгорлик саналади.

Мутахассислар топонимларни пайдо бўлишига қараб икки турга бўлишган: табиий йўл билан, халқ томонидан қўйилган номлар ва расмий-маъмурий тарзда қўйилган номлар. Расмий маъмурий тарзда берилган ҳар қандай ном ҳам ўз тарихига эга ва шу даврнинг эҳтиёжи билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган. Масалан, *Покистон* давлати номи ҳам ўзига хос тарихга эга. 1931 йили Буюк Британия ҳукумати ташаббуси билан Лондонда Ҳиндистонни бошқарувига оид янги Қонун лойиҳасини муҳокима қилиш учун конференция ташкил этилади. Конференция муносабати билан панжоблик Чоудри Раҳмат Али Ҳиндистон конституцион тузилишининг янги режасини тузади. Унга биноан асосан мусулмонлар яшайдиган Ҳиндустоннинг шимолий-ғарбий қисмида Покистон номи билан янги мустақил давлат ташкил этиш таклиф қилинган.

Англия мустамлакаси даврида ҳинд мусулмонлари миллий ҳаракати раҳбарларидан бири бўлган Чоудри Раҳмат Али мусулмонлар яшайдиган Панжоб, Афғония, Кашмир, Синд ва Балужистон вилоятларини бирлаштиришни ўйлаган. Мазкур вилоятлар номини бош ҳарфига «-истон» қўшимчасини қўшиш йўли билан Покистон номини пайдо қилган. Номнинг муваффақиятли чиқишида янги мамлакатда давлат тили сифатида таклиф қилинган урду тилида пок сўзи - “тоза, озода” маъноларни ифода этиши ҳам сабаб бўлган. Шундай қилиб расмий-маъмурий тарзда пайдо бўлган Покистон номи - поклар юрти, ислом мамлакати деган иккинчи маънони ҳам касб этган. Бошқа мисол, 1482 йилда сайёҳ олим Бартолемео Диаш бошчилигидаги экспедиция Африкани айланиб Ҳиндустонга бормокчи бўлади. Материкнинг жанубий - ғарбий қисмидаги бурун яқинида қаттиқ довулга дуч келиб, у ердан ўтолмай орқасига қайтади ва бурунга “*Бўронлар бурни*” деб ном беради. Португалияга қайтганида уни мамлакат қироли қабул қилиб, картадаги “*Бўронлар бурни*” номини ўзгартириб, “*Яхши умид*” деб ёзиб қўяди. Шу йўл билан дунё картасида “Яхши умид” бурни номи пайдо бўлган.

Юқорида қайд қилинганидек, географик номлар халқ оғзаки ижоди маҳсули ва кўпинча, уларнинг пайдо бўлишига реал воқеалик сабаб бўлган. Географик объектларни номлашда ижтимоий эҳтиёж асосий омил саналади. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, номлаш эҳтиёжи тилга боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келса ҳам, аммо у тил воситаси ёрдамида пайдо бўлади. Ном танлашда кишилар дастлаб географик объектнинг кўзга ташланадиган ва бошқалардан фарқ қилиб турадиган аломатларига эътибор беришган. Объектга хос белгиларни танлаш эса унинг географик ўрни, табиий шароити, тарихий ва этномаданий хусусиятлари, хўжалик фаолияти каби омиллар билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Белги (аломат) - географик объектларни номлашда асосий психологик категория ҳисобланади. У танланган номни асослайди, топонимни пайдо бўлиши сабабларини тасдиқлайди. Қадимда дастлабки номлар маҳаллий халқ томонидан кундалик ҳаётда доимий фойдаланилаётган объектларга берилган. Авваллари доимий яшаш манзиллари бўлмаганлиги боис, кўпинча номлаш объекти бўлиб дарё, кўл, бўлоқ ва бошқа географик объектлар хизмат қилган. Кейинча доимий аҳоли манзилгоҳлари пайдо бўлиши билан номлаш учун улар асосий мўлжалга айланган.

Ижтимоий онг ривожланган сари тушунчалар сони ортиб географик номлар мураккаблашиб боради. Кишилиқ жамиятининг ривожланиши ва кундалик эҳтиёжларининг ортиб бориши янги ҳудудларни ва табиатнинг таркибий қисмларини ўзлаштиришга олиб келган, бу эса ўз навбатида жой номларининг кўпайишига сабаб бўлган. Географик номларда ўлканинг кўпгина табиий хусусиятлари, аҳолининг ҳўжалиқ фаолияти, жамиятдаги кўп асрлар давомида содир бўлган тарихий, ижтимоий - иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар ҳам ўз аксини топган. Шу нарса диққатга сазоворки, «нима учун шундай номланган», деган саволга жавоб бериш вақтида топонимга асос бўлиб хизмат қилган сўзни таърифлаб уни географик объект билан бевосита боғлиқ эканлигини кўрсатиб бериш керак. Агар бу алоқадорлиқ ишончли бўлса, унда топонимга асос бўлган сўз ҳам ишонарли ва географик номнинг маъноси ҳам исботланган ҳисобланади.

Маълумки, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси табиат бойликлари ҳисобланади. Инсон қадим замонлардан бошлаб уларни ўрганиш, ареалини аниқлаш, улардан меъёрида фойдаланишга ҳаракат қилган. Масалан, Андижон, Тошкент, Жиззах вилоятлари топонимияси таркибида Бетага, Бетагали, Бетагалисой каби жой номларини учратиш мумкин. Бетага - бутасимон ўсимлик, маҳаллий халқ унинг чорва учун озуқабоб ўсимлик эканлигини билган ҳолда, ушбу жойларга шундай ном берган. Бобур бетага ўсимлигига ажойиб таъриф берган. «Андижонда бу ўтти бутка дерлар, важҳи тасмияси маълум эмас эди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун уни бутака дерлар эмиш». Бу ўт ҳақиқатдан ҳам тўп-тўп бўлиб ўсади. Бобур айтганидек, бетагани айниқса йилқи яхши кўради, бетагали яйловда юрган бия яхши семиради, қимизи ёғли ва ёқимли бўлади.

Жой номлари, табиат ва жамият алоқадорлиги масаласини ўрганувчи ижтимоий-иқтисодий география учун ҳам кўпгина маълумотлар беради, чунки халқ турмуш тарзининг турли тамонлари географик номларда ўз аксини топган. Масалан, аҳоли пунктлари номларини бошқа географик объектлар номларидан кўра муҳимроқ деб ҳисоблаш мумкин, сабаби уларда мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёти ўз инъикосини топган.

Ойконимлар ёрдамида аҳолининг қадимий ҳўжалик юритиш шакллари, ишлаб чиқаришнинг етакчи тармоқлари, қазиб олинган фойдали қазилма жойлари, ўтмишдаги карвон йўллари, ривожланган ҳунармандчилик турлари, халқларнинг миграцияси, тарқалиш ареали каби масалаларга ойдинлик киритиш мумкин.

Халқ турмушининг турли ижтимоий - иқтисодий жабҳалари ҳам географик номларда ўз аксини топган. Маълумки, халқимиз қадимдан турли касб-ҳунарлар билан шуғулланиб келган. Ўтмишдаги касб-ҳунарларнинг аксари йўқ бўлиб кетган бўлса ҳам, аммо улар географик номлар таркибида ҳозиргача сақланиб қолган. Республиканинг турли минтақаларидаги *Пичоқчи, Ўқчи, Сандиқчи, Темирчи, Маҳсидўз, Парчабоф, Мисгарон, Камонгарон, Наққошон, Тақачи, Дегрез, Заргарлик, Қассоблик, Совунгарлик* деб, аталган жой номлари маҳаллий халқнинг касб-ҳунарларидан дарак беради.

Масалан, *Оҳангарон* шаҳрини номи темирчилар деган маънони беради ва топоним аҳолининг ўтмишдаги касб-корига ишорадир. Худди шу каби Самарқанд шаҳридаги *Сўзангарон* маҳалласи аҳолининг асосий машғулоти игна, жувалдиз, бигиз каби маҳсулотлар тайёрлаш бўлган. Республика жой номларига назар ташлаб бошқа касб-ҳунарлар қаторида кулолчилик ҳам анча ривожланганлигини аниқлаш мумкин. *Кулолон, Кулолчи, Кулоллик, Тандирчи, Косагарон, Тавоқчи* каби қишлоқ ва маҳалла номлари бунга яққол мисолдир. Жой номлари таркибида тўқувчилик касбига алоқадор қатор географик номлар учрайди ва улар тўқувчилик касби тарихи анча қадимги даврларга бориб тақалишидан далолат беради. *Бахмалбоф, Гиламбоф, Буйрабоф, Парчабоф* каби аҳоли пунктлари номларида маҳаллий халқнинг тўқувчилик касби билан шуғулланганлигини кўрсатувчи «из»лар сақланиб қолган.

Тикувчилик касби ҳам халқимиз орасида кенг тарқалган соҳалардан бири бўлган. Унинг *йўрмадўз, маҳсидўз, этикдўз, тоқидўз, каштадўз* каби айрим тармоқларининг номлари жой номларига ўтган. Масалан, Марғилон шаҳар маҳаллаларидан бирининг номи *Йўрмадўз*. *Йўрма* каштачиликда кенг қўлланиладиган чок турларидан бири, маҳалла аҳоли ўтмишда шу иш билан шуғулланган. Бухоро шаҳрида *Маҳсидўзон*, Чуст шаҳрида *Дўзанда*, Самарқанд шаҳридаги *Зардўзон* каби маҳалла номлари ҳам кишиларни касб-корига нисбат бериб аталган. Тери ошлаб ундан чарм тайёрлаш билан шуғулланувчи касб эгалари *кўнчи* номини олган. Самарқанд, Бухоро, Тошкент каби шаҳарларда, Фарғона водийсида, Хоразмда кўнчилик дўконлари кўп бўлган. Уларда қўй, эчки, қорамол, туя териларидан турли навлардаги кўн тайёрланган. Тошкент шаҳридаги *Кўнчилар*, Марғилон

шаҳридаги *Кўнчилик*, Чуст шаҳридаги *Чармгарон*, Самарқанд шаҳридаги *Чармгар* маҳаллаларига шу касб номи асос бўлган.

Географик номлар таркибида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига таалуқли жой номлари ҳам бор. Бундай топонимларнинг пайдо бўлиши кўпинча ҳудуднинг табиий шароити билан ҳам боғлиқ, деҳқончиликнинг қайси турини ривожлантириш учун яхши имконият бўлса у жой номига асос бўлган, яъни пахта етиштириш учун қулай шароит бўлган жойларда *Пахтакор*, *Пахтачи*, *Пахтажор*, ғалла яхши ҳосил берадиган ҳудудларда *Ғаллакор*, *Бугдойчи*, *Ғаллаорол*, *Лалмикор*, *Шоликор* каби географик номлар ҳам шу йўсинда пайдо бўлган. Бундан ташқари республика топонимияси таркибида *Кўмирчи*, *Носгар*, *Сангтарош*, *Буйрачи*, *Оҳакчи*, *Ўроқчи*, *Сомсаназ*, *Эгарчи*, *Тошкесар*, *Карнайчи* ва яна юзлаб топонимларда маҳаллий халқнинг ўтмишда шуғулланиб келган турли касб-хунарлари ўз аксини топган.

Халқнинг кундалик эҳтиёжи учун зарур бўлган, турли хил маҳсулотларни ишлаб чиқарадиган қурилмалар асосида ҳам жой номлари пайдо бўлган. Мазкур қурилмалар номлари кейинчалик аҳоли пункти номларига ўтган, бунга *Обжувоз*, *Тегирмонбоши*, *Сариосиё*, *Галаосиё*, *Кўштегирмон*, *Тагиосиё*, *Тегирмоновул*, *Кўшжувоз* каби топонимлар мисол бўлади. Савдо-сотиқ қилинадиган жой бўлган бозор ҳам азалдан маҳаллий халқнинг турмуш тарзида катта мавқега эга бўлган. *Бозоржой*, *Янгибозор*, *Кўҳнабозор*, *Сарбозор* ёки маълум бир маҳсулотни сотишга ихтисослашган *Бедабозор*, *Эгарбозор*, *Ёғбозор*, *Ходабозор*, *Товуқбозор*, *Буйрабозор* каби топонимлар шу йўсинда вужудга келган. Баъзан бозор бўладиган кунга қараб қишлоқларга ном ҳам беришган *Жума*, *Чоршанба*, *Пайшанба*, *Душанба* каби аҳоли пунктлари номлари шу тариқа пайдо бўлган.

Баъзан авваллари диққатни жалб қилмаган жойлар кейинчалик аҳамият касб этган. Шу сабабдан жой номларини муайян ҳудудда ажралган ҳолда эмас, балки ўша ҳудуд билан, у ердаги табиий ҳамда ижтимоий - иқтисодий шароитлар билан боғлиқ ҳолда ўрганиш мақсадга мувофиқ. Мутахассисларнинг аниқлашича, Ўзбекистонда тахминан ўн уч минг аҳоли пункти мавжуд, уларнинг номларида ўлка табиатининг хусусиятлари, жамият ҳаётида асрлар давомида рўй берган тарихий, ижтимоий ва сиёсий ҳодиса-воқеалар, аҳолининг касб-хунарлари номлари ва бошқа қабилар ўз аксини топган. Келажакда иқтисодиёт ва маданиятнинг ўсиши, халқаро алоқаларнинг ривожланиши, янги ерларнинг ўзлаштириши халқлар ҳаётида уларнинг роли ва аҳамиятини янада оширади.

Жой номлари аниқ бир тарихий шароитда пайдо бўлганлиги боис, табиат ва жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар уларга таъсир қилмасдан

қолмайди. Чунки, тарихий давр, тил ва халқларнинг алмашиши географик муҳитнинг ўзгаришига олиб келиши мумкин. Келтирилган мисоллардан маълум бўладики, географик номларнинг пайдо бўлишида муайян қонуниятлар бор ва улар қуйидагича:

1. Кўпгина географик номлар тил тараққиётининг дастлабки даврида оддий турдош отлардан иборат бўлиб, кейинчалик, вақт ўтиши билан атоқли отларга - географик номларга айланиб кетган. Масалан: илгари одамлар оддийгина сув, сой, дарё, қўрғон, кент, кўл, тўқай деб атаганлар. Кейинчалик бу оддий сўзлар географик номга айланган. Буларга Амур, Жайхун, Дон, Эдил, Ганга, Ўқуз, Нил номлари мисол бўлади. Ҳаммасининг маъноси битта - сув.

2. Оддий сўзларга, топонимларга аниқловчи қўшиш йўли билан географик номлар ҳосил бўлади. Бунда аниқловчи сифат сўз туркумидан, отдан, сондан, равишдан, сифатдошдан иборат бўлиши мумкин. Масалан, сифат қўшиш йўли билан ҳосил бўлган топонимларга Каттакўрғон, Оқмачит, Кўктерақ, Қорадарё, мисол қилиб келтириш мумкин. От қўшиш йўли билан Қумқўрғон, Тошқалъа, Тахтакўприк, Ғазалкент топонимлари вужудга келган. Сон қўшиш йўли билан ҳосил бўлган топонимларга Еттiteraқ, Бешқайрағоч, Учтом каби топонимларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Қайнарбулоқ, Хўжабақирган, Куйганёр каби топонимлар отга равишдош қўшилишидан ҳосил бўлган.

3. Географик номларнинг бир объектдан иккинчи, баъзан учинчи, тўртинчи объектларга қўчиши натижасида янги жой номлари вужудга келади. Масалан, Сирдарё дарёси, Сирдарё вилояти, Сирдарё шаҳри, Сирдарё тумани; Чирчиқ дарёси, Чирчиқ шаҳри; Фарғона водийси, Фарғона вилояти, Фарғона шаҳри. Айрим дарёлар бўйидаги шаҳарлар номи дарё номига суффикс қўшиш йўли билан ҳосил бўлган. Масалан, Ангара дарёси - Ангaрск шаҳри, Том дарёси - Томск шаҳри, Иж дарёси - Ижевск шаҳри.

4. Кўпчилик мамлакатларнинг номлари халқлар номига - ия, - истон суффиксларини қўшиш йўли билан ҳосил бўлган: Туркия, Испания, Финландия, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон ва бошқалар. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, айрим давлатлар номининг ясалишида -ия, суффикси халқлар номига эмас, балки бошқа сўзларга ҳам қўшилиши мумкин. Чунончи, Бразилия (бразил - ўсимлик номи), Колумбия (Х.Колумб - машҳур сайёҳ), Исландия (исланд - муз мамлакати).

5. Географик объектларга ном қўйишда ўхшатиб номлаш ҳам мавжуд. Бу турли мақсадларда бўлиши мумкин. Чунончи, Ҳ.Ҳасанов келтирган маълумотларга кўра, ер юзида 18 та Америка, 13 та Венгрия, 9 та Канада, 5 та

Бразилия, 3 та Италия, 7 та Венеция, 4 та Прага, 4 та Киев номлари мавжуд экан.

6. Географик номлар умумлаштириш йўли билан, яъни кичик жой номини катта ҳудуд ёки объектга қўчириш натижасида ҳам вужудга келади. Бунга мисол қилиб Осиё номини келтириш мумкин. Қадимда Осиё (Осу) деб ҳозирда Ливан, Фаластин, Сурия жойлашган кичик ҳудуд аталар эди, кейинчалик бу ном бутун қитъа номига айланди. Ҳозирги Тяньшань тоғларнинг умумий номи бўлмаган, ҳар бир қисми ўз номи билан Чотқол, Қурама, Кўкшағал, Талас, Фарғона деб аталган. Унинг марказий қисмида эса Тангри тоғ жойлашган. XIX асрда Марказий Осиё тоғларини ўрганган немис табиатшуноси А.Гумбольд, Тангри тоғни хитой тилидаги таржимасидан фойдаланиб, уни Тяньшань номи билан илмий адабиётларга киритган. Кейинчалик бу ном бутун тоғ тизимининг умумлашган номига айланган. Худди шундай, Европа ва Африка қитъалари номи ҳам умумлашган номлар сирасига киради.

Савол ва топшириқлар:

1. *Топонимлаштириш жараёни деганда нимани тушунаси?*
2. *Географик номни пайдо бўлишига қандай омиллар сабаб бўлади?*
3. *Жой номларни шаклланишидаги мавжуд қонуниятларга изоҳ беринг.*

Тест топшириқлари

1. Географик номни пайдо бўлишига асосий сабаб

- А. Ижтимоий эҳтиёж туфайли
- В. Зарурият туфайли
- С. Манзилни белгилаш учун
- Д. Жойга ном бериш

2. Топонимларни пайдо бўлиши, турғунлашиши ёки қайта номланиши қандай ўзгаришлар билан боғлиқ?

- А. Сиёсий
- В. Иқтисодий
- С. Ижтимоий
- Д. Барча жавоблар тўғри

3. Оддий сўзга аниқловчи қўшиш йўли билан ҳосил бўлган номлар қаторини белгиланг.

- А. Оқмачит, Кўкжар, Қорадарё
- В. Чотқол, Қурама, Фарғона
- С. Амур, Жайхун, Дон

Д. Сирдарё, Чирчиқ, Ангрен

4. Халқ турмушининг турли ижтимоий-иқтисодий жабҳаларини акс этган номлар қаторини аниқланг.

- А. Бахмалбоф, Гиламбоф, Буйрабоф
- В. Заргарлик, Қассоблик, Совунгарлик
- С. Кўмирчи, Носгар, Сангтарош
- Д. Барча жавоблар тўғри

5. Топонимлашиш жараёни бу ...

- А. Сўзнинг одатдаги маъносидан узоқлашиши
- В. Муайян объект билан боғлиқ конкрет, индивидуал тасаввурнинг пайдо бўлиши
- С. Бир географик объектни шунга ўхшаш бошқа объектдан ажратиб кўрсатиши
- Д. Барча объектлардан биттасини ажратиб кўрсатиши

3.2. Топонимика ва халқ географик терминлари

Режа:

1. Топонимика ва географик терминшунослик ҳақида умумий тушунча.
2. Топонимик терминлар ва уларнинг турлари.
3. Халқ географик терминларни илмий ва ўқув адабиётларга киритиш тамойиллари.

Мавзунинг мақсади: Халқ мулки бўлган географик терминларни илмий манбалар асосида тадқиқ қилиш, уларни пайдо бўлиши, шаклланиш хусусиятларини ўрганиш, саралаш ва таснифлаш, мукаммал картасини яратиш ҳамда географик терминларни илмий ва ўқув адабиётларга киритиш тамойиллари билан таништиришдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Миллий термин, географик термин, байналмилал терминлар, топонимик термин, таржима қилинган терминлар, геоморфологик, литологик, гидрологик, флористик ва фаунистик, этнонимик, ойконимик топотерминлар.

Топонимия ва халқ географик терминлари.

Топонимика фаннинг ривожланишида мукаммал ўрганилган ва илмий асосланган халқ географик терминларнинг аҳамияти бениҳоят катта. Халқ

географик терминлари анча катта информатсион (ахборот) салоҳиятга эга бўлганлиги боис, тилшунослар ҳам, географлар ва тарихчилар ҳам, улар билан қизиқишади. Илмий топонимик адабиётларда термин сўзи - лотин тилидан олинган чегара, чек каби маъноларга эга деб талқин қилинган. Бошқача айтганда, у инсон ҳаёти, фаолияти ёки билимининг бирор соҳасига оид муайян тушунчанинг бошқа тушунчалар билан нисбатини ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмасидан иборат.

Қайд қилингандек, терминларнинг аниқлиги, мукамаллиги фаннинг ривожланишини маълум жиҳатдан белгилаб беради. Халқ географик терминлари ёрдамида воқеа-ҳодисаларнинг сабаб ва оқибатларини тез ва аниқ илғаб олиш мумкин, чунки терминларда уларнинг ихчам тавсифи мужассам. Терминлар умумий истёмоли сўзларидан аниқ бир маънони ифода этиши, эмоционаллик хусусиятга эга эмаслиги каби белгилар билан фарқланади. Улар қисқа, ихчам, аниқ маъноли, жарангдор, талаффузда осонлиги билан алоҳида ажралиб туради. Шу сабабдан, географик терминлар кўп қўлланилади ва узоқ муддат сақланиб қолади.

Географик терминларни шартли равишда илмий, халқ (маҳаллий), байналмилал, топонимик ва таржима терминларга бўлиш мумкин. Миллий терминлар бирор миллатнинг адабий тилида ва илмий адабиётларида барқарор ўрин олган ҳамда мазкур миллат вакиллариининг кўпчилиги тушунадиган терминлардир. Ўзбек миллий халқ географик терминларига *тоғ, текислик, дара, қўл, сой, дара, водий, жар, чўққи, зор, сел, булут, ёмғир, қор, кўчки, доvon* ва бошқалар мисол бўлади. Маҳаллий терминлар фақат маълум ҳудудда тарқалган, улар кўпинча маҳаллий шевага хос бўлганлиги боис, ареали чекланган ва бошқа минтақада яшовчи аҳоли тушунмаслиги мумкин. Масалан, Хоразм шевасидаги *ён, арна, заяк, хариқ, солма, ёрма* терминлари, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари тоғли ерларда *газа, адоқ, ховар* каби терминлар учрайди.

Байналмилал терминлар бошқа халқлар тилидан ўзлашган бўлиб, улар кўпчилик халқларда бир хил қўлланилади. Бунга фан номи *география, лёсс, гейзер, вулкан, кварц, дельта, артезиан, циклон, антициклон, кристалл, фён, конденсация, ядро* ва бошқалар мисол бўлади. Таржима терминларга сув сарфи, дарё боши, қуяр жойи, қирғоқ бўйи, сувайирғич, ҳавза каби терминларни мисол келтириш мумкин. Мутахассисларнинг эътироф этишича, номларнинг аксарият кўпчилигига географик терминлар асос бўлган.

Муайян ҳудудда тарқалган ва номлашда қўлланиладиган турлари эса маҳаллий географик терминлар деб юритилади. Маълумотларга бой бўлган маҳаллий географик терминлар кўп асрлар давомида мутахассислар

диққатини ўзига жалб қилиб келган. Маҳаллий географик терминларнинг пайдо бўлишида халқнинг хўжалик фаолияти, тарихи, моддий маданиятининг хусусиятлари ҳамда воҳанинг табиий муҳити ва географик шароити алоҳида аҳамиятга эга.

Географик терминлар турли давр олимларини ўзига жалб қилган. Масалан, *Абу Райҳон Беруний* (X аср), *Маҳмуд Қошғарий* (XI аср) *Заҳриддин Бобур* (XV аср) ўз асарларида халқ географик терминларидан кенг фойдаланишган. Кейинги даврларда географик терминлар мутахассислар томонидан махсус тадқиқ қилинди. Россияда *Л.С.Берг*, *Э.М.Мурзаев*, *А.П.Дульзон*, Қозоғистонда - *Г.К.Конкашпаев*, Озарбойжонда - *Р.Юзбашев*, Тожикистонда - *А.З.Розенфельд*, Қирғизистонда - *Р.Умурзоқов*, Туркменистонда - *М.Гельдиханов*, Ўзбекистонда - *Ҳ.Ҳасанов*, *С.Қораев*, *Т.Нафасов*, *М.Миракмалов* каби топонимист олимлар географик терминлар билан алоҳида шуғулланишган. Масалан, *М.Миракмалов* халқ табиий географик терминларини, *Қ.Хуррамов* эса Жанубий Ўзбекистон рельефини билдирувчи ўзбек халқ географик терминларини махсус тадқиқ этишган.

Маълумки, кўпгина топонимларнинг этимологиясини аниқлашда географик терминлари муҳим аҳамият касб этади. Мутахассисларнинг таъкидлашича, географик номларнинг этимологиясини аниқлашда географик терминлари билимдон кўлида бебаҳо манба ҳисобланади. Атоқли географ терминшунос *Э.М.Мурзаев*нинг топонимика соҳасидаги асарларидан энг салмоқчилари халқ географик терминларига бағишланган. Юқорида қайд қилингандек, олим томонидан икки жилдли «Словарь народных географических терминов» номли фундаментал асари чоп этилган.

Халқ табиий географик терминларни махсус тадқиқ этган географ олим *М.Миракмалов* топонимик терминларни алоҳида ажратиб кўрсатган. Олимнинг ёзишича, жой номлари таркибида қатнашиб, улар ифодалаган объектни билдирувчи сўзлар (турдош отлар) топонимик терминлар (топотерминлар) деб аталади. Улар жой номлари таркибида бир неча кўринишда учрайди:

а) Топонимик термин кўшимча сўзларсиз жой номига айланган. (*Камар*, *Лойқа*, *Тўқай*, *Кўтал* ...).

б) Топонимик термин кўшимчалар билан топоним ҳосил қилган. (*Тангили*, *Сойлиқ*, *Тошкесган*, *Дамариқ* ...).

в) Топонимик терминлар жуфт ҳолда географик номга айланган. (*Жарбулоқ*, *Жартепа*, *Айдаркўл*, *Арнасой* ...).

г) Топонимик терминлар топонимлар таркибида (*Жумабозор*, *Элликқалъа*, *Султонравот* ...).

Топонимик терминлар барча тилларда такрорланади. Бу ҳақда Ҳ.Ҳасанов шундай ёзган: «Борди-ю ўнтача асосий тилни биладиган киши картадаги номларни шу тилларга таржима қилиб ўқиса, аксари шаҳар, тоғ, дарё ва кўлларнинг номлари деярли бир маънода эканини кўриб ҳафсаласи пир бўлар эди». Масалан, дарё, сув - *жайҳун, об, ганга, река, мисси, риохэ, йоки ...* Тоғ - *жабал, кўҳ, шань, монтана, сьерра, монте, вальд ...* ва ҳоказо.

М.Миракмалов топонимик терминларни ўзи ифодалаётган объектларга қараб қуйидагича гуруҳлаштирган:

1. Геоморфологик топотерминлар (*ағба, бел, дўнг, ёзи, жар, кўтал, орт, қир, ошув, дара, танги, бараз* ва бошқалар).

2. Литологик топотерминлар (*тош, қум, шагал, олтин, кумуш, газ* ва бошқалар).

3. Гидрологик топотерминлар (*арна, ариқ, булоқ, дарё, ёп, ком, қудуқ, ҳовуз* ва бошқалар).

4. Флористик ва фаунистик топотерминлар (*бодом, тол, терак, тут, жийда, қайрағоч, олма, ўрик, туя, бўри, газол* ва бошқалар).

5. Ойконимик топотерминлар (*кат, овул, қишлоқ, деҳа, маҳалла, гузар, кўча* ва бошқалар).

6. Этнонимик топотерминлар (*қипчоқ, найман, қўнғирот, қирқ, юз, минг, қангли, араб, тожик, қирғиз, қозоқ* ва бошқалар).

7. Турли топотерминлар (объектнинг хусусиятларини ифодаловчи терминлар: *томони, ўрни, жойи, ҳажми, ранги* ва бошқалар).

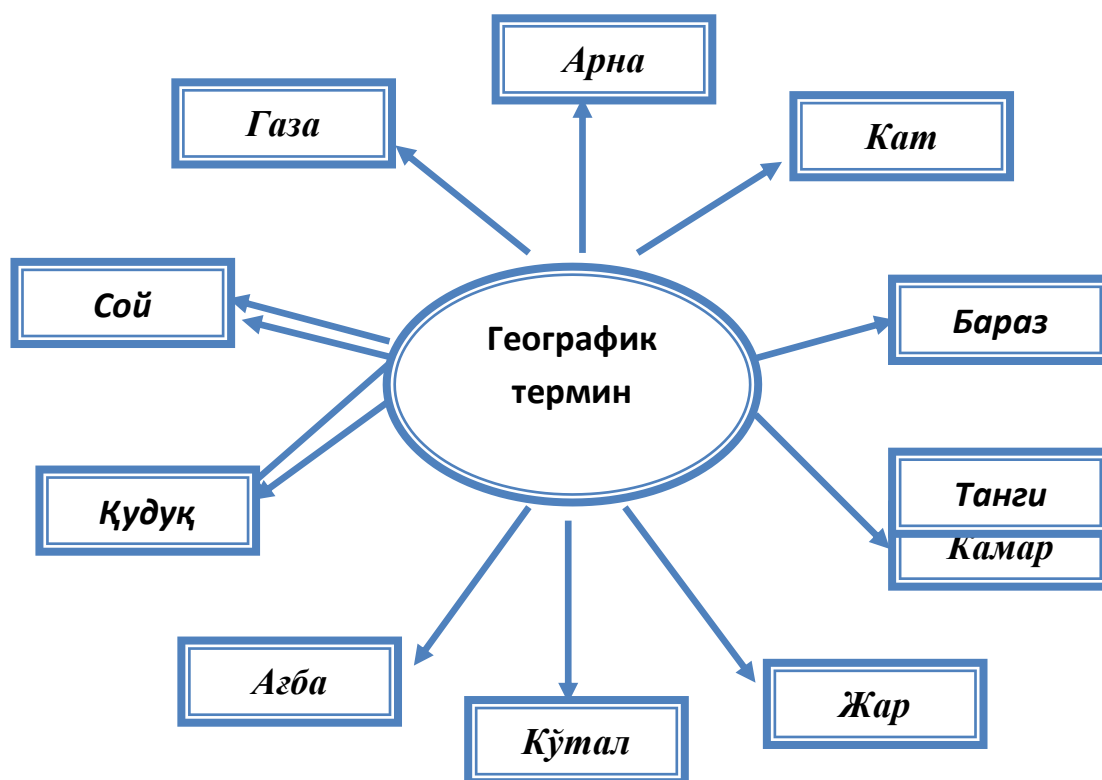
Маълумки, географик терминларни йиғиш ва тартибга солиш анча машаққатли иш, лекин уларни ўрганмаслик мумкин эмас. Шунинг учун, республика ҳудудидаги маҳаллий географик терминларни аниқлаш, уларни таснифлаш, луғатини тузиш муҳим ва долзарб масала ҳисобланади. М.Миракмалов ўзбек халқ (маҳаллий) географик терминларнинг бир неча манбаларини ҳам алоҳида ажратиб кўрсатган. Қадимги қўлёзмалар, тарихий-бадий асарлар, халқ оғзаки ижоди, урф-одатлар шулар жумласидандир. Терминларнинг яна бир манбаи-илмий адабиётлар ҳисобланади. Э.Мурзаев (1959, 1984), Ҳ.Ҳасанов (1964), С.Қораев, П.Ғуломов ва Р.Раҳимбеков (1979), Мирортиқ Мирабдулла ўғли (1992), П.Ғуломов (1994) ларнинг изоҳли луғатлари чоп этилган.

Мутахассисларнинг аниқлашича, ҳинд-европа тилларидагига қараганда туркий тилларда кўпчилик топонимлар маҳаллий географик терминлар иштирокида пайдо бўлган. Буни туркий халқларнинг яшаш тарзи бевосита уларни ўраб турган табиат билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги билан изоҳлаш мумкин. Баъзи ҳолларда эса қўшимча сўзларсиз ҳам маҳаллий географик терминлар топоним ҳосил қилган. Масалан, Жиззах вилояти

худудида *камар, довул, оғар, лойқа, қайирма, қўриқ, бўз, тўқай, қўтал* каби маҳаллий географик терминлар аҳоли пунктлари номлари шаклида ҳам учрайди. Бундай географик терминлар таркибидаги олд ёки орқа қўшимчаси (сифат, сон, аффикс) топонимиканинг тежалиш қонуниятига кўра тушиб қолган.

Аслида географик термин (тоғ, чўл, кўл, қишлоқ ва ҳоказо) ҳали географик ном эмас, балки турдош от бўлиб, муайян умумий ёки хусусий географик тушунчани билдиради. Бироқ ҳар қандай географик термин атоқли отга, яъни географик номга айланишини унитмаслик керак. Географик термин кўпинча жой номининг асосий мазмунини белгилайди, жумладан *Беибулоқ, Учтепа, Сарикамар, Чортанги, Оқбулоқ, Кўктепа, Тошкент* каби жой номлари бунга яққол мисол бўлади. *Қудуқ, чўққи, ариқ, тоғ, қум* каби терминлардан иборат топоним учрайдиган бўлса, бундай топонимни изоҳлашда жуда эҳтиёт бўлиш керак. Чунки, у географик объект номининг қисқарган шакли ёки узоқ асрлар давомида талаффуз қилиш натижасида бутунлай ўзгариб, бошқа бир маънони касб этган бўлиши мумкин.

Жадвалда республика ҳудудида ойконимлар ҳосил қилувчи асосий географик терминлар кўрсатилган. 3-жадвал



Топонимлар таркибида *адир, ариқ, бел, булоқ, довон, жар, кўл, тоғ, чўл, қум* каби ҳаммага маълум терминлар билан биргаликда айрим ҳудудларга хос бўлган *арна, жар, бўктар, газа, жўна, заяк, зов, камар, санглоқ, супа, танги,*

тарма, туз, чағат, чем, оғар каби ҳозиргача сақланиб келаётган терминлар ҳам бор. Албатта, ҳар бир терминнинг ўз маъноси бор. Масалан, аҳоли пунктлари номлари таркибида учрайдиган «кат, канд, кент» терминини олайлик. *Нўшкент, Хўжамушкент, Навкат, Чоканд, Қўшканд* каби ойконимлар кат (канд) компоненти иштирокида ташкил топган. *Кат* (канд) - жуда қадимий термин, у нафақат Ўзбекистонда ёки Ўрта Осиёда, балки Эрон ва Афғонистонда ва ҳаттоки Европада ҳам кўпгина географик номлар таркибида учрайди.

Кат сўзи «шаҳар» деган маънони билдиришини бундан минг йил муқаддам Наршахий ўз асарида ёзган. Бу терминга Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», Бобурнинг «Бобурнома» асарида ҳам шарҳ берилган. В.В.Бартольд фикрича, кат (канд) - сўғд тилига мансуб сўз бўлиб, дастлаб «уй, яшаш манзили» деган маънони англатган ва кейинчалик туркий тилларга ўзлашган. Кат тушунчасига оила бошлиғининг уйидан ташқари, унинг ўғиллари ҳамда қариндошларининг уй-жойлари, ёрдамчи бинолар ҳам кирган ва бу бинолар атрофи девор билан ўраб олинган. Кат терминининг келиб чиқиши тўғрисида Э.М.Мурзаев ҳам бир неча марта илмий мақолалар эълон қилиб, унинг ҳинд-европа, фин-угор, турк ва мўғул тилларида бир қанча вариантлари борлигини қайд қилган.

Умуман кейинчалик кат (канд) термини шаҳарларга нисбатан ҳам, қишлоқларга нисбатан ҳам ишлатилган. Ўрта Осиёда кенг тарқалган, аҳоли пунктини англатувчи кат термини шубҳасиз, ибтидоий *кад* ёки *ката* терминидан келиб чиққан. Катхудо - «кат ҳокими», катбону (кайвонишевада) сўзлари ҳозиргача сақланиб қолган ва маълум бир жамоа доирасида бошчилик қилувчи кишини ва ҳатто оила бошлиғини англатади. Мутахассислар «-кат» ва «-кент» аслида сўғдча бир сўзнинг шева шакли эканлигини аниқлашган. Ушбу терминнинг ареалини кенглиги, эса сўғдлар анча кўп сонли халқ бўлганлигини ва сўғд тили милонинг дастлабки асрларида анча шарққа - Еттисув ва Хитойгача кириб борган деган фикрни исботлайди.

Кат(кент) сўзининг иштирокида пайдо бўлган географик номлар энг қадимий топонимлари ҳисобланади. Қайд қилингандек, кат терминининг ареали жуда кенг ва у бутун Ёвросиё материги бўйлаб тарқалган. Бу эса топонимларнинг асл келиб чиқиши бир-бирига яқин эканлигидан ва узоқ тарихий-географик ўтмишда халқлар орасида мустаҳкам алоқалар мавжуд бўлганлигидан дарак беради. Чунончи, *Калькутта* (Ҳиндистон), *Тункат* (Қозоғистон), *Даҳкат* (Тожикистон), *Ёркент* (Хитой), *Тошкент* (Ўзбекистон), *Катманду* (Непал) каби кўплаб тарихий топонимлар бунга мисол бўлади.

Маҳаллий географик терминларнинг бир қисми ҳозирги ўзбек адабий тилида ва географик адабиётларда ҳам кам учрайди. Шулардан бири жуда қадимий бўлган *арна* сўзидир. Арна терминининг келиб чиқиши, яъни этимологияси тўғрисида кўпгина олимлар турлича фикрлар билдирганлар. Чунончи, В.В.Радлов арна сўзини «дарё ўзани» деб изоҳлайди. В.В.Бартольд эса арна сўзини қадимги хоразмий тилига мансуб деб ҳисоблайди. Хоразм топонимиясини ўрганган З.Дўсимовнинг ёзишича, гарчи хоразмий тили XIII-XIV асрларда бутунлай туркий тиллар билан аралашиб, ассимиляциялашган бўлса ҳам ҳозирги кунда Хоразм топонимиясида кўплаб грамматик ва лексик элементлари сақланган, шубҳасиз бу тилнинг эрон тиллари оиласига, аниқроғи унинг шарқий эрон тармоғига мансублигини исбот этади. Суғориш соҳасидаги баъзи бир терминлар, жумладан, арна - «катта канал», ёб - «кичик канал, ариқ», қадимги хоразмий тилининг қолдиғидир.

Арна сўзини Я.Ғуломов ҳам шарҳлаган ва унинг ёзишича: «Хоразмда катта каналлар ва каналларнинг боши ҳамда кенг участкалари «арна» деб аталади. Бу термин асл маънода дарёнинг ўзанда шохобчаларга ажралишини англатади. Сунъий каналларнинг бу термин билан аталишига сабаб бу каналлар ҳажми жиҳатидан дарёнинг бир қисми деб ҳисобланади. Масалан, *Пахтаарна, Шовотарна, Полвонарна* худди шундайдир». З.Дўсимов «Арна сўзи ҳақида» номи билан алоҳида мақола эълон қилган ва санскрит тилида арнос -«сув оқими» демакдир, деган хулосага келган. С.Қораев ҳам уни шарҳлаб, ареали анча кенглигини ва у нафақат Хоразм ва Туркменистонда, балки Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг кўпгина жойларида ҳам ўзгачароқ маънода ишлатилишини қайд қилган. Демак, арна қадимий хоразмча сўз бўлса ҳам, ҳозирги вақтда жуда катта ҳудудларда сув билан боғлиқ турли маъноларни англатади. Чунончи, Жиззах вилоятининг *Жиззах, Ғаллаорол, Зомин, Фориш* туманларида маҳаллий халқ сув оқмайдиган, аммо, икки томони ариққа ўхшаш тик қирғоқли жойни *арна* дейишади.

Жой номлари таркибида сақланиб қолган маҳаллий географик терминлардан яна бири *ақба* (*ақба*, кўплиги *ақбот*)дир. Ақба араб тилида «довон», «тоғ йўли» маъносини ифодалаган. IX-X асрларда араб тилида ёзган географлар ақба терминини ишлатганлар. Бу термин X асрда ёзилган, муаллифи номаълум «Худуд ул-олам» ва «Тарихи Табарий» асарларида ҳам учрайди. Ақба сўзининг ареали анча кенг ва у ҳозир ҳам Ўрта Осиёнинг баъзи жойларида *ақба, ағба, авга, овга* шаклида ҳамда турлича маъноларда ишлатилади. Чунончи, Жиззах вилоятининг Бахмал, Ғаллаорол ва Зомин туманларидаги маҳаллий халқ шевасида довонга чиқадиган тик йўл *овга* дейилади.

Қадимий географик терминлардан бўлган *бараз* (*бароз, барос*) республика топонимияси таркибида кўп учрайди. Масалан, Самарқанд, Жиззах, Сирдарё вилоятларида тоғ тепасида ёки тоғ ён бағрида учрайдиган ясси майдонча *бараз* дейилади. Баъзи бир баразларнинг майдони бир неча гектар бўлиши мумкин. С.Қораевнинг маълумотларига кўра, Зомин туманида *Каттабараз, Кичикбараз, Тўпчибойбараз* каби топонимлар бор. М.С.Андреев, О.И.Смирнова «барз» сўзини қадимий суғд тилидан олинган деб ҳисоблаб, Зарафшон водийсининг юқори қисмидаги Варзиминор аҳоли пункти номини «баланд минора» деб изоҳлаганлар. А.З.Розенфельд *бараз* сўзини суғд тилидан форсий ва туркий тилларга ўзлашган деб ҳисоблайди. Бараз термининг географик номлар таркибида тарқалиш ареали анча кенг, у нафақат қўшни Тожикистон, балки Эрон, Афғонистон, Кичик Осиё ва Россия топонимияси таркибида ҳам учрайди. В.И.Абаевнинг ёзишича, осетин тилида ҳам барз сўзининг бир маъноси «баландлик»дир.

Газа - ҳам географик термин бўлиб, маҳаллий халқ тилида «тоғ тепаси», «тоғ қирраси» газа дейилади (тўқ газа - тоғ тепаси, оч газа - тоғ қиррасининг паст, чуқур жойи). Бу термин Ўзбекистон ҳудудида бир қанча топонимлар таркибида учрайди. Масалан, Туркистон тоғларининг Жиззах вилояти ҳудудидаги чўққиларидан бири *Газаи калон* (Зомин тумани) деб аталади. Т.Нафасов тадқиқотларига кўра, «газа - тоғ этаклари ва нотекис адирларда қирсимон чўзиқ баландликларнинг ошиб ўтадиган йўл бўлган қисми. *Очгаза, оқгаза, тўқгаза, қорагаза* каби турлари бор». А.Зокиров тадқиқотларига кўра, ўзбек тилига *газа* сўзи форс-тожик тили орқали ўзлашган. Газа - оронимик термин бўлганлиги сабабли кўпинча тоғли ҳудудларда яшовчи маҳаллий аҳоли шеvasида кузатилади, аксинча текисликда яшовчилар бу терминни кам ишлатади..

Айрим мутахассисларнинг фикрича, ҳозирги Жиззах шаҳрининг қадимий номи бўлган Газо ҳам шу термин билан боғлиқ. Тарихдан маълумки, Искандар Зулқарнайн қўшинларига қаттиқ қаршилик кўрсатган қалъалардан бири сифатида, юнон солномачилари асарларида Газо қалъаси алоҳида тилга олинган. Газо қалъасининг ўрни ҳамон аниқ эмас, лекин тарихий манбаларда, унинг Самарқанд ва Тошкент оралиғида жойлашганлиги айтилади. Олимлар Газони қадимий Жиззах деб тахмин қиладилар. Газа географик термин сифатида анча катта ареалга эга, Самарқанд, Тошкент, Наманган, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларидан ташқари, Тожикистон топонимияси таркибида ҳам учрайди.

Жар - республика топонимияси таркибида кенг тарқалган географик термин ҳисобланади. Жар бу вақтинчалик оқар сувларнинг ерни ўйиб ювиб кетишидан ҳосил бўладиган турли катталигидаги чуқурлик. Жар асосан,

юмшоқ жинслар (лёсс, лёссимон қумоқ)дан тузилган баланд текисликларда, тоғ этаги қияликларида кўп учрайди. *Жар* умуман топонимияда чуқурлик, пастлик маъносини ҳам ифодалайди. Ўзбекистон ҳудудида *Жарқишлоқ*, *Кўкжар*, *Жаманжар*, *Жарбулоқ*, *Жартена* каби жой номлари ҳар бир вилоят топонимиясида учрайди. Жар термини топонимлар таркибида Ўрта Осиё ва Қазоғистонда кенг тарқалган.

Жўна (жўн) - сўзи ҳам географик термин бўлиб С.Қораевнинг тадқиқодларига кўра «тоғ орқаси», «узунасига чўзилган пастак тоғнинг қирра қисми», «тепалик қирраси» маъноларини ифодалайди. Масалан, Зомин туманида йўлжўна, яъни «узун чўзилган тепаликдан борадиган йўл», сулувжўна - «чиройли чўзинчоқ тепа» маъносидаги топонимлар бор. Бу сўз жўн шаклида ҳам келади, чунончи Қазоғистонда Сулувжўн, Оқжўн, Тошкент вилоятида Жўнарик каби топонимлар қайд қилинган.

Жиззах вилояти Бахмал туманидаги *Жўм-жўм* (аслида *Жўна-жўна*) ойконимиға ҳам шу географик термин асос бўлган. Қишлоқнинг ушбу ном билан аталишида жойнинг геоморфологик тузилиши, яъни рельеф шакли муҳим роль ўйнаган. У ҳудуднинг ўтмиш рельефи тўғрисида бемалол гувоҳлик беради. Б.Ўринбоев топоним тўғрисида: «ўзбек ва қозоқ тилларида *жўн*, *жўна* сўзлари мавжуд, у узунасиға кетган қир, тепалик қирраси маъносидадир. Бунда қишлоқнинг ер тузилиши ҳисобға олиниб, дастлаб жўн-жўн, кейинчалик жўм-жўм деб аталган бўлиши мумкин. Чунки, нутқда сонор товушларнинг бир-бири билан алмашиши мавжуд» деган фикрни баён қилган. Жиззах вилояти топонимиясини ўрганган А.Зокиров, қишлоқ номиға сой номи асос бўлганлигини таъкидлаб, жўм-жўм сўзи тоғдан оқиб келадиган сувға нисбатан қўлланилган деб ҳисоблайди. Олимнинг фикрича, маҳаллий аҳоли шевасида шўх, тез ва ўйнаб оқадиган сой - жўм-жўм сой ва Жўнарик гидронимини ҳам шу асосда пайдо бўлган деб ҳисоблайди.

Камар - форс-тожик тилидан ўзлашган географик термин, вилоят ҳудудида бир неча маънони англатади. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» да камар сўзига қуйидагича изоҳ берилган: «Сув қирғоғида, жар четида, тепалик ёки тоғ бағрида ювилиш, ўпирилиш ва ш.к. натижасида ҳосил бўлган ғорсимон ўйиқ жой». С.Қораев ва П.Ғуломов фикрича: «жарлик, дарёнинг тик тушган, сув айланиб оқадиган чуқур жойи, пастлик ерни ўраб турувчи қирлар, қирдаги узун чўзилган дўнғлар камар дейилади».

Республика миқёсида бир нечта *Камар* номли аҳоли пунктлари бор. Қишлоқлар номи унинг географик ўрни ва жойлашиши билан боғлиқ. Ушбу қишлоқларнинг барчаси тоғ этагидаги унча баланд бўлмаган қирларнинг эрозия натижасида ҳосил бўлган ўйиқ, кемтик ҳамда бир томони сой билан туташган жойида жойлашган. Шу сабабдан, ер юза тузилишини билдирувчи

термин ойконимга айланган». Жиззах вилоятининг Зомин туманида *Каттакамар, Еркамар, Оқчепганкамар, Сарикамар* каби топонимлар учрайди. Э.М.Мурзаев камар сўзини туркий деб ҳисоблаб, унинг Ўрта Осиёдан ташқарида ҳам топонимлар ҳосил қилишини ҳамда ареали анча кенглигини аниқлаган. Олимнинг ёзишича, баъзи ҳудудларда қирғоқ, тик қоя, жарлик, пастекислик атрофини ўраб турган қатор қирлар ҳам камар дейилади деб ёзган.

Санглох (санглоқ) - географик терминни маҳаллий халқ баъзан *санггалақ, саганақ* деб ҳам талаффуз қилишади. Луғатларда бу сўзнинг бир неча маъноси келтирилган. Масалан, тошлоқ жой, тош уюми, майдаланган тош, тоғ дарёсининг сертош ўзани ва ҳоказо. Шуниси қизиқки, ўзбекча тошлоқ ва тожикча санглох сўзлари этимологик жиҳатдан бир хил, лекин семантик жиҳатдан фарқ қилади. Чунончи, *тошлоқ, тошлоқ ер* деб кўпинча умуман тош кўп жой, сертош тупроққа нисбатан айтилса, санглох деганда эса сойлик ичида йиғилиб қолган силлиқ тошлар тушунилади.

Республика топонимияси таркибида кенг тарқалган географик терминлардан яна бири *танги* сўзидир. Хусусан, тоғли туманлар топонимиясида бу термин кўпроқ учрайди. Танги - топоними форс-тожик тилида «тор дара», «энсиз тоғ оралиғи», «икки тоғ оралиғидаги камбар сойлик» маъноларини ифодалайди. Танги шу маънода республиканинг тоғли ҳудудларида кенг қўлланилади ва ўзбек адабий тилида илмий-географик термин сифатида қабул қилинган. Аҳоли пунктларини географик жойлашишига нисбатан ҳам шундай ном қўлланилган. Масалан, Жиззах вилояти Зомин туманидаги *Чортанги, Тортанги, Ичкаританги, Каттатанги*, Жиззах туманидаги *Қоратанги* топонимларида ҳам танги сўзи ўзак сўз сифатида хизмат қилган. Бахмал туманидаги *Тангали* ва *Тангатопди* ойконимлари ҳам аслида танги сўзи билан боғлиқ.

Танги сўзи «Бобурнома»да ҳам кўп марта учрайди. Бобур дара сўзини ҳам ишлатган. Демак, танги билан дара сўзи ўша даврларда ҳам фарқ қилинган. Ҳозирда тоғ дарасининг камбар қисми танги дейилади. Бу термин *танги, тенги* шаклларида Эрон, Афғонистон, Озарбойжон, Покистон, Тожикистоннинг тоғли ҳудудларида топонимлар ҳосил қилган.

Республика ҳудудидаги аҳоли пунктлари номлари таркибида *кўтал* каби маҳаллий географик термини ҳам бор. Кўтал - географик термин сифатида, аслида мўғул тилидан ўзлашган ва доvon деган маънони билдиради. Довон сўзи ҳам мўғулча, лекин кўтал пастроқ доvon демакдир. Кўтал деб тоғдаги ўтиши қийин бўлмаган теппалик, дўнглик, кичик доvonга нисбатан айтилади. Жой номлари таркибида учрайдиган кўтал сўзи тоғлардан ошиб ўтадиган йўл, пастроқ доvon деган маънони ифодалайди.

Кўтал сўзи тарихий манбаларда, масалан «Бобурнома»да ҳам жой номлари таркибида учрайди. Т.Нафасов талқинида, «кўтал туркий ва мўғул тилларига хос сўз. Мўғул тилида *хўтўл* - тепа, унча баланд бўлмаган қия, баландлик. Тоғли районлар аҳолиси нутқида ошиб ўтиладиган йўли бўлган баландлик». Жиззах вилояти Ғаллаорол туманидаги аҳоли пунктларидан бири шундай баландлик ёнида жойлашганлиги учун *Кўтал* деб, номланган.

Ўзбекистон топонимияси таркибида *бел, бўз, дара, даҳана, довон, гум, зов, поғут, сайхон, супа, тал, тепа, тошлоқ, чақир, чим, чем, қўриқ, қайирма, қир, қашқа, қоя, қия, зор, реза* каби маҳаллий географик терминлар учрайди, улар иштирокида кўплаб географик номлар қайд қилинган. Халқ географик терминлари кўпчилик дунё минтақалари топонимиясининг асосини ташкил этади. Улар реал объектларнинг хусусиятини белгилайди ва географик номларнинг этимологиясини аниқлашда калит вазифасини бажаради.

Халқ терминларнинг махсус илмий адабиётларга ўтиши доимий жараён. Шу сабабдан, улар географик терминларнинг асосий манбаи ҳисобланади. Кўп ҳолларда халқ терминлари географик объект, табиий ҳодиса ва жараёнлар ҳақида аниқ маълумот беради. Маълумки, ҳар қандай географик термин халқ томонидан яратилади, бинобарин, у халқ мулкидир. Улар орасида маълум ҳудудда тарқалган ва ҳозирги кунда халқ оғзаки нутқида қўлланиб келаётган маҳаллий географик терминларни ўқув ва илмий адабиётларга киритиш, қўллаш ҳамда оммавийлаштириш ниҳоят муҳим ва долзарб масала ҳисобланади.

Халқ табиий географик терминларни махсус тадқиқ этган М.Миракмалов фикрича, маҳаллий географик терминларни илмий ва ўқув адабиётига киритиш учун қуйидаги тамойилларга амал қилиш лозим:

1. Татбиқ этилаётган терминнинг илмий ва ўқув адабиётида қўлланилишини текшириш тамойили. Текшириш учун асосан олий ва ўрта мактаб дарсликлари, қўлланмалар, турли географик луғатлар, топонимик луғатлар, илмий ишлар атрофлича кўриб чиқилади.

2. Татбиқ этилажак терминни эълон қилиш ва изоҳлаш. Тадқиқотчи татбиқ этилаётган терминни, аввало махсус семинарларда, илмий конференцияларда, матбуотда ва турли анжуманларда маъруза қилиш ва илмий мақола эълон қилиши мумкин. Бунинг учун терминнинг изоҳини, моҳиятини тўла асослаб бериши лозим.

3. Татбиқ этилаётган термин илмий жиҳатдан тўғри, қисқа, ихчам, ҳамма учун тушунарли, ўзбек тили қоидаларига мос бўлиши ҳамда терминларни танлаш тамойилларига тўла жавоб бериши керак.

4. Татбиқ этилаётган терминни оммавийлаштириш, маҳаллий терминлари луғатларини нашр этиш. Бунинг учун маҳаллий терминларни

олий ва ўрта мактаб дарсликларида, илмий тадқиқот ишларида, маҳаллий оммавий ахборот воситаларида кенг қўлланилишига эришиш лозим.

Савол ва топшириқлар:

1. Топонимика ва географик терминшунослик деганда нимани тушунасиз?

2. Топонимик терминларни ўзи ифодаляётган объектларга қараб қандай гуруҳларга ажратиш мумкин?

3. Халқ географик терминларнинг илмий ва ўқув адабиётларга киритиш тамойилларига таъриф беринг.

Тест топшириқлари

1. Топонимик терминлар бу....

- A. Барча жой номлари
- B. Жой номлари ҳосил қилувчи терминлар
- C. Жой рельефига мос терминлар
- D. Жой номлари таркибида қатнашиб объект турини билдирадиган терминлар

2. Муайян ҳудудда тарқалган ва номлашда қўлланиладиган терминлар бу

- A. Маҳаллий географик терминлар
- B. Байналмиллал терминлар
- C. Халқ географик терминлар
- B. Табиий географик терминлар

3. Байналмилал терминлар қаторини белгиланг.

- A. лёсс, гейзер, вулкан, кварц, дельта
- B. бел, бўз, дара, даҳана, довон
- C. камар, довул, оғар, лойқа, қайирма
- D. жабал, кўх, шань, монтана, сьерра

4. Ойконимик топотерминлар қаторини аниқланг.

- A. дўнг, ёзи, жар, кўтал
- B. арна, ёп, ком, кудук
- C. кат, деҳа, маҳалла, гузар
- D. қипчоқ, найман, қўнғирот, қирқ

5. Жанубий Ўзбекистон рельефини билдирувчи ўзбек халқ географик терминларни махсус тадқиқ қилган олим ким?

- A. С.Қораев

В. Т.Нафасов
С. М.Миракмалов
Д. Қ.Хуррамов

**4-МАВЗУ: ТОПОНИМИК ФОРМАНТЛАР, ТИПЛАР ВА МОДЕЛЛАР.
БИРЛАМЧИ ВА ИККИЛАМЧИ ТОПОНИМЛАР. КЎЧМА
ТОПОНИМЛАР. ТОПОНИМИЯДА МЕТАФОРА**

4.1. Топонимик формантлар, типлар ва моделлар

Режа:

1. Топонимик формантлар ҳақида умумий тушунча.
2. Топонимик формантларнинг минтақавий хусусиятлари
3. Топонимик моделлар ва типлар.

Мавзунинг мақсади: Топонимик формантлар, типлар, моделлар ҳақида маълумот бериш ҳамда уларни ўзига хос минтақавий хусусиятларини аниқ мисоллар ёрдамида тушунтириб беришдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Топонимик формант, топонимик модел, топонимик тип, топонимик ареал, топонимик ландшафт, топонимик индикатор.

Топонимик формантлар.

Топоним ҳам сўз, лекин оддий турдош от эмас, балки мураккаб таркибли, шу жойнинг асосий хусусиятини ифодаловчи, муайян ахборотни ўзида мужассам этган атоқли отдир, тўғрироғи аслида шундай бўлиши керак. Формант (лотинча, форманс - “ҳосил қилувчи”) - сўз ясайдиган, аммо мустақил ишлатилмайдиган унсур. Топонимлар таркибида кўп учрайдиган, географик ном таркибидаги қўшимча (аффикс). Масалан, «-кент» - Тошкент, Пискент, «-гоҳ» - Жанггоҳ, Намозгоҳ, «-лоқ» - Тошлоқ, Қумлоқ, «-истон» - Баҳористон, Регистон ва ҳоказо.

Ҳар қандай географик объектнинг атоқли оти бўлган топонимлар алоҳида гуруҳ сўзларидан ташкил топган. Шу боис, уларнинг ўзаро ўхшаш хусусиятлари кўп, жумладан, сўз тузилиши, мазмуни, ва ҳоказо. Бу хусусиятлар муайян қонуниятлар асосида топонимларнинг алоҳида қўлланилмайдиган қисмида такрорланади. А.Л.Хромовнинг таъбири билан айтганда, топоформантлар - топонимик сўз ясалиш воситаси сифатида қўлланиладиган қўшимчалар ёки уларга тенг бўлган ёрдамчи морфемалардир. Уларнинг тилдаги бошқа қўшимчалардан фарқи шундаки, географик номлар ясашга хосланган.

Мутахассисларнинг фикрича, ўзбек тилида -ай, -ак, -ал, -ар, -вул, -ган, -гун, -и, -ил, -кан, -лаш, -ли, -лик, -лоқ, -ни, -на, -чи каби асосий топонимик формантлар мавжуд. Туркий содда топонимларнинг этимологиясини тадқиқ этган Т.Эназаровнинг ёзишича, туркий компонентли топонимлар таркибида: -ал, -ай, -ак, -ар, -вул, -гун, -ган, -и, -ил, -кан, -лаш, -ли, -лик, -лоқ, -ма, -ни, -нинг, -оқ, -ул, -чи, -ча, -т каби топоформантлар жой номлари ясашда кенг қўлланилади. Олим формантларни топонимлашув ҳодисаси билан боғлиқ

холда топоасосга кўшилиб географик ном ясаши мумкинлигини алоҳида таъкидлайди.

Географик номлар таркибида бир хил элементларнинг такрорланишини олимлар аллақачон аниқлашган. Масалан, XIII асрда яшаб ижод қилган араб географи Ёкут Ҳамавий шаҳар ва қишлоқларнинг номлари таркибида такрорланиб келадиган “-обод” унсури форс-тожик тилида “аҳоли яшайдиган жой” маъносини билдиради, деб ёзган эди. Зарафшон водийсида *дувон-жувон* (*тувон*) унсуридан таркиб топган номлар кўп бўлган. Бузундувон, Қоқиштувон, Пинждувон, Овурдувон, Ғиждувон ва ҳоказо.

Хоразм топонимиясини ўрганган З.Дўсимовнинг таҳлили шуни кўрсатадики, кўпчилик формантли номлар дастлаб мазкур объектни кўрсатувчи топонимик индикатор билан бирга қўлланилган. Кейинчалик вақт ўтиши билан топонимларни соддалашиш қонуниятига биноан, объект турини билдирувчи сўз туширилиб қолдирилган. Топонимлар таркибидаги бу хилда соддалашиш ном семантикасидан ҳам сезилиб туради.

XIX асрда рус тилшунос олими А.Х.Востоков Россиядаги сув объектлари номларини тадқиқ этиб, дарё номларини охириги кўшимчаларига қараб гуруҳларга бўлади ва бу кўшимчалар ҳозир бирон маънони англатмаса ҳам қадимда ушбу ҳудудларда яшаган халқлар тилида маълум маънони билдирган деб тўғри хулосага келган. У Россия дарёлари номларнинг охирида такрорланадиган «-ра» -Печора, Ижора; «-га» -Пинега, Онега; «-ма» -Вязьма, Кострома каби кўшимчаларнинг ўхшашлигига қараб гуруҳларга бўлган, яъни ҳозирги илмий тил билан айтганда илк бор топонимларни формантларга қараб ўрганган.

Топонимларни формантларга қараб ўрганиш соҳасида кейинги ярим аср ичида катта ишлар қилинди. Россияда географик номларни формантларга қараб ўрганиш усулининг афзалликлари, айниқса В.Н.Топоров билан О.Н.Трубачевнинг Юқори Днепр бўйи гидронимларининг лингвистик таҳлилига бағишланган асарида намоён бўлди. Олимларни ёзишича, формантларга қараб таҳлил этишнинг қулайлиги шундан иборатки, ҳар сафар умумий формантларга бирлашган бир неча фактлар билан иш кўриш мумкин. Бундан ташқари, формантдан ўзакка қараб номни таҳлил қилиб бориш уларни шаклланиши, этник дахлдорлиги ҳақида тарихий аниқликка олиб келади.

Бу усулнинг кўпгина тарафдорлари уни жуда муҳим ва ишончли деб ҳисоблашади. Мутахассисларнинг фикрича, номлар таркибида кўп такрорланадиган кўшимчалар бир хил маънони англатади ва қадимда аҳолининг кўчиб юриши тўғрисида хулоса чиқаришга ундайди. Шу сабабдан айтиш мумкинки, бир ердан иккинчи ерга кўчиб борган халқ ўзи билган ва

таниш бўлган моделлар ёрдамида географик объектларга ном берган. Масалан, тарихдан маълумки, сўғдлар Хитой билан Европани боғлаган “Буюк Ипак йўли” ёқасида бир қанча савдо шаҳарлари барпо қилганлар. Ўша даврда Сўғдиёна маркази бўлган Самарқанд номи ҳам кўчиб юрган. Чунончи, XIII асрда Еттисувда Самарқанд шаҳри бўлган. Ҳозирги Қозоғистондаги Темиртов шаҳри XX асрнинг 40 - йилларигача Самарқанд деб аталган. Фарғона водийсида ҳам бир неча қишлоқ қадимда Самарқандак, Самарқандик деб аталганлиги маълум.

Ҳар бир минтақа топонимияси учун ўзига хос топонимик формантлари мавжуд. Чунончи, славян халқлари топонимияси учун энг кўп қўлланиладиган «-ов, Харьков; -ово, Соколово; -ев, Рогачев; -ин, Волчин; -ино, Рогозино; -вль, Ярославль; -ск, Минск; -ец, Елец; -ица, Хортица; -град, Волгоград» каби формантлар ҳисобланади.

Э.М.Мурзаев топонимларни формантлар ёрдамида ўрганиш ҳақида гапириб, географик номларнинг асосини аниқ билмасдан туриб, формантларга ажратиш ҳар доим ҳам яхши самара бермайди деб ёзган. У ҳатто бир қатордаги ва бир хил қўшимчалар билан тугаган номларни қиёслашда ҳам ўйлаб ва эҳтиёткорлик билан иш кўриш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди. Топонимияда формантлар - хронологик дахлдорлик ва этимологик таҳлилнинг манбаларидан биридир. Формантлар ареали эса уларни у ёки бу тилга дахлдорлиги ҳамда ўтмишда турли этник гуруҳларнинг тарқалганлигини аниқлаш имкониятини беради.

Топонимик моделлар ва типлар.

Географик номларни пайдо бўлиши, шаклланиши ва тузилишида муайян қонуниятлар мавжуд. Бундай қонуниятлар ном яшашда иштирок этадиган сўзларнинг маънавий жиҳатдан ўхшаш эканлигида ҳам, грамматик жиҳатдан тузилишида, яъни уларнинг қайси гап бўлаклари сифатида иштирок этишида ҳам, ниҳоят топонимлар таркибидаги сўз бўлакларида ҳам кўринади. Масалан, русча топонимлар орасида икки ва ундан ортиқ сўздан таркиб топган номларга нисбатан, бир сўздан иборат номлар кўпроқ учрайди. Бир сўздан иборат топонимлар, одатда, отлар ва камроқ ҳолларда сифатлар шаклида бўлади. Масалан, Москва, Тверь, Волга ва ҳоказо

Жой номлари яшашда ҳар бир тил ўзига хос хусусиятларга ва сўз яшашдаги топонимик моделлар тўпламига эга. Масалан, ўзбек топонимлари кўпинча бирдан ортиқ унсурлардан иборат бўлади, қўшимчалар ўзакдан кейин келади, сифат отдан олдин туради. Бу қонуният географик картадаги номларни ёки бирон бир минтақа топонимларини диққат билан ўрганиш жараёнида яққол кўзга кўринади. Хулоса қилиб айтганда, жой номлари муайян қонуниятлар, яъни сўз яшаш қолиплари, моделлари, типлар ёрдамида

пайдо бўлади. Уларни илмий топонимик адабиётларда *топонимик моделлар* деб аташади. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, топонимларнинг пайдо бўлиши халқ тарихи, ўша даврда шу ҳудудда яшаган халқнинг тили ва унинг сўз яшаш моделлари билан чамбарчас боғлиқ. Юқорида қайд қилингандек, географик номларнинг пайдо бўлишида ижтимоий эҳтиёж асосий омил ҳисобланади ва у тилга боғлиқ бўлмаган ҳолда пайдо бўлганлиги боис уни экстралингвистик омил деб эътироф этиш мумкин.

Муайян бир белгилар остида бирлашган ҳар қандай географик номлари гуруҳи - *топонимик тип* деб аталади. Топонимларни гуруҳларга бўлиб таҳлил қилиш уларнинг лингвистик ва экстралингвистик хусусиятларини тўғри белгилаш имконини беради. Бир гуруҳга бирлаштирган топонимлар грамматик тузилиши, келиб чиқиши ва маъносининг умумийлиги билан бошқалардан фарқ қилади. Масалан, Ўзбекистон топонимияси таркибидаги қадимий топонимлар диққат билан кўздан кечирилса, уларнинг шаклан ва мазмунан бир-бирига ўхшаш эканлигини пайқаш қийин эмас. Ўзбекистонда -ли (Қамишли, Аламли, Ўрикли, Тутли); -лик (Заргарлик, Қассоблик, Совунгарлик, Дегрезлик); -ча (Қудукча, Найманча, Қорача, Кўкча) кўшимчали географик номлари топонимик типларга мисол бўлади. Россия топонимик тизими учун орқа кўшимчалар, суффикслар (-ов, -ин, -ск, -ич, -ка, -ичи ва бошқалар) характерлидир. Баъзи суффикслар («-ск», «-иха») фақат топонимлар яшашга ихтисослашган.

С.Қораевнинг ёзишича, махсус лингвистик адабиётларда топонимик тип деб баъзан муайян топонимик ясалиш модели, айрим ҳолларда формант ҳам тушинилади. Бироқ, топонимик тип деганда грамматик шакли билан бир қаторда сўзнинг маъносини тушиниш мақсадга мувофиқдир. Ана шунда ҳар бир жой, ҳар бир тарихий давр ва ҳар бир тил учун ўзининг топонимик типлари аниқ кўринади. Топонимик тип - модел ва формантга нисбатан нисбий тушунча ҳисобланади. Битта топонимик модел бир неча топонимик типни қамраб олиши мумкин. Шу билан бирга баъзан топонимик типлар бир модел доирасидан чиқиши, модел ва формант лингвистик тушунчалар бўлса, топонимик тип комплекс тушунча бўлиб, топонимиканинг барча жабҳаларини ўз ичига қамраб олади.

Бирон ҳудудда кўп учрайдиган топонимик типларга географик ландшафтнинг хусусиятлари (қум, жар, қир, булок, қудук) ҳам, муайян тарихий даврнинг характерли аломатлари ҳам (вақф -вақим, ём-жом, чек) ўз аксини топган. Морфологик - семантик типлар ажратилса, ҳар бир минтақа топонимиясининг ўзига хос хусусиятлари яққол кўринади. Демак, топонимик модел топонимик типдан фарқ қилиб, топонимларнинг тузилишини билдиради. Масалан, *от-от: Қўргонтепа, Тошқудук, Жарбулок; сифат-от:*

Оқдарё, Қорақум, Янгибозор; от-феъл: Қизкетган, Хумкўмди, Қумбости; сон-от: Учқудуқ, Бешариқ, Қирққиз ва ҳоказо.

Сон ва от қолипда ясалган топонимларга Гвинея қўлтиғида жойлашган Три-Пойнтс (Гана, инглизча «уч нуқта») бурни номини қизиқарли мисол сифатида келтириш мумкин. Гап шундаки, номнинг уч нуқта деб аталишига бурунга яқин масофада 0 градус кенглик ва 0 градус узоклик нуқтасини жойлашганлиги ҳамда ушбу жойнинг денгиз сатҳи билан тенглиги сабаб бўлган. Мадагаскар пойтахти Антананариву шаҳрининг номи «минг жангчи шаҳри» маъносини беради. Ривоят қилишларича, шаҳарнинг етти дарвозасини мингта жангчи қўриқлаган. Шаҳар гербида «минг жангчи бир кунда ўлмайди» деган ёзув бор, кейинчалик у француз мустамликачиларга қарши озодлик учун курашда асосий шиорга айланган.

Дунё топонимлари орасида энг қисқа ва энг узун номлар алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳ.Ҳасановнинг ёзишича, Норвегиянинг Лофотен оролларидаги балиқчилар қишлоғи фақат битта *А* ҳарфи билан аталади. Кореяда *У*, Швецияда *Ю*, Францияда *Э* деб аталган аҳоли пунктлари мавжуд. Географик номларнинг «чемпионлари» ҳам аниқланган. Улар орасида «олтин» медални Таиланд пойтахти Бангкок шаҳрига берса бўлади. Унинг норасмий номи жами 159 ҳарф билан ёзилади.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Топонимик формантлар деганда нимани тушунасиз?*
- 2. Топонимик формантларнинг минтақавий хусусиятларини мисоллар ёрдамида тушунтиринг.*
- 3. Топонимик модел ва топонимик тип нима?*

Тест топшириқлари

1. Топонимик формант бу

- А. Топонимлар таркибида кўп учрайдиган қўшимча
- В. Сўз ясашда қатнашадиган қўшимча
- С. Мустақил ишлатилмайдиган унсур
- Д. Барчаси тўғри

2. Ўзбек тилига хос бўлган топонимик модел бу

- А. Бир сўздан ташкил топган топонимлар
- В. Икки ва ундан кўп сўзлардан ташкил топган номлар
- С. Уч ва ундан кўп сўзлардан ташкил топган номлар
- Д. Тўрт ва ундан кўп сўзлардан ташкил топган номлар

3. Топонимик тип бу

А. Муайян бир белгилар остида бирлашган ҳар қандай географик номлари гуруҳи

В. Турли белгилар остида бирлашган ҳар қандай географик номлари гуруҳи

С. Аниқ белгилар остида бирлашмаган ҳар қандай географик номлари гуруҳи

Д. Тўғри жавоб йўқ

4. Географик номларни илк бор топоформантлар ёрдамида ўрганган олим ким?

А. П.Семёнов-Тянь-Шанский

В. А.Даль

С. А.Гумбольд

Д. А.Востоков

5. Номларда айрим элементларни такрорланиши нимадан дарак беради?

А. Бир типга хослигидан

В. Бир хил омиллар асос бўлганлигидан

С. Этник дахлдорлигидан

Д. Тўғри жавоб йўқ

4.2. Бирламчи ва иккиламчи топонимлар. Кўчма (мигрант) топонимлар. Топонимияда метафора

Режа:

1. Бирламчи ва иккиламчи топонимларни пайдо бўлиш сабаблари.

2. Кўчма (мигрант) топонимлар.

3. Метафорик (мажозий) топонимлар.

Мавзунинг мақсади: Топонимика фанида кенг тарқалган бирламчи ва иккиламчи топонимлар, мигрант (кўчма) номлар, мажозий (метафорик) номлар ва уларнинг пайдо бўлишда туртки бўлган воқеа-ҳодиса сабаблари ҳақида билим ва кўникмалар бериш.

Таянч ибора ва атамалар: Бирламчи ном, иккиламчи ном, топонимик метонимия, кўшма топонимлар, номлар миграцияси, мажозий ном, метафорик топонимлар.

Бирламчи ва иккиламчи топонимлар.

Турли географик объектларнинг бир хил номланиши топонимикада кенг тарқалган ҳодиса саналади. Бу ҳодиса ҳар қандай ҳудуд топонимиясининг бойиб, такомиллашиб боришини таъминловчи манбалардан биридир. Ном ўтиши номшуносликнинг нафақат ҳозирги ҳолати, балки унинг узоқ ва яқин ўтмишига ҳам хос. Масалан, сув ҳавзалари (дарё, булоқ, қудук, кўл ва ҳоказо) ёки оронимик объектлар (тоғ, тош, тепа, жар ва ҳоказо) номлари, уларнинг ёнида жойлашган аҳоли пунктига ўтади, айрим ҳолларда эса аксинча бўлиши ҳам мумкин. Т.Нафасовнинг ёзишича, бир номнинг турли географик объектларда қўлланиши халқнинг юксак маънавий-маданий савиясини кўрсатувчи воқелик саналади. Сирдарё - аслида дарё номи. Ўтган асрнинг 60-йилларида у вилоят, туман, шаҳар номига айланди. Гидроним ойконим мақомига эга бўлди.

Республика топонимияси таркибида этнонимларнинг шаҳар, туман, қишлоқ, овул, маҳалла, гузар номига ўтиши этник бирликларнинг тарихий шаклланиши, тарқалиш ареали, интеграцияси ва миграциясидан дарак беради. Рельеф шакллари номининг аҳоли манзилгоҳлари номларига ўтиши республиканинг барча ҳудудларига хос. Улар кўпинча мўлжал, ориентир вазифасини бажаради. Аввал, ер юза объекти номланган, сўнгра шу атрофда ташкил топган аҳоли пунктига ҳам шу ном ўтган. Масалан, жар - Жарқишлоқ, сой - Сойқишлоқ, тепа - Тепақишлоқ ва ҳоказо.

Бу ҳолат кўп такрорланса ҳам, уни доимий ва мутлақ бўлган дейиш қийин. Географик объект ёнида битта эмас, бир неча қишлоқлар пайдо бўлганлигини ҳам унитмаслик керак. Ном ўтиш ҳодисаси топонимларнинг фаоллик даражасини оширади, вазифасини юксалтиради, номлараро муносабатларни ривожлантиради ва тартибга солади. Ном ўтиш ҳодисаси кўпроқ ёндош объектлар орасида юз беради. Бинобарин, янги объект учун

ном узоқдан қидирилмайди, кўпинча ёнидаги географик объектнинг номи унга ном қилиб танланади.

Бир хил географик номларнинг бир объектдан бошқасига ўтиш ҳодисаси *топонимик метонимия* деб аталади. Топонимик метонимияга оид мисолларни дунё мамлакатлари топонимиясида кўплаб учратиш мумкин. Масалан, Камчатка дарёси, Камчатка ярим ороли, Камчатка ўлкаси, Нью-Йорк шаҳри, Нью-Йорк штати, Москва дарёси, Москва вилояти, Москва шаҳри ва ҳоказо. Тузилиши ва асоси бир хил, аммо турли объектларга тегишли географик номларни бири дастлабки ёки *бирламчи*, бошқаси эса *иккиламчи* топоним ҳисобланади. Бирламчи топонимлар мустақил пайдо бўлган, иккиламчи топоним бундан олдин қўлланилган номнинг маҳсулидир.

Иккиламчи топонимлар тузилиши ва сўз таркиби жиҳатидан тўлалигича бирламчи топонимларга мос келади (Чирчиқ дарёси - Чирчиқ шаҳри, Жиззах шаҳри - Жиззах вилояти). Фарқи шундаки, янги объектнинг номи замирида ўзига хос топонимик кўп маънолик пайдо бўлади. Иккиламчи топонимлар баъзан формантлар ёрдамида бирламчи топонимлардан пайдо бўлади (Волга дарёси - Волгоград шаҳри; Пина дарёси - Пинск шаҳри ва ҳоказо). Ҳар қандай иккиламчи топонимнинг пайдо бўлиши ва маъно-мазмунини изоҳлашда бевосита бирламчи топоним билан алоқадорлигини унитмаслик лозим. Масалан, нима учун шаҳар номи Сирдарё деган саволга, уни шу номли дарё бўйида жойлашганлигини кўрсатиш зарур. Бу ҳолатда гидронимни бирламчи топоним сифатида таърифлаш алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзаро алоқадорлик аломатлари билан мавжуд бўлган номлардан фарқ қилиб, алоҳида гуруҳни қўшма (*аралаш*) *топонимлар* ташкил этади. Улар икки ва ундан кўп таркибий қисмлардан иборат бўлиб, улардан бири топонимик метаномия натижасида пайдо бўлган. Қолган қисми нисбатан мустақил, қандайдир аломатни кўрсатади ва номлардаги умумий унсурлар билан бирга аралашиб географик объектни аниқлаш имконини беради. Қўшма топонимлар таркибида қарама қарши (антонимлар) маънодаги аниқлагич сўзлар бўлиши мумкин. Масалан, катта-кичик, юқори (баланд) - пастки, эски-янги, шимолий-жанубий ва ҳоказо. Бундай топоним - композитларга кўплаб мисоллар келтириш мумкин: Учма сойи - Юқори Учма қишлоғи - Пастки Учма қишлоғи, Чирчиқ дарёси - Юқори Чирчиқ - Ўрта Чирчиқ - Қуйи Чирчиқ туманлари, Тагил дарёси - Верхний Тагил шаҳри - Нижний Тагил шаҳри, Двина дарёси - Ғарбий Двина дарёси - Шимолий Двина дарёси ва ҳоказо.

Кўчма (мигрант) топонимлар.

Топонимикада жой номининг кўчиши кенг тарқалган лисоний ва нолисоний ҳодиса саналади. Географик номларнинг кўчиб ўтиш ҳодисаси қадимий даврларда ҳам бўлган, ҳозирги даврда ҳам давом этмоқда. Шу сабабдан, номларни кўчишини доимий топонимик жараён деб қараш керак. Ҳ.Ҳасанов кўчма номлар ҳақида гапириб қизиқарли мисол келтирган. Олимнинг ёзишича: «Андижон ёнидаги Қашқарқишлоқ кўчиб келган қашқарликлар ўрнашган жой маъносиди. Шуниси ҳам маълумки, биз қашқарлик деб умуман уйғурларни айтамиз, Синьцзяннинг энг тарихий шаҳри Қашғар бўлганидан шу ном машҳур бўлиб кетган. Шу билан бирга уйғурлар ҳам ўзбекларни, асосан Фарғона водийсидан кўчиб борган кишиларни, «анжанлик» деб атаганлар».

Жиззах чўлини ўзлаштириш учун вилоятнинг тоғли ҳудудларида жойлашган айрим кичик қишлоқлар аҳолиси бутунлай чўлга кўчирилган. Кўчма қилинган қишлоқларда муқим аҳоли қолмаганлиги боис, кўпинча этник гуруҳни англаган эски номи, янги ташкил этилган аҳоли пунктига берилган. Бу эса минтақанинг чўл ҳудудларида ҳам *Тароқли*, *Аришли*, *Турк*, *Қангли* каби этноойконимларни кўчма номлар сифатида пайдо бўлишига сабаб бўлган. Н.Охунов ёзишича, «бир объектдан бошқа объектга бориб ўрнашиб қолган аҳолининг янги жойи уларнинг аввалги жой номи билан атала бошланади. Натижада, бир объект номи иккинчи объект учун ҳам ном бўлиб қолади, унинг атамаси сифатида ишлатила бошланади».

Ўтган асрнинг 60-70 чи йилларда Жиззах чўлининг жадал ўзлаштириши натижасида, янги қишлоқ хўжалиги корхоналари билан бирга замонавий аҳоли пунктлари барпо этилди. Республиканинг турли бурчакларидан кўчиб келган чўлқуварлар, уларга ўзлари билан бирга олиб келган номларини беришган. Бу эса, вилоят ҳудудида Андижон, Хоразм, Самарқанд, Фарғона каби қадимий кўчма номлар пайдо бўлишига сабаб бўлган.

Баъзан тасодиф туфайли ўзаро ўхшаш номлар пайдо бўлади. Масалан, Озарбойжондаги Куба шаҳри билан Кариб денгизидаги Куба ороллари ёки Беларус ва Франциядаги Брест шаҳарларининг номлари орасида ҳеч қандай ўзаро боғлиқлик йўқ. Баъзан, ўхшаш номларнинг пайдо бўлишида халқларнинг ассимиляцияси ҳам муҳим рол ўйнаган. Ўзга тилли халқлар бегона номларда ўзларига таниш ва ўхшаш номларни кўрган. Юқорида қайд қилинган номларнинг тасодифий ва ассимилятив ўхшашлигидан ташқари яна бир қатор бошқа ҳолатларда ҳам ном кўчиш ҳодисасини кўриш мумкин. Ҳақиқий кўчма номлар нафақат топонимика учун, балки тарих, география, этнография, лингвистика фанлари учун ҳам қимматли илмий маълумотлар беради. Улар ёрдамида ўтмиш даврларда аҳолининг ички ва ташқи силжиши ва кўчиши, ўзаро мулоқотлари, яшаб ўтган ҳудудларини аниқлаш мумкин.

В.А.Никоновнинг ёзишича, «адаш» номларни пайдо бўлишининг иккита асосий сабаби бор: биринчиси - аҳоли миграцияси натижасида эски номлар тўғридан-тўғри янги ҳудудларга кўчирилган, иккинчиси - ҳудудлар табиий шароитининг ўзаро ўхшашлиги параллел номларнинг пайдо бўлишига сабабчи бўлган. Масалан, Европадаги Швейцария номини Осиё, Америка, Австралиядаги хушманзара ландшафтлар тарқалган ҳудудларда кўриш мумкин. Топонимияда ҳар икки жараёни ҳам кузатиш мумкин, уларнинг ҳар бирининг ўзига хос устунликлари бор.

Кўчиб келганлар янги жойларига ўзлари билан бирга номларни ҳам «кўчириб» келишган. Америка қитъаси кашф этилгандан кейин, европаликлар билан бирга Европа топонимияси ҳам «кўчиб» ўтди. Масалан, АҚШ да 12 та Париж, 10 та Варшава, 8 та Москва номли аҳоли пунктлари бор. Америка географияси - Европа географиясининг такрорий курси деган хулоса беҳуда айтилмаган. Мигрант топонимлар - аҳоли миграциясининг бевосита ҳужжатлар билан тасдиқланган асосий гувоҳлари ҳисобланади.

Австралияда Буюк Британия шаҳарларининг «эгизаклари» кўп: Уэльс, Ньюкасл, Кардифф ва бошқалар. Янги Зеландияга кўчиб келган британияликлар маҳаллий дарёлардан бирини В.Шекспир шарафига, у соҳилида туғилиб ўсган дарё номи билан Эйвон деб аташган. Ҳозирда шу дарё соҳилида жойлашган Крайстчерч (бу ҳам кўчма ном) шаҳрининг кўчалари ҳам машҳур ёзувчининг асарларидаги қаҳрамонлар (Жульетта, Ромео, Қирол Лир, Макбет) номи билан аталган.

Лотин Америкасида Испаниядан «кўчиб» ўтган Севилья, Валенсия, Кордова, Барселона, Картахена каби номларни учратиш мумкин. Масалан, қитъалараро кўчма номга ҳозирги Картахена (аслида Янги Карфаген) шаҳрининг номи типик мисол бўлади. Гап шундаки, милoddан аввалги 825 йилда, Африка шимолида пайдо бўлган қадимги Карфаген шаҳар - давлатнинг номи, араблар босқини даврида Пиреней ярим оролига, кейинчалик эса испан колонизаторлари билан Лотин Америкага (Колумбия) «кўчиб» ўтган. Мигрант номнинг асрлар давомида уч қитъани босиб ўтганлиги аниқланган.

Венесуэлла мамлакатининг номи Венеция номидан олинган бўлиб, кичик Венеция маъносини беради. Мазкур ном XV-асрнинг охирларида испанлар томонидан берилган. Улар Жанубий Америка қирғоғида уйлари соҳиларда қурилган хушманзарали аҳоли пунктини учратиб, Венецияга ўхшатишган ва шу номни беришган. Кейинчалик бутун мамлакат шу ном билан аталган. Шимолий Кавказга кўчиб ўтган арманлар шаҳарларини, қадимий Урарту ва Арманистоннинг антик даврдаги пойтахти бўлган

Армавир шаҳрини номини беришган. Топоним кўп асрлар ўтиб, XIX асрда яна қайта тикланди.

Ҳ.Ҳасановнинг ёзишича, Польша картографларнинг ҳисобича, бу мамлакат заминида 19 та Корея, 18 та Америка, 13 та Венгрия, 9 та Канада, 7 та Венеция, 5 та Бразилия, 4 та Киев, 3 та Италия деган номлар бор. Кўчма номларнинг асосий қисмини шаҳар ва қишлоқ номлари, яъни ойконимлар ташкил этади. Табиий-географик объектлар кўпинча, ўзларининг қадимий номларини сақлаб қолганлар. Буларнинг ҳаммаси кўчма, мигрант номлар ёки мигротопонимларга мисол бўлади. Шундай қилиб, айтиш мумкинки, кўчма номлар дунёнинг кўпчилики минтақалари топонимиясининг анъанавий компоненти ҳисобланади. Географик номларнинг кўчишига - кишиларнинг ватанидан хотира сақлаши, ўхшаш табиий шароитларни мавжудлиги, ҳудудни географик ўрни, инсонларни ҳўжалик фаолияти асосий сабаблари бўлиши мумкин.

Метафорик топонимлар.

Халқ географик объектларнинг энг нозик ва аниқ белгиларини илғаб олиб ундан мажозий ном беришда фойдаланади. Шу сабабдан, мажозий номлар топонимияда кўп учрайди ва бу семантик сўз ясаш усулларида бири ҳисобланади. Мажозий номларни илмий топонимик адабиётларда метафорик (*метафора, грекча метафора - «силжиси, ўхшатиши»*), топонимлар деб аташади. Метафора сўзи ўхшатишни назарда тутди ва у бир объектни бошқа бир географик объект билан ҳақиқатан ёки зоҳиран ҳамда шакли ва ташқи кўринишини ўхшашлигига қараб географик объектларга ном беришда қўлланиладиган усулдир. Масалан *Туятош, Одамтош, Арратош, Қўйтош* ва ҳоказо.

Адабиётда метафора усули сўз ёки иборани ўхшатишга асослаб кўчма маънода ишлатилади. Айтиш жоизки, илмий адабиётларда истиора сўзи ҳам шу маънода қўлланилган. Истиора - арабча, “*қарз олиш*” маъносидаги сўз. Бу усул жонли тил ва бадиий адабиётларда кенг қўлланиладиган тасвир воситаси саналади. Чунончи, *тош юрак, метин ирода, хум калла* ва ҳоказо. Номловчи объектни аталишига асосий туртки бўлган белгини (шакли, ташқи кўриниши), тасаввурида бошқа нарсалар таққослаб, ўхшаш бўлган жиҳатларини инобатга олиб унга ўхшатма ном танлайди. Халқ табиий географик терминларини махсус ўрганган М.Миракмалов халқ оғзаки нутқида ишлатилладиган айрим географик терминлар инсон танаси аъзолари билан аталишини ўрганиб метафорик номларга қизиқарли мисоллар келтирган: 4-жадвал.

№	Термин	Географик маъноси
---	--------	-------------------

1.	Бармоқ	Тик қоя, эол иши натижасида ҳосил бўлган устунча
2.	Бел	Довон, ошув, кўтал
3.	Бош	Дарёнинг бошланиш қисми, тоғ чўққиси
4.	Бурун	Қуруқликнинг сувга туртиб чиққан учи
5.	Бўйин	Қуруқликлар, тоғларни (рельефнинг мусбат шакллари) туташтириб турувчи камбар жой
6.	Бўғиз	Денгизларни, кўлларни ва уларнинг қисмларини туташтириб турувчи камбар сув худуди, акватория
7.	Киндик	Табиий-худудий бирликларнинг ўрта, марказий қисми
8.	Кўз	Булоқ чиққан жой
9.	Оёқ	Этак, қуйи қисм, одоқ
10.	Оғиз	Дарёнинг қуйилиш жойи (кўрфаз), тоғ дарасининг энг тор жойи
11.	Тил	Кўрфаз, (кўлтиқ), бўйин
12.	Тирсак	Дарёнинг бурилиш жойи
13.	Тумшук	Тоғ, тепалик ва оролнинг бурни, уч томони
14.	Қовоқ	Дарё ва кўлларнинг баланд қирғоғи, жарлик, баланд терраса
15.	Қош	Узун чўзилган тепалик, марза, баланд қирғоқ, ўрмон чети
16.	Қулоқ	Ариқнинг тармоқланган жойи
17.	Қўл	Тоғ ёнбағридаги тепаликлар, тоғчеккасидаги дўнглار, тоғ тепасидан этагигача тўғри тушган дўнг, водийнинг ўртасидан тепасигача бўлган йўл, дарё ирмоғи

М.Миракмалов томонидан тайёрланган. (2009).

Ўзбекистоннинг қадимги гидротехник иншоотлари географиясини ўрганган А.Низомов Хоразм вилоятидаги мажозий номга эга бўлган Киндиксой ҳақида шундай маълумотларни келтирган: “Дарҳақиқат Тахтақўпирдан шарқ томон автомобил йўли бўйлаб Киндиксой деб аталган кенг қуруқ ўзан чўзилиб кетади. Маҳаллий аҳолининг ҳикоя қилишича, охирги юз йил давомида Амударё икки марта уриб кетиб, Довқара пасттекислигини сув босган ва ҳар гал сув Киндиксойдан оққан. Маҳаллий аҳоли Киндиксойдан кичик - кичик каналлар қазиб ўтказиб, деҳқончилик билан шуғулланган. Киндиксойда сув камайганда тўғонлар қуриб сувни

каналларга чиқаришган”. Маҳаллий халқ томонидан курук ўзанни Киндиксой деб аталиши, уни дарёнинг бошқа қадимий ўзанларига нисбатан марказда жойлашганлигидан далолат беради.

Маълумки, ҳайвонларнинг танаси ҳам метафорик номлар яшашда кенг қўлланилган. Масалан, ўтмишда мажозий номларга сабаб бўлган ҳайвонлардан бири туядир. Фан-техника ўта тараққий этган ҳозирги замонда туя ўзининг жисмоний кучи, сувсизликка ва жазирамага ўта чидамлилиги ва ташқи қиёфаси билан ҳар қанча эътиборга молик бўлмасин, бу жонивор номи замонавий топонимлар яшаш «танловида» иштирок эта олмаслиги аниқ, аммо ўтмишда доно халқ нафақат ташқи кўриниши ғалати, балки ички тузилиши ҳам жумбоқли бўлган туядан кўпгина ўхшатма номлар ясаган.

Дастлабки тўлиқ бўлмаган маълумотларга қараганда республика ҳудудида туя сўзи элликдан ортиқ топоним таркибида учрайди. Масалан, *Туябоши, Туябўғиз, Туятортар, Туяошув, Туяяйлов, Туяқорин, Туяқуйруқ, Туяқудуқ, Туядала, Туячи, Туябулоқ, Туябўйноқ* ва ҳоказо. Туя беназир улов бўлиши баробарида гавда тузилишининг ғалатилиги билан ҳам кишилар эътиборни тортган. Туячи сўзнинг луғавий маъноси сарбон, туякаш, туя карвонининг бошлиғи эканлигини ҳамма билади, аммо туяқудуқнинг суви туя кучи билан тортиб чиқарилишини, кўтарма ариққа сув берадиган улкан чиғирнинг туя ёрдамида ҳаракатга келтирилишининг туятортар деб аталишини ҳамма ҳам билмаслиги мумкин.

Туяошув - эшак тугул туя ҳам ошиб кета оладиган ясси тоғ довони; туябўғиз - даранинг бўғиз сингари тор жойи ёки дарёнинг туя бўғизига - бўйнига ўхшаб оқадиган жойи; туятош - баланд тош, юксак тош, узоқдан туя шаклида бўлиб кўринадиган баланд тошли жой, ёки туядан ҳам йирик якка тош-қоя; туяшоти - ёлғизоёқ йўли бўлган катта баландлик, чўққи; туябўйин - бўйин узунасига чўзилган қирсимон баландлик, ўртасида қирраси бўлиб, икки томони қия тушган чўзиқ дўнглик, ёки дарё суви туянинг бўйнига ўхшаб иланг - биланг бўлиб оқадиган жой; туямўйин - тоғ, дарё, қумлик жойларнинг тор қисми - йўлаги, туя бўйнига ўхшаш эгри жой; туябўйноқ - XI- аср туркий тилида бўйноқ - тоғ бўйни, бўйин сингари чўзиқ қирсимон баландлик, қирнинг бир кўриниши; туяқуйруқ - пояси туяни думини эслатадиган ўсимлик; туятовон - туянинг товонига ўхшаб ерда ёйилиб ўсадиган ўт; эканлигига ишорадир.

Метафорик номларни бошқа тилларда ҳам кўплаб топилади. Масалан, рус тилидаги рог термини ёрдамида ушбу қонуниятни ҳаммабоп (универсал) эканлигини кузатиш мумкин. Славян тилларда бу термин «ўткир чўққи, чўққи, жар, бўғоз» маъносига эга. Немис ва инглизча -horn, хитой тилидаги - цзяо, вьетнам тилидаги -khaу сўзлари ҳам шу маъноларда қўлланилади. Ушбу

термин асосида Таганрог (Россия), Рогачев (Белорус), Кривой Рог (Украина), Альпдаги Финсерархорн ва Маттерхорн, Кордильерадаги Бигхорн, Горн бўғози (Жанубий Американинг жанубий нуқтаси), Кхауфай тоғи (Вьетнам) каби географик номлар пайдо бўлган. Жонли тилдан олинган метафорик географик номлар - Туркияда Тавр тоғлари - “буқа”, Альпдаги Юнгфрау - “ёш келинчак”, Патагония - “узун оёқ, жун оёқ”, Магеллан ҳамроҳлари маҳаллий ҳиндулар узун оёқларига жун ўраганларни кўргани учун шундай атаган. Бахмал, Ғаллаорол топонимлари ҳам метафорик номларга мисол бўлади.

Метафорик номларни пайдо бўлиши биринчидан, кишиларни табиий объектларга муносабатининг умумбашарий характерга эга эканлиги билан белгиланса, иккинчидан инсон тана аъзолари номи тилда кўп қўлланадиган сўзлар ҳисобланади. Табиат ҳодисалари ва объектлари инсоният ҳаётида катта рол ўйнаганлиги боис, улар қиёслаган ва ўхшатган. Метафорик номлар таржима қилинмайди, талаффузи қандай бўлса шундай ёзилади. Улар ёрдамида сўзларни термин ва топонимларга айланиши имкониятини яққол кўриш мумкин.

Савол ва топшириқлар:

1. *Иккиламчи топонимларнинг пайдо бўлиши сабабларини изоҳланг.*
2. *Кўчма (мигрант) топонимлар қандай пайдо бўлади?*
3. *Инсон тана аъзолари асосида пайдо бўлган мажозий (метафорик) ном ва географик объект орасидаги ўзаро уйғунликни таққослаб шарҳланг.*

Тест топшириқлари

1. Бир хил географик номларнинг бир объектдан бошқасига ўтиш ҳодисаси қандай аталади?

- А. Топонимик метрополия
- В. Топонимик метотаза
- С. Топонимик метонимия
- Д. Топонимик метофация

2. Кўчма топонимларни пайдо бўлишига сабаб

- А. Аҳоли миграцияси
- В. Худудлар шароитининг ўзаро ўхшашлиги
- С. Тасодуфан пайдо бўлган
- Д. Барчаси тўғри

3. Мажозий номлар илмий топонимик адабиётларда қандай аталади?

- А. Метафорик
- В. Метаболик
- С. Метагенез
- Д. Метаголик

4. Топонимлар таркибидаги “тумшук, бурун, кулок, оғиз” каби инсон тана аъзолари асосида пайдо бўлган номлар қандай маънога эга?

- А. Мавсумий
- В. Мажозий
- С. Ҳақиқий
- Д. Қалбаки

5. Жонли тилдан олинган метафорик номни белгиланг.

- А. Тавр
- В. Юнгфрау
- С. Патагония
- Д. Барчаси тўғри

5-МАВЗУ: ГЕОГРАФИК НОМЛАР ТРАНСФОРМАЦИЯСИ. АНЪАНАВИЙ НОМЛАР

5.1. Географик номлар трансформацияси

Режа:

1. Географик номлар трансформацияси ҳақида умумий тушунча.
2. Топонимлар трансформацияси турлари.
3. Жой номларини қайта маъно касб этиши

Мавзунинг мақсади: Талабаларга топонимларнинг ўзгарувчанлиги, унинг сабаблари ва турлари, номларни соддалашиши, тежамкорлиги, турли тилларга мослашуви, қайта маъно касб этиши ҳақида билим ва кўникмалар бериш.

Таянч ибора ва атамалар: Трансформация, соддалашиш, номларни тежамкорлиги, аббревиатура, морфологик трансформация, қайта маъно касб этиши.

Маълумки, ҳар қандай географик ном тарихнинг маълум бир даврида ижтимоий эҳтиёж туфайли пайдо бўлади, аммо ана шу эҳтиёжга туртки бўлган ижтимоий, маданий, руҳий, лисоний омилларни топиш анча мураккаб масаладир. Сабаби номларга ўзгарувчанлик хос ва бу ўзгаришлар турли босқичда бўлиши мумкин. Баъзи номлар кўп асрлар давомида умуман ўзгармаган бўлса, айримларининг шакли, талаффузи вақт ўтиши билан маълум даражада ўзгариб тушунарсиз бўлиб кетган. Масалан, Қизилқумда Жумуртов деган тоғ бор. Қорақалпоқ топонимисти Қ.Абдимуратов тоғ номини “юмалоқ тоғ” деб изоҳлаган. Ҳақиқатдан ҳам баъзи туркий тилларда, жумладан қорақалпоқ, қирғиз тилларида жумур “юмалоқ” деган маънони беради.

Таниқли топонимист олим С.Қораев эса тоғ номи қадимий хоразмий тилидаги Говмард - “хўкиз одам” сўзи билан боғлиқ деб ҳисоблайди. Шарқий эроний тилларга мансуб бўлган хоразмий тили муомаладан чиққандан сўнг, туркий тиллар таъсирида дастлаб у жовмард, жувмарт, кейинча номни фонетик жиҳатдан ўзгариши билан маъноси ҳам ўзгариб Жумуртов шаклини олган. Бу жуда асосли фикр, чунки г товушининг ж га айланиши топонимлар таркибида кўп кузатилади.

Географик номлар трансформациясига яна бир мисолни С.Қораевни “Топонимика” китобидан топиш мумкин. Олимнинг ёзишича, номлар таркибида тез-тез учраб турадиган гул сўзини трансформацияси диққатга сазовор. Сўз ҳам деб ёзади С.Қораев ҳар қандай мавжудот сингари туғулади,

камол ва фано топади, гоҳо бир неча минг йиллик умр кечириб бир ўлкадан бошқа юртга, бир тилдан бошқа тилга кўчиб, узоқ йўлни босиб ўтади. Замон гардиши билан, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ўзгаришлар таъсирида ҳамда ўзга тиллар муҳотида ўз қиёфасини шу қадар ўзгартирадики, аввалги шакли кишилар хотирасидан ўчиб, унитилиб кетади.

Оташпарастларнинг муқаддас китоби “Авесто”да қизил атиргул *varedzha* деб аталган. Бу сўзнинг биринчи қисми, яъни вард тожик ва ўзбек мумтоз адабиётида, жумладан, Алишер Навоий асарларида *vard* шаклида (атиргул маъносида) учрайди. Қадимий эроний тиллар мутахассиси, адиб Муҳсин Умарзода фикрича, дастлаб *vard* сўзидаги *r* товуши *l* товушига айланган ва милоднинг илк асрларида *vard* сўзи *val* шаклини олган (*d* товуши тушиб қолган). Кейинчалик *vel*, нихоят *vul* деб талаффуз қилинадиган бўлган. *Vul* сўзидаги *v* товушининг *g* товушига айланиши ҳам ўша даврларда рўй берган.

Шундай қилиб *vard* сўзи *gul* бўлиб кетган ва туркий тиллардаги чечак сўзини суриб чиқарган. Гул сўзининг ибтидоий шакли топонимлар таркибида сақланиб қолган. Масалан, қадимда подшоларнинг қароргоҳи “*vardani*”, “*vardona*”, “*vardonzi*” (гулхона, гулзор) деб аталган. Бухоро вилоятидаги Вардонзе харобаси шу кишварнинг охириги ҳокими Вардонхудотнинг қароргоҳи бўлган.

Мутахассисларнинг фикрича, номлардаги ўзгарувчанлик сабаблари ҳам турлича бўлиши мумкин. Баъзан, топонимнинг ўзгариши уни турли тилли халқлар томонидан қўлланиши бўлса, иккинчидан бир тилдаги сўзнинг товуш ўхшашлиги, аммо мазмунан фарқ қилиши, учинчи ҳолда эса тилнинг товуш ва грамматик тузилишида содир бўлган ўзгаришлар сабаб бўлиши мумкин. Бу ҳодиса илмий топонимик тилда трансформация дейилади. Географик номнинг трансформацияси бу - унинг тарихий қўллаш жараёнда ўзгаришидир.

Топонимлар трансформациясининг айрим турлари:

1. *Соддалашиш*. В.А.Жучкевич ёзишича, номларни соддалашиш қонунияти топонимика учун хос бўлган анъанавий ҳодиса саналади. Соддалашиш - кўп компонентли номларнинг ихчамроқ шаклга кириши ва чинакам топонимга айланиш жараёнидир. *Жўйи Лангар* - *Жўлангар*; *Биби Убайда* - *Бувайда*. Дарҳақиқат, жой номини мазмунини сақлаб қолиб, уни имкон қадар қисқа шаклда баён этиш топонимика учун муҳим қонуниятдир. Географик объектнинг номлашда, унинг тўла тавсифи керак эмас, балки фақат умумий ва имкони борица ихчамроқ ифодалаш мақсадга мувофиқ.

Маълумки, топонимлар грамматик ва семантик жиҳатдан ҳозирги шаклга келгунга қадар талай ўзгаришларга, жумладан, номнинг тежаш

тамойилига асосан қисқаришга учрайди. Масалан, янги пайдо бўлган аҳоли пункти дастлаб *найман уругининг қишлоғи* номини олган. Номнинг чинакам топонимга айланиш жараёни тугамаганлиги боис, у бутун бир гапдан иборат ва ишлатиш учун қўпол бўлган. Тилнинг лексик воситаларини тежаш қонуниятига кўра, узок йиллар давомида қўлланилиши натижасида географик ном сайқалланиб, ниҳоят *Найман* шаклини олган. Чунки вақт ўтиши билан шу ҳудудда яшовчи халқ учун объектнинг турини айтишга эҳтиёж қолмайди. Сабаби объектнинг ўзи билан бирга, унга хос бўлган характерли белги ассоциациялашган бўлади. Натижада объектга хос белги унинг ўзини ҳам ифодалайди. Номнинг қисқариш суръати уни қанчалик кўп қўлланилишига боғлиқ.

Номлардаги тежамкорлик бошқа мамлакатлар топонимиясида ҳам бор. Масалан, Санкт-Петербургни - Питер, Сан-Франциско -Фриско, Лос-Анжелес -Эл-Эй (инглизча бош ҳарфлари билан) деб аташади. Испан тили топонимияга ҳам тежамкорлик хос. Чунончи, 1535 йили Ла-Плата дарёсининг қуйи оқимида асос солинган шаҳарга испанлар *Ciudad de la santissima Trinidad e Puerto de nuestra señora la virgen Maria de los Buenos aires*, яъни *Тринидад муқаддас шаҳри, Биби Марям ёқимли шамоллари порти Буэнос-Айрес* номини беришган. Ҳозирда шаҳар Буэнос-Айрес ёки яна ҳам қисқароқ Байрес деб аталади.

2. *Аббревиатура.* Трансформациянинг бу тури топонимларга хос тежамкорликни бир шакли деб ҳисоблаш мумкин. Аббревиатура - бир неча сўзлардан пайдо бўлган географик номларни бош ҳарфлари билан ифодалаш усули. *БМТ, ЮНЕСКО, НАТО, ЮНИСЕФ, ОПЕК* каби топоним - аббревиатуралар халқаро миқёсда кенг қўлланади. Топоним - аббревиатура ясашдан асосий мақсад тежамкорлик, номдаги бош ҳарфлар ёрдамида географик номнинг мазмунини илғаб олиш мумкин. Бундай номлар қисман таржима қилинади. Халқаро тажрибадан маълумки, сиёсий - маъмурий объектларнинг номларига кўра, табиий географик объектлар номлари кўпроқ таржима қилинади.

3. *Морфологик трансформация.* Трансформациянинг бу тури топонимларни маълум тарихий даврда турли тилларга мослашуви оқибати саналади. Географик номлар маълум бир тилда пайдо бўлади, аммо бошқа сўзлардан уларни фарқи шуки, топонимлар барча дунё тилларига ўзлашиши мумкин. Ўзга тилларга ўзлашиши жараёнида номнинг тузилиши ва таркиби ўзгариб, унинг этимологиясини аниқлаш анча қийинлашади.

Масалан, финикияликлар Пиринея ярим оролининг ғарбий соҳилида аҳоли пункти барпо этиб, уни шу жойдаги қўлтиқ номи билан *Алисуббо* - «шодлик қўлтиғи» деб аташган. Кейинчалик бу ном лотин, гот, араб ва

португал тиллари таъсирида бир қанча ўзгаришларга дучор бўлган: - Олиссиппо - Олиссипона - аль-Ошбуна - Лишбуа. Рус тилига бу ном Лиссабон шаклида ўзлашган, ўзбек тилига эса рус тилига хос варианты қабул қилинган. Географик номлар орасида трансформациянинг бу турига кўплаб мисоллар топиш мумкин. Чунончи, *Кар-Хадаит* - *Картаго* - *Картаджанна* - *Карфаген* - *Картахена*, *Жабал-эл-Тариқ* - *Жабалтар* - *Гибралтар*, *Пораит* - *Фораиш* - *Фориж* - *Фориш* ва ҳоказо.

4. *Номларнинг қайта маъно касб этиши.* Географик номлар трансформациянинг бу тури натижасида шаклан ва мазмунан ўзгаради. Баъзан, ана шундай шаклан ва мазмунан тушунарсиз бўлиб қолган номлар талаффуздаги ўхшашлигига қараб ёзилади ва бошқача талқин қилинади. Натижада, номнинг ёзилиши ва семантикаси ўзгариб у қайта маъно касб этиши мумкин. Таниқли топонимист олим В.А.Жучкевич топонимикадаги бу ходисани, ўсимликни аввалги жойидан бошқа жойга кўчириб ўтказиб, уни аслида қайси дондан униб чиққанлиги ноаниқ эканлигига ўхшатади.

Трансформациянинг бу турига ҳозирги Волгоград шаҳрининг қадимги номини пайдо бўлиши яққол мисол бўлади. Тарихий маълумотлардан маълумки, 1589 йили Царица дарёси соҳилида *Царицын* (ҳозирги Волгоград) шаҳрига асос солинган. Мутахассисларнинг ёзишича, руслар Царица деб атаган дарё номининг илк шакли Сарису бўлган. Дарёнинг туркий Сарису номи трансформация натижасида янгича маъно касб этган ва шаклан ўзгариб рус тилида Царицага айланган. Кейинчалик гидроним славян тилларига хос «-ин» топоформанти ёрдамида Царицын шаклида шаҳар номига айланган.

Французча ҳарбий пост, қаровулхона маъносидаги пикет (*piquet*) сўзи рус тилига бекет ва ундан ўзбек тилига бекат шаклида ўзлашган. Чор Россияси даврида Ўрта Осиёда ўрмонларни кўриклаш ҳарбийлар кўлида бўлган ва ўрмон қаровуллари яшайдиган жой, қаровулхона бекат дейилган. Темир йўл станциялари ҳам ҳарбийлар тамонидан кўриқланган ва дастлаб бекат дейилган. Ҳозир кўпроқ шаҳарлардаги транспорт воситаларини тўхташ жойи (остановкалар)ни бекат дейишади.

Хулоса қилиб айтганда, номларга ўзгарувчанлик хос ва бу ўзгаришлар қайси босқичда ва қандай сабабларга кўра содир бўлганлигини билиш, географик номнинг асл маъно-мазмунини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Савол ва топшириқлар:

1. *Географик номлар трансформацияси деганда нимани тушунаси?*
2. *Топонимлар трансформациясининг қандай турлари бор?*
3. *Жой номларини қайта маъно касб этиши сабабларини баён қилинг.*

Тест топшириқлари

1. Географик номнинг трансформацияси тури қайси жавобда тўғри кўсатилган?

- А. Текстура
- В. Ойкостура
- С. Клавиатура
- Д. Аббревиатура

2. Номларни соддалашиши бу

- А. Ихчамроқ шаклга кириши
- В. Чинакам топонимга айланиши
- С. Номнинг тежаш тамойилига асосан қисқариши
- Д. Барча жавоблар тўғри

3. Топоним - аббревиатура яшадан асосий мақсад нима?

- А. Тежамкорлик
- В. Номдаги бош ҳарфлар ёрдамида уни мазмунини илғаб олиш
- С. Географик номларни бош ҳарфлари билан ифодалаш
- Д. Барчаси тўғри

4. Морфологик трансформация натижасида географик ном

- А. Турли тилларга мослашмайди
- В. Тузилиши ва таркиби ўзгармайди
- С. Этимологиясини аниқлаш осонлашади
- Д. Бошқа тилларга ўзлашади

5. Ҳозирда қайта маъно касб этган *бекат* сўзи аслида қайси тил маҳсулидир?

- А. Ўзбек
- В. Турк
- С. Француз
- Д. Немис.

5.2. АНЪАНАВИЙ НОМЛАР

Режа:

1. Анъанавий номлар ҳақида умумий тушунча.
2. Халқаро талаблар ва анъанавий ном.
3. Анъанавий номларнинг ҳудудий тарқалиши ва уларга нисбатан қўйилган талаблар.

Мавзунинг мақсади: Ўзбек тилида анъанавий бўлиб қолган географик номларнинг пайдо бўлиш тарихи, ёзилиш хусусиятлари, уларга нисбатан қўйилган халқаро талаблар ҳамда таржима қилинадиган ва қилинмайдиган номларга нисбатан мавжуд анъаналар ҳақида илмий тушунча ҳосил қилишдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Анъанавий ном, номни интеграцияси, уларга қўйилган халқаро талаблар, анъанавий номларни камайтириш сабаблари, ягона миллий шаклини яратиш ва қатъийлаштириш.

Қадимдан қўлланиб келинаётган ва халқ тилида жуда мустаҳкам ўрнашиб қолган географик номларни анъанавий номлар дейиш мумкин. Улар топонимлар орасида маълум бир гуруҳни ташкил этади. Таниқли топонимист олим Х.Ҳасанов таъкидлашича, бундай номларнинг ёзилишида ва талаффузида икки хиллик йўқ, булар ҳам матбуотда, ҳам дарслик ва китобларда, ҳам карталарда ҳамиша бир шаклда ёзилиб келинади. Анъанавий номларга қўпинча маҳаллий топонимия ҳамда халқ тилида азалдан қўлланиб келаётган ва жуда мустаҳкам ўрин олган географик номлар мисол бўлади.

Маълумки, республика топонимияси таркибидаги *Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Фарғона* каби номлар бир неча асрлардан буён қадимий тарихий, илмий манбаларда, саёҳатнома ва бадиий адабиётларда қўлланиб келинмоқда. Улар нафақат ўтмиш «гувоҳлари» сифатида халқимизга яхши таниш, балки дунё халқлари орасида ҳам маълум ва машҳур номлар ҳисобланади. Улар ўзбек тилида қандай талаффуз қилинса, бошқа халқлар тилида ҳам айнан шундай талаффуз қилиш анъанага айланиб кетган.

Шарқ мамлакатлар топонимияси таркибидаги *Ироқ, Миср, Ҳиндистон, Арабистон, Яман, Эрон, Бағдод, Ҳирот, Қашғар, Хуросон* каби кўплаб номлар ўзбек тилига қадимдан ўзлашган ва улар доимо бир хил шаклда ёзилади. Бу номлар ўша мамлакат тилида қандай талаффуз этилса, ўзбекчада ҳам айни шундай талаффуз этиладиган бўлиб кетган. Ўзбек тилида мустаҳкам ўрнашиб анъанавий бўлиб қолган бундай номлар республика топонимияси таркибида ҳам ўз аксини топган. Бунга республика ҳудудидаги Бағдод, Хуросон, Қашғар, Миср, Балх каби аҳоли пунктлари номлари мисол бўлади.

Айрим шарқ мамлакатларининг номлари Европа халқлари тилида ўзгача ёзиб ва талаффуз қилинишидан қатъий назар, уларнинг номи ўзбек тилида узоқ ўтмишда ҳам ва ҳозирда ҳам бир хил ёзилади ва талаффуз қилинади.

Масалан, ҳозирги Эрон давлати XX асрнинг ўттизинчи йилларигача Европада, жумладан Россияда *Персия* деб аталган, аммо Ўрта Осиё халқларига эса, қадимдан бу давлат *Эрон* номи билан маълум. Бошқа мисол, русча *Египет* эса инглизча *Egypt* дан олинган, аслида бу мамлакатнинг маҳаллий номи *Миср*, шу сабабдан ўзбек тилига арабча шакли айнан ўзлашган ва бугунги кунда давлат номи ўзбек тилида Миср Араб Республикаси деб ёзилади ва талаффуз қилинади.

Ўтмишда машҳур бўлган, ҳозир тарихий карталарда муҳрланган Фарангистон, Сўғдиёна, Уструшона, Чин, Шом, Рум, Дашти Қипчоқ каби анъанавий номлар ҳам бор. Ўзбек тилида кўп йиллар давомида Хитой номи билан бирга Чин номи ҳам синоним сифатида қўлланиб келинган. Айтиш мумкинки, ўтмишда Чин номи кўпроқ машҳур бўлган ва чин сўзидан от ва сифатлар ҳам ясалган (чинни гул, чинни коса, чинни пиёла ва ҳоказо). Ўрта Осиё халқлари тилида, сўнгги аср давомида номнинг Хитой шакли кўпроқ қўлланилганлиги туфайли, давлат номи сифатида Чин сўзидан устунлик қилди ва анъанавий номга айланиб қолди.

Ҳозирда бизга анъанавий бўлиб қолган, баъзи бир номлар рус тили орқали ўзбек тилига ўтганлиги боис, улар кўпинча русча шаклида ёзилади ва талаффуз этилади. Масалан, (қавс ичида асл маҳаллий шакли ёзилди) *Рим (Рома)*, *Франция (Франс)*, *Австрия (Эстеррейх)*, *Неаполь (Наполи)*, *Норвегия (Норге)*, *Париж (Пари)*, *Генуя (Хенова)*, *Женева (Хинебра)*, *Финландия (Суоми)*, *Япония (Ниппон)* ва бошқалар. Ҳ.Ҳасанов таъбири билан айтганда, анъанавий номларнинг ишлатилишида географияда яна бир қонуният бор, яъни шунини унутмаслик керакки, анъанавий ном фақат бир жойгагина тааллуқли бўлади.

Бошқа ердаги шу номли жойлар анъанавий шаклда эмас, балки ўша мамлакатнинг ўзида қандай ёзилса, шундай ёзилиши керак. Чунончи, Мисрдаги *Искандария* биз учун анъанавий ном, аммо АҚШ даги *Александрия* шаҳрини номини Искандария деб ёзиш хато ҳисобланади. Австралиядаги йирик шаҳарлардан бирининг номини *Сидней* деб ёзамиз, Англия ва АҚШ даги ҳудди шу ном билан аталадиган шаҳарлар Сидни шаклида ёзилиши керак. Олимнинг ёзишича, АҚШ нинг турли штатларида номига рус (инглизча раш) сўзи қўшилиб ясалган 12 та жой бор, лекин улар инглизча талаффузга тўғрилаб Раш деб ёзилаверади. (Раш дарёси, Раш кўли, Рашвилл шаҳарчаси, Рашсити, Рашфорд ва ҳоказо).

Узоқ йиллар давомида бизга анъанавий бўлиб келган номларни кейинчалик янги номлар билан алмаштириш ҳодисаси ҳам кузатилади. Масалан, *Чин - Хитой*, *Гуржистон - Грузия*, *Юнонистон - Греция*, *Баҳри Хазар - Каспий* денгизи, *Можористон - Венгрия* ва бошқалар. Бу номлар

ҳозирда анъанавий бўлиб қолган, уларни алмаштиришга ҳеч қандай ҳожат йўқ, балки шу шаклда стандартлаш мақсадга мувофиқдир. Шунинг ҳам унитмаслик керакки, анъанавий номни ҳам бошқа номлар қаторида ҳурмат билан тилга олиш зарур ва уларни барчаси ҳар қандай мамлакат топонимиясида тенг ҳуқуқли географик ном ҳисобланади.

Ўзбек тилига ўзлашган номлар орасида талабга жавоб бермаганлиги туфайли, уни оммабоп ва тушунарлиси билан алмаштириш ҳодисаси ҳам кузатилган. Ҳозирги *Европа* номи бунга яққол мисол бўлади. Маълумки, бу ном Ўрта Осиёга XIX -аср охирида *Оврупо* шаклида кириб келган. Ярим асрдан кўпроқ вақт давомида бу ном - *Авропа, Европа, Явропа* каби шаклларда ёзилган. 1949 йилдан бошлаб, бу номни Европа шаклида ёзиш маъқул топилди. Барча анъанавий номлар бундан кейин ҳам шу шаклда ёзилаверади, деб бўлмайди. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг географик номларни стандартлаш юзасидан ўтказган халқаро конференцияларида анъанавий номларни камайтириш ва фақат миллий шаклларни қабул қилиш тавсия этилган. Бу жуда тўғри, аммо мураккаб ва машаққатли иш.

Бир номнинг бир неча хилда ёзилиши уни анъанавий эмаслигидан дарак беради. Шу сабабдан, уларнинг ягона миллий шаклини яратиш ва қатъийлаштириш масаласига нисбатан бефарқ бўлмаслик керак. Анъанавий номлар орасида тасодифий ёки тушунарсиз бўлиб қолган номлар бўлса, улардан воз кечиш маъқул. Бундан кейин, бошқа тилли топонимларни ўзбек тилига қабул қилишда, аввалги нуқсонлар такрор бўлмаслиги учун, географик ном транскрипциясига эътибор бериб, уни ҳозирги ўзбек адабий тили грамматикаси талабларига мос бўлган, тушунарли ва оммабоп шаклини қабул қилиш керак.

Ҳозирги кунда соҳа мутахассислари томонидан географик номларни таржима қилиш учун қўлланиладиган ва халқаро талабларга тўла жавоб берадиган ягона тартиб - қоида ишлаб чиқилмаган. Бу эса ўз навбатида бу соҳада муайян чалкашликларга олиб келиши мумкин. Балки, шу сабабдан таржима қилинадиган ва қилинмайдиган номларнинг ўзбекча шаклини қатъийлаштиришга нисбатан қўйилган талаблар кўпинча, уларнинг лисоний хусусиятлари билан боғлиқдир.

Номларни тўла ёки қисман таржима қилиш ҳақида сўз юритиб Ҳ.Ҳасанов шундай ёзган: “географик номларни тўла ёки қисман таржима қилишга ҳам ортиқча уринмаслик керак, чунки ҳар қанақа ном ҳам таржима қилинавермайди. Халқаро тажрибадан шундай хулоса чиқариш мумкин: номларни таржима қилишнинг чегараси бор, бир томондан, таржима сиёсий географик ва маъмурий объектларда кам, аммо табиий географик

объектларда эса кўпроқ қўлланилади; иккинчи томондан, кичикроқ ва унча машҳур бўлмаган географик жой номлари камдан-кам таржима қилинса-да, йирикроқ ва машҳурроқ жой номлари бирмунча кўпроқ таржима қилинади. Масалан, шаҳар ва мамлакат номлари мутлақо таржима қилинмайди, фақат фонетик асосда - талаффузга қараб ёзилади”.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, умумий қоидага ҳилоф тарзда, жуда кам ҳолларда бўлса ҳам айрим шаҳар ёки мамлакат номининг биринчи қисми - сифат таржима қилинади. Чунончи, Янги Орлеан, Буюк Британия, Янги Зеландия, Шарқий Тимор, Ғарбий Самоа, Янги Дехли, Жанубий Судан ва ҳоказо. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, баъзи номлар ҳамма тилларда қисман ёки бутунлай таржима қилинади. Бундай халқаро анъана ўзбек тилида ҳам сақланиб қолинган. Барча тилларда таржима қилинадиган номлар қаторига Қора денгиз, Яхши Умид бурни, Қизил денгиз, Қояли тоғлар, Оловли ер, Юқори кўл, Жанубий Африка Республикаси, Ўрта ер денгизи каби кўплаб номларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Икки таркибий қисмдан иборат бўлган географик номларнинг одатда, биринчи қисми - сифат таржима қилинади, иккинчи қисми ўзгармасдан фонетик асосда ёзилади. Бундай номларнинг таржима қилинадиган қисми кўпинча аниқловчи сифатлардан ташкил топган бўлади. Аниқловчиларга рангни билдирувчи (оқ, қизил, кўк, сарик, қора), дунё томонларини кўрсатувчи (шарқ, ғарб, жануб, шимол), катта, кичик, янги, эски, қуйи, юқори каби сифатлар мисол бўлади. Кичик Атлас, Янги Зеландия, Жанубий Дакота, Шимолий Ирландия, Катта Каньон, Кўк Нил, Буюк Британия, Жанубий Судан, Ғарбий Двина ва ҳоказо.

Мутахассисларнинг фикрича, таржима ҳар қанча яхши бўлмасин, у маълум даражада номнинг маъносини бузади, ном миллий ва географик хусусиятларини қисман йўқотади. Шуни ҳам унитмаслик керакки, таржима қилинган номлар сони кўпайса географик карта бир хил, зерикарли, жарангиз номлар йиғиндисига ўхшаб қолади. Шу сабабдан, таржима вақтида ҳар бир номга алоҳида ёндошиб, унинг пайдо бўлишида туртки бўлган географик, лингвистик ва тарихий омиллар синчиклаб ўрганилиб ном таржима қилинса, топоним кўп йиллар хизмат қилиши мумкин.

Савол ва топшириқлар:

1. *Анъанавий номларнинг тарихи ва ёзилиши ҳақида нималарни биласиз?*
2. *Ўзбек тилида анъанавий бўлиб қолган номлар деганда нимани тушунасиз?*
3. *Анъанавий номларга нисбатан қандай талаблар қўйилган?*

Тест топшириқлари

1. **Анъанавий ном нечта жойга таалуқли бўлади?**

- A. 1 та
- B. 2 та
- C. 5 та
- D. 7 та

2. Бир номнинг бир неча хилда ёзилиши нимадан дарак беради?

- A. Анъанавий эмаслигидан
- B. Тасодифий ном эканлигидан
- C. Расмий ном эканлигидан
- D. Тил хусусиятлари билан боғликлигидан

3. Б.М.Т нинг географик номларни стандартлаш юзасидан ўтказган халқаро конференцияларида анъанавий номлар тўғрисида қандай тавсиялар берилган?

- A. Анъанавий номларни қўпайтириш керак
- B. Умуман воз кечиш керак
- C. Анъанавий номларни камайитириш керак
- D. Барча жавоблар нотўғри

4. Европа сўзи қачондан бошлаб ўзбек тилида ҳозирги шаклда ёзилмоқда?

- A. 1991 йилдан бошлаб
- B. 2000 йилдан бошлаб
- C. 1917 йилдан бошлаб
- D. 1949 йилдан бошлаб

5. Икки таркибий қисмдан иборат бўлган географик номлар қандай таржима қилинади?

- A. Биринчи қисми - сифат таржима қилинади, иккинчи қисми ўзгармасдан фонетик асосда ёзилади
- B. Ҳар иккала қисми таржима қилинади ва фонетик асосда ёзилади
- C. Иккинчи қисми таржима қилинади, биринчи қисми морфологик асосда ёзилади
- D. Умуман таржима қилинмасдан фонетик асосда ёзилади

6-МАВЗУ: ГЕОГРАФИК ОБЪЕКТ ЎРНИНИ БЕЛГИЛОВЧИ ТОПОНИМЛАР. ЭПОТОПОНИМЛАР. ТРАНСОНИМИЗАЦИЯ. НОРАСМИЙ НОМЛАР

6.1. Географик объект ўрнини белгиловчи топонимлар

Режа:

1. Географик объект ўрнини белгиловчи топонимлар ҳақида умумий маълумот.
2. Манзилни аниқ белгиловчи номларни ҳудудий жойлашуви ва аҳамияти.
3. Географик объект ўрнини белгиловчи топонимлар турлари.

Мавзунинг мақсади: Географик номларни муҳим турларидан бири бўлган манзилни белгиловчи жой номларининг шаклланиш тарихи, ривожланиши, мўлжал олиш ва ориентирлашдаги аҳамияти ҳамда уларнинг турлари ҳақида илмий кўникмалар ҳосил қилишдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Манзилни белгиловчи топонимлар, географик объект ўрнини аниқ акс этувчи ном, ном ва ориентирлаш, мўлжал олиш ва ном.

Географик номлар орасида келиб чиқиши билан географик объектнинг манзилини, яъни муайян минтақага ёки маъмурий жиҳатдан мамлакат марказига нисбатан жойлашган ўрнини акс этувчи, белгиловчи номлар гуруҳи мавжуд. Уларни кўпинча, ориентирловчи ёки манзилни аниқ кўрсатувчи топонимлар деб аташади. Бундай номлар географик объектнинг жойлашган ўрнига нисбатан кўпинча ўзига хос жуфтлик ҳосил қилган. Масалан, Янги Зеландияда Шимолий ва Жанубий ороллар; Туркия ва Греция оралиғида жойлашган Шимолий ва Жанубий Спорада ороллари; Хитойдаги Пекин («шимолий пойтахт») ва Нанкин шаҳарлари («жанубий пойтахт»); Япониядаги Токио («шарқий пойтахт») ва Киото («ғарбий пойтахт»); АҚШ даги штатлар: Шимолий ва Жанубий Каролина; Шимолий ва Жанубий Дакота; Виржиния ва Ғарбий Виржиния; Шимолий, Жанубий ва Шарқий Хитой денгизлари; Қозоғистондаги Жанубий, Шимолий, Ғарбий ва Шарқий Қозоғистон вилоятлари ва ҳоказо.

Географик карталарда эътибор бериб қаралса, Триполи (юнонча, триполис - “уч шаҳар”) шаҳри иккита, уларни бир-биридан фарқлаш учун араблар, ҳозирда Ливия пойтахти ҳисобланган Триполи шаҳрини *Трабулус*

ал-Ғарб («Ғарбий Триполи»), Лубнондаги Триполи шаҳрини эса - *Трабулус аш-Шом* («Шарқий Триполи») деб аташади. Қадимда Ливия пойтахти Триполи шаҳри ўрнида финикияликларнинг колонияси Эа шаҳри бўлган. Кейинча уларнинг Эа, Сабрата ва Лептис-Магна колониялари биргаликда Триполис деб аталган.

Манзил белгиловчи хусусиятга эга бўлган номлар қаторига Пиренея ярим оролини ғарби қисмида жойлашган Трафальгар бурни номини ҳам киритиш мумкин. Трафальгар аслида арабча, *Тараф ал-Ғарб* - «ғарбий тараф» сўзидан олинган. Тарихий манбалардан маълумки, Англия флоти адмирал Нельсон қўмондонлиги остида Трафальгар бурни яқинида, франк - испан флотилияси устидан ғалаба қозонган. Таъкидлаш жоизки, бу тарихий ғалаба шарафига Лондон шаҳридаги энг катта майдонлардан бирига ҳам Трафальгар номи берилган.

Монтевидео - Жанубий Америкадаги Уругвай давлатининг пойтахти. Шаҳарни бу ном билан аталишини қизиқарли тарихи бор. Гап шундаки, ўрта асрларда испан картографлари томонидан, янги кашф қилинган ерлардаги тоғлар кўпинча, рим рақамлари билан белгиланган. 1520 йили Ла-Плата қўлтиғида сайёҳ Ф.Магеллан томонидан аниқланган тоғ номи картага *MONTE VI DE O* шаклида ёзилган. Португалча, monte - “тоғ”, VI - лотинча олти рақами, de - қўшимча, O - испан тилидаги oriente («шарқ») ёки occidente («ғарб») сўзининг қисқартирган шаклидир. Демак, ном дастлаб «олтинчи тоғ шарқдан (ёки ғарбдан)» деган маънони ифодалаган.

Европа, Африка ва Осиё китъалари туташган ҳудудда жойлашган Ўрта денгизи номида унинг географик ўрни аниқ акс этган. Юнонлар, денгизни китъалар оралиғида жойлашганлиги ва ориентир вазифасини бажариши мумкинлигини инобатга олиб уни *Mediterrano* - “ўрта денгиз” деб аташган. Илк ўрта асрлардан буён денгиз шу ном билан маълум, қадимда шарқ манбаларида денгизни Шом денгизи, Рум денгизи, Мағриб денгизи деб ҳам аталган. Японияга тегишли бўлган Цусима ороллари номига айнлар тилидаги туима - “чекка” сўзи асос бўлган ва у архипелагни мамлакатни бошқа ҳудудларидан чеккароқда жойлашганлига ишорадир.

Эквадор давлатининг номи ҳам, уни экватор, яъни курраи заминни икки - шимолий ва жанубий ярим шарга ажратадиган айланма чизик ўтадиган ҳудудда жойлашганлигидан далолат беради. Шу сабабдан, 1830 йилда пайдо бўлган бу мустақил давлатга Эквадор номини беришган. Мамлакат ҳудудининг шимолидан экватор (лот. aequator-тенг бўлувчи), яъни ер шарини иккига - шимолий ва жанубий ярим шарларга бўладиган чизик кесиб ўтганлиги боис у шундай аталган. Қозоғистон ва Қирғизистон картасида кунгай ва терскай каби мўлжал белгиловчи (ориентир) орографик

терминларни учратиш мумкин. Кунгай Олатов - офтобга рўпара, куёш нури кўп тушадиган, жанубга қараган - кунгай тоғлар, Терскай Олатов - офтоб тушмайдиган ёки куёш нури кам тушадиган, куёшга тескари - терскай тоғлар.

Маълумки, кўп халқлар ўз ватанлари, ерларини дунё марказига қиёслашган. Масалан, қадимги инклар империяси ва уни пойтахтининг номи ҳам худди шу йўсинда пайдо бўлган. Улар ўз мамлакатларини *Тиуантисуйю* - «дунёнинг тўрт томонини белгилайдиган давлат», пойтахтини эса - *Куско*, яъни «киндик», аниқроғи дунё маркази деб аташган. Шундай анъана, хитойлар учун ҳам хос бўлган. Улар қадим замонлардан буён ўз давлатларини *Чжунго* - «Ўртадаги мамлакат» деб аташади.

Тинч океанини жануби-шарқида Пасха ороли бор. Оролни 1722 йили голландлик денгизчи *Я.Роггевен* пасха куни кашф қилган ва христианлар байрами шарафига унга Пасха ороли деб ном берган. Қадимда оролни тубжой аҳолиси ўз ерларини *Те-пито-но-те-Хенуа* - «Ер киндиги» ёки *Матаки-те-Ранги* - «самони кўрувчи кўз» деб аташган. Улар дунёнинг энг катта океанининг чексиз сувлари орасида бир парча ерларини шундай тасаввур қилишган.

Баъзи тадқиқотчилар, “рус” сўзини жой номлари таркибида келганда манзил, ҳудуд белгиловчи хусусияти борлигини таъкидлашган. Айрим мутахассислар рус сўзи дастлаб жанубда, Қора денгиз соҳилларида яшаган турли кўчманчи халқлар орасида пайдо бўлган деб тахмин қилишади. Масалан, академик *О.Н.Трубачев*, бу тахминий фикрни исботлаш мақсадида шундай ёзган: “айрим халқларда ҳозиргача, ғарбни оқ, ёруғ деб аташ одати мавжуд (ғарбга куёш нури кўпроқ тушади деб ҳисоблашган). Милодий биринчи минг йилликнинг охиридан бошлаб шарқдан ғарбга томон дашт орқали буюк кўчиш вақтида кўчманчи халқлар учун Қора денгизнинг шимолий ҳудудлари ғарб ҳисобланган. Маҳаллий қабилалар ўзаро мулоқотда бу ҳудудларни Оқ соҳил, Оқ соҳилли ҳудуд ёки Рос деб аташган. Ҳозирги вақтда мавҳумлашиб қолган, Рус - “оқ томон”, маъносидаги сўз ҳам айнан, шу даврларда пайдо бўлган дейиш мумкин”.

Маълумки, оқ, қора сўзларининг ареали топонимияда анча кенг, барча тип жой номларида учрайди. Оқ сўзи туркий топонимларда фақат биринчи унсур (компонент) бўлиб келади. Сўзнинг жой номлари таркибидаги ўрни уни яқин ўтмишда яратилганини эмас, балки уларни анча қадимий туркий номлар эканлигидан далолат беради. Туркий топонимларни ўрганишда таркибида оқ, қора, қизил, сариқ, кўк каби сўзларнинг маъно хусусиятларини ўрганиш илмий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга.

Оқ, қора, кўк, сариқ, қизил каби сўзлар ҳар доим ҳам ранг маъносини билдирмаслигини академик *А.Н.Кононов*, қозоқ топонимисти *Е.Койчубаев*

тадқиқ қилишган. Бу фикр *Ҳ.Ҳасанов, Г.Конкашпаев, Т.Нафасов, С.Қораев* каби олимлар томонидан ривожлантирилган. Қайд қилиш жоизки, ўзбек тилида ҳам бу сўзлар ёрдамида ясалган топонимлар кўп. Масалан, таниқли топонимист олим Т.Нафасов, аҳоли масканлари номлари таркибидаги оқ ва қора сўзларини қиёслаб шундай ёзган: “ қуёш нури йўналиши ёки дунё томонларига нисбатлаб, объектларнинг ўрни қиёсланганда оқ сўзи кунчиқар (шарқ), қора сўзи кунботар (ғарб) маъноларини ҳам билдирганлиги маълум. Ана шу икки мезоннинг Оққишлоқ, Қорақишлоқ, Оқовул, Қораовул номларига дахли бор. Оққишлоқ, Оқовул кун чиқар томондаги қишлоқ (овул); Қорақишлоқ, Қораовул - кун ботардаги қишлоқ (овул) ”.

Манбаларни гувоҳ беришича, ранг орқали манзилни билдирувчи номлар қадимда кўп халқларда Қизил ва Қора денгизлар номи мисолида ўз ифодасини топган. Қадимий Месопотамия аҳолиси учун, Ҳинд океанининг барча ғарбий қисми жануб саналган. Уларнинг дунё томонларини белгилаш тамойилларига биноан, қизил ранг жанубни англатган. Шу сабабдан, антик дунё муаллифлари ҳозирги Қизил денгизни Эритрея ёки *mare Rubrum* (лотин ва юнон тилида) - “қизил денгиз” деб аташган. Месопотамияликлар учун қора ранг шимолни билдирган. Қора денгизнинг энг қадимги номларидан бири *Ахшаена* - қадимий эроний тилда «қора» маъносини ифодалаган. Қадимги юнонлар ҳам бу денгизни *понтос Мелос* - *Қора (шимолӣ) денгиз* деб бежиз аташмаган.

Арабистон ярим оролида яшаган қадимий аҳолини ҳам дунё тамонларини белгилашда ўзига хос анъаналари бўлган. Уларда томонларни аниқлаш шарқдан бошланган ва у олд томон ҳисобланган. Шунинг учун, Макка шаҳридаги мусулмонлар учун муқаддас бўлган Каъба тоши ёнида шарққа қараган кишини орқа томони табиийки ғарб, ўнг томони жануб, чап томони эса шимол ҳисобланган. Яман, Шом, Машриқ, Мағриб каби географик номлар ҳам шу йўсинда пайдо бўлган. Яман сўзи - «ўнг», аш-Шом - «чап» томон маъносида қўлланилган.

Қадимий Ҳиндистонда ҳам араблар каби томонларни аниқлашда шарқни асос қилиб олинган ва шундан келиб чиқиб томонларни аниқлаш тизими қўлланилган. Бунга географик объект номи сифатида ясси тоғликлар номи бўлган Декан сўзини мисол қилиш мумкин. Декан - сўзи қадимий санскрит тилида, *Дакишина-Пантх* - «ўнг томонга (жанубга) йўл» деган маънони англатган, яъни шарққа қараб турган ҳолатда, жануб ўнг томон бўлади.

Океания топонимияси таркибидаги номларда ҳам мўлжални аниқ белгилаш, ориентир олиш каби хусусиятлар мужассам. Чунки, ҳамма томонни океanning чексиз сувлари эгаллаган ҳудудда, кичик бир оролни топиш анча мушқил вазифа. Маълумки, аксарият ҳолларда аҳоли

масканларига ном ўзгалар томонидан берилган ва аҳоли масканини яратувчи билан номловчи жамоа муносабати бу жараёнда муҳим омил саналган. Бу номшуносликни муҳим қонуниятлардан биридир.

Масалан, Тонга ва Фиджи архипелаги номлари, ана шундай икки ўзаро алоқадор, манзил белгиловчи топонимлар ҳисобланади. Фиджиликлар тилида *тонга* сўзи «ғарб, ғарбий шамол» маъносини билдирган. Топоним шамол йўналишини кўрсатган ва денгизчи - фиджиликлар, Тонга архипелагига маҳаллий шамолдан фойдаланиб кемаларда сузиб боришган. Фиджи сўзи эса аксинча, Тонга архипелагида яшовчи маҳаллий аҳоли тилида - «шарқ, шарқий шамол» деган маънода қўлланилган. Тонгалик денгизчилар қўшни Фиджи оролларига бориш учун, шарқдан эсадиган маҳаллий шамоллардан фойдаланишган.

Бир гуруҳ топонимлар борки, улар географик объектни олис чекка ҳудудларда жойлашганлигини кўрсатади. Масалан, Ғарбий Сибирни шимолий қисмида жойлашган *Ямал* ярим ороли, ненец тилида - «ернинг чети, ернинг чеккаси» деган маъноларни билдиради. Пиреней ярим оролининг чекка шимоли-ғарбий соҳилида жойлашган бурун *Финистерре* (лотинча, *finis* - «чекка, охири» ва *terra* - «ер») деб аталган. Шунга ўхшаш ном, Африка материгида энг шарқий нуқта ҳисобланган - *Хафун* (арабча, *Рас-Хафун* - «чекка бурун»), ҳамда Корнуолл ярим оролининг жануби-ғарбидаги бурунга ҳам *-Лендс-Энд* - «ернинг чеккаси» деган номлар берилган.

Шуни ҳам айтиш керакки, аксарият дунё қитъалари номлари асосида ҳам уларнинг ҳудудий жойлашувини белгиловчи маъно мужассам. Географик объектнинг ҳудудий жойлашуви, ўрнини инъикос этувчи топонимлар ер юзида кенг тарқалган. Уларнинг кўпчилиги яхши таниш ва анча қадимдан қўлланилиб келинади.

Савол ва топшириқлар:

1. Географик объект ўрнини белгиловчи топонимларнинг мазмун-моҳияти нимадан иборат?
2. Мўлжални аниқ белгиловчи географик номлар ҳақида нималар биласиз?
3. Географик объект ўрнини белгиловчи топонимлар турлари деганда нимани тушунасиз?

Тест топшириқлари

1. Пекин шаҳрининг номи қандай маънони билдиради?

- А. Шимолий пойтахт
- В. Жанубий пойтахт
- С. Шарқий пойтахт

Д. Ғарбий пойтахт

2. Нима сабабдан Океания топонимияси таркибидаги номларда кўпинча мўлжални аниқ белгилаш, ориентир олиш каби хусусиятлар мужассам?

- А. Ном ўзгалар томонидан берилганлиги учун
- В. Қуруқликни тезда аниқлаб олиш учун
- С. Ҳамма томонни океан сувлари эгаллаганлиги учун
- Д. Сабаби номаълум

3. Туркий топонимлар таркибидаги оқ ва қора сўзлар қандай маънода қўлланилган?

- А. Ранг маъносида
- В. Паст ва юқори маъносида
- С. Шарқ ва ғарб маъносида
- Д. Барча жавоблар тўғри

4. Муқаддас Каъба тошига нисбатан Яман ва Шом каби географик номлар қандай маънога эга?

- А. Чап ва ўнг
- В. Паст ва юқори
- С. Яқин ва узоқ
- Д. Жануб ва шимол

5. Қайси ном географик объектни олис чекка ҳудудда жойлашганлигидан далолат беради?

- А. Ямал ярим ороли
- В. Финистерре бурни
- С. Рас-Хафун бурни
- Д. Барча жавоблар тўғри

6.2. Эпотопонимлар. Трансонимизация. Норасмий номлар

Режа:

1.Эпотопонимлар ва уларнинг турлари ҳақида қисқача маълумот.

2. Географик номлар ва трансонимизация ҳодисаси.
3. Норасмий номларнинг вазифаси ва мазмун-моҳияти.

Мавзунинг мақсади: Географик номларни турдош отларга айланиши, уларнинг турлари, мақсад ва вазифалари, топонимияни такомиллашиб боришини таъминловчи манбалар, номларнинг бир-бирига ўтиши, яъни трансонимизация, норасмий номларни пайдо бўлиши ҳақида илмий тушунча бериш.

Таянч ибора ва атамалар: Эпотопоним, детопонимизация, норасмий номлар, трансонимизация, ном ўтиши, топонимни географик терминларга айланиши, номни бошқа турдош отларга айланиши.

Маълумки, ҳар қандай тилнинг сўз захираси бир қанча манбалар ҳисобига бойиб боради. Ана шундай манбалар қаторига географик объектларнинг номларини ҳам киритиш мумкин. Агар, «улар билан тил, топиб муомала қилинса», қанчадан-қанча қадимий сўзларни тиклаш мумкин. Турдош отларни географик номга айланиши - топонимиканинг умумий қонунияти саналади. Шу билан бирга баъзан топонимларини аксинча, турдош отга айланиш ҳодисаси ҳам учрайди. Э.М.Мурзаев бу жараёни географик номларнинг «иккинчи ҳаёти» деб атаган. Шуни ҳам қайд қилиш керакки, топонимлар турдош отга айланиб, маълум маънода ўзининг топонимик асосидан узоқлашади. Географик номлари асосида яралган янги сўзлар Э.М.Мурзаев, Ҳ.Ҳасанов, С.Қораев, Т.Нафасов каби олимлар томонидан илмий жиҳатдан тадқиқ қилинган. Турдош отларга айланган сўзларга асос бўлиб хизмат қилган географик номлар эпотопонимлар (юнонча, *ἐπώνυμος* - «ном берувчи») деб аталади.

Эпотопонимлар барча тилларда бор, шу жумладан ўзбек тилида ҳам бу ҳодиса кенг тарқалган. Кўпинча улар бир тилдан иккинчи тилга кўчиб, интернационаллашиб кетган. Масалан, Ҳ.Ҳасановнинг ёзишича, *болонья, жерси, бостон, крепдешин, пап*линдан тикилган кийимларни кийган киши «география»ни кийганлигини хаёлига ҳам келтирмайди. Ҳолбуки, Балонья ва Паплин - Италиядаги шаҳарлар, Жерси - Франция шимолидаги орол, Бостон - АҚШ даги шаҳар, крепдешин - «Хитой матоси» (креп - «мато», шин - Чин, Хитой) ни англатади.

Топонимлардан ном олган ичимлик, буюмлар, ўсимлик, ҳайвонлар, мусиқа, рақс шу қадар кўпки, баъзан ҳатто уларнинг этимологияси тўғрисида ўйлаб ҳам ўтирмаймиз. *Қўқон-арава, Чуст пичоғи, Бахмал олмаси* каби сўзларда ўша жой номлари эсга келиши мумкин. *Академия* (Афина

якинидаги чангалзор), *вулкан* (Тиррен денгизидаги Вулкано ороли номидан), *кофе* (Африкадаги Каффа ўлкаси номидан), *олимпиада* (Грециядаги энг баланд Олимп тоғи номидан), *роман* (Рим шаҳри номидан), *тамаки* (русча табак Кубадаги Табага водийси номидан келиб чиққан), *панама* (бош кийим - Панама давлати номидан), каби сўзларнинг яралишида ҳам аслида топонимлар асос бўлган.

Топонимларнинг географик терминларга ўтиши.

Географик номларнинг халқ географик терминларга ўтиш жараёни куйидаги ҳолат билан белгиланади: баъзи географик объектлар алоҳида кўзга ташланадиган белгиларга эга бўлганлиги боис, уларнинг атоқли отлари типологик хусусият касб этади ва турдош от сифатида қўлланилади. Бундай ҳолатни куйидаги мисоллар ёрдамида изоҳлаш мақсадга мувофиқ. Масалан, географияда дельта - дарёнинг куйилиш жойида сувда оқиб келган жинсларнинг чўкиб тўпланишидан ҳосил бўлган текислик. Дельтада дарё суви панжага ўхшаб йўналган кўпдан-кўп тармоқларга бўлиниб оқади. Қадимда Нил дарёси келиб куйиладиган жой икки тармоққа (ҳозирда *Думёт ва Рашид* деб аталади) бўлиниб, унинг шакли юнон алфавитидаги *дельта* - Δ ҳарфига ўхшаш ҳолатни касб этганлиги боис дельта деб номланган. Кейинчалик дарёларнинг шаклан ўхшаш куйилиш жойларига нисбатан ҳам ушбу географик термин қўлланилган.

Географларга яхши маълум бўлган *карст* ҳодисаси, яъни сувда яхши эрийдиган тоғ жинслари (оҳактош, бўр, доломит, гипс, тузлар) ни ер ости сувлари эритиб олиб кетиши натижасида рўй берадиган жараённинг номи, Болқон ярим оролидаги асосан оҳактошлардан иборат бўлган Карст платоси номи билан боғлиқ. Гейзер сўзининг (исландча *гейзир* - отилмоқ, ер ости бўшлиқ ва ёриқлардан вақт - вақти билан иссиқ сув ва буғ отилиб туриши) географик термин сифатида пайдо бўлишида Исландиядаги *Гейзер* деб аталувчи иссиқ булоқ номи сабаб бўлган.

Бир-биридан унча узоқ бўлмаган ва одатда бир бутун деб ҳисобланадиган ороллар тўдасига нисбатан умумгеографик термини бўлган *архипелаг* (юнонча, архи - “дастлабки”, пелаго - “очиқ денгиз”) сўзи қўлланилади. Мутахассисларнинг ёзишича, илк ўрта асрларда Эгей денгизи Архипелаг деб номланган. Маълумки, бу денгиз ороллар ва ороллар тўдасининг кўплиги билан ажралиб туради. Дастлаб ҳар қандай оролларга бой денгиз архипелаг дейилган. Кейинчалик эса бу географик термин ороллар тўдасига нисбатан қўлланилган. Бир архипелагга кирадиган ороллар пайдо бўлиши, геологик тузилиши, ўсимликлари, ҳайвонот дунёси жиҳатидан ўхшаш бўлади.

Одатда нишаблиги кичик бўлган текисликларда вужудга келган дарёларнинг эгри-бугри, илонизи шаклидаги ўзанига нисбатан *меандр* термини қўлланилади. Меандр сўзи - Кичик Осиё ярим оролида илонизи ўзанли Мендерес дарёси номидан олинган. Топонимларнинг географик терминларга ўтиши кам учрайдиган ҳолат бўлса ҳам уларни топонимикада муайян ўрни бор.

Топонимларни бошқа турдош отларга айланиши.

Эпотопонимлар - географик терминлар ҳосил қилишидан ташқари бошқа функцияларга ҳам эга. Улар маданият, спорт, санъат, фан, ўсимлик, ҳайвонот ва бошқа бир қатор соҳаларнинг тил луғавий бойликларида ҳам учрайди. Масалан, ғарбий Европадаги Альп тоғлари номидан *альпинизм*, *альпинист*, *альп ўтлоқлари*, *альп бурмаланиши*, *альпид* каби сўзлар олинган. Бир қатор мамлакатларнинг пул бирлигида ҳам эпотопонимларни учратиш мумкин. Чунончи, Афғонистон пул бирлиги - *афғони* (Афғонистон давлати номидан), Тожикистон пул бирлиги - *сомоний* (Сомонийлар давлати номидан). Энг сўнги мисол Европа Иттифоқи пул бирлиги - *евро*. Хусусан, спортда (футбол, хоккей, баскетбол) кўпчилик жамоалар номини топонимлар ташкил қилади. Масалан, «*Ливерпуль*», «*Милан*», «*Барселона*», «*Бавария*», «*Андижон*», «*Насаф*», «*Зарафшон*» ва бошқалар.

Менделеев даврий системасидаги 20 ортик химиявий элементлар жой номлари билан аталади. Масалан, *амерций*, *германий*, *калифорний*, *франций*, *скандий*, *европий*, *галлий* (Франция ҳудудининг антик номи), *лютеций* (Парижнинг қадимги номи) ва бошқалар. Айрим геологик даврлар, бурмаланишлар, табиий ҳодисалар номлари ҳам жой номларидан олинган. Геологик даврлардан *кембрий* Англиядаги Уэльс вилоятининг қадимий номи, *ордовик* ва *силур* Англия жанубида яшайдиган қабилалар номи, *девон* Англиядаги графлик, *перм* Уралдаги шаҳар номи, *герцин* Марказий Европадаги тоғлар номи ва ҳоказо. *Гондвана* Ҳиндустондаги гонд қабиласи ва *Ванд* райони номидан олинган. *Ҳисор* - тожик тилида қалъа, қўрғон маъносини англатади. Шундан Ҳисор шаҳри, Ҳисор водийси, Ҳисор тоғлари ва ҳисори қўй ибораси ҳосил бўлган.

Кўпчилик минераллар топилган жойи номи билан аталади: *азорит*, *алебастр*, *амазонит*, *арогонит*, *бирмит*, *гаванит*, *лабрадорит*, *танзанит* ва бошқалар. Аниқланган кичик сайёралар - астероидлар орасида *Улуғбек*, *Ўзбекистон*, *Самарқанд* каби номлар ҳам учрайди. Шарқ алломалари ўзлари туғилган ёки яшаган жойлар номини тахаллус ёки нисба қилиб олишган: *Муҳаммад ал Хоразмий*, *Аҳмад ал Фарғоний*, *Абу Наср Фаробий*, *Аҳмад Яссавий*, *Қозизода Румий*, *Ҳофиз Шерозий*, *Камол Хужандий* ва бошқалар. Ҳ.Ҳасанов ёзишича, Садриддин Айний Зарафшон водийсидаги *Рўдак*

қишлоғи номидан, машҳур шоир Абӯабдулло Рӯдакийнинг ватанини аниқлаган экан.

Жуда кўп кемаларга шаҳар, дарё ва бошқа географик объектлар номлари берилган: *“Волга”, “Владивосток”, “Тошкент”, “Грузия”, “Нева”* ва бошқалар. Автомобиллар, музлатгичлар, кир ювиш машиналари, радиоприёмник ва бошқаларга ҳам жой номлари қўйилган. Ўзбек тилида жой номларига боғлиқ равишда вужудга келган сўзлар жуда кўп. Чунончи, *маккажўхори, қўқон жўхори, ҳисори қўй, ангори эчки, қорақўл қўйи, шибирғони узуми* (Афғонистондаги Шибирғон вилояти), *қурама гуручи, шотут* (шом тути, Суриянинг қадимги номи Шом), *балх тути, жилон жийда* (Эрондаги Ғилон вилояти), *кишмиш* (Эронга қарашли Кешм ороли номидан), *чуст дўпти, банорас тўни, дока* (Дакка шаҳри номидан), *тивит*, (Тибет сўзидан), *ироқи дўпти, ироқи совун* (Ироқ номидан) ва ҳоказо.

Шуни қайд қилиш жоизки, эпотопонимлар ва улар асосида пайдо бўлган сўзлар тилнинг луғавий бойлигига айланиб, янгича кўринишда жамиятнинг маънавий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Халқнинг маҳаллий шеваларида жой номларидан ҳосил бўлган жуда кўп сўзлар бор, уларни тўплаш, изоҳлаш, илмий жиҳатдан тадқиқ этиш муҳим вазифа саналади.

Трансонимизация. (Номлар ўтиши).

Маълумки, топонимлар аслида умумий тушунчаларнинг конкретлашиши ва индивидуаллашиши оқибати пайдо бўлади. Сўз топонимга айлангандан кейин асл маъносидан муайян даражада узоқлашади ва кўпинча конкрет географик объектни бошқалардан ажратиб кўрсатишга хизмат қилади. Аслида, географик номлар мажмуини асрлар давомида бойиб, такомиллашиб боришини таъминловчи манбалардан бири - номларнинг бир-бирига ўтиши ҳодисаси саналади. Бу хусусият ҳар қандай ҳудудий топонимияга ва барча тилдаги географик номларга хос. Жой номларининг ҳар бир гуруҳи (ойконимлар, гидронимлар, оронимлар, ва бошқ.) ўз ичида ва ўзаро бир-бирига ўтиши мумкин. Географик номларнинг бир турдан иккинчисига ўтиш ҳодисаси нафақат узоқ ва яқин ўтмишда балки, уни номшуносликни ҳозирги ҳолатида ҳам кўриш мумкин.

Таниқли топонимист олим Т.Нафасовнинг ёзишича, ном ўтиши, кўчиши номшуносликда, умуман, тилда кенг тарқалган лисоний ва нолисоний ҳодиса ҳисобланади. Ном ўтиши, кўчиши бир номнинг турли гуруҳларда қўлланиши халқнинг юксак маънавий - маданий савиясини кўрсатувчи воқелик саналади. Жиззах - шаҳар номи, ўтган асрнинг етмишинчи йилларида вилоят номига айланди. Ҳозир эса туман, маҳалла, кўча, гузар ва бошқа бир қатор географик объектлар шу ном билан аталади. Этнонимларнинг маҳалла, қишлоқ, туман, шаҳар номига ўтиши Ўрта Осиё топонимиясида кенг тарқалган воқелик

ҳисобланади. Бунга мисол қилиб Қўнғирот, Манғит, Минг, Қирқ, Найман, Жалойир, Калтатой, Турк, Ўймовут каби кўплаб этнонимларни келтириш мумкин. Уларни Ўзбекистоннинг барча вилоятлар топонимияси таркибида учратса бўлади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Ўзбекистон тоғли ҳудудларида ороним сифатида шаклланган номларнинг ойконимга ўтиши кўпроқ кузатилади. Бундай жой номлари таркибида тепа, камар, тош, тоғ, санг, жар, бел, довон, ағба, чақир, танги каби географик терминлар кўп учрайди. Шуни таъкидлаш жоизки, ер юзаси шакллари объектлари қишлоқларни номлашда мўлжал, ориентир вазифасини бажаради.

Рельеф шакллари номи яъни, оронимик объектлар номлари бошқа топонимик гуруҳларга ҳам ном бўлиб ўтиши ҳодисаси дунёнинг барча минтақаларига хос. Дастлаб ороним сифатида шаклланган номлар кейинчалик гидронимларга ёки ойконимларга айланиб мўлжал, ориентир вазифасини бажариши мумкин. Маълумки, ер юзасидаги маълум бир оронимик объект шу ҳудуднинг белгиси ҳисобланган, сўнгра шу атрофда пайдо бўлган аҳоли пунктига ҳам ном қилиб олинган. Бу қонуниятни доимий ва мутлақ дейиш қийин, аммо кўпчилик ҳолатларда оронимик объектлар атрофида пайдо бўлган аҳоли пунктига унинг номи ўтиш ҳодисаси кузатилади.

Сув ҳавзалари нафақат чўл, балки тоғ олди ва тоғли ҳудудларда ҳам муҳим аҳамият касб этган. Улар инсон фаолияти ва ҳаётида катта ижтимоий, моддий аҳамиятга эга бўлганлиги боис тоғли ҳудудлардаги аҳоли пунктлари номлари орасида азалдан алоҳида мақомга эга. Маълумки, азалдан инсон сув манбаларга яқин жойни ўзига яшаш макони этиб танлаган. Сув объектлари инсон ҳаётида қадим замонлардан буён катта ижтимоий, иқтисодий аҳамият касб этган. Шу сабабдан, сув объектларини билдирувчи номлар секин-аста улар яшаган жойларни, масканларни ҳам ифода этган. Гидронимларнинг бошқа географик объектларга ном бўлиб ўтиши ҳодисаси бор ҳаётий воқелик саналади.

Киши исмларининг ҳар қандай аҳоли пунктларига ўтиши ҳам хусусий мулкчилик, янги ерларни ўзлаштириш, янги аҳоли пунктларни қуриш каби ижтимоий воқелик билан боғлиқ. Киши исмларини бошқа топонимик гуруҳларга ном бўлиб ўтиши ҳодисаси кам, аммо бор воқелик. Турли гуруҳларга мансуб номларнинг бир-бирига ўтиши, кўпинча ёндош объектларда рўй беради. Янги географик объект учун ном узоқдан қидирилмайди, ёнидаги объект номи номланаётган объектга ном қилиб танланади. Географик номларнинг бир турдан иккинчи турга ўтиши

топонимларни универсалигини белгиси ҳисобланади ва бу ҳодисани халқнинг юксак маънавий бойлигини яққол ифодаси дейиш мумкин.

Норасмий номлар.

Географик объектларни белгилашда жой номи билан бирга перифраза (юнонча, лэри - «атрофида, ёнида» ва фр᠗ζο - «сўзлайман»), яъни норасмий номлардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин. Улар географик объектни ўзгача шарҳлаб у ҳақида ўзига хос маълумот беради. Ушбу усул ёрдамида ном тўғридан-тўғри ифодаланмайди, уни билвосита, яъни турли хил сўз ёки тасвирий иборалар билан қўллашади. Рус топонимисти Е.М.Паспеловнинг ёзишича, охириги вақтларда перифраза объектларни норасмий ва оригинал номи сифатида, топонимист олимлар диққатини кўпроқ жалб қилмоқда.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, сўнги пайтларда географик номларни ўзига хос тарзда ифода этиш усули, ёзувчилар ва журналистлар томонидан амалиётда кенг қўлланилмоқда. Жой номлари ўрнини босувчи сўзлардан фойдаланиш, матн ёки маърузада номларни такроран қўлланмаслик имконини берадиган стилистик усул ҳисобланади. Шу билан бирга ушбу усул муаллифни географик объектга бўлган муносабатини ҳам белгилайди. Топоним ўрнини босувчи сўзлар қўшимча маълумот манбаи бўлиб, улар ёрдамида географик объект ҳақида топонимик воситалар орқали баён қилишни иложи бўлмаган маълумотларни олиш мумкин.

Географик номларни ўрнини босувчи сўзларни пайдо бўлишида, номнинг ахборот ташиш функциясини камайиши ёки етарли эмаслиги муҳим рол ўйнаган. Бошқача айтганда, улар объектнинг географик ўрни, ҳозирги ва ўтмишдаги табиий ҳолати, ҳўжалик ихтисослашуви ва ҳоказо каби хусусиятларининг инъикоси сифатида пайдо бўлган. Топоним ўрнини босувчи сўзлар анча қадимдан маълум. Масалан, Самарқанд - *сайқали рўи замин*, Тошкент - *шарқ дарвозаси, дўстлик шаҳри*, Киев - *рус шаҳарлари онаси*, Санкт-Петербург - *Шимолий Пальмира* ва ҳоказо.

Етти ўр ва қирда жойлашган шаҳар деган ибора кенг тарқалган ва бу тушунча, дастлаб Рим шаҳрига тегишли бўлган. Шаҳарга ҳақиқатдан ҳам *Палатин, Капитолий, Авентин, Эсквилин, Целий, Виминал, Квиринал* номли еттита тепаликда асос солинган. Тошкентни ҳам паст - баланд ҳудудда жойлашганлиги боис, уни Римга ўхшатиб етти ўр ва етти қирдан иборат шаҳар дейишади. Германияда Рур вилоятини мамлакат пўлат юраги, индустриал маркази, кўмир ва пўлат ери деб аташади. Венеция каби канали кўп ва ўзига хос ҳудудий жойлашувга эга бўлган шаҳарларни *шимолий Венеция* деб аташади. Улар қаторига Амстердам, Копенгаген, Стокгольм, Санкт-Петербург, Страсбург каби шаҳарларни кириш мумкин.

Икки қарама-қарши тузум (социалистик ва капиталистик) мавжуд бўлган мафкуравий кураш даврида, қарши томонга нисбатан жой номи ўрнини босувчи сўзлар кўп қўлланган. Масалан, АҚШ президенти Р.Рейган СССР га нисбатан *зулм империяси* деган иборани ишлатган, қарши томон Нью-Йоркни сариқ шайтон шаҳри деб атаган. Бундай номларнинг кўпчилиги семантик маънога эга ва аёвсиз мафкуравий курашни белгиси ҳисобланади. *Озодлик ороли* (Куба), *Минг кўллар мамлакати* (Остеррейх), *Музлар ва оловлар* мамлакати (Исландия), *Дунёнинг учунчи қутби* (Жомолунгма), *Олтин водий* (Фарғона), *Дунё томи* (Помир), *Қора қитъа* (Африка) каби сўзлар ҳам норасмий ва оригинал номларга мисол бўлади. Топоним ўрнини босувчи мажозий сўзлар кундалик ҳаётнинг ажралмас қисмига айланиб улгурган, шу сабабдан келажакда жамият тараққиёти билан боғлиқ ҳолда, улардан яна ҳам кенгроқ фойдаланиш мумкин.

Савол ва топшириқлар:

1. *Топонимларни турдош отларга айланишига қандай омиллар сабаб бўлган.*
2. *Трансонимизация ҳодисаси ва уни мазмун-моҳиятини аниқ мисоллар ёрдамида тушунтиринг.*
3. *Топоним ўрнини босувчи сўзлар кундалик ҳаётнинг ажралмас қисмига айланганлигини мисоллар ёрдамида исботланг.*

Тест топшириқлари

1. Топонимларни турдош отга айланиш ҳодисасини географик номларнинг «иккинчи ҳаёти» деб ким таърифлаган?

- А. Т.Нафасов
- В. В.А.Никонов
- С. С.Қораев
- Д. Э.М.Мурзаев

2. Топонимларни географик терминларга ўтишига нима сабаб бўлган?

- А. Географик объектнинг алоҳида кўзга ташланадиган белгиси
- В. Географик объект номини турдош от сифатида қўлланилиши
- С. Тўғридан-тўғри атоқли отни турдош отга айланиши
- Д. Тўғри жавоб берилмаган

3. Трансонимизация ҳодисаси бу

- А. Номни турли гуруҳларда бўлиниши
- В. Ном миграцияси

- С. Анъанавий ном тури
- Д. Номни бир географик объектдан бошқасига ўтиши

4. Норасмий номлар нима?

- А. Ном кўчиш ҳодисаси
- В. Мажозий ном
- С. Географик объектларни оригинал номи
- Д. Маъноси аниқ бўлмаган ном

5. “Минг кўллар мамлакати” бу

- А. Финляндия
- В. Гренландия
- С. Исландия
- Д. Янги Зеландия

**ЕР - ИНСОНИЯТ ТАРИХИ ГЕОГРАФИК НОМЛАР БИЛАН ЁЗИЛГАН
КИТОБДИР.**

**7-МАВЗУ: ТОПОНИМЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ ТУРЛАРИ.
ГЕОГРАФИК НОМЛАРНИНГ СТРАТИГРАФИК ҚАТЛАМЛАРИ**

7.1. Топонимлар классификацияси турлари

Режа:

1. Топонимлар классификацияси турлари ҳақида умумий тушунча.
2. Топонимларни классификациялаш тарихи.
3. Ўзбекистон олимларининг географик номларни классификациялаш масаласига оид илмий-тадқиқот ишлари.

Мавзунинг мақсади: Географик номлар классификацияси, мақсади ва вазифалари, классификация тарихи ва турлари, классификациялаш масаласига оид олиб борилаётган илмий-тадқиқот ишлари ҳақида илмий тушунча бериш.

Таянч ибора ва атамалар: Классификация, классификация турлари, объект номларига қараб классификациялаш, семантик классификация,

морфологик гуруҳ, семантик тип, жой номларни пайдо бўлишига қараб гуруҳларга бўлиш.

Ҳар қандай классификациялаш кўпинча анча мураккаб ва баҳсталаб масала. Топонимларни классификацияси ҳам бундан мустасно эмас, чунки географик номлар турли-туман, ажойиб ва ғаройиб, уларни турларга ажратиш, ҳар бир номни тил қоидалари нуқтаи назардан, тарихий шаклланиши ва семантикасига қараб таҳлил қилиш анча мураккаб масала ҳисобланади. Топонимист олимлар томонидан географик номларнинг турлича классификацияси таклиф қилинган бўлса ҳам, аммо бу масалада ягона ва муштарак қараш мавжуд эмаслиги туфайли, ҳозирга қадар топонимларни содда, универсал ва мантиқан тўғри илмий классификацияси ишлаб чиқилмаган.

Э.М.Мурзаев бу масалага эътибор қаратиб шундай ёзади: «Ҳар қандай давлат ёки ҳудудий бирликлар мураккаб, кўпқатламли тирик ва ўзгарувчан топонимия тизимига эга бўлганлиги боис барча талабларга жавоб берадиган, ягона географик номлар классификациясини яратиш анча қийин ва ҳаттоки имкони йўқ масала». Топонимларнинг универсал классификациясини яратиш учун чуқур илмий изланишлар кераклигини *В.П.Семенов-Тянь-Шанский, А.М.Селишев, В.А.Никонов, В.А.Жучкевич, А.В.Суперанская* каби олимлар ҳам таъкидлашган.

Географик номларнинг илмий ҳаммабоп классификациясини яратишнинг мураккаблигини топонимикани интеграл фан эканлиги, лингвистика, тарих ва география фанларининг манфаатлари туташган жойда пайдо бўлганлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Ҳозиргача ҳар бир тадқиқотчи ўз олдида қўйган мақсади ва тадқиқот йўналишидан келиб чиқиб бу масалага ёндошганлиги боис, мавжуд классификациялар баъзан, тилшунос топонимистларни қаноатлантирса, тарихчи ва географлар уни маъқуллашмаган ёки аксинча, географ топонимистларга маъқул бўлса ҳам тилшунос ва тарихчиларни қаноатлантирмаган ва ҳоказо. Эндиликда, асосий вазифа топонимиканинг алоҳида фан сифатида бу соҳада яратилган илмий тамойилларидан келиб чиқиб масалага ёндошиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Шубҳасиз, ҳар қандай классификацияда ижобий томонлари билан бирга муайян камчиликлари ҳам бўлиши табиий, аммо бу йўналишдаги илмий изланишлар давом этиши керак, чунки академик В.В.Бартольд таъкидлаганидек, «ҳар бир тадқиқотчи олдингилар илғамай қолган ниманидир аниқлайди, шу билан бирга ҳар бир янгича талқин шубҳасиз хатолар сонини ҳам кўпайтиради. Ким кўпроқ тўғри талқин қилгану, ким

хаммадан кўп хатога йўл қўйган, деган масала ечимини бемалол келажакка қўйиб бериш керак».

Топонимларни классификациялаш ўз тарихига эга. XIX асрда илк бор географик номларни турли морфологик гуруҳ ва семантик типларга бўлиб илмий жиҳатдан классификациялашга ҳаракат қилинган. *В.П.Семенов-Тянь-Шанский (1924), Л.Л.Гумецкая (1932), А.М.Селишев (1939), В.Ташицкий (1946), Э.М.Мурзаев (1979), А.В.Суперанская (1985)* каби олимлар томонидан географик номларнинг турлича классификацияси таклиф қилинган. Масалан, машҳур рус олими В.П.Семенов-Тянь-Шанский (1924) жой номларини қуйидаги гуруҳларга бўлган: *кишилар исми, фамилияси ва лақаби; диний байрамлар; тарихий воқеа-ҳодисалар; этнонимлар; воқеа ва кишилар шарафига; жойнинг географик хусусиятлари асосида пайдо бўлган номлар.*

Мутахассислар географик номларни классификациялашда турли хил омиларни (лисоний, тарихий, географик, ижтимоий) асос қилиб олишган ва уларнинг ҳар бири ўзига хослиги билан ажралиб туради. Таклиф этилган классификациялар орасида Э.М.Мурзаевнинг (1979) топонимларни объект номларига қараб (*оронимлар, гидронимлар, фитонимлар, зоонимлар, ойконимлар*) классификациялаш усули энг оддий ва қиёсан мақбул ҳисобланади.

Ўзбекистон топонимист оимлари томонидан ҳам географик номларни классификациялаш масаласида бир қатор тадқиқот ишлари амалга оширилган. Хусусан, *Ҳ.Ҳасанов*ни хизматларини алоҳида эътироф этиш лозим. Ҳ.Ҳасанов илк бор топонимларни турларга ажратишда ҳар бир номни биринчи навбатда тил қоидалари нуқтаи назаридан ва шаклланиш босқичларига кўра таҳлил қилиш ўринли бўлур эди, деган фикрни баён қилган. Олим жой номларни бунёдга келишига қараб, шартли равишда қуйидаги турларга бўлиб кўрсатган: *Жойнинг ҳолати, хосияти, ер юзаси ва иқлимига боғлиқ номлар; Гидронимлар; Ўсимлик ва ҳайвонларга боғлиқ номлар; Фойдали қазилмаларга боғлиқ номлар; Ҳунар касбдан ва маъмуриятдан олинган номлар; Халқ, қабила ва уруғларга боғлиқ номлар; Шахсларнинг исм-фамилияларига қўйилган номлар; Афсонавий ва диний номлар; Ғаройиб номлар; Янги замон номлари;*

Кейинги вақтда П.Ғуломов томонидан географик номларни классификациялашни икки босқичли системаси таклиф қилинди. Таниқли олим дастлаб топонимларни йирик гуруҳларга ажратган, кейин ҳар бир йирик гуруҳ ичида жой номлари турларини аниқлаган. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб П.Ғуломов топонимларни қуйидаги учта йирик гуруҳга бўлган:

I. Жойнинг табиий хусусиятларига боғлиқ ҳолда пайдо бўлган номлар;

II. Ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳолатлар билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган номлар;

III. Афсонавий ва ғаройиб номлар.

Ҳар бир йирик гуруҳ ўз навбатида яна алоҳида турларга ажратилган.

I. Жойнинг табиий хусусиятларига боғлиқ ҳолда пайдо бўлган номлар;

1. Жойнинг географик ўрни билан боғлиқ номлар. Масалан, *Северная Земля* ороллари, *Орқа Олой*, *Шимолий денгиз*, *Хоккайдо (Шимолий) ороли*.

2. Жойнинг ўзига хос хусусиятига боғлиқ номлар. *Қорақурум - сувсиз*, *хунук тош уюмлари*, *Гренландия - яшил ер*, *Исландия - муз ўлкаси*, *Тошлоқ тумани*, *Терскай Олатови*.

3. Жойнинг рельефига боғлиқ топонимлар. *Қумтепа*, *Одамтош*, *Қўйтош*.

4. Жойнинг иқлими, метеорологик элементларига боғлиқ номлар. *Боғишамол*, *Совуқдара*, *Шамолли* ва *Шамолсиз* ороллар.

5. Сув билан боғлиқ номлар - гидронимлар. Денгиз, кўл, дарё, булоқлар, кудуқлар номлари ва улар билан боғлиқ ҳолда ҳосил бўлган номлар. *Сарисув*, *Шўрбулоқ*, *Ширинқудуқ*, *Коризқудуқ*, *Ойнакўл*, *Жиннидарё*, *Дамариқ*.

6. Ўсимликлар, уларнинг турлари билан боғлиқ номлар. *Конибодом*, *Толдиқўргон*, *Олмалиқ*, *Дубровка*, *Қорақамиш*.

7. Ҳайвонларга боғлиқ жой номлари. *Қоплонқир*, *Бўрижар*, *Чивинтепа*, *Илонўтди*.

8. Фойдали қазилмаларга боғлиқ ҳосил бўлган топонимлар. *Газли*, *Олтинтопган*, *Қорамой*, *Тошқўмир*, *Темиртов*, *Апатит*, *Гугурттоғ*, *Тузкон*.

II. Ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳолатлар билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган номлар; Бу гуруҳдаги топонимлар турли халқлар, элатлар, уруғлар, уларнинг ривожланиши, босиб ўтган йўллари, сиёсий тузуми, тарихи, шуғулланган касб-хунарлари билан боғлиқ ҳолда вужудга келади ва ўзида шундай воқеа-ҳодисаларни акс этади.

1. Касб-хунар ва маъмуриятдан олинган номлар. *Оҳангарон*, *Эгарчи*, *Ўқчи*, *Тақачи*, *Камонгарон*, *Ўрда*, *Қозикўча*, *Тракторсозлар*.

2. Тарихий номлар. Мамлакат тарихида рўй берган воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган номлар. *Жангоҳ*, *Хадра*, *Эскижува*, *Бешогоч*, *Бородино майдони*.

3. Халқ, қабилла, уруғларлар билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган номлар - этнотопонимлар. *Ўзбекистон*, *Швеция*, *Мавритания*, *Қипчоқ*, *Қирққишлоқ*.

4. Кишиларнинг исм-фамилияси, тахаллуси билан боғлиқ номлар - антропонимлар. *Беринг бўғози*, *Ливингстон шаршараси*, *Навоий шаҳри*.

5. Диний номлар. *Авлиёота*, *Зангибува*, *Сан-Марино*, *Сан-Сальвадор*.

6. Замонавий номлар. *Чаманзор, Гулистон, Бўстон, Бунёдкор.*

III. Афсонавий ва ғаройиб номлар.

1. Афсонавий номлар. *Одамато тоғи, Алвасти кўприги, Кўҳи Қоф.*

2. Ғаройиб номлар. *Борсакелмас ботиғи, Ажсал водийси, Ўлик денгизи.*

Географ топонимист олимлар (Э.М.Мурзаев, Ҳ.Ҳасанов, П.Ғуломов) томонидан таклиф қилинган классификациялар геотопонимика учун анча қулайлиги ва мукамаллиги билан эътиборга молик. Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, топонимияларни тақсимлашда турли принциплар асос қилиб олинган бўлса ҳам, аммо мавжуд муаммони ечимини топиш учун барча имкониятлардан тўла фойдаланилди деб бўлмайди. Маълумки, XX асрнинг олтинчи йиллари республика топонимиясини лингвистик аспектда ўрганиш бошланди ва географик номларни лисоний жиҳатдан классификациялашга ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Масалан, тилшунос олимлардан Ш.Қодированинг «Тошкент микротопонимиясининг номланиш принципларига доир» (1966), С.Қораевнинг «Географик номлар маъноси» (1978), З.Дўсимовнинг «Топонимлар таснифи масаласига доир» (1978), Н.Охуновнинг «Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари» (1989), К.Назаров ва Т.Эназаровларнинг «Жой номларини йиғиш сўроқлиги» (1995) каби асарларида бу масала қисман ўрганилган.

Филолог топонимист олим З.Дўсимов «Топонимлар таснифи масаласига доир» мақоласида классификациялашни асосан икки йўналишда, яъни топонимларни лексик-семантик ва грамматик тузилишига кўра амалга оширишни энг қулай ва мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаган. Географик номлар морфологик хусусиятлари, қайси тилга мансублиги, этимологияси, тарихийлиги, семантикасига инобатга олиниб ҳам классификацияланган. Чунончи, семантик классификация қуйидагича кўринишга эга: *табiiй-географик омиллар асосида шаклланган топонимлар, антропонимлар, этнотопонимлар, моддий ишлаб чиқариш билан боғлиқ топонимлар, савдо-транспорт ва диний эътиқодлар билан боғлиқ топонимлар.* Охириги йилларда соҳа мутахассислари илмий-тадқиқот ишларида кўпинча семантик классификацияни қўллашмоқда. Таклиф этилган барча классификацияларни ижобий жиҳатлари билан бирга, таркибий қисмларида муайян даражада зиддиятли ва баҳсталаб томонлари ҳам бор. Шу сабабдан, уларнинг ҳеч биттаси тугаллиги ва тўлаллиги билан мезон бўлолмайди.

В.А.Жучкевич фикрича, идеал шаклидаги ҳаммабоп классификация учта асосий талабга жавоб бериши керак: *нима ва қандай объектлар номланмоқда, қандай тарзда номланмоқда, қайси тилда ва тилнинг қандай воситалари ёрдамида, нима учун номланмоқда, ном қандай маънога эга.* Жавоблардан топонимикани интеграл фан эканлигига яна бир бор ишонч

ҳосил қилса бўлади. Чунки биринчи саволга - география, иккинчи саволга - лингвистика, учинчи саволга топонимиканинг ўзи жавоб бериши лозим бўлади. Шубҳасиз, классификациялаш масаласи амалий, хусусан минтақавий топонимик тадқиқотларда катта аҳамият касб этади. Чунки, ҳар қандай илмий тадқиқот ишлари тўпланган маълумотларни тизимлашни, яъни классификациялашни талаб этади. Шундай экан, ягона ва ҳаммабоп илмий классификацияни яратилиши - яқин келажак ишидир.

Савол ва топшириқлар:

1. *Топонимларни семантик классификацияси ҳақида маълумот беринг.*
2. *Сўнгги йилларда географик номларни классификациялаш масаласига оид қандай илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилди?*
3. *Ҳ.Ҳасанов топонимларни турларга ажратишида нималарга кўпроқ эътибор қаратган?*

Тест топшириқлари

1. В.А.Жучкевич фикрича, идеал шаклидаги ҳаммабоп классификация қайси талабларга жавоб бериши керак?

- A. Нима ва қандай объектлар номланмоқда
- B. Қайси тилда ва тилнинг қандай воситалари ёрдамида
- C. Нима учун номланмоқда, ном қандай маънога эга
- D. Барча жавоблар тўғри

2. Топонимларни объект номларига қараб классификациялаш усулини қайси олим ва қачон таклиф қилган?

- A. В.П.Семенов-Тянь-Шанский (1924)
- B. Э.М.Мурзаев (1979)
- C. Ҳ.Ҳасанов (1978)
- D. А.В.Суперанская (1985)

3. Ҳ.Ҳасанов жой номларини бунёдга келишига қараб, шартли равишда неча турга бўлган?

- A. 8 та
- B. 9 та
- C. 10 та
- D. 11 та

4. Топонимларни лексик-семантик ва грамматик тузилишига кўра классификациялашни энг қулай ва мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаган олим ким?

- А. Т.Эназаров
- В. С.Қораев
- С. Ҳ.Ҳасанов
- Д. З.Дўсимов

5. Нима сабабдан ҳозиргача топонимларни содда, универсал ва мантиқан тўғри илмий классификацияси ишлаб чиқилмаган?

- А. Илмий ҳаммабоп классификациясини яратишнинг мураккаблигидан
- В. Топонимикани интеграл фан эканлигидан
- С. Ягона ва муштарак қараш мавжуд эмаслигидан
- Д. Барча жавоблар тўғри

7.2. Топонимларнинг стратиграфик (тарихий) қатламлари

Режа:

1. Топонимларнинг стратиграфик қатламлари ҳақида умумий маълумот.
2. Ўрта Осиё топонимиясининг стратиграфик қатламлари ва уларнинг фарқловчи хусусиятлари.
3. Мустақиллик даврида пайдо бўлган географик номлар қатлами.

Мавзунинг мақсади: Географик номларнинг стратиграфик (тарихий) қатламларини шаклланиши, тараққиёти, топонимик қатламларнинг ўзаро таъсири, уларнинг ҳудудий тарқалиши ҳақида билим ва кўникмалар ҳосил қилишдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Стратиграфик қатлам, давр ва ном, топонимларни эволюцияси, монотилли топонимлар, лингвогеографик қатламлар.

Маълумки, кишилик жамиятининг илк босқичидан бошлаб одамлар учун жой ҳақида тасаввурлар жуда зарур бўлган. Табиат билан доимий боғлиқликда яшаган қадимий одамлар учун ўзлари истиқомат қилаётган жой ва унинг теварак атрофини номлаш эҳтиёжи пайдо бўлган. Бу зарурият, яъни

географик эҳтиёж кишиларга мўлжал олиш ёки бир манзилни иккинчисидан фарқлаш учун керак эди. Демак, инсоният тарихи қанчалик қадимий бўлса, географик номлар ҳам шунчалик қадимийдир. Географик номлар турли тарихий шароитлар ва тиллар тақомилининг маҳсули, улар тарихнинг маълум бир даврида пайдо бўлган. Ҳар қандай топоним муайян бир тарихий даврда пайдо бўлган, халқ тарихининг кичик бир заррачаси унда мужассам. Шунинг учун, номнинг пайдо бўлишида туртки бўлган омил ўша даврнинг тарихи, воқелиги, ижтимоий-иқтисодий муҳити билан бирга изоҳланиши, тадқиқ қилиниши яхши самара беради.

Айрим мутахассисларнинг фикрича, топонимларнинг асл моҳиятини очиб бериш учун тарихий таҳлил усули энг мақбул ва ишончли ҳисобланади. Бу усул географик номларнинг эволюциясини, трансформациясини ва янги ном пайдо бўлишига сабаб бўлган ижтимоий муҳитни аниқлаш имконини беради. Топонимик тадқиқотларда кўпинча тарихий усулни қўллаш тарафдори бўлган, рус олими *А.И.Попов* ўз илмий ишларида шундай ёзган: «аниқ тарихий манба ва тарихий шароитдан хабардор бўлмасдан туриб, географик номнинг келиб чиқиши тўғрисида хатосиз бирон фикр айтиш қийин».

Ҳар қандай географик номларнинг мажмуаси маълум вақт давомида шаклланган. Уларнинг «умри, яшаш даври» ҳам ҳар хил бўлади. Чунончи, Ўрта ер денгизи соҳиллари, Ҳиндистон, Хитойда ёши бир неча минг йилни ташкил этадиган топонимлар мавжуд. *Хоразм, Бухоро, Самарқанд* каби номлар ҳам салкам уч минг йилдан буён ёзма манбаларда учрайди. Антрактидадаги номларнинг асосий қисми эса охириги 50-75 йилда пайдо бўлган.

Ҳар бир тарихий даврнинг ўзига хос хусусиятлари бор, уларни топонимия орқали ҳам аниқлаш мумкин. Масалан, XVIII асрда Россияда шаҳарларни юнонча номлар билан аташ расм бўлган. *Ставрополь, Симферополь, Севастополь, Мариуполь, Мелитополь* ва ҳоказо. Юнонча, полис - «шаҳар». Кейинчалик, Европадан андоза олган Россияда, *Санкт - Питербург, Екатеринбург, Оренбург* каби номлар пайдо бўлган. Голланд тилида бург - «шаҳар». Собиқ Иттифок даврида ҳукмрон мафкура ва сиёсат таъсирида коммунистик партия ва шўролар ҳокимиятини тараннум этувчи *Ленин, Маркс, Энгельс, Октябрь, Партсъезд, Большевик* каби номлар билан аташ кенг тус олган.

Топоним қанча қадимий бўлса унинг маъноси шунча мавҳум, изоҳлаш эса мураккаб, фақат мутахассислар билишади, аммо у жуда қимматли маълумотларни сақланаётган «сандиқ»га ўхшайди. Жой номлари аниқ бир тарихий шароитда пайдо бўлиб, келиб чиқиши жамият ҳаёти, ҳудудда

яшаётган ёки қачонлардир яшаган халқлар тили билан чамбарчас боғлиқ. Албатта, ҳар бир тарихий давр жой номларининг муайян қатламини ҳосил қилган, аниқроғи ҳар бир қатламнинг жой номларида ўзига хос «изи, тамғаси» мавжуд.

Монотилли топонимларга эга бўлган ҳудудлар кам, аммо топилади. Бу ҳолатни кўп асрлар давомида аҳолисининг миллий таркиби ўзгармаган ёки қисман ўзгарган ёки халқнинг ижтимоий ҳаёти, турмуш тарзи, урф-одати, психологиясида жуда кам ўзгаришлар содир бўлган, мамлакатлар топонимиясида кузатиш мумкин. Масалан, Исландия, Муғулистон каби давлатлар монотилли топонимияга эга, уларнинг аксарият қисми исланд ва муғул тилларида яратилган. Натижада, неча асрлар илгари пайдо бўлган номлар, ўзгармасдан бизгача етиб келган. Улар қадимий бўлганлиги боис, қисман архаиклашиб қолган.

Аксинча, Ўрта Осиё, Европа, Шимолий Африка, Кичик Осиё каби минтақаларда халқлар, тиллар, цивилизацияларни аралашуви натижасида, географик номларнинг бир неча тарихий қатламлари пайдо бўлган. Жамият тарихида содир бўлган ҳар қандай ўзгаришлар, воқеа-ҳодисалар жой номларида муҳрланиб қолган. Шу сабабдан, топонимик тадқиқотларда номнинг ҳамма таркибий қисмларини таҳлил қилмасдан, аниқ бир фикр айтиш қийин.

Ўрта Осиё топонимиясининг тарихий қатламларини аниқлаш учун, минтақа географик номларининг шаклланиши, тараққиёти, қайси халқлар тили асосида пайдо бўлганлиги, мавжуд топонимик қатламларнинг ўзаро таъсири, уларнинг ҳудудий тарқалиши каби масалалар тадқиқ ва талқин қилиниши лозим. Минтақа топонимиясининг тарихий қатламлари ҳозирга қадар кам ўрганилган ва илмий жиҳатдан мукамал тадқиқот объекти бўлган эмас. Бу эса, ҳудудий топонимларнинг тарихий тараққиёти ва лингвогеографик қатламларининг пайдо бўлиши сабабларини тадқиқ қилишнинг анча долзарб масала эканлигидан далолат беради.

Ўрта Осиё ва Ўзбекистон топонимиясининг тарихий қатламларини ўрганишда *В.В.Бартольд, Э.М.Мурзаев, Ҳ.Ҳасанов, А.Муҳаммаджонов, С.Қораев, А.Набиев, Т.Нафасов, З.Дўсимов, А.Низомов* каби олимларнинг асарлари муҳим аҳамиятга эга. Масалан, Э.М.Мурзаевнинг Ўрта Осиёни кўпгина туркий, эроний, араб, муғул тиллари асосида пайдо бўлган топонимларга берган шарҳи ўзининг тарихий манбаларга асосланганлиги, ёрқин, содда, рагон ва ишонарлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Э.Мурзаев ўтган асрнинг етмишинчи йилларида географик номларнинг стратиграфик тузилишини, яъни жой номлари таркибидаги тарихий қатламларнинг шаклланиш жараёнини Ўрта Осиё республикалари

топонимияси мисолида таҳлил қилган. Олимнинг фикрича, минтақа жой номларидан ташкил топган «устуни», пойдевори остида маъно-мазмунини аниқлаш қийин бўлган номлар ётади.

Бундай топонимлар ҳозиргача «тирик» ва амалда бўлса ҳам, аммо уларни аниқ бир белгиланган даврга ёки қайсидир халқга тегишли эканлигини аниқлашни имкони йўқ. Уларнинг шаклланиш жараёни ҳам жуда узоқ ўтмишга бориб тақалади. Бу жараён нафақат минтақа жой номларига, балки барча халқлар, мамлакатларнинг географик номлар тизимига хос ва муштарак хусусият ҳисобланади. Балки, шу сабабдан, рус топонимисти В.А.Никонов энг қадимги жой номлари ҳанузгача номаълумлигича қолмоқда, деган фикрни баён қилгандир.

Ўрта Осиё - табиати хилма-хил ўлка, уни биринчи бўлиб тадқиқ қилган олимлардан бири *И.В.Мушкетов*: «Ўрта Осиёни катта материк ичида жойлашган алоҳида материк деса бўлади», деган эди. Ўрта Осиёда океан сатҳидан паст бўлган жойлардан тортиб баландлиги етти минг метрдан ҳам ортиқ тоғли ўлкаларгача учрайди. Шунинг учун ҳам бу ўлканинг рельефи, иқлими, ландшафтлари турлича. Музли чўқиллари бўлган ўлкан тоғлар, тропик жазирама иссиқ ва қутб совуғи мавжуд бўлган ҳудудлар бу ажойиб ўлкада мужассамлашган.

Ўрта Осиё этник картаси ҳам ўтмишда анча ранг-баранг ва мураккаб бўлган, қадимда минтақада ҳаёт кечирган ҳар бир қабила, элат, халқ ўз тилларида жой номлари яратганлар. Ўрта Осиёнинг тубжой халқлари, тожиклардан ташқари барчаси -ўзбеклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, қорақалпоқлар - туркий тилли халқлар ҳисобланади. Фақат тожиклар - форсий тилли халқдир. Туркий географик номлар энг бақувват қатлам, у Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида кенг тарқалган. Уларни Тожикистон, Афғонистон, Эрон ҳудудида ҳам кўплаб учратиш мумкин.

Минтақа халқларининг кўп асрлик ижтимоий турмуши, тарихий тараққиёти жой номларида ҳам ўз аксини топган. Улар орасида кўпчилик учун маъноси ноаниқ географик номлардан тортиб, яқиндагина пайдо бўлган янги топонимларни учратиш мумкин. Мутахассисларнинг фикрича, Ўрта Осиё топонимияси таркибидаги географик номларининг энг қуйи, ҳозиргача аниқланмаган қатлами милoddан олдинги даврларга тўғри келади. Бундай номлар қаторига Самарқанд, Омул, Хива, Зомин, Урганч, Нисо, Парапамиз ва ҳоказо каби, ҳозиргача маъно-мазмунини аниқланмаган, субстрат топонимларни киритиш мумкин.

Юнонлар истилоси минтақа топонимиясида сезиларли из қолдирмаган. Юнон тилидан ўзлашган номлар тез орада унутилган ёки аввалги жой номлари қайта тикланган. Македониялик фотиҳ Искандар (Александрнинг

арабча шакли) Зулқарнайн (мил. ав. 356, Пелла-323, Бобил) номи билан боғлиқ *Искандар*, *Искандарариқ*, *Искандардарё*, *Искандарқудуқ* каби топонимлар кўп. Искандар ҳақидаги турли хил ривоятларнинг кўплиги, бундай топонимларнинг этимологиясини аниқлашни анча қийинлаштиради. Кўпчилик мутахассислар, Тожикистондаги Искандаркўл номини Искандар Зулқарнайнга ҳеч қандай алоқаси йўқ деб ҳисоблашади. Бу фикрни В.В.Бартольд ҳам тасдиқлаб, ўрта асрларда Искандаркўл бу ном билан маълум бўлмаган деб ёзган.

Ҳ.Ҳасановнинг ёзишича, Искандар ҳақиқатдан ҳам юртимизда бўлган, аммо Хўжанддан нарига ўтмаган. Шунинг учун узоқ-узоқ жойлардаги Искандар номларини фақат кўчирма деб тушиниш маъқул. Искандар номи билан боғлиқ номларни кейинги пайтларда пайдо бўлганлари ҳам бор. Масалан, Искандарариқ - Тошкентдан юқорида Чирчиқ дарёсидан чиқарилган ариқ. Бу ариқни 1883-85 йилларда, маҳаллий халқ орасида Искандартўра лақаби билан машҳур бўлган чор Россиясининг князи Николай Константинович қаздирган.

Тарихчи А.Муҳаммаджоновнинг таъкидлашича, Ўзбекистонда Искандар номи билан жой номлари кўп, улардан баъзи бирини халқ халқ унинг номи билан боғлиқ деб ҳисоблайди. Масалан, Жиззах вилоятининг Янгиобод туманида узоқ тарихга эга *Искандар* номли қадимий қишлоқ бор. Маҳаллий халқ орасида Искандар Уструшога юриш қилиб катта талафот кўрган ва шу қишлоқда яраланган аскарларини қолдириб даволаган, деган ривоят бор. Унинг қўшинларига маҳаллий халқ қаттиқ қаршилиқ кўрсатган ва у бундан жиддий хавотирга тушган, Птолемейнинг ёзишича, Искандар асир олинган уструшонликларни ўз жангчиларига бўлиб бериб, то бу мамлакатдан чиқиб кетмагунларича, уларни занжирбанд ҳолда сақлашни буюрган.

Искандар топонимининг этимологиясига оид яна бир талқин А.Ғафуровга тегишли. Олимнинг фикрича, қишлоқнинг ҳозирги номи қадимий сўғд тилидаги исқодар - «баланд», «юқори» маъносига сўз билан боғлиқ. Бу талқин қишлоқнинг жойлашган географик ўрнига ҳам мос келади. Ҳозирги тилда тушунарсиз бўлиб қолган суғдча исқодар сўзи, вақт ўтиши билан кейинчалик, маҳаллий халқ талаффузида нисбатан тушунарли бўлган Искандар сўзига айланган, деган фикрни баён қилган.

Э.Мурзаевнинг ёзишича, Ўрта Осиё топонимияси таркибидаги ҳозиргача аниқланган **биринчи** тарихий қатлам эроний тилларга тегишли. Уларни яратувчиси - қадимий маданиятга эга бўлган суғдлар, бохтарлар, хоразмийлар ҳисобланади. Бу тарихий қатламга хос топонимларни Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида, жумладан Турон текисликларидан то Тожикистон тоғларигача учратиш мумкин. Улар Қирғизистон ва Қозоғистон

худудида нисбатан камроқ. Хоразм, Ашхобод, Мурғоб, Вахш, Жиззах, Миқ, Варқин, Пишағар, Хўжанд каби маъно - мазмунини аниқлаш қийин бўлган субстрат топонимлар шулар жумласидандир. Биринчи тарихий қатламга мансуб топонимлар қисман асл шаклида, баъзан айрим ўзгаришлар билан ҳозиргача етиб келган. Эроний ва туркий халқлар қадимда узвий иқтисодий, маданий, сиёсий алоқада бўлишган. Бу муносабат ва алоқалар ҳар икки халқнинг топонимларига ўз таъсирини ўтказган.

Академик *А.Муҳаммаджонов* ушбу тарихий қатламга хос бўлган Савот топонимини изоҳлаб шундай ёзади: Уструшонанинг Себат рустоқида Буюк Ипак йўли уч тармоққа (Шош, Фарғона, Уструшонага) бўлиниб кетган. Ушбу йўналишларнинг ҳар бирида биттадан работ - карвонсарой мавжуд бўлган ва Себат (се-уч, бат - работнинг қисқарган шакли) «уч работ» маъносини беради. Себат маҳаллий халқ талаффузида Сабот, Савот бўлиб ўзгарган. Ўрта асрларнинг арабийнавис географлари Муқаддасий, Ибн Ҳавқал, Истаҳрий асарларида ҳам қишлоқ тўғрисида маълумотлар мавжуд ва унинг катта карвон йўли устида жойлашганлиги таъкидланган. Қулай географик ўринга эга бўлган Себатда ўрта асрларда Уструшонадаги ягона машхур ёпиқ бозор бўлган. Демак, Савот - аслида Себат бўлиб «уч работ», «уч карвонсарой» деган маънони ифодалайди.

Эроний тилли топонимларнинг **иккинчи** тарихий қатламига форс-тожик тилига хос бўлган географик номларни киритиш мумкин. Уларни туркий ва форсий тиллар ёрдамида тушиниш мумкин ҳамда этимологик жиҳатдан таҳлил қилиш қийин эмас. Лангар, Чоржуй, Фарғона, Сурхоб, Душанбе, Сангзор, Куҳистон, Зарафшон каби номларни ана шу қатламга киритиш мумкин. Масалан, Лангар сўзини П.Ғуломов «тўхташ жой, қўноқ, манзил», деб изоҳлаган. Илгариги карвон йўлларидаги қўноқ жойлар, карвонсаройлар шу атама билан юритилган. Лангарларда чойхона, меҳмонхона, карвонсарой, баъзан гузарлар(бозори билан) бўлган.

Маълумки, географик номлар ёрдамида ҳар бир тарихий қатламнинг ўзига хос хусусиятларини ўқиш мумкин. Баъзан, улар ўтмиш маҳсули сифатида, асрлар давомида тилдан тилга ўтиб шаклан ўзгаради, мазмунан мавҳумлашиб қолади. Чунончи, Нурота тоғларидаги *Гараша* қишлоғи номи бунга мисол бўлиши мумкин. Ойконимга форс-тожик тилидаги «гирехкушо» сўзи асос бўлган. Гирехкушо сўзи гирех-«тугун», «банд» ва кушо - «ечмоқ», «тугунларни ечувчи», «тилсимларни очувчи», «ҳожатбарор», маъноларини ифодалайди. Гирехкушо нисбаси XII аср охири ва XIII асрнинг бошларида яшаган, яссавия тариқатининг издошларидан бўлган ҳамда илк бор шу қишлоқ худудида қўним топган шайх Муҳаммадшариф ибн Алиаскарга

тегишли. Гиреҳкушо деб ном олишига авлиёнинг кўпгина каромат кўрсатгани ҳамда муаммолар ечимини тўғри топганлиги сабаб бўлган.

Учинчи, энг бақувват тарихий қатлам туркий топонимлардан таркиб топган. Туркий қатлам нафақат Ўрта Осиё давлатлари ҳудудида, балки Афғонистон, Эрон, Ғарбий Хитой ва бошқа минтақаларда кенг тарқалган. Улар кўпинча минтақа географик номлар системасини белгилайди ва этимологик жиҳатдан изоҳлаш анча осон. Туркий қатламга Ўрта Осиё ҳудудидаги *Қорасой, Туятортар, Қизилқум, Тўрткўл, Оқтош, Ёйилма, Учма, Эгизбулоқ, Туёқли, Минг, Қирқ, Калтамой* каби минглаб географик номлар мисол бўлади. Туркий қатламдаги географик номларининг катта қисмини этнонимлар ташкил этади.

Э.Мурзаев фикрича, туркий қатламдаги номлар аҳолининг хўжалик юритиш фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги боис, бой ва ранг-баранг. Айрим географик тушунчалар чорва молларнинг яйловлари ва ландшафтлар унумдорлиги билан боғлиқ. Туркий тилларда чорва озуқаларнинг турли хусусиятларини ифодалаш учун бир қатор ихтисослашган географик терминлардан фойдаланилади. Ўрта Осиё минтақасида айрим географик терминлар қайси мамлакат ҳудудида қўлланилишига қараб фонетик жиҳатдан ўзгарган. Масалан, Ўзбекистон, Қирғизистонда сой, Қозоғистонда -сай, Туркманистонда чой (чай).

Тўртинчи тарихий қатлам арабларнинг кўп асрлик истилоси билан боғлиқ, улар ислом динини олиб келиш билан бирга келиб чиқиши араб тилига мансуб сўзлардан пайдо бўлган топонимларнинг шаклланишида фаол иштирок этганлар. Ўрта Осиёда араб тили элементларидан вужудга келган топонимлар, хусусан антропонимлар маълум ҳиссани ташкил этади. Араб тили элементларининг минтақада пайдо бўлиши тарихан аён, аммо уларни географик объектларга ном сифатида шаклланишига сабаб бўлган омиллар кам ўрганилган. Бу қатламга тегишли географик номларнинг асосини ташкил қилувчи сўзлар, анча қадимги даврларда араб тилидан, туркий тилларга ўзлашган. Ҳозирда минтақада мавжуд бўлган арабча топонимларнинг кўпи маҳаллий (ўзбек, тожик, туркман, қирғиз) тиллар грамматикаси асосида яратилган. Араб тилидан ўзлашган сўзларнинг айримлари ҳозирги вақтда ҳам географик термин сифатида қўлланилади ва маъноси тушунилади. Бундай географик терминлар сирасига ҳозирда Ўрта Осиё топонимияси таркибида учрайдиган *анҳор, вақф, мазор, маҳалла, мачит, работ, ақба, супа, қалъа, қитъа* каби сўзларни киритиш мумкин.

Мутахассислар араб элементларини минтақа топонимияси таркибида сақланиб қолиши ва тарқалишини Ўрта Осиё халқларининг Ўрта ва Яқин Шарқ мусулмон мамлакатлари билан асрлар давомида сақланиб қолган

алоқалари билан боғлиқ деб ҳисоблашади. Араб тилидан ўзлашган сўзлар асосида пайдо бўлган топонимлар орасида диний терминларнинг кўплигини алоҳида қайд қилишган. Араб географлари минтақадаги бир қатор йирик географик объектларни номлашда ўз номенклатураларидан фойдаланишган, аммо маҳаллий халқ орасида улар кенг қўлланилмаган. Масалан, *Сайхун*, *Жайхун*, *Мовароуннаҳр* ва ҳоказо. Кўп асрлик лисоний алоқалар туркий-арабча - *Тошсақо*, *Нарпай*, *Қизиларват*, *Жалолобод*, *Тахти Сулаймон* каби гибрид номларни пайдо бўлишига сабаб бўлган.

Ўрта Осиё ҳудудида асли мўғул тилидан ўзлашган сўзлардан пайдо бўлган географик номларнинг келиб чиқиши XIII асрдаги мўғуллар истилоси билан боғлиқ. Ҳозирда муғулча топонимлар минтақа жой номлари таркибидаги кичик бир гуруҳ сифатида **бешинчи тарихий қатламни** ташкил этади. Муғул тили Ўрта Осиёда халқ тилига айланмади. Шу сабабдан, муғул топонимлари нисбатан кам ва уларни аниқлаш осон. Мутахассисларнинг фикрича, Ўрта Осиё топонимияси таркибида, мўғулча номларнинг камлиги, уларни маҳаллий халқ билан аралашиб тили ва динини қабул қилганлиги сабаб бўлган.

Ц.Номинханов, *Э.Бегматов*, *Т.Нафасов* каби олимлар, туркий тиллар ономастикасида муғулча ва муғулча-туркий сўзлар асосида ясалган киши исмларни, этнонимларни, топонимларни тадқиқ қилишган. Масалан, Т.Нафасов муғул ва туркий халқларнинг ўзаро яқинлигига ишора қилиб, муғул ва туркий тилларга муштарак сўзларнинг этнолингвистик табиатини аниқламасдан туриб, уларни бирор тилга мансублигини белгилаш қийин деб ёзган. Ҳозирги минтақа топонимиясининг таҳлили, муғул элементлари таъсирини ғарбдан шарққа томон кучайиб боришини кўрсатади. Хусусан, Ўрта Осиёнинг шарқий қисмида жойлашган Қирғизистон топонимияси таркибида муғулча сўзлар кўпроқ учрайди. Бунга қирғиз ва муғул тилларини ёнма-ён ҳудудларда шаклланганлигини тарихий далил сифатида келтириш мумкин. Табиийки, бундай қўшничилик айрим географик терминларни туркий ва муғул тилларида бир хил маънода қўлланилишига сабаб бўлган.

Ўзбекистон топонимияси таркибида ҳам муғулча сўзлар асосида шаклланган географик номлар ҳозиргача сақланиб қолган. Масалан, Жиззах вилоятидаги *Тўқай*, *Ёмчи*, *Ём*, *Сайхан*, *Кўтал* каби аҳоли пунктлари номлари аслида мўғул тилидан ўзлашган сўзлар асосида пайдо бўлган. Етук топонимик тадқиқотлар муаллифи Э.М.Мурзаевнинг ёзишича, *Сайхан* топонимига, муғул тилида «чиройли», «гўзал» деган маъноларни англатувчи сайкан сўзи асос вазифасини бажарган. Кейинчалик географик термин сифатида бу сўз ўзбек тилига ўзлашган ва ҳозирда «катта», «текис очик жой», «майдон» маъносини ифодалайди.

Географик ном сифатида танилган ём (диалектда жом) сўзи ҳам муғул тилидан ўзлашган. Ём сўзи ҳозирги ўзбек тили сингари, XI аср ёдгорлиги «Девону луғотит турк»да ҳам учрайди. Мутахассисларнинг фикрича, Ём, Ёмчи, Жом, Жомбой, Жомбўз, Жомбулоқ каби топонимларни пайдо бўлиши ҳам шу сўз билан боғлиқ. Масалан, Зомин туманидаги Ём - қишлоғи тарихий манбаларга кўра XIII-асрдан буён, шу ном билан маълум. Академик *Б.Я.Владимирцов* (1884-1931) ёзишича: «йўл маъносидаги ём сўзи мўғуллардан туркий тилларга ўтиб, мўғуллар ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиёда жуда кенг тарқалган. Ёмлар чингизийлар даврида қурила бошлаган. Кейинчалик ём сўзи «чопарлар, йўловчилар қўнадиган ва от алмаштирадиган жой», «бекат» маъносини ифодалаган. Ёмда доим отлар шай туриб, бир қанча киши хизмат қилган. Угедейхон кўплаб ёмлар қурдирганлиги билан фахрланганлиги маълум».

Шуни айтиш керакки, Ўрта Осиёда мўғуллардан кейин ҳам ёмларга зарурат борлиги учун улар сақланиб қолинган. Бунга «Бобурнома»даги қуйидаги сўзлар мисол бўла олади: «... ҳар ўн саккиз куруҳда олти ём оти боғлагайлар». XV-аср ўзбек тилига ёмхона - емхона, отлар сақланадиган жой, ём оти - чопар от, ёмчи - ём хизматчиси сифатида ўзлашган. Муғулча ём сўзи нафақат туркий тилларга балки славян, хусусан, рус тилига ҳам ўтган. Чунончи, рус тилидаги «ямшик» сўзига ём сўзи асос бўлган.

Айрим мутахассислар, араб ва мўғул тиллари билан боғлиқ бўлган географик номларни алоҳида тарихий қатламларга ажратиш шарт эмас, чунки бу тиллардан ўзлашган сўзлар аллақачон туркий тилларнинг луғавий бойлигига айланиб, халқ орасида сингиб кетган, деб ҳисоблайди. Босқинчилар сафида келган турли этник бирликлар, жумладан араб ва муғуллар давр ўтиши билан маҳаллий халқ таркибига сингиб кетган бўлса ҳам, аммо уларнинг «изи» географик номлар таркибида ҳозирга қадар сақланиб қолган. Ўрта Осиёни босиб олган араблар этник жараёнга таъсир қилмаса-да, ислом дини ҳукмронлигини ўрнатган. Мўғул истилоси эса, бутун минтақада ўз таъсирини ўтказиб маҳаллий халқнинг ирқий тузилишига бир оз ўзгаришлар киритган.

Минтақа топонимияси таркибидаги **олтинчи тарихий қатламни** славян (рус) тили асосида шаклланган географик номлар ташкил қилади. Уларнинг пайдо бўлиши XIX-асрнинг охири ва XX-асрнинг бошида Россия томонидан Ўрта Осиёни босиб олиши билан боғлиқ. Русча топонимлар минтақа ҳудудида турли сабаблар билан пайдо бўлган. Масалан, *Скоблево, Обручево, Ломакино, Милютинская, Урсатьевское, Хилково* каби номлар янги қурилган темир йўл станцияларига чор ҳукумати ҳокимларининг қарорлари билан қўйилган расмий номлар ҳисобланади. Э.М.Мурзаевнинг ёзишича, маҳаллий

халқ бу номларни яхши қарши олмаган. Кўпинча, янги ном билан бирга аввалги анъанавий номи ҳам қўлланиб келинган. Русча номларнинг бир қисми ўлка табиати ва хўжалигини рус олимлари томонидан тадқиқ қилиш жараёнида пайдо бўлган. Масалан, 1878 йили Ўрта Осиё тоғларини ўрганган рус олими В.Ф.Ошанин, Помир тоғларида аниқлаган энг катта музликни Федченко номи билан атаган. Абрамов музлиги, Корженевский чўққиси, Петр I тизмаси каби номлар ҳам шу йўсинда пайдо бўлган.

Собиқ шўролар даврида рус тили орқали кириб келган номларнинг катта қисми антропонимлардан иборат бўлган. Ленин, Карл Маркс, Энгельс каби номлар минтақада кенг тарқалган. Хусусан, чўл ва дашт ҳудудларини ўзлаштирилиши натижасида пайдо бўлган янги географик объектларга, ҳукмрон мафкура ва сиёсат таъсирида Коммунистик партия ва Совет ҳокимиятини тараннум этувчи номлар берилган. Чунончи, 1975 йилда Жиззах вилояти таркибида янги ташкил этилган Арнасой туманига қарашли барча аҳоли пунктлари собиқ Совет давлатининг ҳарбий саркардалари номлари (*Жуков, Тимошенко, Гречко, Рокоссовский, Конев, Василевский* ва бошқ.) билан аталган.

Шўролар даврида географик объектлар номларини жойларда ёзиб олган мутахассисларнинг кўпчилиги рус бўлганлиги боис, улар топонимларни рус тили грамматикасига асосан ёзиб олиб картага туширганлар. Географик номларнинг карталарда нотўғри ёзилиши, кўпинча номларнинг маъносини изоҳлашда чалкашликка олиб келган. Топонимист олим Н.П.Архангельский соҳадан анча хабардор зиёли сифатида бу ҳақда шундай ёзган: «Ўрта Осиё географик номенклатурасининг рус тилида расмийлаштирилган шакли географик объектларнинг маҳаллий аҳоли томонидан қабул қилинган номлари шаклидан жуда катта фарқ қилади». Масалан, Нурота топоними картада Нуратау шаклида хато ёзилганлиги боис, В.А.Никонов уни мўғулча нуру - «тизма» ва туркий тов - «тоғ» сўзларидан таркиб топган деб нотўғри изоҳлаган.

Ўрта Осиё республикалари истиқлол шарофати билан, мустақил топонимик сиёсат юргизиб, мавжуд чалкашликларга барҳам беришди. Минтақадаги географик номларнинг кўпчилиги давр талабини акс этадиган, халқона, оддий, содда ҳамма учун тушунарли бўлган номлар билан алмаштирилди ёки уларнинг тарихий номлари қайта тикланди.

Топонимик тадқиқотлардан маълумки, Ўрта Осиё топонимияси шаклланиши ва тараққиёти жараёнида бир неча тарихий даврларни босиб ўтган. Улар турли тиллар маҳсули, туркий топонимлар улар орасида энг бақувват ва кенг тарқалганлиги билан минтақада алоҳида ажралиб туради. Ҳар бир тарихий даврнинг ўзига хос топонимлари мавжуд, аммо географик

номларнинг тарихий қатламлари орасидаги чегаралар шартли ҳисобланади. Мавжуд стратиграфик (тарихий) қатламлар бир-бири билан узвий боғлиқлиги боис, уларни аниқ белгилаб бўлмайди, янги қатлам аввалгисини тўлдирса, эскиси янги қатламга ўз таъсирини ўтказган.

Савол ва топшириқлар:

1. *Топонимикада стратиграфик қатлам тушунчаси қандай маънони англатади?*
2. *Ўзбекистон топонимияси таркибидаги энг бақувват ва кенг тарқалган туркий қатлам ҳақида маълумот беринг.*
3. *Сўнги даврда пайдо бўлган топонимик қатламнинг аҳамиятини тушунтиринг.*

Тест топшириқлари

1. Топоним қанча қадимий бўлса

- А. Номнинг маъноси шунча мавҳум бўлади
- В. Барча жавоблар тўғри
- С. Изоҳлаш қийин, фақат мутахассислар билишади
- Д. Қимматли маълумотларни сақланаётган «сандиқ»га ўхшайди

2. Ўрта Осиё топонимияси таркибидаги ҳозиргача аниқланган энг қадимий стратиграфик қатламни белгиланг.

- А. Туркий
- В. Арабий
- С. Суғдий
- Д. Форсий

3. Ўрта Осиё топонимияси таркибида Скоблево, Обручево, Ломакино, Милютинская каби русча топонимлар қачон пайдо бўлган?

- А. XIX - асрнинг ўртасида
- В. XIX - асрнинг охирида
- С. XX - асрнинг биринчи яримида
- Д. XXI - асрнинг бошида

4. Ўзбекистон топонимияси таркибидаги Тўқай, Ём, Сайхан, Кўтал каби номлар қайси тил маҳсули?

- А. ўзбек
- В. араб
- С. мўғул
- Д. тожик

5. «Ўрта Осиё географик номенклатурасининг рус тилида расмийлаштирилган шакли, географик объектларнинг маҳаллий аҳоли томонидан қабул қилинган номлари шаклидан жуда катта фарқ қилади» деган иборани муаллифи ким?

А. Э.М.Мурзаев

В. Ҳ.Ҳасанов

С. Н.П.Архангельский

Д. С.Қораев

8-МАВЗУ: ТАБИЙ-ГЕОГРАФИК ОМИЛЛАР АСОСИДА ШАКЛЛАНГАН ТОПОНИМЛАР

8.1. Табиий-географик омиллар асосида шаклланган топонимлар

Режа:

1. Табиий-географик омиллар асосида пайдо бўлган номлар ҳақида умумий тушунча.
2. Оронимлар, иқлим ва об-ҳаво хусусиятлари билан боғлиқ географик номлар.
3. Гидронимлар, фитотопонимлар, зоотопонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари.

Мавзунинг мақсади: Табиий-географик омиллар асосида шаклланган жой номларининг пайдо бўлишидаги умумий қонуниятлар, уларнинг турлари ва номланиш хусусиятларининг мазмун-моҳияти ҳақида илмий тушунча бериш.

Таянч ибора ва атамалар: Ороним, гидроним, иқлим ва об-ҳаво хусусиятлари билан боғлиқ топонимлар, фитотопоним, зоотопоним.

Кўп асрлар давомида табиат ҳодиса ва жараёнларини кузатган маҳаллий аҳоли табиат ландшафтлари ва уларнинг компонентларини жой номларида аниқ акс этган. Табиат ҳодисаларини акс этувчи топонимлар - ер юзида кенг тарқалган. Улар орасида кўпчилик географик номларни рельеф шакллари ва элементлари (**оронимлар** - *тоғлар, чўққилар, тепалик, плато, дўнглик, водий, дара, жарлик, пастлик, пастекислик, қумликлар* ва ҳоказо), иқлим ва барча

сув объектлари (*гидронимлар* - океан, денгиз, кўл, дарё, сой, жилга, булоқ, сув омбори, канал, қудуқ ва ҳоказо), барча ўсимликлар (*фитотопонимлар* - ҳар қандай ўсимликлар тури билан боғлиқ номлар), ҳамда ҳайвонот олами (*зоотопонимлар* - ҳар қандай ҳайвонот олами турлари билан боғлиқ), барча аҳоли пунктлари (*ойконимлар* - шаҳар, посёлка, қишлоқ, овул, маҳалла ва ҳоказо) номлари ташкил этади. Бу катта беш гуруҳ салкам барча географик объектларнинг номларини қамраб олади.

Оронимик топонимлар.

Оронимлар (юнонча, орос - «тоғ»)- тоғлар, тепаликлар, сойликлар, қирлар, даралар, жарликлар ва бошқа орографик объектларнинг номлари. Бу тур номлар рельеф шакли ва элементларининг ўзига хос хусусиятларини ифода этади. Мутахассисларнинг фикрича, топонимларнинг бошқа турларига нисбатан оронимлар кам ўрганилган. Оронимик объектларнинг номлари анча турғун ва узок муддат ўз номларини сақлаб қолиши билан фарқ қилади. Вақт ўтиши билан географик объект рельефи ўзгариши мумкин, бироқ ўша рельефни ифода қилган ном сақланиб қолаверади. Чунончи, «жар», «тепа» маъносини билдирган географик номларнинг айримлари ҳозирги вақтда ўша жой рельеф хусусиятини айнан англатмаслиги мумкин. Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, барча географик объектларда бўлгани каби оронимик объектларнинг номлари орасида ҳам семантикаси тиниқ бўлмаган номлар кам эмас. Бу эса кўшимча топонимик тадқиқотларни талаб қилади.

Ўзбекистонда қадимги туркий тилларда фаол қўлланиб, ҳозирда истеъмолдан чиқиб кетган «ёзи», «ёр» каби рельеф шаклини билдирувчи сўзлардан юзага келган жой номлари ҳам топилади. Масалан, чўл, дашт, текислик маъносидаги ёзи сўзи тилнинг ҳозирги ҳолатида фаол муомалада бўлмаса ҳам, аммо топонимлар таркибида сақланиб қолган - *Оқёзи, Ёзёвон, Қизилёзи, Сарийёзи* ва ҳоказо. Марказий Фарғонада жойлашган Ёзёвон туманининг номи ёзи ва ёбон сўзларидан ташкил топган. Ёбон сўзи баъзи жойларда дала, яйлов маъносида ҳам қўлланилади. Шуниндек, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида қайд қилинган ёр сўзи қадимий туркий тилда жар маъносини ифодалаган. Фарғона водийси топонимлари таркибида кўп учрайди. *Куйганёр, Ёрбоши, Ёртаги, Ёрқишлоқ, Кесканёр* ва ҳоказо. Форс-тожик тилида «талл» - тепа, баландлик маъносини беради. *Пуштитал, Таллак, Таллисафед, Таллимаржон, Тагитал* каби жой номларига ана шу оронимик термин асос бўлган.

Тоғ буюклик, мангулик рамзи. Инсон паноҳ, егулик истаб доимо тоққа интилган. Инсониятнинг яримидан кўпи тоғ этакларида ва тоғ олди текисликларда яшайди. Тоғларнинг аталиш қонуниятларидан бири шуки, тоғли аҳоли ён-атрофдаги айрим чўққи, қоя, ёнбағир, зовларнинг номларини

яхши билганлари ҳолда тоғ сўзи ўрнига кўпроқ тош терминини ишлатади. Масалан, *Айритош*, *Қоратош*, *Оқтош* деганда чўққи, айрим қоя ёки катта тоғнинг бир бўлаги тушунилади.

Баъзан, одам ва унинг бирорта тана аъзосига ўхшашлигига кўра аталган оронимик объектларни ҳам учратиш мумкин. Қашқадарё вилоятидаги *Одамтош*, Оҳангарон водийсидаги *Келинчактош*, Молғузар тоғларидаги *Куёвтош*, *Кампиртош* каби топонимлар шулар сирасига киради. Оронимик номлар орасида рельеф шакллари билдирадиган кўпгина оронимик терминларни ҳам учратиш мумкин. Оронимик терминлар барча тилларда такрорланса ҳам, улар ҳақида илмий адабиётларда яхлит маълумотлар кам учрайди. Кўпчилик оронимик объектлари номлари таркибида - *тоғ*, *тов* каби терминлар бор, баъзан - *тош*, *довон*, *кўтал* терминлари ҳам қўшилади.

Оронимик объектларга нисбатан қўлланилган *кўҳ*, *жабал*, *шань*, *маунт*, *берг*, *монтана*, *кордильера*, *сьерра*, *монте*, *лер*, *мта* каби сўзлар ҳам тоғ маъносини билдиради. *Кордильера*, *Сьерра-Мадре*, *Ҳимолай*, *Карпат*, *Монблан*, *Килиманджаро*, *Лернаван*, *Мтискалта* ва ҳоказо. Шуниси қизиқки, туркий халқлар яшайдиган ҳудудларда бу сўз турлича талаффуз қилинади. Қрим, Кавказ, Озарбойжон, Туркменистонда -доғ (дағ), Ўзбекистон, Тожикистонда -тоғ (тов), Қозоғистонда -тау (тоу), Қирғизистонда -тоў (тоо), Сибирда -ту (туу) ва ҳоказо.

Т.Нафасов фикрича, ҳозирги қиз компонентли жой номларини ҳам оронимик объектлари номлари қаторига киритиш мумкин. *Қирққиз*, *Учқиз*, *Беиқиз*, *Етимқиз*, *Қизтепа*, *Қизбулоқ* ва ҳоказо. Бундай номлар ҳозир яратилмайди, узок ўтмишда оронимлар қисман гидронимлар сифатида пайдо бўлган. Номлар таркибидаги қиз сўзи қадимги туркий *қуз* сўзининг ўзгарган шаклидир. Маҳмуд Қошғарий тоғ сўзининг эпитети сифатида қўлланувчи бу сўзга бир неча ўринда изоҳ берган. Масалан, *қуз тоғ* - кун тушмас тоғ, тоғнинг қуёш тушмайдиган жойи. Айрим ҳудудларда *қуз* сўзи ёлғиз баландлик, кичик чўққи, тоғ ёнбағирларидаги қоясимон дўнгликларга нисбатан ҳам қўлланилган. Қиз компонентли топонимлар ареали ҳам буни тасдиқлайди.

Оронимик объектлар орасида *Оқтоғ* ва *Қоратоғ* энг кўп тарқалган номлардан бири ҳисобланади. Оронимлар таркибидаги *оқ* ва *қора* сўзлари кам ҳолатда ранг маъносини билдиради. *Оқтоғ* - қорли тоғ, баланд тоғ. *Қоратоғ* - паст тоғ, қорсиз тоғ, қоронғу тоғ. Ҳ.Ҳасанов ёзишича, Қирғизистон ва Қозоғистон ерларида аксари тоғлар Олатов (буюк, катта, қорли тоғ) деб аталади. Мутахассислар уларни бир-биридан картада фарқ қилиш учун турли сўзлар қўшганлар. Кунгай Олатови (офтобга рўпара, қуёш тушадиган), Терскай Олатови (қуёш тушмайдиган), Орқайли Олатови (Или - дарё ва

водий номи), Талас Олатови (Талас - дарё ва водий номи) ва ҳоказо. Оронимларга хос хусусиятлардан бири шуки, маҳаллий аҳоли тоғларни бошдан - оёқ яхлит битта ном билан эмас, балки ҳар ерда ҳар хил атайди. Фақат илмий китоблар орқалигина тоғларнинг умумий номини билиб олиш мумкин. Нурота тоғлари бунга яққол мисол бўлиши мумкин. Географик карталарда тоғ Нурота деб аталса ҳам, аммо турли қисмлари маҳаллий аҳоли томонидан турлича - *Балиқлитог*, *Эгарбеллитог*, *Тўнгизлитог*, *Писталитог* каби номлар билан аталган.

Баъзан, оронимик терминларни ойконимлар таркибида ҳам кўриш мумкин. Ороойконимлар таркибида *адир*, *бел*, *жар*, *камар*, *тепа*, *кўтал*, *тош*, *тоғ*, *қир*, *қум* каби индикатор терминлар мавжуд. Масалан, Жиззах вилояти Бахмал туманида *Жамонжар* деган ойконим бор. Жамон ёмон сўзининг маҳаллий шевадаги шаклидир. Ёмон - хатарли, хавфли, қўрқинчли маъносида, жар - географик термин, оқар сувларнинг юмшоқ тоғ жинсларини ювиши натижасида ҳосил бўлган чуқурлик. Қишлоқ шундай жарлик ёнида жойлашганлиги сабабли желовчи маҳаллий халқ унга Жамонжар деб ном берган. Бундай хосиятсиз номлар чўпон-чўлиқларни, соя-салқин илинжида юрган нажотсиз йўловчиларни огоҳлантириб турган: *Ёмонтов*, *Ёмонжар*, *Ёмонқум* каби объектлардан яхшилик кутиб бўлмайди. Жумладан, Ёмонқумда одам шамол пайтида қум остида қолиб кетиши мумкин, Ёмонжарнинг ён бағри ўпирилиб инсонларни босиб қолиши ҳеч гап эмас.

Оронимик терминлар орасида тош сўзи алоҳида ўрин тутади. Тош сўзи нафақат қаттиқ тоғ жинсларининг умумий номи, балки шу билан бирга «тоғ», «алоҳида қоя», «чўққи» маъносини ҳам англатади. Республиканинг тоғли ҳудудларида *Оқтош*, *Қоратош* деган географик номлар бир неча марта такрорланади. Масалан, Зоминсув бўйида Қоратош деган 4-5 қаватли уй катталигида қўнғир-қорамтир ёлғиз яхлит қоя бор, ёки шу тумандаги Тамтум қишлоғида Чўқмортош номли қоя чўққайиб туради.

С.Қораевнинг ёзишича, оронимлар таркибида уларнинг хусусиятини ифодалайдиган метафорик-мажозий номлар ҳам учрайди. Масалан, *Эгарбеллитог*, *Букритог*, *Қиземчак*, *Етимтоғ*, *Семизтепа*, *Туятош*, *Қўйтош* ва ҳоказо. Қадимдан тоғларни кишилар исми билан аташ Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистон ҳудудда расм бўлган эмас. Бироқ киши исмларидан ном олган микрооронимик объектлар кўп. Булар кўпинча тик қоялар, ҳаракатланиш қийин ва хавфли бўлган тоғу-тошлардан иборат жойлар ҳисобланади. Масалан, Зомин тумани Тамтум қишлоғининг тепасида *Саодатучган*, *Нодиручган*, *Яхшибойучган*, *Йўлдошнинг оти учган* каби қоятошлар бор. Ўзбекистонда оронимик объектларни номлашда баъзан азиз-авлиёларни қадамжойлари сифатида бобо, ота сўзлари қўшиб ҳам айтилади.

Муғулистонда эса тоғлар номига кўпинча богдо - «муқаддас», «илоҳий» сўзи кўшилиб айтилган. *Богдо-Ула, Ихэ-Богдо, Бага-Богдо* каби оронимлар шу йўл билан ҳосил бўлган. Қадимда мўғулларда тоғларга сиғиниш одати бўлган. Улар ҳатто, бегоналар олдида тоғ номини баланд овозда талаффуз қилишмаган, оила аъзолари ва чорваларига қарғиши тегади деб кўрқишган.

Шунга ўхшаш одат оташпарастликка эътиқод қилган қадимий сўғдларда ҳам бўлган. Улар тоғларда илоҳий куч бор, деб ҳисоблашган ва тоғга чиқаётган йўловчи тоғ этагидан бир неча дона тошни олиб, унинг энг баланд жойига олиб бориб қалаб қўйган. Тош қалаб қўйилган жойлар сўғд тилида суғч деб аталган ва кўпинча улар белги сифатида тоғнинг энг баланд нуқтасини ёки довондан ўтадиган йўлини кўрсатиб турган. Японияни рамзи саналган *Фудзияма* тоғи номининг пайдо бўлиши ҳам анча қизиқ. Олимлар уни турлича шарҳлаган бўлсалар ҳам, аммо топонимга асос бўлган яма сўзини япон тилида «тоғ» маъноси борлигини барча мутахассислар таъкидлашган. *Фудзияма* - «улуғ тоғ», «абдий тоғ», «оловли тоғ» каби маъноларга эга.

Тоғ жинслари, фойдали қазилмалар асосида пайдо бўлган жой номлари ҳам кўп: *Кумушкон, Олтинтопган, Газли, Зарафшон, Қумтепа, Қўрғошинкон, Тузкон* ва бошқалар. Географик номлар ёрдамида фойдали қазилма конлари ҳам аниқланган. Масалан, Туркменистондаги Гугурттоғ номи, Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган ушбу тоғда олтингугуртнинг табиий конлари борлигидан аниқ дарак беради. Ҳ.Ҳасановнинг ёзишича: «Ўрта Осиёдаги йирик конларнинг аксарияти улар топилмасдан анча илгариёқ ота-боболарга маълум бўлган. Чунончи, Олтой ва Алдан номларига асосланиб, шу ерлардан олтин қидириб топганлар. Жезқазған номи шу ерда мис борлигини айтиб берди».

Вулканлар ва бошқа эндоген геологик жараёнлар ҳам дунё топонимиясида ўз аксини топган. Масалан, *Попокатепетль* - ацтеклар тилида «тутинли тоғ», *Везувий* - Италиянинг қадимги халқларидан бирининг (осклар) тилида «тутун», «пар», *Кракатау* - Ява ороли аҳолиси тилида «овоз чиқарувчи», *Этна* - қадимий юнон тилида «оловли», Пичинча - кечуа ҳиндулари тилида қайнаб турувчи тоғ каби маъноларни ифодалайди ва ҳоказо. Рельеф шакллари ва элементлари (*тоғлар, чўққилар, тепалик, плато, дўнглик, водий, дара, жарлик, пастлик, пастекислик, қумликлар* ва ҳоказо) боғлиқ бўлган географик номлар, мазкур оронимик объектларга ўхшаб кўпинча узоқ вақт сақланиб қолади.

Иқлим ва об-ҳаво хусусиятлари билан боғлиқ топонимлар.

Иқлим ва метеорологик шароитлар билан боғлиқ топонимларни пайдо бўлиши учун, уларни аниқ бир ҳудудни ифода этиши шарт эмас. Шуниси

диққатга сазоворки, топонимияда бу гуруҳга тегишли номлар кенг тарқалган бўлса ҳам, аммо географик номлар орасида метеорологик терминлар анча кам. Бу ҳолатни табиий метеорологик жараёнларнинг давомийлиги (динамикаси) билан боғлаш мумкин. Бундай табиий ҳодиса ва жараёнларни топоним сифатида шаклланиши учун кишилар томонидан узоқ ва бардавом кузатилиши ёки уларнинг доимий ва барқарор ҳодиса эканлиги сабаб бўлиши мумкин.

Масалан, Жиззах вилояти Ғаллаорол туманида Довул номли ойконим бор. П.Ғуломов бу географик терминга қуйидагича таъриф берган: “довул - жуда қаттиқ шамол. Тезлиги секундига 20 метрдан ортиқ. Денгизда катта тўлқинларга, қуруқликда офатларга, бузилишларга сабаб бўлади. Одатда, серҳаракат циклонлар билан боғлиқ ҳолда вужудга келади. Баъзан кучли қуюн тарзида рўй беради”. Маҳаллий аҳолининг кузатуви бўйича, ҳақиқатдан ҳам қишлоқ серҳаракат циклонлар йўлида жойлашган.

Дунё картасида Шамолли ва Шамолсиз ороллари (Марказий Америкада), Курил ороллари (Россияда) - айн қабиласи тилида «тутун», «булут» дейилган, Виндхук шаҳри номининг маъноси (Намибия пойтахти) - «шамолли доvon», Нуакшот (Мавритания пойтахти) - «шамолли жой», Боро-Дала дашти (Муғулистон) - «шамолли водий» каби номлар бор. Жанубий Америкадаги Чили давлатининг номи маҳаллий араукано ҳиндулари тилида «совук», «қиш» деган маънони беради. Текисликда яшовчи араукано қабиласи қор билан қопланган баланд Анд тоғлари чўққиларини шундай аташган. Эквадор давлати гербида тасвирланган Чимборасо вулкани номи таркибидаги *расо* сўзи, маҳаллий ҳиндулар тилида «қор» маъносини ифодалайди.

Гвиана ясси тоғларининг энг баланд жойи *Неблина* (Сера-Неблина) тоғи маъноси - «туманли», *Келантан* штатининг (Малайзия) номи, малайя тилида «чақмоқ, яшин» - (ҳақиқатдан ҳам ёмғирлар фаслида кучли бўрон ва чақмоқлар кузатилади) деган маънолари бор. Гавай оролларидаги вулканларнинг бирига *Вайлелеале* (тўла сув) номи берилган, бунга эса вулкан жойлашган тоғ этакларига ёғадиган катта миқдордаги ёғингарчилик сабаб бўлган. Бу жой дунёдаги энг кўп намлик тушадиган ҳудудлардан бири ҳисобланади. Янги Зеландия аборигенлари ватанини *Аотеароа* деб аташган. Маҳаллий халқи бўлган маорлар тилида *Аотеароа* - «узунчоқ оқ булут» маъносини беради. Ҳимолайнинг жанубий ёнбағридаги машҳур серёмғир ҳудуд Черрапунжа - «жилғалар қишлоғи» деган маънони англатади.

Баланд тоғларга кўпинча, об-ҳаво ёки ёғин турлари билан боғлиқ бўлган номлар берилган. Масалан, *Ҳимолай* - дунёдаги энг баланд тоғ тизмаларидан бири. Санскритча *xīta* - «мангу қор», *alayu* - «макон», яъни мангу қорлар

макони, *Кавказ* - «қорли тоғ» ва ҳоказо. Туркий халқларда ҳам баланд тоғларни шу тарзда номлаш одати бўлган: *Музтоғ*, *Музтоғота* (Хитой), *Муздара*, *Музбел*, *Совуқдара* (Ўзбекистон) ва бошқалар. Африканинг энг баланд Килиманжаро (суахили тилида, климангаро - «муқаддас тоғ», «совуқлик худоси») тоғининг тепаси ҳамиша қор ва муз қоплаб турганлигидан маҳаллий халқ тоғни муқаддас билиб унга сиғинган.

Иқлим ва метеорологик шароитлар билан боғлиқ топонимлар қаторига *Ажал водийси* - Шимолий Америкадаги энг иссиқ жой, маҳаллий шошон ҳиндулари тилида *Томеша* - «оёқ остида ёнаётган ер», иқлимини ҳаддан ташқари иссиқлигига ишора ёки Ҳиндистондаги *Сринагар* - «қуёшли шаҳар», каби метафорик - мажозий номларни ҳам киритиш мумкин. Исландия - давлат ва орол номи. Оролни кашф қилган норманларга қишда балиқ овлашга музлар халақит берган. Оролда йил давомида қорни кўп ёғиши ҳамда, худудининг кўп қисми музлар билан қопланганлиги боис, оролга Исландия (норвег тилида, *is* - «муз», *land* - «ер»), яъни музлар ўлкаси номи берилган.

Ҳиндукуш тоғларининг номини келиб чиқиши тўғрисида, XIV асрда яшаган араб сайёҳи Ибн Батута бундай ёзган: «Ҳиндукуш деб аталадиган тоғлардан ўтдик, бу «ҳиндулар қотили демакдир». Чунки, Ҳиндистондан келтириладиган жуда кўп қуллар, қаттиқ совуқ ва қалин қор дастидан бу тоғларда ҳалок бўлганлар». Таниқли топонист олим Ҳ.Ҳасановнинг ёзишича: «Кола ярим оролида Африка разъезди бор. Номнинг тарихи шундай: № 68 разъездда геологлар титан кони топишган. Шу ердаги кекса бир темирйўлчи айни кун қизиб турган пайтда жуда ҳам иссиқ, Африка бўлиб кетди-ку деб нолиган. Разъезд кейинчалик шу ном билан аталган».

Австралия аборигенлари ҳаётида иқлим шароитлари ва ҳодисалари кўпинча муҳим аҳамият касб этганлиги туфайли бу гуруҳга тегишли номлар анча кенг тарқалган. Иқлим ва обу-ҳаво хусусиятлари билан алоқадор бўлган огоҳлантирувчи номлар ҳам мавжуд. Улар кўпинча сайёҳлар ва денгизчилар томонидан янги жойларни кашф этиш вақтида берилган. Масалан, португалиялик денгизчи Бартоломей Диаш 1488 йили узоқ саёҳатдан кейин Африка қитъасининг энг жанубий нуқтасига етиб борган. Узоқ ва хатарли йўлни босиб келган Б.Диаш, жанубий Африкада кучли тўфонларга дучор бўлади ва йўлида учраган биринчи бурунга *Cabo Tormentoso* - «Тўфонлар бурни» деб ном беради. Португалия қироли Жуан II, бой ва афсонавий Ҳиндистонга йўл очиш илинжида, кейинча бурун номини *Cabo da Boa Esperanza* - «Яхши Умид бурни» деб ўзгартирган.

Иқлим билан боғлиқ халқ географик терминлари ҳам кўп. Улар жуда қадимда пайдо бўлган. Кишилар қадимдан табиатга, ундаги иқлимий

ўзгаришларга зехн солиб, кузатиб келишган ва шу орқали деҳқончилик тақвимларини тузишган. М.Миракмалов тадқиқотларига кўра, иқлим билан боғлиқ бўлган халқ географик терминлари қаторига анғизоқ, аёз, бешқўноқ, булдуруқ, булут, бурчоқ, гармсел, гирдбод, жала, жилтир, музчопқун, шабнам, ют, туман, камалак каби кўплаб халқ табиий географик терминларни киритиш мумкин.

Масалан, қиш кунлари ҳаво илиб қорлар эришни бошлаган пайтда, совуқ оқим келиши натижасида ҳўл қор муз бўлиб қотиб қолади. Халқ орасида бундай табиат ҳодисасини *ют* ёки *шовуш* деб аташади. Яйловда боқиладиган чорва моллари учун жуда хавфли ҳисобланади. Ёмғир аралаш қор ёғиб, шамол эсиб туриш ҳодисаси - чопқун ёғин деб аталган. Иссиқ шамол - гармсел, совуқ шамол - сардсел, ёғинсиз чанг бўронли қаттиқ шамол - қорадовул дейилган ва ҳоказо.

Гидронимлар.

Табиий ёки инсон томонидан яратилган ҳар қандай сув объектлари - океанлар, денгизлар, кўллар, дарёлар, каналлар, сув омборлари, сойлар, жилғалар, қудуқлар ва ҳоказо гидронимлар (юнонча, *hidro*-«сув») дейилади. Ер юзасидаги барча географик объектлар орасида сув билан боғлиқ объектлар кўпчиликти ташкил қилади. Номсиз сув объектлари кам, аксинча битта кўл ёки дарё бир неча номга эга бўлиши ҳам мумкин. Бошқача айтганда, ҳар бир гидрообъектни бир неча номга эга эканлигини инобатга олсак, уларнинг сонига қараганда, балки «сувлар» номининг умумий сони анча кўпдир.

Маълумки, битта дарё оқими давомида турли ҳудудларда турлича аталиши мумкин. Масалан, Амударё унинг икки ирмоғи бўлган, Панж ва Вахш дарёларининг қўшилиши натижасида пайдо бўлади. Бундай кўпномлик тасодифий ҳол эмас, балки муайян қонуниятларга асосланган. Дарё йўналиши давомида турли халқларни яшаши унинг турлича номланишига сабаб бўлиши мумкин. Чунончи, Нил дарёси бошланиш қисмидаги тоғли ҳудудда *Баҳр-ал-Жабал* («тоғ дарёси»), деб номланади. Буюк дарё соҳилларида яшаган турли этник гуруҳ вакиллари дарёни ўз тилларида турлича номлашган: араблар - *ал -Баҳр*, коптлар - *Еаро*, буганда тилида *Кипра*, бари тилида *Ткуцири* ва ҳоказо. Шуниси диққатга сазоворки, бу номлар мазмуни жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган «катта сув», «буюк дарё» каби маъноларни англатади.

Мутахассислар гидронимларни энг қадимий топонимлар деб ҳисоблашади. Э.М.Мурзаевнинг ёзишича: «гидронимлар вақт эрозиясига кам дучор бўлади. Шу сабабдан, уларни қадимий шакли ва мазмунини тиклаш анча қийин». Сув объектлари инсон ҳаётида қадим замонлардан буён катта

ижтимоий, иқтисодий аҳамият касб этганлиги боис, дунё аҳолисининг кўп қисми сув объектлари бўйида, соҳилида ёки унга яқин масофада яшайди.

Маълумки, ер шарининг салкам 71 фоизини тўртта - Тинч, Атлантика, Ҳинд, Шимолий муз океанлари (океан сўзи лотинча - «дунё дарёси») эгаллаган. Океанларнинг айрим қисмлари денгиз дейилади. Қуруқликда сув тўлиб қолган чуқурликлар кўллар деб аталади. Баъзан, катта кўллар ҳам денгиз (Каспий денгизи, Орол денгизи ва Ҳоказо) деб юритилади. Оқар сувлар катта-кичиклигига қараб бир неча турга бўлинади. Ер ости ва ер усти сувларидан ҳосил бўладиган катта оқар сувлар дарёлар дейилади.

Дунёдаги энг катта дарёлар сифатида Африкада *Нил*, *Конго*, Жанубий Америкада *Амазонка*, Шимолий Америкада *Миссисипи*, Осиёда *Хуанхэ*, *Ганга*, *Обь*, *Енисей*, Европада *Дунай*, *Волга*, Ўрта Осиёда *Амударё* ва *Сирдарё* қайд этилган. Кичикроқ дарёлар *сойлар*, кичик сойлар *жилгалар* дейилади. Дарё ёки сойга қўшиладиган сувлар ирмоқлар, дарё ёки сойдан ажраб чиқадиган ариқ ёки сувлар эса тармоқлар дейилади. Кишилар томонидан бирор мақсадни кўзлаб бунёд этилган сув хавзази сув омбори, кўлда қазилган сув йўли канал ёки анҳор, кичик сунъий сув йўли ариқ, рўд деб аталади. Албатта, чўл ҳудудларда ҳар қандай сув манбаи беқиёс аҳамиятга эга. Шу сабабдан, бундай табиий қийин шароитларда яшайдиган аҳоли сув манбаига қараб уларни турли хилларга тақсимлашган. Масалан, минглаб қудуқлар мамлакати ҳисобланган Туркманистонда қудуқлар сув сифати ва хусусиятларига қараб турли гуруҳларга бўлинади: *ажигуئي* - аччиқ сувли қудуқ, *сужугуئي* - ширин сувли қудуқ, *шоргуئي* - шўр сувли қудуқ, *узунгуئي* - узунқудуқ ва Ҳоказо.

Юқорида қайд қилгандек, инсониятга қадим замонлардан буён маълум бўлган йирик сув объектларининг номи кўпинча сув, катта сув, дарё, кўл каби маъноларни ифодалайди. Бу ҳақида Ҳ.Ҳасанов қуйидагича ёзади: «Борди-ю ўнтача асосий тилни биладиган киши картадаги номларни шу тилларга таржима қилиб ўқиса, аксари шаҳар, тоғ, дарё ва кўлларнинг номлари деярли бир маънода эканини кўриб ҳафсаласи пир бўлар эди». *Река*, *сипи*, *рио*, *ривер*, *штат*, *хэ*, *йоки*, *жайхун*, *об*, *ганга*, *цзян* каби турли тилларга мансуб бўлган сўзлар замирида - дарё, сув маъноси мужассам. Масалан, Америка қитъасидаги Миссисипи маҳаллий ҳиндулар тилида «улуғ дарё» маъносини беради. Африкадаги Нигер дарёси (берберлар тилида негирен - «дарё») маҳаллий халқлар тилида, бошланишида Джолиба («катта дарё»), ўрта ва қуйи оқимида Куара, Квара («дарё»), Исса-Бари («буюк дарё»), Майо («дарё») деб аталади.

Хитойдаги Янцзи дарёси ҳам турли қисмларида бир неча номга эга. Тибетда Муруй-Ус (ус - «дарё»), хитойча Цзиньшацзян (цзян - «дарё»),

Янцзицзян (цзян- дарё). Испан тилида дарё маъносини ифодаловчи рио сўзи Америкада кўпгина сув объектлари номларига асос бўлиб хизмат қилган. Масалан, Рио-Гранде («катта дарё»), Рио-Колорадо («қизил дарё»), Рио-Соладо («шўр дарё») ва ҳоказо.

Жаҳоннинг йирик сув ҳавзалари номи таркибида кўл («катта сув») сўзи мавжуд. Масалан, Ньяса, Чад, Мичиган каби кўллар номи ҳам шу маънога эга. Финляндия кўллар мамлакати ҳисобланади. Уларнинг аксарияти номлари таркибида ярви - «кўл» сўзи мавжуд (Инарияви, Оулуярви, Кемиярви ва бошқалар). Бу хусусият туркий гидронимлар учун ҳам хос. Иссиқкўл, Қоракўл, Яшилкўл, Олакўл ва бошқалар. Бир қатор кўлларни катталиги боис, маҳаллий халқ денгиз деб атаган. Масалан, Каспий денгизи, Орол денгизи, Байкални эвенклар Ламу - «денгиз», Муғулистоннинг энг катта кўли Хубсугулни баъзан, Далай - «денгиз», деб аташади. Айрим ҳолларда йирик сув омборларини ҳам халқ денгиз дейди. Чорвоқ сув омбори - Тошкент денгизи, Қайроқум сув омбори - Тожик денгизи ва ҳоказо.

Гидрообъектлар номларини пайдо бўлишида турли хил омиллар сабаб бўлган. Улар қандай сабабларга кўра яратилганлигини аниқлаш ва номланиш принципларини белгилаш муҳим аҳамият касб этади. Сув объектларнинг қандай ва қайси типдаги номлар билан аталганлиги, яъни семантикасига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Киши исмлари асосида вужудга келган гидронимлар. Кўпинча бундай сув объектларининг (*ариқ, қудуқ, булоқ, канал* ва бошқ.) бунёд этилишига (қазилишига) раҳбарлик қилган шахслар номи билан аталган. Чунончи, *Назарбойқудуқ, Қосимбекқудуқ, Омонбулоқ, Мирзабулоқ, Тошбекариқ* ва бошқалар.

2. Ўсимлик ва ҳайвонлар номлари асосида пайдо бўлган гидрообъектлар, яъни сув объектларининг номланишида муайян бир ўсимлик ёки ҳайвон номлари асос қилиб олинган гидронимлар. Масалан, *Ўриклисой, Яккаарчасой, Тераклисой, Қўйбулоқ, Илонлисой* ва бошқалар.

3. Ер қатламининг устки тузилиши, тупроқнинг таркибига кўра номланган гидрообъектлар. Бундай гидронимлар таркибида *қум, тош, жар* каби сўзларини кўп учратиш мумкин. Масалан, *Сангзор, Даштарик, Ёйилма, Ёнбулоқ, Гумсой, Қумариқ* ва бошқалар. *Арнабулоқ* - мутахассислар арна сўзини қадимий хоразмий тилга мансуб деб ҳисоблашган. Тоғ этаклари ва адирликларда арна - сел, табиий ёғин сувлари ерни ювиб, ўйиб кетишидан ҳосил бўлган жарсимон ўйик.

4. Сувнинг ранг хусусиятига қараб номланган гидрообъектлар. Бу гидрообъектларнинг номланишида *оқ, қора, кўк, қизил* каби ранглар

маъносидаги сўзлар кўпроқ учрайди. Чунончи, *Оқбулоқ, Қорасой, Оқкўл, Қорасув, Кўкбулоқ, Қизилқудуқ* ва бошқалар.

Мутахассисларнинг фикрича, гидрообъектлар номлари таркибида қўлланган ранглар турли маънони ифодалаши мумкин. Масалан, топономист олим Н. Охуновнинг ёзишича, доимо оқиб турадиган, тоғдан, музликлардан келадиган қор сувлари билан тўйинган, ўз табиий ўзанида оқадиган, ёзда қуримайдиган, ранги оқиш тусда бўлган, ичишга яроқли сувга нисбатан оқ сўзи ишлатилган ва улар - *оқсув, оқсой* деб номланган. Тоғ этақларида, водийларда сизот сувларидан тўйинадиган, тиниқ қорамтир тусда, табиий ўзанида оқмайдиган, канал қазиб оқизилган сувларга нисбатан эса қора сўзи қўлланилиб - улар *қорасув, қорасой* номлари билан юритилган. *Кўксув, Кўкдарё* гидронимлари ҳақида шуни айтиш мумкинки, бу хил гидрообъектларнинг кўлами чуқур, сувнинг оқиш суръати сокин, ранги шишадек кўм-кўк, ғоят тиниқ ва тоза бўлади. Гидрообъектларнинг номланишида қизил, сарик, яшил каби ранглардан ҳам фойдаланилган.

5. Сувнинг ҳарорати, ҳиди ва маза-таъмига қараб номланган гидрообъектлар. Бундай гидронимларни номлашда кўпинча *совуқ, иссиқ, сассиқ, аччиқ, ширин, шўр* каби сўзлардан фойдаланилган. Масалан, *Иссиқкўл, Совуқбулоқ, Жилибулоқ* (жили-илиқ маъносида), *Музбулоқ, Шўрқудуқ, Шўрча, Шўрбулоқ, Сассиқбулоқ* ва бошқалар.

6. Миқдори, ҳажми, шакл тузилиши, пайдо бўлган вақтига қараб номланган гидрообъектлар. Бундай номлар гидронимнинг миқдорини, сон - саноғини ва ҳажмини белгилашга қаратилган. Кўпинча *икки, беш, олти, қирқ, юз, минг, гала, қўш, тўда* сўзларидан фойдаланиб гидронимлар ясалган. Чунончи, *Бешбулоқ, Дуоба* (тожикча, ду - “икки”, об - “сув”), *Бешиариқ, Олтиариқ, Узунқудуқ, Узунбулоқ, Кичиксой, Каттасой, Товоқсой, Янгиариқ, Эскиҳовуз* ва бошқалар.

7. Аҳоли пунктлари номлари билан аталадиган гидрообъектлар. Республика ҳудудида ойкогидронимлар асосан тоғли туманларда кўпроқ учрайди ва кўпинча сув объектларининг турини билдиради. Масалан, *Савруксой, Новқасой, Пишағарсой, Зоминсой, Ухумсой, Андагинсой, Учмасой* ва бошқалар.

8. Уруғ, қабила, қавм, тўп (этнонимлар) номлари билан аталган сув объектлари. Буларни кўпинча этногидронимлар дейишади. Мисол, *Наймансой, Қипчоқариқ, Жалойирсой, Бойқўнғирсой* ва бошқалар. Этнонимлар гидронимларга ўтганда ном таркибида ҳеч қандай ўзгариш рўй бермайди. Этногидронимлар қадимдан ушбу ҳудудда қайси этник гуруҳ вакиллари яшаганлигидан дарак беради.

Айрим гидрообъектларнинг номланишига сувнинг секин дамланиб оқиши *Дамариқ* (Фориш тумани), ёки тез, шариллаб *Шариллоқ*, *Шарилдоқсой* оқиши, оқимда ўз ўзанининг ўзгартириб туриши ҳам асос бўлиб хизмат қилган. Маълумки, дарё ҳар доим бир ўзандан оқмайди, муайян вақтдан кейин, ўзанини ўзгартириб туради. Мутахассисларнинг аниқлашича, Айдар-Арнасой кўллар тизимининг ҳозирги ўрни, кайнозой эрасининг тўртламчи даври охирларида Сирдарёнинг ўзани бўлган. Шу сабабдан Айдаркўлнинг иккинчи номи сифатида баъзан Қолган Сир бирикма - ном ишлатилади.

Н.Охуновнинг ёзишича, гидронимлар аҳоли турар жойларига ном бўлиб ўтганида улар ўртасида маъно ва вазифа жиҳатидан баъзи бир айирмаликлар юз беради. Бунда икки ҳолатни ҳисобга олмоқ керак. Биринчидан, гидроним ифодалаган сув объекти ҳозирда мавжуд бўлса, у ҳолда бу ном гидроним сифатида тилда кенг тарқалган бўлади, унинг ойконимик номни ифодалаши иккинчи даражали ҳисобланади. Масалан, Қайнарбулоқ, Ойдинбулоқ деганда дарҳол булоқ номи тушунилади, чунки мазкур сув объектлари бугунги кунда бор. Иккинчидан, гидроним ифодалаган сув объекти ҳозирда мавжуд бўлмаслиги, у маълум бир давр ўтиши билан йўқ бўлиб кетган бўлиши мумкин.

Бундай ҳолатларда номнинг гидронимик маъноси эмас, ойконимик маъноси яшашни давом этади. Бу номлар пайдо бўлиши жиҳатидан сув объектларининг номлари бўлса ҳам, ҳозирда сув объектлари тамоман йўқ бўлиб кетган. Қайд қилингандек, йирик сув объектларнинг номлари энг қадимги даврлардан мавжуд. Кўп ҳолларда сув ҳавзалари номлари улар атрофида пайдо бўлган аҳоли пунктлари номларига асос бўлиб хизмат қилган. Баъзан, сув объектининг номи иккиламчи бўлиши ҳам мумкин.

Фитотопонимлар.

Ўсимликлар инсониятнинг асосий озуқа манбаи бўлиши билан бирга, улар баъзан, табиий мўлжал (ориентир) сифатида дунёнинг турли минтақалари топонимиясида ўз аксини топган. Шу сабабдан ўсимликлар билан боғлиқ жой номлари Ўзбекистон топонимияси таркибида ҳам, бошқа мамлакатлар географик номлари таркибида ҳам учратиш мумкин. Фитотопонимлар (юнонча, *fitos* - «ўсимлик», ҳар қандай ўсимликнинг атоқли оти) кўпинча, ўсимликлар формацияларининг тарқалиш ареаллари, маълум ҳудуддаги ўсимликлар дунёсининг муҳим хусусиятлари, уларнинг турлари ҳақида ҳам маълумот беради.

Флористик топонимларнинг пайдо бўлишида ўсимликларни ўзига хослиги билан бирга уларнинг умумий хусусиятлари ҳам муҳим аҳамият касб этган. Ўтмишда инсон ҳаётида ҳозирга нисбатан ўсимлик дунёси кўпроқ боғлиқ бўлганлиги боис бу турдаги номлар анча қадимий ҳисобланади.

С.Қораевнинг ёзишича, Маҳмуд Кошғарий «Девону луғатит турк» асарида, бир қатор ўсимлик номларини изоҳлашдан ташқари, ўсимлик номидан келиб чиққан топонимларни ҳам келтирган: Ар-ар дарахти - қора арча. Қашқарда бу номдаги иккита қишлоқ бор деб ёзган.

«Бобурнома»да ҳам бевосита ўсимликлар олами билан алоқадор бўлган бир қатор жой номлари келтирилган: Жийдалик, Кандибодом, Олмалик, Бодомчашма, Боғичинор, Боғибинафша ва бошқалар. Ўсимликлар кундалик ҳаётда муҳим аҳамият касб этганлиги туфайли инсониятнинг моддий тарихи, ижтимоий ҳаёти ва ҳўжалик фаолиятида муҳим рол ўйнаган. Табиийки, улар кишилар учун хомашё манбаи, чорвага мўл-кўл озуқа базаси бўлиб хизмат қилган. Хусусан, кўчманчи чорвачилик шароитида, чорва моллари учун озуқа манбаи бўлган ўсимлик турлари кишилар учун мўлжал вазифасини бажарган.

Маълумки, инсон қадим замонлардан бошлаб ўсимликларни ўрганиш, ареалини аниқлаш, улардан меъёрида фойдаланишга ҳаракат қилган. Масалан, республиканинг Андижон, Тошкент, Жиззах вилоятлари топонимияси таркибида Бетага, Бетагали, Бетагалисой каби жой номлари учрайди. Бетага - майда ўт, маҳаллий халқ унинг чорва учун озуқабоб ўсимлик эканлигини билган ҳолда ушбу жойларга шундай ном берган. Бобур бетага ўсимлигига ажойиб таъриф берган. «Андижонда бу ўтни бутка дерлар, ваҳҳи тасмияси маълум эмас эди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун уни бутака дерлар эмиш». Бу ўт ҳақиқатдан ҳам тўп-тўп бўлиб ўсади. З.М.Бобур айтганидек, бетагани айниқса йилқи яхши кўради, бетагали яйловда юрган бия яхши семиради, қимизи ёғли ва ёқимли бўлади.

Умуман олганда, гидронимлар ва оронимларга нисбатан фитонимлар топонимлар таркибида кам учрайди. Бунга асосий сабаб, инсон ўз ҳаёти учун биринчи галда қандайдир сув манбаи яқинидан макон танлаган ва яшаш манзилни ҳам кўпроқ шу сув манбаи номи билан атаган, ҳамда аҳоли пунктнинг теварак - атрофдан фарқ қиладиган геоморфологик хусусиятлари географик объект номи учун муҳим кўрсаткич ҳисобланган.

Фитотопонимлар ўсимлик турларини маълум ҳудудда кўп ёки камлигидан ҳам дарак беради. Ўсимликнинг кўп эканлиги маъносини билдирувчи топонимлар таркибида “тўп”, “қатор”, “минг” каби сон ва миқдорни билдирувчи қўшимча сўзлар мавжуд. Масалан, Мингчинор, Қатортол, Қатортерак, Тўптол ва бошқалар. Таркибида “-ли”, “-зор”, “-лик” сингари қўшимчалари мавжуд номлар ҳам ушбу ўсимлик турини бошқа ҳудудларга кўра кўпроқ эканлигини билдиради. Чунончи,

Бодомзор, Жийдали, Ёнгоқли, Янтоқли, Теракзор, Шилвили, Бетагали ва ҳоказо.

Ўсимлик сонини чекланганлиги, камлигини ёки аниқ миқдорини билдирувчи жой номлари таркибида “якка”, “қўш”, “чор” каби қўшимчалар бўлиши мумкин. Яккачинор, Қўштут, Учтол, Чорчинор, Яккатут ва бошқалар. Баъзан ҳеч қандай қўшимчасиз ҳам фитонимлар топонимларга айланган. Сада, Чинор, Арча, Қайрағоч ва ҳоказо. Географик номга асос бўлган ўсимлик турини ўша ҳудудда миқдорини камлиги, аммо кўзга тез ташланадиган, характерли белги сифатида алоҳида ажралиб туради. Фитотопоним уни ифода этган ўсимлик туридан кўра узоқроқ, яшаши мумкин. Натижада ўсимлик тури йўқ бўлиб кетган тақдирда ҳам, жой номи уни бир вақтлар ушбу ҳудудда кўп тарқалганлигидан дарак бериб туради. Флористик номлар таркибида ёввойи (*ажриқ, бодом, дўлана, лола, шилви, бетага, жингил, янтоқ, қамиш* ва ҳоказо) ва маданий (*пахта, анжир, беда, арпа, олма, узум, терак, тол, тут, ниста* ва ҳоказо) ўсимликлар номлари кўпроқ учрайди.

Жиззах чўлини ўзлаштириши муносабати билан янги ташкил этилган туманлар топонимияси таркибида *Пахтазор, Узумзор, Гулзор, Олмазор* каби жой номлари кўп учрайди. Уларни фитоойконимлар таркибига киритиш мантиқан хато бўлмаса ҳам, аммо уларни кишиларни моддий ишлаб чиқариш фаолиятини акс этадиган жой номлари қаторига киритиш мақсадга мувофиқ. Янги аҳоли масканларига берилган бу каби номлар ўша даврнинг ижтимоий маҳсули бўлиб, халқнинг деҳқончилик маданияти билан боғлиқ орзу истакларини ном сифатида мўҳрлаган. Гап шундаки, тарихан ёввойи ўсимликларнинг номлари билан аталган қишлоқларгина ҳақиқий фитоойконимлар ҳисобланади. Масалан, Зомин туманида *Шилбили* деган ойконим бор. Қишлоқ номи Ўрта Осиё тоғларининг пастроқ жойларида ўсадиган бутасимон шилви (иккинчи бир тури учқат) бутаси номидан олинган. Қадимда ундан дук (йик), панжшаха каби буюмлар ясалган.

Дунё топонимиясида ҳам ўсимлик турига нисбат берилиб аталган номлар кўп. Қарағанда - *қараган (қора акация)*, Бангкок - *ёввойи олча*, Дакар - *юлгун*, Ява - *жавдар*, Лиепая - *липа*, Мадейра - *ўрмонли*, Алмати - *олмали* ва ҳоказо. Мадейра - Африканинг шимоли-ғарбидаги ороллар номи. Ороллар номининг пайдо бўлиш тарихи XV- асрга бориб тақалади. 1420 йили Португалия тахти вориси Энрике қимматбаҳо ёғоч берадиган аждаҳо (дракон) дарахти ўсадиган оролларни топиш мақсадида экспедиция ташкил этади. Нотаниш оролларга етиб келган экспедиция аъзолари, қалин ўрмонлар билан қопланган оролларни кўриб уни Мадейра (испанча, madero - «ўрмон») деб аташади.

Бразилия давлатининг номи ҳам - бразил дарахти билан боғлиқ. Дарахтдан қизил буёқ учун ишлатиладиган суюқлик олинган ва бу хомашё португал мустамликачиларининг дастлабки йилларда асосий экспорт маҳсулоти бўлган. Буёқ португал тилида *braza*, дарахти эса бразил, кейинча бутун мамлакат ҳам шу ном билан аталган (Бразилия унинг русча номи). Манила - Филиппин давлатининг пойтахти. Маҳаллий тилда манила - *нилзор*. Маълумки, *нил*, *нила* ҳинди сўз бўлиб, индиго дарахти, кўк бўёқ олинадиган дарахт демакдир. Ҳ.Ҳасановнинг ёзишича, Руминиядаги бир қишлоқнинг номи Киросайа, яъни “Олча қишлоғи”. Бу ерда чақалоқ туғилиши билан олча дарахти ўтқазиларасм бўлганки, натижада қишлоқ олчазорга айланган.

Мутахассисларнинг фикрича, географик ном ўзи ифодалаган объектга нисбатан узоқроқ яшайди. Шу сабабдан, географик объектларнинг флористик номлари ёрдамида ҳозирда юқолиб кетган, аммо қадимда муайян ҳудудда кенг тарқалган ўсимлик турлари, уларнинг тарқалиш ареалларини башорат қилиш мумкин. Ўрта Осиё халқлари қадимдан шифобахш ва доривор ўсимликларни аниқлаб улардан халқ табobatiда кенг фойдаланишган. Бу ҳолат, доривор ва зиравор (зира, кавар, сўғон, исирик ва бошқалар) ўсимликлар тарқалган ҳудудларда, улар билан боғлиқ жой номлари кўпайишига сабаб бўлган.

Худди шундай, боғдорчилик ва деҳқончилик ривожланган воҳаларда кўпроқ меваги дарахтлар ва экинларнинг номларини топонимлар шаклида учрайди. Бошқача айтганда, фитотопонимлар кўпинча, топоним - индикатор вазифасини бажаради. Фитотопонимларнинг шаклланишида флористик топотерминларни ҳам алоҳида ўрни бор. Улар топонимлар таркибида иштирок этиб, жой номларини аталишида ўсимлик олами турларини ифода этади. М.Миракмалов тадқиқотларига кўра, *жийда (Жийдали)*, *тол (Қатортол)*, *тут (Яккатут)*, *қайрағоч (Беиқайрағоч)*, *олма (Олмазор)*, *чинор (Мингчинор)*, *терақ (Қўштерақ)*, *ўрик (Ўрикли)*, *бодом (Бодомзор)* каби ўсимликлар жой номлари таркибида топотерминлар сифатида кўп учрайди.

Зоотопонимлар.

Топонимикада географик номнинг келиб чиқиши, агар ҳайвонот олами билан боғлиқ бўлса *зоотопоним (юнонча, зоо - ҳайвон)* деб аталади. Жой номлари таркибида, аслида зоотопонимлар унча кўп эмас ва уларнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳам турлича. Топонимик маълумотлар ёрдамида ҳайвонот оламининг муайян турларини тарқалиш ареалларини аниқ белгилаб олиш мумкин. Улар сон жиҳатдан фитотопонимлардан кам бўлса ҳам, аммо кўплаб мамлакатлар топонимияси таркибида учрайди. Чунончи, Ўзбекистон топонимиясида ҳайвонот олами намояндалари билан боғлиқ жой номларнинг

салмоғи 1-2 фоиздан ошмайди. Мутахассислар фикрича, республика топонимияси таркибида *бўри, лайлак, жайра, қоплон, тулки, бедана, айиқ, қулон, бургут, каптар* каби ҳайвонларнинг номлари топонимлар яшашда фаол қатнашган.

Зоотопонимлар чиндан ҳам бирон ҳайвон тури номи билан аталганини тўла ишонч билан аниқлаш қийин, чунки ҳар қандай ҳайвон номи бошқа кўчма маънода қўлланган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Фориш туманидаги *Жайрахона* қишлоғига кўчма маънода шундай ном берилганми ёки ҳақиқатдан ҳам жайралар ин қурган жой бўлганлигини аниқлаш осон эмас. Баъзан зоотопонимни пайдо бўлиши бевосита ҳайвонни ўзи билан боғлиқ бўлса, кўпинча ундан мажозий маънода ҳам фойдаланилган. Шу сабабдан, зоотопонимлар чиндан ҳам бирон ҳайвон тури номи билан аталганини тўла ишонч билан аниқлаш қийин, чунки ҳар қандай ҳайвон номи бошқа кўчма маънода қўлланган бўлиши ҳам мумкин.

Таниқли топонимист олим С.Қораев уларни қандай қилиб аниқлаш мумкинлиги ҳақида шундай ёзган: «Агар жой номи қандайдир ҳайвонни номи билан боғлиқ бўлса, унда топонимдан кейин **-ли, -лик, -хона** каби кўшимчалар, агар этноним бўлса ҳайвон номи ҳеч қандай кўшимчасиз ёки кўпликни билдирувчи **-лар** кўшимчаси билан ифодаланган бўлади». Диққатга сазовор нарса шуки, айрим ҳолатларда этнонимлар таркибида ҳам **-ли** суффикси бўлиши мумкин. Масалан, *Боймоқли, Қулонли, Қорақўйли, Илонли* каби этнонимлар шу асосда пайдо бўлган.

Зоотопонимларни фарқлашнинг қийинлигини яна бир томони шундаки, қадимда бир қанча этник гуруҳларнинг (уруғ-аймоқ) муқаддас ҳайвонлари бўлиб, кишилар ўзларини шу ҳайвонлардан тарқалган, деб ҳисоблаганлар. Бу топонимик ҳодиса «тотем» деб аталади. С.Қораевнинг ёзишича, «Илонли - ўзбек қавмларидан бири. *Илонни, жилонтамғали, жилонни* деб ҳам аталган. Тамғаси (тотем) илон шаклида бўлгани учун шундай ном олган. Ўтмишда илон мазкур этник жамоа турмуш тарзида ҳамда эътиқодида катта ўринга эга бўлган. Илончи топоними ҳам шу этноним билан боғлиқ бўлиши мумкин, чунки судралиб юрувчи ҳайвон ҳисобланган илон кўп бўлган жойлар кўпинча илонлидара, илонлиқалъа, илонсой деб аталган».

Иқлимий ўзгаришлар ва кишиларни хўжалик фаолияти таъсири оқибатида, айрим ҳайвонот турлари камайиб ёки умуман йўқ бўлиб кетган. Уларнинг тарқалиш ареалларини аниқлаш ва қайта тиклаш муҳим ҳисобланади. Бундай ҳолларда топонимика ёрдамга келиши мумкин. Масалан, Озарбойжонлик топонимистлар *Р.М.Юзбашев ва Э.Б.Нуриев* географик номлар ёрдамида жайронларни тарқалиш ареалларини аниқлаганлар. *Жайронли, Жайронкўл, Жайрон булоғи* каби жой номлари

жайронни ўтмишда республика ҳудудида анча кенг тарқалганлигидан далолат беради. Ҳозирда Озарбойжонда жайронлар фақат кўриқхоналарда сақланиб қолган.

Шимолий Америкадаги бир қатор дарё номлари илгари ушбу ҳудудда яшаган ҳайвонлар номлари билан аталган: *Deer* - буғу, *Buffalo* - бизон, *Elk* - лось, *Grizzly* - гризли айиғи, *Raccoon* - енот, *Rabbit* - қуён ва бошқалар. Шимолий Каролина штатидаги *Аллигаторлар* дарёси, тимсоҳларнинг ушбу тури яшайдиган энг шимолий чегарасида жойлашган. Норвегия денгизидagi Фарер ороллари номи норвег тилида фар - «қўй», ёй - «ороллар» маъносини беради. VIII-асрда тарки дунё қилиб ушбу ороллarga қочиб келган ирланд монахлари ўзлари билан бирга бир неча бош қўй келтиришган, қўйлар кейинчалик кўпайган. IX-асрда бу ерларга бостириб келган норманлар беҳисоб қўйларни кўриб ороллари шу ном билан аташган.

Дунё океанидаги бир қанча ороллар ҳайвонот олами намояндалари номлари билан аталган: *Азор* («қирғий»), *Галапос* («тошбақа»), *Канар* («ит»), *Кайман* (кайман - тимсоҳ тури), *Самоа* («мао қуши жойи»). Галапос оролларига илк бор қадам қўйган европаликлар, кўп сонли йирик денгиз тошбақаларини кўриб ҳайрон қолишган. Архипелагга бу ном 1574 йили фламанд картографи *А.Ортели* томонидан берилган. Галапос ороллари Ч.Дарвин саёҳати ва унинг «Турларнинг пайдо бўлиши» номли китоби нашр этилгандан кейин яна ҳам машҳур бўлган.

Канар ороллариининг номини ҳам ўзига хос пайдо бўлиш тарихи бор. Дастлаб ороллarga италянлар ва португаллар келишган. Оролларда сайёҳлардан қолган итлар кўпайиб ёввойиlashган. 1402 йили ороллари қайта кашф этган испанлар итлар овозини эшитиб унга Испас Канариас («итлар ороллари») (лотин тилида канис - «ит», испанча кан - «ит», «бўрибосар») деб ном беришган. Испан сайёҳлари диққатини ёввойиlashган йиртқич итлардан ташқари, оролларда яшайдиган кичик жуссали, чиройли, ёқимли овозли сайроқи қуш ҳам ўзига тортган. Улар ватанига қайтгач ғаройиб ороллар ҳақида гапириб беришган. Кўпчилик ишонмаган бўлса ҳам, аммо маҳаллий савдогарлардан бири Канар оролларига боришга аҳд қилган. Таниш капитани орқали ороллarga борган ишбилармон ватанига кўплаб сайроқи қушларни олиб қайтган ва ғаройиб сайроқи қушларни сотиб тез орада бойиб кетган. Европа - канарейка қуши билан шу тарзда танишган.

Босфор - Қора денгиздан Ўрта ер денгизига ўтиладиган бўғоз. Қадимда Босфор (юнонча, *bosfor* - буқа), бўғозидан сузиб ўтадиган кемаларнинг эгалари бож ҳақини қорамол билан тўлаган. Дубай - Бирлашган Араб Амирликларидаги амирлик ва шаҳарнинг номи «чигиртка» деган маънони англатади. Юкатан ярим оролининг тубжой халқи ҳисобланган майя

хиндулари ярим оролни *Улумит-Кис-эль-Этель-Зет* - яъни «хўроз ва буғулар мамлакати», деб аташган. Уганда давлатининг пойтахти Кампала шаҳри номига антилопа маъносидаги импала (луганда тилидан) сўзи асос бўлган. Байкал кўлининг ўртасидаги ороллардан тўрттаси Тушканьи деб аталади. Маҳаллий аҳоли тушкан деб, қуённи айтади. Дарҳақиқат, бу оролларда қуёнлар кўп тарқалган.

Австралиянинг жанубий қирғоғида Кенгуру номли орол бор. Номидан пайқаш мумкинки, оролда шу номли ҳайвон кўп. 1802 йили инглиз тадқиқотчиси *М.Флиндерс* оролни кашф қилганда кенгурунинг кўплигини кўриб оролга шундай ном берган. Машҳур денгизчи *Ж.Кук* маҳаллий халқ билан қилган мулоқотларининг бирида нотаниш ҳайвонни кўриб йўлбошчидан унинг номини сўрайди. Абориген гангару - «мен тушунмадим» деб жавоб беради. *Ж.Кук* халтали ва сакраб юрувчи ғаройиб ҳайвонни шундай номланса керак, деб кундалигида «кенгуру», деб ёзган. Жеймс Кук сўзларини абориген тушунмаган бўлса ҳам, кенгуру ўз номига эга бўлган.

Топонимлар ёрдамида ер юзидаги турли минтақаларнинг ҳозирги зоогеографиясини ҳам ўрганиш мумкин. Балиқликўл, Чумчуқорол, Тўнғизлитоғ, Бўрихона каби географик номлар, ушбу ҳудудда маълум бир ҳайвон турининг кўплигидан дарак беради. Айрим ҳолларда, ҳайвон номи кўчма маънода қўлланган бўлиши ҳам мумкин. Шу сабабдан ҳар бир фаунистик номни алоҳида тадқиқ ва таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Масалан, туркий оронимлар орасида Бўзайғир, Қораайғир, Оқбайтал каби ер юзаси рельефига алоқадор бўлмаган номларни ҳам учратиш мумкин.

Этимологияси равшандек кўринадиган бу номлар, аслида изоҳи анча мураккаб бўлган топонимлар сирасига киради. Қозоқ топонимисти Г.К.Конкашпаев уларни таҳлил қилиб, айғир сўзини географик номлар таркибида келганда «катта», «баланд» деган маънони англатади, деган хулосага келган. Нурота тоғларининг шимолий этагида жойлашган Балиқлитоғнинг энг баланд нуқтасини Бўзайғир деб аталаши замирида ҳам шу маъно ифодаланган бўлса ажаб эмас. Умуман олганда зоотопонимлар ҳайвонот оламининг реал табиий хусусиятларини ифода этади.

Савол ва топшириқлар:

1. *Оронимларни бошқа географик объектлар номларига қараганда анча турғунлиги, даврлар ўтиши билан ҳам ўз номини сақлаб қолишини қандай изоҳлайсиз?*

2. *Гидронимларни семантикасига кўра қандай гуруҳларга бўлиш мумкин?*

3. *Фито ва зоотопонимларни фарқлашнинг қийинлигини сабаби нима?*

Тест топшириқлари

1. Қайси географик объектларга қўйилган номлар узок давр сақланади?

- А. Фитотопонимлар
- В. Гидронимлар
- С. Зоотопонимлар
- Д. Оронимлар

2. Буюк дарё соҳилларида яшаган турли этник гуруҳ вакиллари дарёни ўз тилларида турлича номлашган: араблар - ал -Баҳр, коптлар - Еаро, буганда тилида Кипра, бари тилида Ткуцири ва ҳоказо. Гап қайси дарё ҳақида бормокда?

- А. Конго
- В. Амазонка
- С. Шат ал-Араб
- Д. Нил

3. Дарахт номи билан боғлиқ бўлган давлат номини белгиланг.

- А. Швейцария
- В. Бразилия
- С. Малайзия
- Д. Иордания

4. Ўзбекистон топонимияси таркибида ҳайвонот олами билан боғлиқ бўлган географик номлар салмоғи қанча?

- А. 5-6 фоиздан ошмайди.
- В. 3-4 фоиздан ошмайди.
- С. 1-2 фоиздан ошмайди.
- Д. 11-12 фоиздан ошмайди.

5. Ороним қандай ном ?

- А. Уруғ, қабила, халқ номи
- В. Кишиларни таҳаллуси билан боғлиқ ном
- С. Рельеф шакллари билан боғлиқ ном
- Д. Ўсимликлар билан боғлиқ ном

9-МАВЗУ: АНТРОПОТОПОНИМЛАР. ЭТНОТОПОНИМЛАР

9.1. Антропотопонимлар

Режа:

1. Антропотопонимлар ҳақида умумий маълумот.
2. Антропотопонимлар ва уларнинг пайдо бўлиши сабаблари.
3. Ўзбекистон антропотопонимларининг фарқловчи хусусиятлари.

Мавзунинг мақсади: Географик номларнинг энг сермахсул қатламларидан бири бўлган антропотопонимларни пайдо бўлиш тарихи, шаклланиш хусусиятлари, ижтимоий воқеалик билан боғликлиги ҳақида кўникмалар ҳосил қилишдан иборат.

Таянч атамалар ва иборалар: Антропоним, антропотопоним, антропотопоним ва ижтимоий воқелик, хусусий мулкчилик ва антропотопоним, географик кашфиётлар ва антропотопоним, мемориал ва оддий номлар, мафкуравий номлар.

Жой номлари ва кишилар номлари ўзаро чамбарчас боғлиқ. Шу сабабдан, бир қатор географик объектлар номларига антропонимлар (**юнонча, antropos - одам**), яъни кишиларни исми, фамилияси, лақаби, тахаллуси, нисбаси ва шахсни аташликнинг турли усуллари асос бўлиб хизмат қилган. Ҳар қандай антропонимдан ном олган географик объект *антропотопоним* дейилади. Антропотопонимларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, улар жой номларини бошқа турларига қараганда анча беқарордир. Баъзан уларни тузилиши ва семантикаси ҳам ўзгаради, кўпчилик ҳолларда географик объектни йўқолиши антропотопонимларни истеъмолдан чиқишига сабаб бўлади.

Антропонимларнинг топонимга айланиш жараёни турли омиллар таъсирида кечади. Бу аввало икки тизимнинг бир-бири билан яқин муносабати ва уларнинг ўзаро характерли хусусиятлари билан боғлиқ. Маълумки, антропонимлар ҳам худди топонимлар сингари индивидуаллашади, кишини, маълум бир шахсни этник белгиси, миллий хусусиятлари, урф-одатлари, ижтимоий-сиёсий қарашларини ўзида ифода этади. Шу сабабли ҳам улар орасидаги ўзаро муносабат жуда қадимдан бошланган. Кўплаб киши номларининг жой номига ёки аксинча жой

номларининг киши номларига айланиши худди шу омиллар билан боғлиқ хисобланади. Антропонимлар топонимга айланиб, барча географик номлар каби ўзининг энг муҳим вазифаси бўлган объектни фарқловчи, бошқалардан ажратувчи, яъни адреслик функциясини бажаради.

Таниқли топонимист олим З.Дўсимовнинг аниқлашича, антропонимларни топонимга айланишида шахс ва объект муносабати муҳим рол ўйнайди. Аввало бирор ҳудуддаги кишилар ёки шахснинг жамиятда тутган ўрни муҳим белги бўлиб хизмат қилади. Бу белгилар турлича ифодаланиши мумкин, кишиларнинг касби, машғулоти, мансаби, этник таалуқчилиги, лақаби каби қатор индивидуал турларда акс этади. Дарҳақиқат кўпгина ижтимоий терминларнинг, лақабларнинг ва баъзи этнонимларнинг топонимга айланишида антропонимлар муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Бу ҳилдаги белгиларнинг кўпчилиги ўз-ўзидан жой номига айланмайди. Улар даставвал киши номи билан бирга қўлланилади. Вақт ўтиши билан турли омиллар асосида жой номига ўтади. Масалан, Турдикулнинг чорбоғи, Қурбон оталиқнинг ери, Хўжамурод юзбошининг овули ва ҳоказо.

Маълумки, антропотопонимларнинг асосий қисмини ойконимлар ташкил этади. Киши исмларининг ойконимларга ўтиши хусусий мулкчилик, янги ерларни ўзлаштириш, янги қўрғонлар қуриш каби ижтимоий воқелик билан боғлиқ. Юқорида қайд қилингандек, кўп халқларнинг топонимлари таркибида антропонимлар қадимдан мавжуд. Ю.Аҳмадалиевнинг ёзишича, антропотопонимларнинг вужудга келиши жамиятда синфлар пайдо бўлиши, қулдорлик тузумини шаклланиши каби ижтимоий воқелик билан боғлиқ. Хусусий мулкчиликка асосланган феодализм даврига келиб ҳудуднинг асосий фарқловчи белгиси сифатида унинг кимга қарашли эканлиги нисбат қилиб олинган. Натижада катта ҳудудлар, қишлоқ ва маҳаллаларга йирик феодаллар, уруғ ва жамоа бошлиқлари, маҳаллий ҳукмдорлар номи берилган.

Антропотопоним кўпинча ном учун асос бўлган шахснинг тарихда эгаллаган мавқеини эслатиб туради. Масалан, *Искандар* (русча, Александр) дунёни забт қилиш мақсадида, босиб олган ҳудудларида Искандария (Александрия) номи билан бир неча шаҳарга асос солган. Ўрта ер денгизи соҳилидаги порт шаҳар Искандария шулардан биридир. Қолганлари аста секинлик билан ўз номини ўзгартирган. Милоддан олдин Ўрта Осиёни забт этган Искандар, ғалабаси шарафига Александрия Эсхата (Чекка Искандария) шаҳрини барпо этган. Қадимий шаҳарнинг харобалари ҳозирги Хўжанд шаҳри атрофида топилган.

Бошқа мисол, Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд, Хоразм вилоятларида Чигатой деган қишлоқлар бор. Чигатой (1242 йилда вафот этган) - Чингизхоннинг иккинчи ўғли. Чингизхон ҳаётлигидаёқ забт этган ерларини

Ўғилларига мулк қилиб тақсимлаб берганда, Мовароуннаҳр иккинчи ўғли ихтиёрига ўтган. Бинобарин, XIII асрнинг охиридан бошлаб Мовароуннаҳр Чигатой улуси деб аталган. Маълумки, кейинчалик номнинг маъно ва қўлланиш доираси кенгайган ва киши исми бўлишидан ташқари, ижтимоий-сиёсий, ҳарбий ҳамда этник аҳамият касб этган. Шу сабабдан, XV асрдан эътиборан Мовароуннаҳр ва шарқий Хуросоннинг барча туркий аҳолисини чигатойлар дейишган.

Шахсларнинг исм-фамилияларига қўйилган номлар ҳақида *Ҳ.Ҳасанов* шундай ёзган: “Агар географик карта тилга кирса эди, жами сайёҳ ва жасур йўлбосарларнинг хизматлари намоён бўлар эди. Карта кўпгина олим ва денгизчилар - ўша ерни текширган, ўша ердан сузиб ўтган ёки муҳим асар ёзганларнинг номларини мангу сақлайди”. *Федченко* музлиги, *Миклухо-Маклай* қирғоғи, *Исмоил Сомоний* чўққиси, *Мирзо Улуғбек* метро бекати, *Амир Темур* дарвозаси каби минглаб номлар шулар сирасига киради.

Буюк географик кашфиётлар даврида, янги кашф қилинган географик объектларга кўпинча, янги ер очувчи, номаълум ўлкаларга бориб, жонини гаровга қўйган тадқиқотчи олимлар, сайёҳларни номлари бериш анча кенг тарқалган. Улар қаторига *Левингстон* шаршара; *Магеллан* бўғоз; *Кук* - орол, бўғоз, тоғ; *Стенли* - шаршара; *Беринг* - бўғоз, денгиз; *Амундсен* - денгиз; *Флиндерс* - орол, тоғ, дарё ва бошқаларни киритиш мумкин. Арктика ва Антарктидада *Дежнев*, *Лантев*, *Литке*, *Черский*, *Врангель*, *Макаров*, *Белинсгаузен*, *Лазерев*, *Скотт*, *Челюскин*, *Баренц* каби тадқиқотчи ва сайёҳлар номларини учратиш мумкин. Булар асосан табиий - географик объектлар бўлиб, уларни кашфиётчилари ёки тадқиқотчилари номлари билан аташган.

Осиё ва Америка қитъалари ҳамда Тинч ва Шимолий муз океани оралиғида Беринг бўғози ва денгизи жойлашган. Денгиз ва бўғоз ушбу ҳудудларни ўрганган 1-чи ва 2-чи Камчатка экспедициялари капитани В.Беринг шарафига аталган. Ном XVIII аср охирида шимолий-шарқий Осиёни тадқиқ этган инглиз денгизчиси Ж.Кук томонидан берилган. Рус сайёҳи В.Головин ташаббуси билан денгизни ушбу ном билан аташ расмий тус олган.

Ҳозирги Австралияда *Байрон* бурни, *Йорк* бурни, *Васс* бўғози, *Мёрчисон*, *Де-Грей*, *Митчел*, *Грегори*, *Виктория* дарёлари, *Уэльс* кўли, *Огастес*, *Макдонелл* тоғлари машҳур кишилар, материкни тадқиқ этган ва ўрганган сайёҳлар номига қўйилган. Антрактида материгида ҳам турли денгизчи сайёҳлар ва бошқа шахслар номи билан аталган географик объектлар кўп: *Виктория* ери, *Уилкинс* ери, *Адели* ери, *Жексон* тоғи, *Уэдделл*, *Белинсгаузен*, *Амундсен*, *Росс* денгизлари, *Петр 1*, *Скотт* ороллари.

Дарвоқеъ, Адели ери француз сайёҳи Ж.Дюмон-Дюрвиль томонидан 1840 йилда кашф этилган ва унга хотини Адель шарафига шундай ном берган.

Карталарда тарихий шахслар, саркардалар, давлат арбоблари номлари ҳам учрайди. *Петр I, Вашингтон, Хошимин, Виктория, Мак-Кинли, Александр* ва ҳоказо каби давлат ва сиёсат арбоблари номига қўйилган топонимлар бунга яққол мисол бўлади. Ўрта Осиёнинг энг баланд чўққиси (Помирда, 7495 м.) - Сомонийлар давлатининг асосчиси *Исмоил Сомоний* номи билан аталган. *Миклухо-Маклай, Прежесвальский, Северцов, Шокальский, Анучин, Корженевский, Мушкетов, Ошанин, Федченко* каби атоқли олимларни номлари ҳам, турли географик объектлар номлари сифатида мўҳрланган.

Жаҳон фани, маданияти, маънавияти тараққиётига буюк ҳисса қўшган алломаларнинг, ватан озодлиги, мустақиллиги учун курашган, жонини фидо қилган ватанпарварларнинг номлари ҳам жой номларида мангу сақланади. Бундай номларга *Беруний, Навоий, Улугбек, Ал-Хоразмий, Ибн Сино, Ал-Фарғоний, Жалолiddин Мангуберди* каби номларни киритиш мумкин. Баъзан, давлат бошлиқлари, подшоҳлар, сайёҳ ва тадқиқотчиларнинг севиқли кишилари, ҳатто қароқчилар номлари ҳам картада абадийлашиб қолган. Масалан, Англия қироличаси *Виктория* номи билан кўл, машҳур денгиз қароқчиси *Дрейк* номи билан бўғоз аталган.

Кишиларнинг исм-шарифи, таҳаллуси билан боғлиқ номларни мемориал ва оддий номларга ажратиш мумкин. Мемориал номларга ҳақиқий буюк кишилар, яъни замон, жамият қандай бўлишидан қатъий назар ҳурмат билан тилга олинадиган, бутун инсониятга хизмат қилган шахслар номларини киритиш мумкин. Бундай номлар ҳар қандай жамиятда сақланиб қолади. Қандай номлар мемориал эканлигини вақт белгилайди.

Микротопонимлар орасида шахсларнинг исм-шарифлари, таҳаллуслари билан боғлиқ номлар жуда кўп. Уларнинг кўпчилиги замон ўзгариши билан ўзгариб кетади ёки янги номлар билан алмаштирилади. Бундай номлар мемориал номга киритилмайди. Генерал *Черняев* номи билан аталаган Черняевка, генерал *Кауфман* шарафига қўйилган Кауфманская станцияси, *Скобелев* шаҳри, шўро кўмондонларидан *Фрунзе, Куйбишев* номлари билан аталган шаҳарлар номларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Собиқ Иттифокда мафкуравий номларга катта эътибор берилган эди. Уларнинг кўпчилигини коммунистик партия дохийлари ҳамда совет тузуми жонкуярларининг номлари ташкил этган. *Ленин, Ульянов, Калинин, Киров, Свердлов, Жданов, Дзержинский* каби кўплаб номлар ана шунда пайдо бўлган. Шўролар тузумини йўқ бўлиши билан, «қизил» номлардан воз кечилди, уларга янги номлар берилди ёки тарихий номлари қайта тикланди.

Ҳозирги вақтда антропотопонимларни дунёнинг барча минтақалари топонимияси таркибида кўриш мумкин. Чунончи, Ўзбекистонда кўча, майдон, хиёбон, боғлар, гузар, маҳалла, корхоналар, муассасалар, аҳоли пунктлари, геологик, табиий ва бошқа бир қатор географик объектларга давлат, жамоат арбоблари, ватан ҳимоячилари, фан, маданият арбоблари ва бошқа алоҳида хизмат кўрсатган одамларнинг номини бериш орқали антропотопонимларни катта қатлами яратилган.

Шуни айтиш керакки, ўтмишда Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда ҳам маълум - машҳур кишиларнинг номларини шаҳар - қишлоқларга қўйиш расм бўлмаган, аксинча шоирлар, олимлар ва бошқа машҳур кишилар ўзлари туғилиб ўсган жойларнинг номларини кўпинча нисба қилиб олиб, жонажон ўлкаларини дунёга машҳур қилганлар. Масалан, *Бухорий, Хоразмий, Самарқандий, Тошкандий, Термизий* ва ҳоказо. Кейинчалик айрим географик объектларга уламолар, азиз-авлиёлар, ислом динининг йирик намояндалари номи берилган. Бундай номлашлар биринчидан, ўша масканларга зиёратчилар сонини кўпайтирган бўлса, иккинчидан, ҳудуд табиатини асраб - авайлаш учун хизмат қилган.

2011 йилда қабул қилинган «Географик объектларнинг номлари тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида географик объектларга одамларни исми-шарифини бериш тўғрисида шундай ёзилган: «Вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар овуллар, аҳоли пунктларига одамларнинг исми-шарифининг беришга, шуниндек уларни тарихий воқеалар шарафига номлашга, қоида тариқасида йўл қўйилмайди.

Кўчалар, шоҳкўчалар, маҳаллалар, майдонлар, боғларга ва аҳоли пунктларининг бошқа таркибий қисмларига айрим одамлар, жамоат арбоблари, сиёсий арбоблар исми-шарифини беришга, қоида тариқасида, йўл қўйилмайди. Ўзбекистон тарихида чуқур из қолдирган шахслар бундан мустасно». Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, фақат истисно тариқасида Ўзбекистон тарихида чуқур из қолдирган шахсларнинг номи географик объектларга берилиши мумкинлиги белгилаб қўйилган.

Агар, шундай зарурат пайдо бўлиб қолган тақдирда антропотопонимлар моделининг грамматик жиҳатдан ўзбек тилига мос, энг тўғри ва мукаммал типи антропоним ҳамда обод, қишлоқ, овул, маҳалла, қўрғон, тепа, дашт, боғ каби географик терминлардан (*Ҳайдаробод, Ғаниқишлоқ, Тўхтаовул, Собиртепа, Ўрозбоғ* ва ҳоказо) иборат бўлган шакли ҳисобланади. Ўзбекистон топонимиясининг энг устки стратиграфик қатлами антропотопонимларнинг кўплиги билан ажралиб туради.

Савол ва топшириқлар:

1. Антропоним ва топоним орасида қандай боғлиқлик мавжуд?

2. Кишиларнинг исм-шарифи, тахаллуси билан аталган, мемориал ва оддий номлар ҳақида маълумот беринг.

3. 2011 йилда қабул қилинган «Географик объектларнинг номлари тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида географик объектларга одамларнинг исми-шарифини бериш тўғрисида қандай нормалар белгиланган?

Тест топшириқлари

1. Антропотопоним қандай ном?

- А. Кишиларни тахаллуси билан боғлиқ номлар
- В. Кишиларни исм-фамилияси асосида пайдо бўлган номлар
- С. Тарихий шахслар, саркардалар, давлат арбоблари номлари
- Д. Барча жавоблар тўғри

2. “Географик объектлари номлари ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қачон қабул қилинган?

- А. 2010 й.
- В. 2011 й.
- С. 2012 й.
- Д. 2013 й.

3. Антропотопоним қаторини белгиланг.

- А. Канберра
- В. Черапунжи
- С. Исломобод
- Д. Эверест

4. Ўтмишда Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда ҳам маълум-машҳур кишиларнинг номларини шаҳар-қишлоқларга қўйиш Тўғри жавобни белгиланг.

- А. расм бўлмаган
- В. расм бўлган
- С. анъанага айланган
- Д. одат тусига кирган

5. Географик объектларга уламолар, азиз-авлиёлар, ислом динининг йирик намояндалари номларини берилиши қандай вазифаларни бажарган?

- А. Ўша масканларга зиёратчилар сонини кўпайтирган

- В. Худуд табиатини асраб - авайлаш учун хизмат қилган
С. Ватанга нисбатан фахр ва ғурур туйғусини шакллантирган
Д. Барча жавоблар тўғри

9.2. Этнотопонимлар

Режа:

1. Этноним ва топонимни ўзаро алоқадорлиги
2. Этнотопонимларнинг шаклланиши ва ҳудудий хусусиятлари
3. Ўзбекистон этнотопонимлари

Мавзунинг мақсади: Этноним ва этнотопонимни узвий боғлиқлиги, этнонимик омиллар асосида вужудга келган этнотопонимларни характерли хусусиятлари, уларни пайдо бўлиш тарихи, этнотопонимларни ўрганилиш ҳолати ҳамда Ўзбекистон этнотопонимлари ҳақида билим ва кўникмалар ҳосил қилиш.

Таянч ибора ва атамалар: Этноним, этнотопоним, этноним ва топонимни узвий боғлиқлиги, ҳудудийлик ва такрорийлик, этник белги ва мезон, этноним ва тотемистик қараш, этнонимларни тарқалиш ареаллари.

Қадимий карталарга эътибор бериб қаралса, асосий топонимик юкни қабила ва халқлар номлари, яъни этнонимлар ташкил этади:- скифлар, суғдлар, юнонлар, саклар, кельтлар ва ҳоказо. Маълумки, халқнинг энг ибтидоий этномаданий белгиси ва энг муҳим қадриятларидан бири унинг номидир. Ҳар қандай этник бирлик қадимда ҳудудий, иқтисодий, лисоний ва келиб чиқиши жиҳатидан насл-насабидан ташқари, махсус номга эга бўлиши шарт бўлган. Шу сабабдан, аҳолисининг таркиби бир хил (уруғ, қабила, элат, халқ) бўлганлиги сабабли ҳар бир этник бирлик номи улар яшаган ҳудуднинг номи вазифасини ҳам бажарган.

Кейинча, этник бирликни англатадиган ном, нафақат улар яшаган манзилни балки, шу этник бирликка тегишли бўлган мулкларни, жойларни номига ҳам айланган. Ҳар қандай этник бирликни номи *этноним* (юнонча, *ethnos* - халқ, *onim* - ном) деб аталади. Жуда кўп жой номлари этнонимлар билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган. Этнонимлардан ном олган ҳар қандай географик объект *этнотопоним* ҳисобланади.

Этнотопонимларнинг аксарият қисми ойконимлар, улар ҳар қандай минтақа аҳолисининг тарихий шаклланиши, тараққиёти, халқларнинг

қадимий муносабати, интеграцияси ва миграциясини кўрсатувчи муҳим манба ҳисобланади. Сув бўйлари, деҳқончилик ва чорвачилик учун қулай жойларда, йирик аҳоли пунктларида, турли этник гуруҳ вакиллари аралаш ёки ёнма-ён яшаган жойларда этнотопонимлар зичроқ тарқалган. Баъзан, йўқолиб кетган халқлар ва тилларни тарқалиш ҳудудларини аниқлашда этнотопонимик маълумотлар ёрдам беради.

Этнонимлар жуда қадимий сўзлар бўлганидан халқлар этногенезини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Масалан, Хоразм этнографиясини ўрганган С.П.Толстов бу ҳақда шундай маълумот ёзиб қолдирган: “Авестода ёзишича, жамият асосини уруғ ташкил қилган. Уруғлар “вис” деб аталган. У маълум бир қишлоқ аҳолисидан ташкил топган бўлиб, қишлоқнинг ўзи ҳам “вис” деб юритилган. Бу сўзнинг кейинги даврлардаги шакли “диз” дир. Бир неча уруғ бирлашиб зантуни ташкил қилган. Ниҳоят қабилалар иттифоқи ёки вилоят даху ёки даҳйу деб юритилган”.

Жой номларида акс этган этнонимларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, кўпинча қabila ёки уруғ номи, баъзан уларнинг атрофдаги аҳолидан этнографик жиҳатлари билан фарқи этнонимнинг топонимга айланишига сабаб бўлган. Номлашни ўзига хос қоидаларидан бири шуки, аксарият ҳолларда аҳоли масканларига ном ўзгалар томонидан берилган. Аҳоли масканини яратувчи билан номловчи жамоа муносабати бу жараёнда муҳим омил саналган.

В.А.Никонов ёзишича, этнотопонимлар этник гуруҳ яхлит яшайдиган ҳудудда эмас, балки унинг чекка қисмида, яъни бошқа бир этник бирлик билан чегарадош ҳудудларда пайдо бўлган. Масалан, қўнғирот ёки қанғлилар яхлит яшаган ҳудудларда *Қўнғирот*, *Қанғли* каби топонимлар учрамайди. Шу нарса муҳимки, бошқа этник бирликлар миқдорий кўпчилиқни ташкил қилган ҳудудларда эмас, озчилиқни ташкил қилган ҳудудларда этник белги номланиш учун мезон, асос, белги вазифасини ўтаган.

Этноним ва топоним орасида узвий боғлиқлик мавжудлигини С.С.Губаева ўз илмий ишларида Фарғона водийси мисолида кўрсатиб берган. Олиманинг ёзишича, «ўтмишда аҳолиси кўчманчи ёки ярим ўтrock ҳаёт кечирган ҳудудлардаги жой номларида этнонимлар сони кўп, аксинча аҳолиси қадимдан ўтrock бўлган ҳудудлардаги жой номларида этнотопонимлар кам». Бу қонуниятни, кўчманчи ёки ярим ўтrock тарзда ҳаёт кечирган аҳолини ҳудудий тарқалишида этник мансублик муҳим роль ўйнаганлиги, билан изоҳлаш мумкин.

Этнонимлар тарих тақозоси билан анча қадимий даврда муайян ҳудудда яшайдиган этник гуруҳни номи сифатида пайдо бўлган. Шу сабабдан этнонимларни энг қадимий географик номлар турига киритиш мумкин. Гап

шундаки, цивилизациянинг дастлабки босқичларидан буён аҳолининг этник таркиби ҳудудни белгилаш учун асос бўлиб хизмат қилган. Этник белги билан номлашда ижтимоий воқелик бош меъёр, мезон вазифасини ўтаган. Масалан, *Сугдиёна, Бактрия, Иберия, Каледония, Галлия, Парфия* каби номларни эслаш кифоя, чунки уларнинг барчасида этник ном мужассам.

Этнотопонимлар - тарихан фаол категория саналади. Бу тур топонимларга ҳудудийлик, такрорийлик хос ва у тарихий географик сабаблар, яъни этносни тарқалиши, этник алоқалар ҳамда ҳўжалик фаолиятини хусусиятлари билан боғлиқ бўлиши мумкин. Номнинг такрорийлиги ном асосидаги сўзнинг бошқа ижтимоий, этник, руҳий, фалсафий хусусияти борлигини кўрсатади. Номшуносликнинг асосий қонуниятларидан бири такрорийлик. Унинг тури ҳам хилма - хил. Асосий сабаби халқ тафаккуридаги умумийлик, табиат ҳодисаларини бир хил идрок қилинишидир. Инсон тафаккуридаги, маънавиятидаги бу ҳолат жой номларига кўчган.

Этнотопонимларнинг маълум ҳудудда қайта такрорланишига этник гуруҳ вакиллари ижтимоий ҳаёт тарзи ҳам таъсир кўрсатган. Бошқача айтганда, бир жойда ёки бир-бирига яқин масофаларда айнан бир этнотопонимнинг ёки умуман жой номининг такрорланиши тасодифий ҳол эмас. Масалан, Жиззах вилояти ҳудудида ярим ўтроқ ва кўчманчи тарзда ҳаёт кечирган аҳолининг ўтроқ ҳаётга ўтишида муайян тафовутлар бўлган. Шу сабабдан, Зомин туманида иккита *Қутчи*, иккита *Тигирик*, Бахмал туманида учта *Ўрай*, учта *Мўғол* номли аҳоли пунктлари пайдо бўлган. Мутахассисларнинг фикрича, ушбу этник гуруҳ вакиллари бутун уруғи билан эмас, балки нисбатан кичик бўлақларга бўлиниб ўтроқликка ўтганлиги, номнинг такрорланишига асосий сабаб бўлган.

Этнонимларни жой номлари шаклида қайта-қайта такрорланишида ижтимоий воқелик ҳам муҳим роль ўйнаган. С.Қораев маълумотларига кўра республика топонимияси таркибида *айрончи, аргин, ачамайли, баганали, бешбола, бурқут, галаботир, кенагас, тама, минг, митан, ойтамғали, уяс, қутчи* каби этнонимлар шаҳар ва қишлоқлар номлари таркибида 5 дан 10 мартагача; *болғали, болта, баҳрин, қангли, қиёт, қирқ, миришкор, мўғул* каби этнонимлар 11-20 мартагача; *бешкапа, дўрмон, жалойир, қўнгирот, мангит* каби этнонимлар 21-30 мартагача; *қипчоқ, сарой* этнонимлари 31-40 мартагача такрорланади.

Хоразм топонимиясини тадқиқ қилган З.Дўсимовни ёзишича, Хоразм этнотопонимларининг характерли хусусиятларидан бири шуки, айрим этник номлар бир неча ҳатто ўнлаб топоним сифатида учрайди. Бу факт мазкур территорияда уруғ-қабиллага бўлиниш, уруғчилик хусусияти узоқ давом

этганлигидан далолат беради. Этнотопонимлар Шимолий Хоразмда жуда сермахсулдир. Уруғ-қабила номи билан аталувчи топонимларнинг кўплаб такрорланиши бу ердаги халқларнинг кейин кўчиб келганлигини кўрсатади. Этнотопонимлар Жанубий Хоразмда шимолга нисбатан анча барқарордир. Жанубда этнотопонимлар деярли учрамайди. Масалан, Нукус этнотопоними Шимолий Хоразмда ўн икки марта, жанубда эса атиги бир марта учрайди.

Хоразм этнотопонимларининг диққатга сазовор жойи шундаки, улар республикадаги аксарият минтақалардаги каби кичик аҳоли масканларини номини эмас, балки анча катта шаҳарлар (Қўнғирот, Манғит, Қипчоқ, Нукус) номини ташкил этади. Буни Хива хонлигида уруғчилик бошқа ҳудудларга нисбатан кучлироқ бўлганлиги ва ҳар қайси уруғ ўтроқликка ўтганда ўзини яхлит туркум деб ҳис қилганлиги ҳамда майда қишлоқларга сочилиб кетмаганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Шаҳар ва қишлоқлар номини ташкил этган этнотопонимларга қараб қадимда ушбу ҳудудда қандай этник гуруҳлар истиқомат қилганлигини бемалол башорат қилиш мумкин. Чунончи, Қорақалпоғистон пойтахти Нукус - нўкис қабиласи номидан олинган, Бойсун тоғининг ғарбидаги Қарлуқ ғори ва шарқидаги Қарлуқ қишлоғи - VII асрда шу ҳудудда яшаган қарлуқ қабиласининг номи билан аталган. Савай, Боёвут, Олот, Балиқчи, Дўрмон, Қурама, Қипчоқ, Қанғли каби машҳур номлар ҳам этнонимлар асосида пайдо бўлган.

Таъкидлаш жоизки, ҳар бир этнонимнинг ўзига хос келиб чиқиши тарихи бор. Уларни билмасдан туриб Ўзбекистон топонимикаси билан шуғулланиш анча қийин, чунки уруғ, қабила номлари кўпинча муайян маънони англатади. Масалан, уруғ номларини билмаган киши *Тароқли*, *Болғали*, *Чўмичли*, *Қарғали*, *Ўроқли*, *Ойтамғали* каби этнонимларни «-ли» аффиксли топонимларга киритиши мумкин. *Қирқ*, *юз*, *минг* қабилалари номлари топонимлар таркибида келганда сонни билдирмайди.

Ўзбекистон этнотопонимлари орасида жониворлар, хусусан, уй ҳайвонлари номи билан аталган этнонимлар энг қадимийдир, чунки одамлар биринчи бўлиб ана шу ҳайвонларни хонакилаштирган. Уруғларнинг муқаддас ҳайвонлари (тотеми) бўлган. Тотемистик қараш инсониятнинг табиатга, табиат ҳодисаларига, мавжудотларга (ҳайвонлар, паррандалар, ҳашаротлар ва бошқа турли жонзотларга) муносабати мажмуи саналади. Тотемистик дунёқараш мажусийлар даврида пайдо бўлган.

Кўпгина этнонимлар уруғ - аймақ тамғаси номи билан аталган. Ҳар бир уруғнинг ўз тамғаси бўлган. Тамғалар деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли ўртасида эмас, чорвадор аҳоли учун муҳим белги вазифасини ўтаган. Чорвачилик билан шуғулланган ҳар бир этник гуруҳнинг ўз тамғаси бўлган.

Тамғалар шакли, тузилиши, тасвири, англлатган ижтимоий мазмуни ва моҳияти билан бир-биридан фарқланган. Тамға рамзий нишон, белги вазифасини ўтаган. Кўпинча чорвачилик билан шуғулланганлиги сабабли улар қўйларни, эчкиларни, отларни, туяларни бошқаларникидан фарқ қилиш учун турли шаклда тамғалаб қўйишган.

Масалан, Жиззах вилояти топонимиясини ўрганган А.Зокировнинг таъкидлашича, вилоят ҳудудидаги этнотопонимлар таркибида учрайдиган *тароқли, чўмичли, қирғили, болғали* каби уруғларнинг тамғалари шаклан ана шу уй - рўзғор анжомларига ўхшаш бўлган. Булардан ташқари, этнонимлар орасида киши исмлари, жой номларидан келиб чиққан, касб - ҳунар номи билан юритиладиган, жамиятдаги ижтимоий мавқесига қараб, уруғ - аждодларни лақаби билан аталган ва бошқа жой номларини ҳам кўриш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, дунё картасида этнотопонимлар жуда кўп. Кўпчилик мамлакатларнинг номлари халқ номидан олинган, халқ номига -ия, -истон қўшимчалари қўшилиб, мамлакат номи ҳосил қилинган. Бу ҳодиса давлатларни номлашда асосий қонуниятлардан бири саналади. Масалан, *албан* - Албания, *португал* - Португалия, *румун* - Руминия, *болгар* - Болгария, *турк* - Туркия, *афгон* - Афғонистон, *қирғиз* - Қирғизистон, *татар* - Татаристон, *тожик* - Тожикистон ва ҳоказо.

Этнонимлар негизида пайдо бўлган давлатлар номини барча қитъаларда учратиш мумкин. Хусусан, қадимий давлатлари билан машҳур бўлган Евросиёда бундай номлар кўплаб топилади. Европада - Бельгия, Болгария, Греция, Италия, Руминия, Швеция; Осиёда - Бангладеш, Лаос, Таиланд, Муғулистон, Туркия; Африкада - Ботсвана, Бурунди, Мавритания, Малави каби давлатлар номига этнонимлар асос бўлиб хизмат қилган.

Фақат давлатлар номигина эмас, балки этнонимлардан ҳосил бўлган бошқа географик объектлар номлари ҳам кўп учрайди, Масалан, *Малик* чўли (малик - уруғи номи), *Бараба* дашти (бараба - уруғи номи), *Париж* (паризи - қабила номи), *Эри*, *Гурон* кўллари (ҳинду қабилалари номи), *Аппалачи* тоғлари (аппалачи - ҳинду қабиласи), *Дакота*, *Юта*, *Айова*, *Делавер*, *Оклахома* каби штатлар номлари ҳам ҳинду қабилалари номлари билан боғлиқ.

Тобора унитириб бораётган уруғ-аймоқ номларини тўплаш, таҳлил ва тадқиқ қилиш, этнонимлар билан топонимлар муносабатини аниқлаш топонимиканинг бугунги кундаги долзарб масаларидан бири ҳисобланади. Эндиликда, халқнинг этник гуруҳларга тақсимлаш фақат тарихий қизиқишлар билан боғлиқ. Этнонимлар географик номлар таркибида узоқ муддат сақланиб қолса ҳам, аммо вақт ўтиши билан тушунарсиз бўлиб

колади. Мутахассисларнинг таъкидлашича, «одам, инсон, ўзимизнинг кишилар» каби маъноларни англатадиган этнонимлар энг қадимги этнонимлар ҳисобланади.

Топонимлар таркибида маълум ҳудудда яшовчи аҳолининг ижтимоий ҳолатини ифода этадиган номларни ҳам топиш мумкин. Бундай номлар Ўзбекистоннинг деярли барча шаҳар қишлоқларда мавжуд бўлган. Бироқ улар кейинчалик бошқа (янги) номлар билан алмаштирилган. Масалан, Ўрта Осиёнинг бир қатор қадимий шаҳарларида *Қаландархона*, *Дарвешхона*, *Қозикўча*, *Қозиён*, *Хўжалар*, *Пирхона*, *Эшонгузар* каби жой номлари бўлган, аммо уларнинг барчаси жамиятда ва ижтимоий ҳаётда рўй берган ўзгаришлар натижасида ўзгарган.

Аҳолини ижтимоий аҳволини ифодаловчи номларни бошқа мамлакатлар ҳудудида ҳам учратиш мумкин. Масалан: Беларусда *Бесхлебечи* - «нонсизлар», *Короеди* - «пўстлоқхўрлар», *Мохоеди* - «моххўрлар» каби номлар бор. Шу билан бирга, аристократик топонимлар ҳам мавжуд бўлган. Қадимда Россиянинг кўп шаҳарларидаги энг катта кўчалар *Дворянлар*, *Мешанлар* каби номлар билан аталган, улар собиқ совет даврида янги номлар билан алмаштирилган.

Этнотопонимларни пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиши узок ва мураккаб тарихий жараён бўлиб, турли-туман ижтимоий, тарихий, лингвистик факторлар билан боғлиқ. Аҳолининг этник таркиби, уларнинг қайси уруғ, қабила, халқ, миллатга мансублигини ифодаловчи географик номлар ҳар қандай ҳудудий топонимия орасида катта бир гуруҳни ташкил этади. Улар маълум ҳудудларда қадим замонлардан бошлаб ҳаёт кечирган турли этник гуруҳларнинг тарқалиш ареалларини аниқлашда муҳим манба ҳисобланади.

Савол ва топшириқлар:

1. *Этноним ва этнотопонимларнинг тарихи ва шаклланиш жараёнини қисқача таърифланг.*
2. *Этнотопонимларни ҳудудий тарқалиши ҳақида маълумот беринг.*
3. *Этноним ва топоним орасида қандай узвий боғлиқлик мавжуд?*

Тест топшириқлари

1. Тотемистик дунёқараш қачон пайдо бўлган?

- А. Собиқ шўролар даврида
- В. Ислон дини тарқалган кейин
- С. Мажусийлар даврида
- Д. Тўғри жавоб йўқ

2. Этнонимни этнотопонимга айланишига сабаб нима?

А. Аҳоли масканини яратувчи билан номловчи жамоа муносабати бу жараёнда муҳим омил саналган.

В. Ном ўзгалар, яъни атрофдаги бошқа этник гуруҳлар томонидан берилган.

С. Уларнинг атрофдаги аҳолидан этнографик жиҳатлари билан фарқи сабаб бўлган.

Д. Барча жавоблар тўғри

3. Қирқ, юз, минг каби қабила номлари топонимлар таркибида келганда қандай маъно касб этади?

А. Ҳеч қандай маъно касб этмайди

В. Сонни билдиради.

С. Рақамлар тартибини билдиради

Д. Сонни билдирмайди

4. Этнонимлардан ҳосил бўлмаган географик объектлар номлари қаторини белгиланг.

А. Дакота, Юта, Оклахома

В. Рур, Лиссабон, Берн

С. Бараба, Аппалачи, Гурон

Д. Айова, Париж, Делавер

5. Айрим этнонимлар уруғ - аймақ тамғаси номи билан аталган. Тамға қандай вазифани бажарган?

А. Чорвадор аҳоли учун муҳим белги вазифасини бажарган

В. Тамға рамзий нишон, белги вазифасини ўтаган

С. Чорвани турли шаклда тамғалаб қўйиш учун фойдаланган

Д. Барча жавоблар тўғри

10-МАВЗУ: МОДДИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ, САВДО-ТРАНСПОРТ ВА ДИНИЙ ЭЪТИҚОДЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ ТОПОНИМЛАР

10.1. Моддий ишлаб чиқариш билан боғлиқ топонимлар

Режа:

1. Моддий ишлаб чиқариш билан боғлиқ топонимлар ҳақида умумий тушунча.
2. Фойдали қазилмалар ва халқ ҳунармандчилиги билан боғлиқ топонимлар.
3. Географик ном ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши тармоқлари.

Мавзунинг мақсади: Моддий ишлаб чиқариш тармоқлари, аҳолининг иқтисодий турмуш тарзи - шуғулланувчи касб-кори, хўжалик фаолияти ҳамда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши негизида шаклланган жой номлари ҳақида тушунча бериш.

Таянч ибора ва атамалар: Тарихий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар ва ном, ишлаб чиқариш турлари билан боғлиқ бўлган топонимлар, халқ ҳунармандчилиги билан боғлиқ топонимлар, агронимлар.

Географик объектларнинг номланишида маълум ҳудудда яшовчи аҳолининг иқтисодий турмуш тарзи - шуғулланувчи касб-кори, хўжалик фаолияти муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Бу турдаги топонимларни пайдо бўлишида жамиятнинг муайян тарихий ривожланиш даврларида ижтимоий-иқтисодий шароитларни ўзгариши ҳамда ишлаб чиқариш шакллари ривожланиши муҳим аҳамият касб этган. Уларнинг асосий фазилати шундан иборатки, жой номларига қараб ишлаб чиқариш шакллари, фойдали қазилмалар конлари, касб-ҳунар турлари, деҳқончилик маданияти ва бошқа хил маълумотларни билиб олиш мумкин, буларнинг ҳаммаси халқ хўжалиги тарихи учун жуда муҳим ҳисобланади. Географик номларда халқ турмушининг турли ижтимоий - иқтисодий жабҳалари, яъни аҳолининг хўжалик фаолияти, жамиятдаги кўп асрлар давомида содир бўлган тарихий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар ҳам ўз аксини топган.

Фойдали қазилмалар билан боғлиқ топонимлар.

Мутахассисларнинг аниқлашича, ишлаб чиқариш турлари билан боғлиқ бўлган топонимлар кўпинча фойдали қазилмалар мавжуд бўлган ҳудудларда жойлашган аҳоли пунктлари номлари таркибида кўпроқ учрайди. Масалан,

туз конлари топилган ҳудудларда Галле (Германия, кельт тилида *hala* «туз»), Зальцбург (Австрия, немис тилида «туз шахри»), Шахритуз (Тожикистон, «туз шахри»), Тузкон (Ўзбекистон), Россиядаги Усолъе, Соликамск, Сольцы, Солигалич каби ойконимлар шулар жумласидандир. Ҳозирда қазиб олинаётган ер ости бойликлари ҳам жой номларида ўз аксини топган: *Углегорск, Углезаводск, Углекаменск, Углеуральск, Антрацит* каби номлар, кўмир; *Нефтеюганск, Нефтекамск, Небит-Даг* (туркман тилида, «нефт тоғи») - нефт; *Жезқазган* (қозоқ тилида, «мис қазиб олинган жой»), *Медногорск, Шаба* (Конго, суахили тилида «мис») - мис; *Газли* - газ қазиб олиш билан боғлиқ ва ҳоказо. *Апатиты, Магнитогорск, Марганец, Медный, Медногорск, Нефтегорск, Никель, Оловянная, Сланцы, Соликамск, Торфяной, Шахты, Шахтинск* каби номлар ҳам қазилма бойликлар номлари асосида пайдо бўлган.

Узоқ Шарқдаги (Россия) Селемджа дарёси номи эвенк тилида «темир» деган маънони беради. Дарё хавзасида темир рудасининг йирик кони топилган. Африканинг шимолий-шарқий қисмида Нубия чўли жойлашган. Тарихи анча қадимги даврларга бориб тақаладиган чўл номининг асосини нуба - «олтин» сўзи ташкил этади. Шу жойдаги йирик олтин конлардан қадимги миср фиръавнлари саройига олтин қазиб олинганлиги маълум. Ратнапура -«қимматбаҳо тошлар шахри» (Шри-Ланка) шахрининг номи ушбу ҳудуддан қазиб олинган қимматбаҳо тошлар билан боғлиқ. Шаҳар атрофидан топаз ва сапфир каби қимматбаҳо тошлар қазиб олинади. Шри-Ланка ороли қадимда Ратнадвипа - «қимматбаҳо тошлар ороли» деб аталган.

Қирғизистондаги *Тошкўмир* шахри, Туркменистондаги *Небитдоғ, Гугуртдоғ*, Уралдаги *Магнитная* тоғи, *Магнитогорск, Соликамск*, Кола яриморотидаги *Апатит* шахри номи фойдали қазилмалар билан боғлиқ. Жанубий Америкадаги *Анд* тоғлари (мис тоғлари), *Аргентина* (Аргентус - кумуш), Туркиядаги *Мармара* денгизи номига ҳам фойдали қазилмалар конлари борлиги асос бўлиб хизмат қилган. Дунёда энг узун ҳисобланган Анд тоғларининг номи мис конлари билан боғлиқ. Маълумки, милoddан аввал ҳам ушбу ҳудуддан мис қазиб олинган. Анд сўзи ҳам кечуа хиндулари тилида *anta* - “мис” деган маънони ифодалайди. Олтой тоғидаги *Терлиқоя* деган жойда тоғнинг ёнбағридан ялпирок суюқлик томчилаб турган, геологлар текшириб кўрганда суюқликни симоб эканлиги аниқланган.

Ўзбекистондаги *Консой, Контепа, Олтинбел, Олтинтоғ, Кумушкон, Мискон, Кўҳисим, Тузкон, Сурматош, Кўрғошинкон* каби географик объектларнинг номлари бу жойлардан илгари ер ости бойликлари қазиб олинганидан далолат беради. Масалан, Паркент туманида жойлашган *Кумушкондан* қадимда ҳам, яқин - яқинларда ҳам кўрғошин қазиб олинган. Нима учун Кумушкон кўрғошинкон деб аталган эмас? Бунинг сири яқиндагина аниқланди. Маълум

бўлишича, Кумушконнинг кўрғошин рудалари бошқа кон рудаларидан ўзининг кумушга бойлиги билан ажралиб тураркан.

Кўҳисим ўрта асрларда Илоқдаги машҳур конлардан бўлган. Мутахассислар Қурама тоғларининг шимолида жойлашган ҳозирги *Лашкарарак* полиметалл рудалари конини, қадимги Кўҳисим (тожикча, «кумуш тоғ») нинг ўзгинаси эканлигини аниқладилар. Бу кондан қадимги даврларда кўплаб кумуш қазиб олинганлиги маълум.

Халқ ҳунармандчилиги билан боғлиқ топонимлар.

Маълумки, Ўрта Осиё халқлари қадимдан турли касб-ҳунарлар билан шуғулланиб келганлар. Шаҳар халқининг асосий машғулоти, яшаш манбаидан бири ҳунармандчилик ҳисобланган. Т.Нафасовнинг ёзишича, ўтмишда шаҳар мақомига эришиш учун, шаҳарда камида 32 та касб-ҳунар тури бўлиши талаб қилинган. Касб-ҳунар номи икки хил вазифа бажарган: касб ва касиблик номи ҳамда яшаган гузари, маҳалласи, қишлоғи номи. Ўтмишдаги касб-ҳунарларнинг аксари йўқ бўлиб кетган бўлса ҳам, аммо улар географик номлар таркибида ҳозиргача, тарих далили, маданият ёдгорлиги сифатида муҳрланиб қолган.

Шаҳар ва шаҳарчалардаги маҳалла, кўча, гузар, хиёбон, бозор каби географик объектларни ҳунар-касб номлари билан аташ Шарқнинг қадимий қадриятларидан бири ҳисобланган. Масалан, Душанбе шаҳрининг бир қисми *Шишахона* деб аталади. Археологлар бу ерда карвонсарой қолдиқлари, қадимги лаган-пиёла синиқларини топишган, демак бу ерда қадимда кулолчилик- чиннисозлик яхши ривожланган. Кўпчилик шаҳарларда шу каби ҳунар-касбдан олинган номларни учратиш мумкин. Бу кўҳна қадрият замонавий қадриятга айланса, халқ маданияти ва маърифати маданий ёдгорлик мақомига эришган бўлар эди.

Жумладан, Ўзбекистоннинг турли минтақаларидаги *Пичоқчи, Ўқчи, Сандиқчи, Темирчи, Маҳсидўз, Парчабоф, Мисгарон, Наққошон, Тақачи, Дегрез, Заргарлик, Қассоблик, Совунгарлик* деб, аталган жой номлари маҳаллий халқнинг касб-ҳунарларидан дарак беради. Масалан, *Оҳангарон* шаҳрини номи темирчилар деган маънони беради ва топоним аҳолининг ўтмишдаги касб-корига ишорадир. Худди шу каби Самарқанд шаҳридаги *Сўзангарон* маҳалласи аҳлининг асосий машғулоти игна, жувалдиз, бигиз каби маҳсулотлар тайёрлаш бўлган.

Эгарчи деб номланган маҳалла аҳолисининг ота-боболари от-улов устига уриладиган ва миниб юриш учун мосланган абзал - эгар тайёрлаш иши билан машғул бўлганлар. Эгарлар катта-кичиклиги, нақш безаклари, хомашё танланиши билан бир-биридан фарқ қилган. Эгар асосан қайрағоч, ёнғоқ, тут, ўрик, чинор каби ёғочи қаттиқ дарахтлардан ясалган. Эгарларни

харидоргир бўлиши учун унга турли нақшлар ҳам чизилган. Эгарчилик хунари авлоддан-авлодга ўтган.

Ҳозир Ўзбекистонда уч юздан ортиқ касб-кор тури мавжуд. Янги пайдо бўлаётган касб-хунар турлари ҳам кўп ва улар ҳам жой номларини бойитиши табиий. Касб-хунар билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган географик номлар ўрта ва айниқса кичик (микро) топонимлар орасида кўп учрайди. Республика жой номларига назар ташлаб, бошқа касб-хунарлар қаторида кулолчилик ҳам анча ривожланганлигини аниқлаш мумкин. *Кулолон, Кулолчи, Кулоллик, Тандирчи, Косагарон, Тавоқчи* каби қишлоқ ва маҳалла номлари бунга яққол мисолдир. Жой номлари таркибида тўқувчилик касбига алоқадор қатор географик номлар учрайди ва улар тўқувчилик касби тарихи анча қадимги даврларга бориб тақалишидан далолат беради. *Бахмалбоф, Гиламбоф, Буйрабоф, Парчабоф* каби аҳоли пунктлари номларида маҳаллий халқни тўқувчилик касбининг «из»лари сақланиб қолган.

Тикувчилик касби ҳам халқимиз орасида кенг тарқалган соҳалардан бири бўлган. Унинг *йўрмадўз, маҳсидўз, этикдўз, тоқидўз, каштадўз* каби айрим тармоқларининг номлари жой номларига ўтган. Масалан, Марғилон шаҳар маҳаллаларидан бирининг номи *Йўрмадўз*. *Йўрма* каштачиликда кенг қўлланиладиган чок турларидан бири, маҳалла аҳли ўтмишда шу иш билан шуғулланган. Бухоро шаҳрида *Маҳсидўзон*, Чуст шаҳрида *Дўзанда*, Самарқанд шаҳридаги *Зардўзон* каби маҳалла номлари ҳам кишиларни касб-корига нисбат бериб аталган. Тери ошлаб ундан чарм тайёрлаш билан шуғулланувчи касб эгалари *кўнчи* номини олган. Самарқанд, Бухоро, Тошкент каби шаҳарларда, Фарғона водийсида, Хоразмда кўнчилик дўконлари кўп бўлган. Уларда кўй, эчки, қорамол, туя териларидан турли навлардаги кўн тайёрланган. Тошкент шаҳридаги *Кўнчилар*, Марғилон шаҳридаги *Кўнчилик*, Чуст шаҳридаги *Чармгарон*, Самарқанд шаҳридаги *Чармгар* маҳаллаларига шу касб номи асос бўлган.

Бундан ташқари республика топонимияси таркибида *Кўмирчи, Носгар, Сангтарош, Буйрачи, Оҳакчи, Ўроқчи, Сомсапаз, Эгарчи, Тошкесар, Карнайчи* ва яна юзлаб топонимларда маҳаллий халқнинг ўтмишда шуғулланиб келган турли касб-хунарлари ўз аксини топган. Халқнинг кундалик эҳтиёжи учун зарур бўлган, турли хил маҳсулотларни ишлаб чиқарадиган қурилмалар асосида ҳам жой номлари пайдо бўлган. Мазкур қурилмалар номлари кейинчалик аҳоли пункти номларига ўтган, бунга *Обжувоз, Тегирмонбоши, Сариосиё, Галаосиё, Қўштегирмон, Тагиосиё, Тегирмоновул, Қўшжувоз* каби топонимлар мисол бўлади.

Географик номлар тарихий география учун ҳам қимматли илмий манба ҳисобланади. Масалан, *Аравакашлар, Аравачилар, Асалчи, Астарбоф,*

Атторон, Аёқчи, (идиш-товоқ устаси) Аёқчиовул, Байдоқчи, («байроқчи») *Бақирчи, («мисгар») Балиқчи, Балиқчилар, Балиқчимаҳалла, Бахмалбоф, Бахшилар, Бахшиён, Бахшитена, Бофандалар, («тўкувчилар») Бўламиқчи («атала - бўламиқ сотувчилар»), Бинокор, Бичоқчи, («пичоқ устаси» - бир қанча туркий тилларда пичоқни бичоқ дейишади. Аслида ҳам шундай, яъни бичоқ сўзи бичмоқ феълидан келиб чиққан), Бўзачи, Бўзчи, Бўйрабоф, Бўйрабофчи, Бўйрачи, Бўёқчи, Вахимкор (вақфкор, вақф ерларда ишлайдиган деҳқон), Гиламбоф, Гўспанджаллоб (қўй олиб сотувчи савдогар), Даббоқи (кунчи), Дасторбоф (салла тўкувчи), Доригар (дори-дармонлар тайёрловчи мутахассис), Деворзан (пахсачи), Дегрез, Дугдўз, Дукчи, Дукчилар, Дукчилик, Жевачи (совутчи), Ёмчи (ямшик), Заргар, Заргарлар, Заргарон, Камонгарон (ўқ - ёй усталари) Кончилар, Киракашхона, Карвонбоши, Карвонгузар, Карнайчи, Косагар (коса устаси) Косагарон, Кетмончи, Кигизчилик, Кулол, Кулоҳ, Кулолон, Кулолтена, Кундакор (кунда устаси), Кўнчи, Мокусозон, (моки устаси), Мерган, Мерганлар, Мерганча, Милтиқчи, Мироб, Мироблар, Михчагар (мих ясовчи уста) Михчагарон, Мўзадўзон (этикдўзлар), Мурдашуй, Навкар, Нагорачи, Наққош, Налбандон (тақачилар) Намадгарон (кийгиз усталари) Нонвоён (нонвойлар), Носфуруш, Олачабоф (олача тўкувчи), Подачи, Полизчи, Пахтакаш, Пахтачи, Пиллакор, Пиллакаш, Пичоқчи, Пулатчи, Пустиндўз, Собунгарон, Совунгар, Сақачи (каналнинг бош иншооти устаси), Саллоқ (мол сўйиб терисини шилиб оладиган қассоб), Сартарош, Сомсапаз, Тандирчи, Танобчи, Тақачи, Тоқадўз (дўппи тикувчи), Темирчи, Тиргарон (ўқ-ёй усталари), Ҳарротлар (тароқчилар), Чармгар (кўнчи), Читгарон (читга гул босувчилар), Эгарчи, Ўқчи, Ўроқчи, Қамчинбоф, Қамишчи, Қассоблар, Қассобон, Қиймадўз (кийкимлардан куроқ буюмлар тикувчи), Қутисозон (сандиқчилар) каби географик номлар маълум ҳудудда яшовчи халқнинг хўжалик фаолияти ҳамда уларнинг ҳудудий меҳнат тақсимоотида тутган ўрнини аниқлашда катта ёрдам беради.*

Ҳунар-қасб билан боғлиқ географик номлар ҳар қандай минтақа топонимиясининг муҳим ва ажралмас қисми саналади. Ҳозирда айрим қасб-ҳунар турлари йўқолган ёки уларни ифодаловчи сўзлар жонли муомаладан чиқиб кетган бўлиши мумкин. Шу сабабдан, тушунарсиз бўлиб қолган бундай географик номлар тарихийлик нуқтаи-назардан алоҳида тадқиқ қилиниши лозим.

Агроонимлар.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши энг қадимий тармоқлардан бири ҳисобланади. Шу сабабдан, географик номлар таркибида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ жой номлари кўп учрайди. Буни Ўзбекистон

топонимияси мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Денгиз, дарё, кўл, булоқ ва бошқа ер ости ва ер усти сув манбаларига туташ ва ёндош ҳудудлар азал - азалдан аҳолининг деҳқончилик қиладиган сарҳадлари бўлганлиги аниқ. Сунъий суғоришга мўлжалланган деҳқончилик учун, дарёлардан канал ва ариқлар чиқариб ҳамда даврий сувлардан оқилона фойдаланиш мақсадида банд ва тўғонлар қуриб қадимда деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган аҳолининг қишлоқ хўжаликка оид касб-кори жой номларида ўз аксини топган. Қишлоқ, маҳалла номларида қадимий деҳқончилик маданиятини исботловчи махсус сўз - атамалар мавжуд. Бу қаторга банд, дарғат, варғ каби сув тақсимловчи гидротехник иншоотларни белгиловчи терминларни киритиш мумкин.

Сой ва дарёларда қуриладиган тўғон, тоғ дараларига қурилган қадимий гидротехник иншоот банд дейилган. Масалан, Жиззах вилояти Фориш туманида Хонбанди номли гидротехник иншоот мавжуд. Нурота тоғларидан оқиб чиқадиган Осмонсой ва Илончисойнинг сувларини тўплаб ёзда қишлоқ хўжалик экинларини суғориш мақсадида Х -асрда сув омбори қурилган, унинг тўғони гранит тошлар ва сувга чидамли махсус қотишмалардан ишланган. Сув сиғими 1,6 млн. метр кубга тенг бўлган. Хонбанди сув омбори туфайли Қизилқумнинг Мирзачўл билан туташган чегарасида 1500 га. ер майдони ўзлаштирилган. Сув омбор яқинида мустаҳкам работ қад кўтарган. Археологик қидирувлар бу кичик воҳа Х асрда обод этилиб, XVII асрнинг охириларигача ҳаёт давом этганини аниқлаган. Мутахассисларнинг фикрича, мазкур тўғон иншооти Ўрта Осиё - кўҳна Турон халқлари бунёд этган суғориш иншоотлари орасида энг қадимгиси ҳисобланади.

Бундай топонимларнинг пайдо бўлиши кўпинча ҳудуднинг табиий шароити билан ҳам боғлиқ, деҳқончиликнинг қайси турини ривожлантириш учун яхши имконият бўлса у жой номига асос бўлган, яъни пахта етиштириш учун қулай шароит бўлган жойларда *Пахтакор*, *Пахтачи*, *Пахтажор*, ғалла яхши ҳосил берадиган ҳудудларда *Ғаллакор*, *Бугдойчи*, *Ғаллаорол*, *Лалмикор*, *Шоликор* каби географик номлар шу йўсинда пайдо бўлган. Масалан, туман ва шаҳар номи бўлган *Пахтакор* сўзи - пахта - ғўза ўсимлигининг чигитда ҳосил бўладиган толалардан ташкил топган оппоқ юмшоқ маҳсули, момиқ, «кор» - бирор мақсадда қилинадиган фаолият, ҳаракат, иш. Ғўза экиш, пахта етиштириш билан шуғулланувчи деҳқон –пахтакор дейилади. Ўзбекистон миқёсида пахта асосий қишлоқ хўжалиги экини ҳисобланади, шу сабабдан пахта сўзи асосида шаклланган жой номлари республика топонимияси таркибида тез-тез учраб туради. *Пахтакор*, *Пахтачи*, *Пахтажор*, *Пахтали*, *Олтинқўл*, *Оқолтин*, *Пахтаобод* каби аҳоли пунктлари номлари бевосита

пахтачилик касбида эришган ютуқларнинг натижаси сифатида тарих саҳифаларидан жой олган номлар сирасига киради.

Бошоқли экинлар ҳам қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, лалми ерларда ғалла экувчи ва ҳосил етиштирувчи деҳқонлар шаънига XX-асрнинг ўттизинчи йилларидан кейин *Ғаллакор, Ғаллаорол, Бугдойчи, Ғаллачи* каби географик номлар республика ҳудудида анча кўпайди. Масалан, Ғаллаорол сўзининг географик ном сифатида пайдо бўлиши тарихи унча узоқ эмас. 1930 йилнинг кузида ўша даврдаги республика раҳбарларидан бири (Й.Охунбобоев) *Янгиқўрғон* (Ғаллаорол туманинг аввалги номи) туманида бўлиб, туманнинг лалмикор ерларини ҳақиқий ғалла оролига айлантириш мақсадида, ғалла етиштиришга бағишланган йиғилишда қатнашиб нутқ сўзлаган. «Мен, туманингизнинг лалми ерлари билан танишдим, бу ерлар ризқ - рўзимиз ҳисобланган ғаллага кон бўладиган жой экан. Шундай экан, туманингиз номи ҳам *Ғаллаорол* бўлсин» деган фикрини баён қилган. Шу воқеадан сўнг кўп ўтмасдан 1931 йили туман номи Ғаллаорол деб ўзгартирилган.

Ер ости сувларнинг табиий ҳолда ер юзасига чиқиши ҳам деҳқончилик ва чорвачиликни ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Булоқ, қудуқ сўзли топонимларнинг пайдо бўлишида чорвадорларнинг ҳам ҳиссаси катта. Бошқача айтганда, географик номларнинг туридан дарак берувчи индикатор сўзларга қараб минтақада ихтисослашган қишлоқ хўжалик тармоқларини пайқаш қийин эмас. Чунончи, чўл ҳудудларида оқар сувларнинг йўқлиги, аммо яйловлар ва ер ости сувларининг мавжудлиги чорвачиликни ривожлантириш имконини берган.

Чорва моллари учун асосий озуқа манбаи бўлган ўсимлик турлари ҳамда чўлларда асосий гидронимик объект бўлган қудуқлар ном танлашда дарак берувчи вазифасини бажарган. Масалан, *Янтоқли, Жусанди, Бетағали* каби топонимлар ушбу ҳудудларда чорва моллари учун озуқабоп ўсимликларни қайси бир турини кўплигидан дарак берса, улар орқали чорвачиликни қайси турини ривожлантиришга қулай имкониятлар мавжудлигини аниқлаш мумкин. Қишлоқ хўжалик маданияти билан боғлиқ бўлган географик номлар таркибида *дала, майдон, бог, дашт, қўриқ, бўз, марза, ариқ, қудуқ* каби сўзлар топонимик терминлар сифатида фаол қатнашган. Чунончи, Боғзор, Боғбон, Боғистон, Боғобод, Боғот каби топонимлар халқнинг боғдорчилик маданияти билан боғлиқ тарзда юзага келган.

Агронимларнинг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг ўзгарувчан характерга эгалигидир. Бинобарин, агронимлар бошқа топонимларга нисбатан осон ўзгаради ёки ўзгартирилиши мумкин. Уларга ҳудудийлик хусусияти хос, чунки бундай номлар чегараланган кишилар нутқида

қўлланилади. Агронимларнинг «яшаш» даври нисбатан қисқа бўлганлиги сабабли маъно-мазмунини аниқлаш қийин эмас. Жой номлари аниқ бир тарихий шароитда пайдо бўлганлиги сабабли табиат ва жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар уларга таъсир қилмасдан қолмайди. Шу боис, жамият ҳаётида асрлар давомида рўй берган тарихий, ижтимоий ва сиёсий ҳодиса-воқеалар ҳам номларда ўз аксини топган.

Савол ва топшириқлар:

1. *Моддий ишлаб чиқариши тармоқлари билан боғлиқ бўлган топонимлар қандай фазилатларга эга?*
2. *Халқ ҳунармандчилиги билан боғлиқ топонимлар ҳақида маълумот беринг.*
3. *Агронимлар бошқа моддий ишлаб чиқариши тармоқлари билан боғлиқ бўлган топонимлардан қандай фарқ қилади?*

Тест топшириқлари

1. Фойдали қазилмалар билан боғлиқ топонимлар қаторини белгиланг.

- А. Заргарлик, Оҳангарон, Сўзангарон
- В. Кўмирчи, Оҳакчи, Тошкесар
- С. Пичоқчи, Ўқчи, Сандиқчи
- Д. Кумушкон, Кўҳисим, Тузкон

2. Таниқли топонимист олим Т.Нафасовнинг ёзишича, ўтмишда шаҳар мақомига эришиш учун, шаҳарда камида та касб-ҳунар тури бўлиши талаб қилинган.

- А. 12 та
- В. 22 та
- С. 32 та
- Д. 42 та

3. Африканинг шимолий-шарқий қисмида жойлашган Нубия чўли номининг асосини ташкил этадиган нуба сўзи қандай маънога эга?

- А. Туз
- В. Сув
- С. Олтин
- Д. Кумуш

4. Тўқувчилик касбига алоқадор бўлган жой номини белгиланг.

- А. Парчабоф
- В. Йўрмадўз

С. Чармгар
Д. Маҳсидўз

5. Агронимларнинг муҳим хусусиятларидан бири бу

- А. Ўзгарувчан характерга эгаллиги
- В. Нисбатан осон ўзгариши ёки ўзгартирилиши
- С. Чегараланган кишилар нутқида қўлланилиши
- Д. Барча жавоблар тўғри

10.2. Савдо-транспорт ва диний эътиқодлар билан боғлиқ топонимлар

Режа:

1. Савдо-транспорт ва диний эътиқодлар билан боғлиқ топонимлар ҳақида умумий маълумот.
2. Савдо ва транспорт объектлари асосида пайдо бўлган номларнинг мақсад ва вазифалари ҳақида.
3. Афсонавий ва диний эътиқодлар негизида шаклланган топонимларнинг мазмун-моҳияти.

Мавзунинг мақсади: Савдо-транспорт, афсонавий ва диний эътиқодлар билан боғлиқ топонимлар турлари, уларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиши ҳақида билим ва кўникмаларни ҳосил қилиш.

Таянч ибора ва атамалар: Савдо-сотик ва ном, транспорт ва топоним, афсонавий номлар, диний номларнинг ҳудудий тарқалиши, халқнинг маънавий дунёси ва ном.

Савдо ва транспорт билан боғлиқ топонимлар.

Ҳар бир географик номнинг ўзига хос «юк»и бор, зеро унда аниқ маънога эга бўлган турлича тарихий, лисоний, географик маълумотлар мужассам, шу сабабдан топонимга тарихийлик нуктаи назардан тўғри ёндошиб, унинг ҳамма таркибий қисмлари тўғри таҳлил қилинсагина изоҳ ишонарли бўлади. Қадимги юнон файласуфи Платоннинг таъбири билан айтганда, ким номнинг ҳақиқий маъносини тўғри англаса, у жойни ҳам яхши билади.

Савдо-сотик ва транспорт билан боғлиқ географик номлар турли даврларда пайдо бўлган, жамият ҳаётида, кишилар турмуш тарзида содир бўлган ўзгаришлар натижасида уларнинг сони ҳам кўпайган. Халқнинг иқтисодий турмушида савдо-сотик катта аҳамиятга эга бўлган. Савдо ҳудуднинг ривожланишига, аҳоли турмуш даражасининг фаровонлигига ҳам таъсир ўтказган. Хусусан, бозор Шарқда қадимдан нафақат савдо-сотик жойи, балки кишилар учун савдо муносабатлари ўрнатиш, дам олиш ва

янгиликлардан хабардор бўлиш маскани ҳам ҳисобланган. Шу сабадан, бир қатор географик номлар таркибида бозор белгиловчи сўз сифатида муҳим аҳамият касб этган.

Бозорлар олди - сотди, савдо - сотиқ қилинадиган жой бўлиши билан бирга шу ҳудуд иқтисодиётининг кўзгуси ҳамдир. Дастлаб, савдо-сотиқ қилинадиган жойлар - бозор ва расталар кўпинча маълум бир маҳсулотни сотишга ихтисослашган ва шу маҳсулот номи билан аталган. *Бедабозор, Эгарбозор, Ёғбозор, Ходабозор, Сомонбозор, Унбозор, Гуручбозор, Товуқбозор, Буйрабозор, Тахтабозор* каби топонимлар шу йўсинда вужудга келган. Тошкент шаҳар микротопонимиясини ўрганган Ш.Қодированинг маълумотларига қараганда, XIX аср охирларида Тошкентда бозор ва расталар сони 1500 тага етган. Шаҳарда расмий бозор ва расталардан ташқари, турли касб эгалари яшайдиган маҳалла, кўча, гузарларда ҳам олди-сотди авжида бўлган. Кўпинча расталар билан ҳунармандчилик устахоналарини фарқ қилиб бўлмаган. Ҳунармандлар турли маҳсулотлар тайёрлаб шу жойнинг ўзида сотишган. Баъзан, бозор бўладиган кунга қараб аҳоли пунктларига ном ҳам беришган. Масалан, *Чоршанба* (Шаҳрисабз) *Пайшанба* (Қаттақўрғон) *Жума* (Ғаллаорол), *Жумабозор* (Қоракўл) деб аталган аҳоли манзилгоҳларида ҳафтанинг шу куни бозор бўлган. Тожикистон пойтахти *Душанбе* шаҳрининг номи ҳам, шу йўсинда пайдо бўлган номлар сирасига киради.

Транспорт ҳар қандай жамиятнинг ривожланишида муҳим омиллардан бири ҳисобланган. Шу сабадан, қадимда аҳоли манзилгоҳлари кўпинча транспорт чорраҳалари атрофида пайдо бўлган. Мутахассисларнинг таъкидлашича, Саҳрои Кабирда ҳам карвон йўллари туташган ҳудудларда савдо-сотиқ яхши ривожланган. XV асрда Аир давлатининг туареглар султони янги шаҳарга асос солиб, уни Агадес - «йўловчилар учрашадиган жой» (ҳозирги Нигер давлати ҳудудида) деб номлаган. Транспорт билан боғлиқ топонимлар анча қадимийлиги билан ажралиб туради, чунки йўл доимо ҳаракат тимсоли ҳисобланган.

Ҳ.Ҳасанов «жой номларига қараб қадимий савдо йўллари, этник гуруҳларнинг тарқалиш ареали, қалъа ва манзилларнинг ўринлари, сув ва довонларнинг хосиятлари, фойдали қазилмалар, чўлларда қудуқлар бор - йўқлиги, жойнинг иқлимий хусусиятлари, ҳунар-касб турлари, тарихий воқеалар ва бошқа хил маълумотларни билиб олиш мумкин, буларнинг ҳаммаси халқ хўжалиги, маданиятимиз тарихи учун жуда муҳимдир» деб таъкидлаган.

Шундай экан, географик номларнинг кўпгина фазилатлари қаторига улар ёрдамида қадимий карвон йўллари аниқлаш имкони борлигини ҳам киритиш мумкин. Масалан, Жиззах вилояти топонимияси таркибида қадимий

карвон йўллари билан боғлиқ айрим географик номлар ҳозиргача сақланиб қолган. Мутахассисларнинг таъкидлашича, Жиззахнинг қулай географик ўрни ўрта асрларда *Мўғулистон, Хитой, Шарқий Туркистонни Бағдод, Ҳамадон, Нишонур, Марв, Бухоро, Самарқанд, Шош, Тароз* билан боғлайдиган карвон йўлларининг ушбу ҳудуддан ўтишида муҳим аҳамият касб этган. Шу сабабдан, вилоят топонимияси таркибида бевосита карвон йўллари билан боғлиқ жой номлари кўп ва улар қаторига *Хайробод, Равот, Ём, Сардоба, Савот, Сарбозор, Кўҳнабозор, Бозоржой, Қаровултепа, Жўлангар* каби аҳоли пунктлари номларини киритиш мумкин. Қадимий карвон йўлларидан дарак берувчи бундай топонимлар ҳозиргача асл ҳолида ёки қисман ўзгаришлар билан сақланиб қолган.

Масалага ойдинлик киритиш учун, қадимий карвон йўлларида жойлашган айрим ойконимларни шарҳлаш мақсадга мувофиқ. Ана шундай қадимий карвон йўллари билан бевосита боғлиқ бўлган, аҳоли пунктларидан бири ҳозирги Жиззах вилояти ҳудудидаги *Савот* қишлоғидир. Академик *А.Р.Мухаммаджонов* аҳоли пункти номи ҳақида шундай ёзади: - Уструшонанинг Себат рустоқидан Буюк Ипак йўли уч тармоққа (*Шош, Фарғона, Уструшона*) бўлиниб кетган. Ушбу йўналишларнинг ҳар бирида биттадан рабат - карвонсаройлар мавжуд бўлган ва Себат (се - уч, бат - рабатнинг қисқарган шакли) уч рабат маъносини ифодалайди. Ўрта аср араб географлари *Муқаддасий, Ибн Ҳавқал, Истахрий* асарларида ҳам қишлоқ тўғрисида маълумотлар мавжуд ва уни катта карвон йўли устида жойлашганлиги таъкидланган. *Ибн Ҳавқал* маълумотларига кўра, қулай географик ўрнига эга бўлган Себатда ўрта асрларда Уструшонадаги ягона машҳур ёпиқ бозор (тим) ҳам жойлашган.

Кейинги йилларда олиб борилган археологик изланишлар натижасида Нурота тоғларининг шимолий этагидан Мирзачўл орқали карвон йўллари ўтганлиги ва аҳоли манзилгоҳларига яқин жойларда рабат-карвонсаройлар, сардобалар қурилганлиги исбот қилинган. Хоразм ва Бухородан келиб Шош ва Фарғонага томон борадиган карвонлар учун энг қисқа йўл, Қизилкумнинг жанубий сарҳадлари билан Нурота тоғларининг шимолий этаги оралиғида, яъни ҳозирги Фориш тумани ҳудудидан ўтадиган карвон йўли бўлган. Мирзачўл орқали ўтадиган бу карвон йўли ниҳоятда қуруқ, сувсиз бўлишига қарамай, йўли қисқа бўлганлиги туфайли ўрта асрларда анча серқатнов ҳисобланган.

Тарихий манбаларда ёзишича, ҳозирги Фориш тумани ҳудудида карвонсарой ва сардоба қурилган, улар Мирзачўл орқали ҳаракат қиладиган карвонлар учун дам олиб, сув ва озиқ-овқат ғамлаш имконини берган. Карвон йўли Чимқўрғонда иккига бўлинган, бири Сангзор (Қили) дарёси

ёқалаб жануби-шарққа Жиззахга, иккинчиси шимоли-шарққа қараб Тошкентга борган. Мирзачўл орқали Тошкентга борадиган бу карвон йўлида бир неча сардобалар қурилган. Айрим сардобалар бузилиб кетган, харобаси қолган. Улардан фақат биттаси ҳозирги Сирдарё вилоятнинг Сардоба тумани ҳудудида сақланиб қолган.

Сардоба - суви кам жойларда сувнинг кўп буғланиб кетишига ва ифлосланишига йўл қўймаслик учун ғиштдан махсус қурилган гидротехник иншоот. Сардобалар кўпинча қадимий карвон йўлларида қурилган. Усти гумбазсимон қилиб ёпилган, тагига тош терилган, ўртасида сув ерга шимилиб кетаслиги учун баъзиларини тагига ғишт ётқизилган ҳовузи бўлган. Сардоба гумбазида уч томондан вентиляция дарчаси, ёмғир сувини тўплаш учун устида мўриси ва сувдан фойдаланиш учун одам кириб чиқадиغان эшиги бўлган. Сардобаларнинг суви тиниқ ва чучук бўлиб, узоқ муддат ичишга яроқли бўлган. М.Е.Массон баъзи бир сардобаларнинг суви уч йилгача ичишга яроқли бўлганлигини айтади. Сардоба сўзи форс-тожик тилида сард -“совук, муздек”, об -“сув” маъносини билдиради.

Республика топонимияси таркибидаги Сарбозор, Бозоржой, Кўҳнабозор, Янгибозор, Бозортепа каби географик номлар ҳам бевосита карвон йўлларида ташкил этилган карвон савдоси, бозорлар билан боғлиқ. Масалан, Фориш туманида Кўҳнабозор номли қишлоқ бор. Ҳ.Ҳайдаровнинг ёзишича, ўрта асрларда ҳозирги қишлоқ ҳудудида катта бозор бўлган, унда чорва ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хунармандчилик буюмлари кўтарасига сотилган ҳамда қўшни мамлакатлардаги нарх-навони билиш мумкин бўлган. Бозорга қўшни мамлакатлардан ҳам (Афғонистон, Хитой, Эрон) савдогарлар келиб турган. Савдо-сотиқ билан боғлиқ географик номлар бошқа мамлакатлар топонимияси таркибида ҳам учрайди. Бир қатор Шарқий Европа давлатлари топонимиясида славян тилларига хос *торг*, *торжок* - «бозор» маъносидаги сўз асосида *Торжок* (Россия), *Тырговиште* (Болгария), *Новы-Тарг* (Польша) каби топонимлар мавжуд. *Торгау* (Германия), *Турку* (Финляндия), *Тыргу-Муреш*, *Тыргу-Мегуреле*, (Руминия), *Капрешты-Тырг* (Молдова), *Трговиште* (Словакия) каби топонимларда ҳам бозор сўзи асос вазифасини бажарган.

Осиё мамлакатлари ҳудудида ҳам таркибида бозор сўзи бўлган номлар кўп. Бозормаҳалла, Пирбозор (Эрон), Бозортурк, Хитойбозор (Қирғизистон), Бозорчай, Арманибозор (Озарбойжон), Исломбозор (Хитой) ва ҳоказо. Баъзан, бу турдаги номлар Европага дунёнинг бошқа минтақаларидан кириб келган. Масалан, Болгария ҳамда Сербиядаги *Пазарджик* ва *Новы-Пазар* каби шаҳарлар номларининг пайдо бўлиши усмоний туркларнинг ушбу ҳудудларни босиб олиши билан боғлиқ. Ҳар бир давр ишлаб чиқариш тарзи,

хўжалик фаолияти ва бошқа сиёсий, иқтисодий-ижтимоий омилларга таяниб номлар мажмуини яратади ва айнан жой номларида кишилиқ жамияти тараққиётидаги давр руҳи, халқнинг турмуши ва маданияти билан боғлиқ турли хил воқеа-ҳодисалар муҳрланиб қолади.

Афсонавий ва диний эътиқодлар билан боғлиқ топонимлар.

Ҳар бир даврни, ижтимоий тузумни ўзига хос номлаш тамойиллари ва талаблари бўлганлигини кўпчилик билади. Шу сабабдан, ҳар қандай географик номни ижтимоий эҳтиёж маҳсули сифатида қабул қилиб, унинг маълум тарихий даврда, аниқ бир ҳудудда пайдо бўлганлигини тушуниш қийин эмас. Жой номи халқ хотирасида, расмий ҳужжатларда, карталарда ҳамда турли ёзма манбаларда яшайди. Мутахассислар, номнинг бағрида яширинган тарихни, маънавиятни очиб бериш учун номланишга асос бўлган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, лисоний омилларни ўша давр воқеалиги билан бирга таққослаб ўрганишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблашади.

Инсон фаолиятининг маҳсули бўлган ҳар қандай жой номи ўтмиш воқелиги ҳисобланиши билан бирга, у аниқ манзилни белгилайди ва муайян мафкуравий мақсадларга ҳам хизмат қилади. Аниқроқ қилиб айтганда, ҳар бир давр, тузум ўз ғоя ва мафкурасига таянган ҳолда жой номлари мажмуасини яратади. Масалан, диний ғояларнинг тарғиботчилари давр мафкураси ва маънавиятига таянган ҳолда топонимикани ҳам ўз мақсадлари йўлида фойдаланишга ва улар ёрдамида эътиқод қилувчиларнинг психологияси, дунёқараши ва диний ҳиссиётларига таъсир ўтказишга ҳаракат қилишган.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, насроний ва буддизм динларига эътиқод қилувчи мамлакатлар топонимиясида диний топонимларнинг салмоғи анча катта. Хусусан, католицизм ҳукмрон бўлган давлатлар топонимиясида лисоний жиҳатдан турли тилларга дахлдор бўлган диний топонимларни кўпроқ учратиш мумкин. Масалан, Э.М.Мурзаевнинг ёзишича, «Хорижий мамлакатлар географик номлари луғатида» (М.Б.Волостнова ва бошқ. М.; 1970, б.297-304 ва 311-312) таркибида фақат *сан-*, *санти-*, *санкт-*, *санта-*, *сен-*, *сент-*, яъни «муқаддас» қўшимчалар билан ясалган топонимлар учун 16 қатор жой ажратилган.

Испания, Португалия, Голландия, Буюк Британия каби давлатлар томонидан янги ерларни забт этиш мақсадида ташкил этилган экспедициялар таркибидаги насроний роҳиблар тубжой аҳолини чўқинтириб, диний ғояларни синдириш мақсадида, янги барпо этилган аҳоли пунктларига христиан динининг азиз-авлиёлари номларини беришган. Улар орасида географлар учун яхши таниш бўлган *Сан-Сальвадор*, *Санто-Доминго*, *Сан-Хосе*, *Сан-Хуан*, *Сантьяго*, *Сан-Франциско*, *Сент-Луис*, *Сан-Паулу* каби

шаҳарлар бор. Бу рўйхатни яна ҳам давом эттириш мумкин, агар орол, кўлтиқ, кўл, дарё, тоғ ва бошқа географик объектларнинг номлари ҳам кўшилса уларнинг сони бир неча мингтани ташкил этиши аниқ. Масалан, *Муқаддас Лаврентий*, *Муқаддас Елена*, *Муқаддас Павел*, *Муқаддас Илья ёки Санта-Крус* (муқаддас салиб), *Санта-Фе* (муқаддас эътиқод) каби диний топонимларни ҳам шулар қаторига киритиш мумкин. Марказий Америкада жойлашган Гватемала давлати ҳудудидаги Тикал водийсининг номи майя индейслари тилида - “арвоҳлар овози эшитиладиган жой” маъносини ифодалайди.

Месопотамиядаги қадимги давлат пойтахти бўлган Вавилон шаҳрининг номи «худо дарвозаси» деган маънога эга. Ҳиндистондаги *Мумбаи* (Бомбей) ва *Калькутта* шаҳарлари индуизм худолари Мумби ва Кали (Сива худосининг рафиқаси) шарафига шундай аталган. Ганга дарёсининг йирик ирмоғи ҳисобланган *Брахмапутра* сўзининг маъноси «Брахма худосининг ўғли» демакдир. Будда динига сиғинадиган мамлакатлар топонимиясида ҳам ўхшаш ҳолатни кузатиш мумкин. Масалан, ана шундай диний номлар қаторига Ҳимолай тоғларида жойлашган, аҳолиси ҳозир ҳам Будда аҳкомларига қатъий риоя қиладиган *Мустанг* водийси номини киритиш мумкин. Мутахассисларнинг фикрича, водий номига асос бўлган смонг-тан сўзи - «муқаддас, саждагоҳ» маъносини беради. Ер юзидаги энг баланд чўққи ҳисобланган *Жомолунгма* (8848 м.), номи ҳам тибет тилида «муқаддас тоғ», «илоҳий ер онаси» деган маъноларни ифода этади.

Муғулистон топонимиясини алоҳида тадқиқ этган рус олими Э.М.Мурзаевнинг сўзларига кўра, маҳаллий халқ тоғлар номига кўпинча богдо - «муқаддас», «илоҳий» сўзини қўшиб талаффуз қилишган. Масалан, *Богдо-улл*, *Ихэ-Богдо уул*, *Бага-Богдо уул*, *Таван Богдо уул*, *Гурван-Богдо уул* каби оронимлар шу йўсинда пайдо бўлган. Бунга асосий сабаб, муғуллар ўтмишда тоғларга сиғинишган. Ҳаттоки, оила аъзолари ва чорваларига тоғларни қарғиши тегиши мумкин деб, улар номини бегоналар олдида баланд овозда талаффуз қилишмаган. Шунга ўхшаш одат оташпарастликка эътиқод қилган қадимий сўғдларда ҳам бўлган. Улар тоғларда илоҳий куч бор, деб ҳисоблашган ва тоғга чиқаётган йўловчи тоғ этагидан бир неча дона тошни олиб, унинг энг баланд жойига олиб бориб қалаб қўйган. Тош қалаб қўйилган жойлар сўғд тилида суғч деб аталган ва кўпинча улар белги сифатида тоғнинг энг баланд нуқтасини ёки довондан ўтадиган йўлини кўрсатиб турган.

Ислом давлатлари топонимиясида ҳам диний эътиқодлар билан боғлиқ топонимларни кўплаб учратиш мумкин. Уларнинг шаклланишига таъсир кўрсатган омиллар ҳам турлича. Бундай географик номлар қаторига *Богдод* -

(Оллоҳ инъом этган) Ироқ пойтахти, *Оллоҳобод* - (Оллоҳ - ислом динида бутун мавжудотни яратган олий куч; худонинг номи) - Ҳиндустондаги йирик шаҳар, *Исломобод* - (ислом шаҳри) Покистон Ислом Республикаси пойтахти ёки дастлаб *Тангритоғ* (туркий тилли халқларда Тангри бош худо ҳисобланган), кейинчалик хитойлар уни *Тяньшань* (тянь-«тангри», шань-«тоғ») деб ўзгартирган топонимларни киритиш мумкин.

Саудия Арабистонда мусулмонларнинг муқаддас шаҳарлари *Макка* ва *Мадина* жойлашган. Исломда Макка шаҳрини *Умм ул-Қуро* («шаҳарлар онаси»), Мадинани эса, *Мадинаи Расулоллоҳ* («Оллоҳ расулининг шаҳри»), ёки *Мадина тун-Наби* - «пайғамбар шаҳри» деб эъзозлашади.

Маълумки, араблар Ўрта Осиёга ислом динини олиб келиши билан бирга диний топонимларнинг шаклланишида ҳам фаол иштирок этганлар. Диний топонимларни шаклланиш тарихи аниқ, аммо уларни географик объектларга, жумладан аҳоли пунктлари номларига айланиб қолиш сабаблари ҳалигача кам ўрганилган. Ўрта Осиё давлатлари топонимияси таркибида мазор (арабча - «зиёрат қиладиган жой, қадамжо») сўзи топоформант вазифасини бажарган географик номлар кўпроқ учрайди. Масалан, *Сўфимозор*, *Қобилмозор*, *Мозорли*, *Қорамозор*, *Оқмозор*, *Мозорқўрғон*, *Мозорбоши* каби топонимлар шулар қаторига киради. Шу жумладан, Хивадаги меъморий ёдгорлик, Афғонистоннинг шимолий қисмидаги шаҳар, Тожикистонда бир неча қишлоқ *Мозори-Шариф* деб аталади.

Мутахассисларнинг фикрича, Ўзбекистон топонимияси таркибидаги диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлган топонимларнинг негизини ташкил қилувчи сўзлар анча қадим даврда маҳаллий халқлар тилига ўзлашган ва улар бевосита арабларнинг Мовароуннаҳрни кўп асрлик истилоси билан боғлиқ. Олимлар, диний топонимлар орасида авлиёлар, пайғамбарлар ва ҳар хил диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлган номларнинг кўпчилигини алоҳида қайд қилишган. Буни Жиззах вилояти топонимияси мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, азиз-авлиёларни қадамжолари (*Сайидон*, *Хўжамушкент*, *Сўфимазор*, *Партиота*) муқаддас ой ва ҳафта кунлари номлари (*Рамазон*, *Жума*), антропонимлар (*Усмон*, *Ҳайдар*, *Абдукарим*, *Умар*) аҳоли пунктлари номлари сифатида ўз аксини топган.

Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманида *Авлиё* номли ойконим бор. Авлиё сўзи араб тилида худога яқин одам. Ислом анъанасида авлиёлар қайсидир бир иши, хизмати ёки хислати туфайли Оллоҳга яқин бўлиб қолган, дуолари мустажоб, солиҳ, қобил камтар кишилардир. Қишлоқ номи Саъд ибн Абу Ваққос зиёратгоҳи билан бевосита боғлиқ. Оға Бургутлининг ёзишича, Саъд ибн Абу Ваққос арабистонлик саркарда, ҳозирги Авлиё қишлоғи

якинида ўтган бир жангда яраланган, кейинчалик қони тўкилган жойда хонақоҳ бунёд этилган.

Географик карталарда ўша жойга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган номлар ҳам учрайди. Бундай номлар кишиларнинг эшитган эртак, ҳикоялари, ўқиган китоблари қаҳрамонлари, афсонавий маҳлуқлар номлари билан боғлиқ ҳолда вужудга келади. Бундай номларга Ўш шаҳридаги *Тахти Сулаймон*, Тошкентдаги *Кайковус ариғи*, Шри-Ланкадаги *Одамота тоғи*, Уралдаги *Шайтонмакон*, Сирдарёдаги *Фарҳод қояси*, Хоразмдаги *Дулдулотлаган*, Оҳангарондаги *Али қояси* мисол бўлади. Бу турдаги топонимлар кишиларни ҳаёлий тўқимаси бўлиб, реал воқеликни акс этмаса ҳам, жой номи сифатида сақланиб қолган.

Ҳ.Ҳасановнинг ёзишича, афсонавий номлар орасида ҳаёлий ва фаразий номлар, яъни бирор воқеа ёки миш-миш гаплар сабабли бор деб тахмин қилинган, аслида мутлақо бўлмаган жойларнинг номлари ҳам учраб туради: *Санников Ери*, *Кўҳи Қоф*, *Яъжуж-Маъжуж ери* ана шундай номлардир. Ҳиндистонни Шри Ланка оролидан ажратадиган *Полк* бўғозида маржон рифларидан ташкил топган ороллар мавжуд. Маҳаллий мусулмон ва христианларнинг эътиқодига биноан, *Одамота* жаннатдан қувилгандан кейин дастлаб Шри-Ланка оролига қадам қўйган ва маржон қоялардан ташкил топган ороллар орқали материкка ўтган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Марказий Фарғонадаги қумли чўл ҳақида бир ривоятни келтирган. Бир неча дарвеш қумли чўлда кетаётган экан, бирдан қумли бўрон (тунд ел) кўтарилиб, дарвешлар бир-бирини тополмай, «ҳо дарвеш», «ҳо дарвеш» дея ҳалок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни (чўлни) *Ҳодарвеш* дерлар.

Бундай хилдаги ривоят ва афсоналарни кўплаб қишлоқлар тўғрисида ҳам эшитиш мумкин. Масалан, Т.Нафасов ёзишича, Қашқадарё вилоятида бир неча *Ачамайли* номли қишлоқлар бор. Халқ ривоятининг қисқача талқинига кўра, Жиллисув дарёси тошган. Наврўз байрами кунида вояга етган қиз онаси билан дарёдан ўтолмай турган. Отлиқ йигит келиб она-қизни дарёдан ўтказиб қўйган. Қизни отга миндириб ўтказаётганда дарё ўртасида отни тўхтатиб, менга тегсанг, ўтказиб қўяман, бўлмаса, сувга шўнғитаман деган. Қиз онасига оча, оча деб қичқирган. Онаси тушунмаса ҳам, майли, майли деган. Дарёдан соғ-саломат ўтиб тўй қилишган, манзил қуришган. Қишлоқни одамлар Ачамайли деб аташган. Бу оддий халқ томонидан тўкилган ривоят. Аслида, ачамайли - ўзбек халқи таркибига сингиб кетган этник гуруҳ номи. Кенагас ва манғит қабилалари таркибида ачамайли уруғи бўлган.

Афсонавий ва диний эътиқодлар билан боғлиқ номлар ўтмишда сон-жihatдан анча кўп бўлган, ҳар бир давр ва тузум ўз мафкураси ва

маънавиятига асосланиб турли мақсадларда афсонавий ва диний эътиқодлар билан боғлиқ топонимлар мажмуасини яратган. Бундай номлар халқнинг маънавий дунёсининг инъикоси ҳисобланади. Уларни ўрганиш ва илмий жиҳатдан тўғри талқин қилиш муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этади.

Савол ва топшириқлар:

1. *Савдо ва транспорт объектлари билан боғлиқ топонимларнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳақида маълумот беринг.*
2. *Будда дини таълимоти негизда пайдо бўлган номларни изоҳланг.*
3. *Афсона ва ривоятлар асос бўлган номларни мазмун-моҳияти нимадан иборат.*

Тест топшириқлари

1. Душанба, Чоршанба, Пайшанба, Жума каби топонимларнинг пайдо бўлишига асосий сабаби нима?

- А. Ривоят ва афсоналар асосида пайдо бўлган номлар
- В. Диний эътиқодлар билан боғлиқ номлар
- С. Ҳафтани шу кунда пайдо бўлган номлар
- Д. Бозор бўладиган кунга қараб берилган номлар

2. Ўзбекистон топонимияси таркибидаги ислом дини билан боғлиқ бўлган географик номлар қачон пайдо бўлган?

- А. Ўрта Осиёга ислом динини олиб келиши билан
- В. Арабларни Мовароуннаҳрни забт этиши билан
- С. Исломни ҳукмрон динга айланиши билан
- Д. Барча жавоблар тўғри

3. Қандай мақсадларни кўзлаб насроний роҳиблар географик объектларга христиан динининг азиз-авлиёлари номларини беришган?

- А. Диний ғояларни оммалаштириш учун
- В. Тубжой аҳолини чўқинтириш ниятида
- С. Христиан динини тарғиб қилиш мақсадида
- Д. Барча жавоблар тўғри

4. Оҳангарондаги Али қояси, Ўш шаҳридаги Тахти Сулаймон, Шри-Ланкадаги Одамато тоғи каби топонимлар номларнинг қайси турига мансуб?

- А. Диний эътиқодлар билан боғлиқ номлар
- В. Афсонавий номлар
- С. Хаёлий ёки фаразий номлар

Д. Ривоят номлар

5. Қадимдан савдо-сотиқ жойи бўлган бозор Шарқда яна қандай вазифаларни бажарган?

- А. Савдо муносабатлари ўрнатиш жойи
- В. Дам олиш жойи вазифасини бажарган
- С. Янгиликлардан хабардор бўлиш маскани
- Д. Барча жавоблар тўғри

ҲАР ҚАНДАЙ НОМ АНИҚ ВА ҚАТЪИЙ БЎЛИШИ КЕРАК.

III - БОБ. АМАЛИЙ ТОПОНИМИКА

11-МАВЗУ: ГЕОГРАФИК КАРТАЛАРДА ТОПОНИМЛАРНИНГ АСОСИЙ КОНВЕРСИЯЛАШ ТАМОЙИЛЛАРИ. ТОПОНИМИКА ВА ЖАҲОН ТИЛЛАРИ

11.1. Географик карталарда топонимларнинг асосий конверсиялаш тамойиллари

Режа:

1. Географик карталарда топонимларни конверсиялаш усуллари ва мазмун-моҳияти.
2. Топонимларни расмий шакли, транслитерация ва транскрипцияси.
3. Жой номларининг анъанавий шакли, таржима ёки қисман таржима шакли, географик объектни расмий қайта номлаш.

Мавзунинг мақсади: Топонимларнинг асосий конверсиялаш тамойилларини ўрганиш, жой номларини ягона тизимини яратиш, ёзиш қоидаларини аниқлаш, миллий ва халқаро миқёсда стандартлаштириш каби масалалар ҳақида илмий тушунчалар ҳосил қилишдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Географик номнинг расмий шакли, транслитерация, транскрипция, жой номини анъанавий шакли, экзоним,

таржима ёки қисман таржимаси, географик объектни расмий қайта номлаш, номни қатъийлаштириш.

Маълумки, халқнинг тарихи ва тақдири билан чамбарчас боғлиқ бўлган географик номларни бехато ёзиш, уларни тўғри қўллаш, қатъийлаштириш ва номларни карталарда тўғри ифода этиш каби масалаларга кам эътибор берилмоқда. Шу сабабдан, топонимик анъанавийлик, тарихийлик ва миллийликни сақлаб қолиш топонимикани бугунги кундаги энг муҳим амалий вазифаларидан ҳисобланади. Географик номлар катта илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, муҳим сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий-маърифий функцияларни бажаради ва жамиятнинг турли эҳтиёжларига хизмат қилади. Номларда ўлка табиатининг кўпгина хусусиятлари, аҳолининг ҳўжалик фаолияти ва этнографияси, асрлар давомида мамлакатларда рўй берган тарихий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар ҳамда воқеа-ҳодисалар акс этган бўлади.

Географик объектларнинг номлаш қонуниятларини ўрганиш, уларни ягона тизимга солиш, ёзилиш қоидаларини яратиш, миллий ва халқаро миқёсда стандартлаштириш каби масалалар топонимиканинг ҳозирги кундаги энг муҳим амалий вазифаларидан ҳисобланади. Бинобарин, бугунги кунда жаҳон ҳамжамиятида бу муҳим масалалар билан БМТ нинг географик номлар бўйича Экспертлар гуруҳи (UNGEGN), ЮНЕСКО, Халқаро ономастика фанлари кўмитаси (IGOS), Халқаро фонетика ассоциацияси (IPA), Антарктикани ўрганиш илмий кўмитаси (SGAR), Халқаро гидрография ташкилоти (ИНО), Жаҳон почтаси уюшмаси (UPI), Халқаро стандартлаштириш ташкилоти (ISO) ва бошқа бир қанча халқаро ташкилотлар ҳам шуғулланмоқда.

Шуни таъкидлаш жоизки, топонимлар географик карталарни ажралмас таркибий қисми бўлиши билан бирга расмий ҳужжатларда, жумладан, ҳокимият қонун ва қарорларида, маъмурий бошқарув органлари фаолиятида, транспорт, алоқа ишларида, фан, таълим, ахборотга оид манбаларда ва бошқа нашрларда кўплаб учраб туради. Улар бугун ҳам жамиятнинг турли эҳтиёжларига хизмат қилмоқда. Географик номлар ҳар қандай давлатнинг ҳаётида ҳамда халқаро муносабатларида муҳим восита саналади. Шу сабабдан, барча давлат идора органлари, транспорт ва алоқа муассасалари, фан ва маориф, маданият муассасалари, матбуот, радио, телеведения жой номларини миллий тилда тўғри ва қатъий ёзилишидан манфаатдор. Бинобарин, топонимларни қатъийлаштириш ва стандартлаштиришни халқаро аҳамиятга молик муҳим масала деб қараш керак.

Ҳар қандай географик объект номи ёзилишининг расмий ва умумий истёмоли учун ягона шаклини аниқлаш ва қатъийлаштириш географик номларни стандартлаштиришнинг моҳияти ва вазифаси саналади. Ҳозирда дунё мамлакатларининг кўпчилигида географик номларни миллий стандартлаштириш кенг йўлга қўйилган. Ушбу давлатларда географик объектлар номларни ўрганадиган махсус муассасалар мавжуд бўлиб, улар геодезия, топография ва картография корхоналари билан яқин ҳамкорликда ишлайди.

Маълумки, узоқ давр давомида мустамлака бўлиб келган, аynи пайтда мустақилликка эришган бир қатор мамлакатлардаги географик объектларнинг номлари метрополиялардан келган топографлар томонидан белгиланган. Бунда маҳаллий номлар эътибордан четда қолган ёки Европа тилларидан бирининг қонун-қоидаларига мослаб ёзилган. Оқибатда туб жой аҳолига ёт бўлган географик номлар карталарда, географик маълумотномаларда ҳамда бошқа нашрларда муҳрланиб қолган ва халқаро майдонга чиққан.

Масалан, шўролар даврида Ўзбекистоннинг мукамал картаси бирон марта ўзбек тилида чоп этилмаган (ўқув карталари бундан мустасно). Республикадаги миллионлаб географик номларни ўз ичига олган топографик карталар ўзбек тилини яхши билмайдиган мутахассислар томонидан тузилган. Бундай карталарда нафақат микротопонимлар (кичик географик объектларнинг номлари), балки макротопонимлар (катта географик объектларнинг номлари) ҳам баъзан таниб бўлмайдиган даражада ўзгартириб юборилган.

Мабодо, ҳозирда Ўзбекистондаги барча географик объектларнинг номларини маҳаллий талаффуз шакллари аниқлаб, тўғри ёзиш эҳтиёжи туғилса, кўп сонли мутахассис топографлар ва топонимистлар бир неча йил хизмат қилиши керак бўлади, аммо афсуски, ана шу бебаҳо маънавий ёдгорликларнинг кўплари унутилган. Африка ва Осиёдаги бир қанча мамлакатларда шундай бўлгани учун ҳам, унутилган ва ўзгартирилган номларни тиклаш учун топограф, картограф, топонимист олимлар ва маҳаллий мутахассислар катта тадқиқот ишларини олиб боришга мажбур бўлишган.

Топонимикада конверсия тамойили, яъни, бир тилнинг фонологик ёки морфологик ҳамда лексик элементларини бошқа бир тил воситасида ёки ёзуви орқали етказиб бериш муҳим аҳамият касб этади. Бу ишни бир неча усуллар ёрдамида амалга ошириш мумкин. Бу бағоят муҳим ишни мураккаб ва машаққатли эканлигини бир неча далиллар (турли алфавит, тилларни фонетик хусусиятлари, маҳаллий анъанавий топонимларни мавжудлиги ва ҳоказо) билан изоҳлаш мумкин. Масалан, илгари кирилл алфавитидаги

русча ёзилган топонимлар республика ҳудудида оригинал сифатида тан олинган эди.

Натижада, бир қатор географик номларни ўзбек тилида ёзишда хато ва камчиликларга йўл қўйилган. Эндиликда, географик номларни лотин алифбосига асосланган ўзбек тилида ёзишда ҳар қандай чекиниш ва истисноларга йўл қўймаслик ва мумкин қадар чалкашликларни камайтириш ёки умуман бартараф этиш лозим. Ҳозирги вақтда ўзга тилли топонимларни миллий географик карталарга туширишнинг турли конверсиялаш усуллари мавжуд. Улардан айримларини шарҳлашни мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик:

1. Расмий шакл.

Бу усул географик ном яратилган тилда қандай талаффуз қилинса ва ёзилса, айнан шу тарзда географик картага туширишни назарда тутати. Бундай ҳолатда географик ном картага ватанидаги каби тўлиқ талаффузга мос шаклда ўтказилади. Масалан, Кот д'Ивуар, Непал, Буркина-Фасо, Перу, Лесото топонимлари мамлакатларида қабул қилинган шаклга тўла мос келади.

2. Транслитерация.

Транслитерация (лотинча, trans - «орқали» и litera - «ҳарф») - чет сўзларни бирон тилдан кўчирганда ҳарфма-ҳарф ёзиш, чет тиллар алифбесига ҳарфларни қабул қилаётган тил ҳарфлари билан алмаштириш демакдир. Бунда сўзнинг қандай талаффуз қилиниши мутлақо эътиборга олинмайди. Географик номни аниқлашда кўпинча унинг талаффузидан кўра ёзиш шакли муҳимроқдир. Транскрипциядан фарқли равишда транслитерация муайян тилнинг график тизимига асосланиб иш кўради.

Транслитерация дастлаб XIX асрда Пруссия илмий кутубхоналаридаги лотин, кирилл, араб, ҳинд ва бошқа тилларда ёзилган асарларни ягона каталогга киритиш эҳтиёжидан келиб чиққан. Ҳозирги транслитерацияга оид тавсиялар Халқаро стандартлар ташкилоти - ISO (International Standart Organisation) томонидан ишлаб чиқилаган. Транслитерация усули ўзининг универсаллиги туфайли кўп тамонлама халқаро муносабатларда амалий масалаларни ҳал қилишнинг ягона стандарти бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Хусусан, қадимий номларни ўрганишда транслитерация усули муҳим аҳамиятга эга.

Транслитерация усули ёрдамида талаффузни инкор қилиб, топонимларни бир тилдан иккинчи тилга ўтказиш вақтида пайдо бўладиган тафовут ва ўхшашликларни аниқ мисоллар ёрдамида кўрсатиш мумкин. Масалан, немис тилидаги Пруссия (Prussia) номини ҳарфма-ҳарф ўтказиб ўқиганда инглиз тилида Праша, испан тилидаги Мехико (Mexico), инглизча

Мексикоу, машҳур ёзувчи У.Шекспирни фамилиясини испанчага айнан ҳарфма-ҳарф ўтказганда Шакеспеаре, шоир Ж.Байрон фамилияси французча Бирон шаклида ўкилади.

3. Географик номлар транскрипцияси

Маълумотларга қараганда, ер юзида уч мингдан ортиқ тил борлиги аниқланган, уларнинг барчасида географик номлар мавжуд. Уларни ҳар бирини миллий тилдаги ўзига хос ёзуви ва талаффузи бор. Масалан, туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг асрлар давомида турли шеваларда сўзлашиб келаётганлиги географик номларда ҳам ўз аксини топган. Географик номларни ёзишда ва талаффузида хатога йўл қўймаслик учун, улар маҳаллий халқ томонидан қандай талаффуз қилинса худди шундай ёзиб олиш керак. Маълумки, жой номларини тўғри талаффуз этиш, ҳамма манбаларда хатосиз бир хил ёзиш, маданиятнинг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Дарсликлар, илмий ва оммабоп китобларда, даврий матбуот, карта ва атласларда, радио ва телевиденияда ҳар куни юзлаб жой номлари қайд этилади. Шаҳарларда юриб бир кунда кўплаб кўча, хиёбон, идора, ташкилот номларига кўзингиз тушади.

Бундай сон-саноксиз географик номларнинг ўзбек ва бошқа тилларда қандай ёзилиши ҳаммани қизиқтиради. Бироқ, топонимларни тўғри ёзиш мураккаб иш, бунинг учун жой номининг тарихидан хабардор бўлиш, этник гуруҳ номларини фарқлаш, баъзан номнинг этимологияси ҳақида тасаввурга эга бўлиш, ўзбекча ва хорижий транскрипция қоидаларини ўрганиб олиш керак бўлади. Транскрипция - (лотинча, transcriptio - кўчириб ёзиш) деб, бошқа тилдаги географик номлар (фонемалар) ни ўз тилидаги графемалар (ҳарфлар) билан ифодалаб ёзишга нисбатан айтилади. Бошқача айтганда, транскрипция деганда сўз ва матн талаффузи ҳисобга олиниб, уларни муайян ёзув воситалари ёрдамида ёзиш ёки ифодалаш усули тушунилади.

Мутахассислар, транскрипцияни икки хилга ажратишган: илмий ва амалий транскрипция. Илмий транскрипция кўпинча нутқни лисоний (лингвистик) жиҳатдан тадқиқ қилишда қўлланилади. Географик номларни ифодалашда эса кўпинча, амалий транскрипциядан фойдаланилади. Амалий транскрипция муайян миллий алифбо воситалари орқали бошқа тиллардаги атоқли отлар, терминлар, махсус номлар ва шу каби таржима қилинмайдиган сўзларни акс эттиради ва шу йўл билан уларни қабул қилувчи тилнинг босма матнларига киритади.

Амалий транскрипция қабул қилувчи тил алифбосидаги белгилар чегарасидан чиқмайди, лекин белгиларнинг айрим ғайриодатий қўлланишларига йўл қўяди. Амалий транскрипцияга қўйиладиган асосий

талаблардан бири қабул қилинаётган бирлик (топоним) нинг талаффузи имкон қадар аниқ сақлаб қолишдир. Демак, бу усул номни талаффузига қараб қулоққа қандай эшитилган бўлса, шундай ёзиб олишни ҳамда уни осон ўзлашишини таъминлашни талаб этади.

Амалий транскрипцияни мукамал деб бўлмайди. Чунки бир хил тилларда мавжуд бўлган ҳарф ва товушларнинг баъзилари бошқа тилларда бўлмаслиги мумкин. Бундай товушлар ўзбекчада уларга яқинроқ товушлар (ҳарфлар) билан ёзилаверади. Масалан, русча «ы» ҳарфи ўрнига ўзбекчада «и» ҳарфи ишлатилади. Ўзбекистонда географик номлар транскрипцияси деганда қуйидаги масалалар тушунилади: жой номларининг ўзбекча имлоси, миллий номларнинг хорижий тилларда ёзилиши ва хорижий топонимларнинг ўзбекча ёзилиши.

Республикадаги географик номларнинг русча ёзилиши масаласи алоҳида эътиборга молик. Шу сабабдан, республикадаги географик номларнинг русча ёзилиши бўйича йўриқнома яратиб, уни қўлланма сифатида тавсия қилинса мақсадга мувофиқ бўлур эди. Чунки, ҳозиргача, Ўзбекистондаги жой номларининг русча ёзилишида кўп нуқсонлар кўзга ташланади. Масалан, Фарғона, Муборак, Урганч, Зомин, Нурота каби номларни Ферғана, Мубарек, Ургенч, Заамин, Нуратау шаклида ёзилиши ва талаффуз қилинишига умуман қўшилиб бўлмайди. Рус тили таъсирида Оҳангарон номи талаффуз ва ёзувда ўзгариб, ҳеч қандай маъно касб этмайдиган Ангрен шаклини олди ва у алоҳида шаҳар номи сифатида карталарда мўҳрланиб қолди.

Демак, соҳа мутахассислари ўзбекча географик номларнинг русча ёзилиши масаласини тубдан қайта кўриб чиқиб, уларнинг аслиятга яқин шаклини тавсия этишлари зарур. Бошқача айтганда, топонимист олимлар олдида республикадаги географик номларни бошқа тилларга транскрипция қилишнинг мукамал қоидаларини ишлаб чиқишдек долзарб масала турибди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги «Ергеодезкадастр» давлат қўмитасининг Топонимика лабораториясида Қирғизистон, Қозоғистон ва Тожикистон республикалари географик номларининг ўзбекча ёзилиши йўриқномалари яратилди ва қўлланма сифатида тавсия этилди. Республикада хорижий мамлакатлар географик номларини бевосита аслиятдан ўзбекчага транскрипция қилиш иши аллақачон бошланган бўлса ҳам, аммо уни етарли даражада деб бўлмайди. Яқин келажакда ҳамдўстлик мамлакатлари географик номларининг транскрипцияси бўйича тажриба давом этиши керак. Қўшни туркий тилли республикаларни истисно қилганда, ҳозирча кўпчилик

мамлакатлар жой номларинг ўзбекча ёзилиши рус тили транскрипцияси асосида амалга оширилмоқда. Бизнингча, шарқ мамлакатлари, хусусан араб ва форс тилли давлатларнинг географик номларини бевосита маҳаллий тиллар ёрдамида транскрипция қилиш мақсадга мувофиқдир.

4. Анъанавий шакл ёки экзоним.

Анъанавий шакл ёки экзоним (грекча, ἔξω - «ташқи, ташқаридан») - маълум бир тилда ўрнашиб қолган географик объект номи. Ном - яратилишида асос бўлиб хизмат қилган тилни тарқалиш ареалидан ташқарида жойлашган ва унинг ҳозирги шакли аслига тўғри келмаслиги мумкин. Масалан, Warsaw-Warszawa топонимида инглизча экзоним; Londres-London топонимида французча экзоним; Mailand-Milano топонимида немисча экзоним; Moscow, Moskau-Москва топоними учун инглизча ва немисча экзоним ҳисобланади. Хусусан яқин қўшни давлатларга нисбатан кўп экзонимлар қўлланилади. Чунончи, поляклар Италияни-Влохи, финлар Россияни-Веняйя, французлар Германияни-Алемания, латишлар Беларусни-Балткриевия деб аташади ва ҳоказо.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти халқаро миқёсда экзонимларни қўллашни камайтиришни таклиф қилмоқда. Ўзбек тили таркибига нотўғри шаклда кириб ҳозирда анъанавий бўлиб қолган топонимлар ҳам мавжуд. Масалан, Улан-Батор (аслида Уланбатар), Париж (Парис), Рим (Рома), Осло (Услу), Хитой (Чин) ва бошқалар. Ушбу номлар ўзбек тилида кўп йиллар давомида қўлланиб келаётганлиги ва анъанавий номларга айланганлиги туфайли уларни ўзгартириш шарт эмас.

5. Таржима ёки қисман таржима шакли.

Ушбу шакл географик номни бир тилдан иккинчи тилга тўла ёки қисман таржима қилишни назарда тутди. Топонимларни тўла ёки қисман таржима қилиш - энг қадимий ва халқаро миқёсда кенг қўлланиладиган усулдир. Таржима ёки қисман таржима қилинган номлар: Оловли Ер, Яшил бурун ороллари, Ўрта ер денгизи, Тинч океан, Янги Орлеан, Жанубий Дакота, Шимолий Каролина, Янги Каледония ва бошқалар.

Шуни таъкидлаш жоизки, икки сўздан иборат бўлган бир қатор географик номларнинг, қисман таржима қилиш анъанасига кўра, одатан номнинг биринчи қисми - сифат таржима қилинади, иккинчи қисми атоқли от ўзгармайди, фонетик асосда ёзилади. Кўпинча, атоқли от олдида, уни аниқлаб келувчи сифатлар таржима қилинади. Масалан, Катта Каньон, Шарқий Тавр, Кичик Атлас, Янги Жанубий Уэльс, Ғарбий Ириан ва ҳоказо. Географик объект номини расмий шаклини белгилаш, ёзма вариантини яратиш ва уни қўллаш усуллари ишлаб чиқиш бағоят муҳим масала ҳисобланади.

6. Расмий қайта номлаш.

Бу аввалги номдан воз кечиш ва уни муайян сабабларга (ижтимоий, сиёсий, мафкуравий ва ҳоказо) кўра янгиси билан алмаштириш демакдир. Географик объектларни турли сабабларга кўра, қайта номлаш мумкин. Кўпинча бу жараён сиёсий сабаблар (инқилоб, урушлар, эски давлатни таназзули ва янги давлатни барпо бўлиши, мафкуравий номлар, миллий топонимияни такомиллашуви) билан боғлиқ бўлганлиги сабабли юзага келган. Географик объектларни қайта номлаш доимий жараён, унинг интенсивлиги эса тарихий давр билан боғлиқ ва дунёнинг турли бурчакларида турлича бўлиши мумкин. Хусусан, инсон қўли билан яратилган географик объектлар номлари тез ўзгаради. Бу кўпинча, ҳар хил тарихий воқеалар ёки сиёсий, иқтисодий, лисоний ўзгаришлар билан боғлиқдир. Рус топонимисти Е.М.Поспеловни ёзишича, географик объектни қайта номлашнинг бевосита иккита сабаби бўлиши мумкин:

а) мавжуд номларни бекор қилишнинг асосий сабабларидан бири, номларни ўтмишдаги исм ва тушунчалар билан боғлиқлиги ҳамда уларни ўзгарган шароитга мос келмаслиги;

б) янги пайдо бўлган давлат ёки ҳокимиятни, жорий қилган жой номлари орқали, бевосита ўзини гоё ва мафкура, исм ҳамда тушунчаларини тарғиб қилиши.

Кўпинча, қайта номлаш жараёнига бетараф номлар ҳам қўшилиб кетиши мумкин. Уларнинг бир қисми тасодуф туфайли ўзгартирилган бўлса, қолган қисми эса, янги мафкуравий маъно ва мазмунга эга бўлган номларни жорий қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Инқилобий қайта номлашлар тарихи, XVIII аср охиридаги буюк француз революцияси давридан бошланган. Дастлабки, қайта номлашлар қироллик ҳокимияти, унвонлар ва диний тушунчалар билан боғлиқ бўлган. Масалан, Сен-Пьенс номи талаффузда ўхшаш бўлган Сапъенс («оқил»), Сен-Ло номи Роше-де-ла-Либерте («озодлик қояси»), Иль-де-Бурбон ороли («Бурбонлар шажараси ороли») ни Реюньон («Бирлашиш»), Париждаги Людовик XVI майдони, Революция майдони деб ўзгартирилган.

Собиқ шўролар давлати ўзини дастлабки кунларидан бошлаб географик объектларни қайта номлашга ҳаракат қилган. Биринчи навбатда подшоҳ, дворянлар унвонлари, православ черкови ва бошқа диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлган топонимлар алмаштирилди. Натижада, Александровск - Запорожье, Ново-Николаевск - Новосибирск, Царево-Кокшайск - Йошкар-Ола (мари тилида, «қизил шаҳар»), Романов-на-Мурмане - Мурманск, Петроград - Ленинград деб қайта номланди.

Қайта номлаш жараёни қисқа муддатда оммалашиб, географик объектларга мемориал ва рамзий номлар бериш кенг тус олди. Бундай қайта номлашларни фойдасидан кўра зарари кўпроқ эди. Бир қатор ноёб тарихий, халқона номлар унитилишга маҳкум этилди. Шунга қарамасдан, тарихий номларнинг бир қисми халқ тилида ҳозиргача сақланиб келмоқда. Ҳарбий ҳаракатлар ҳам топонимиянинг ўзгаришига катта таъсир кўрсатган. Масалан иккинчи жаҳон урушидан кейин Данциг - Гданьск, Бреслау - Вроцлав (Польша), Кенигсберг - Калининград, Пиллау - Балтийск (Россия) каби бир қатор номлар ўзгартирилди.

Мустамлакачилик тузумининг қулаши натижасида географик номларда ҳам сезиларли ўзгаришлар юз берди. Озодликка чиққан янги давлатлар эса, ўз навбатида эски тузумдан қолган томонимик меросдан тезроқ қутилишга ҳаракат қилишди. Натижада янги ва қайта тикланган эски номлар қатлами пайдо бўлди. Масалан, СССР ни емирилиши барча собиқ иттифоқдош республикаларда қайта номлаш жараёнини тезлаштирди. Қирғизистон пойтахти Фрунзе аввалги номи билан - Бишкек, Қозоғистонни янги пойтахти Целиноград - Астана деб қайта номланди. Собиқ Иттифоқни энг баланд нуқтаси Коммунизм - Исмоил Сомоний чўққиси, Красноводск шаҳри – Туркманбоши деб ўзгартирилди ва ҳоказо.

Келтирилган мисоллар географик номларни дунёда содир бўлаётган ижтимоий - сиёсий жараёнлар билан кўп жиҳатдан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Ўйламасдан, асоссиз равишда амалга оширилган қайта номлашлар халқнинг маданий, тарихий, маънавий меросига катта зарар етказди. Шу сабабдан, географик объектларга ном бериш ва уларни қайта номлашда қуйидаги илмий талаб ва мезонларга амал қилиш мақсадга мувофиқдир:

- географик объектларга халқнинг миллий анъаналари ва менталитетига ёт бўлган номлар берилишига ҳамда уларнинг номлари шу руҳда ўзгартирилишига йўл қўймаслик керак;

- ном мазкур географик объект жойлашган ердаги топонимик тизимга мос тушиши лозим;

- ном жойнинг маълум табиий, ижтимоий-иқтисодий географик хусусиятларини ифодалаб, жой ва ном ўзаро бир-бирига мос бўлмоғи лозим;

- ном ўша ҳудудда яшовчи аҳоли тилининг лисоний хусусиятларига ёт бўлмаслиги, ҳамда топонимик анъанавийлик, тарихийлик, миллийлик сезилиб турмоғи керак;

- ном шаклан содда, ўзига хос (оригинал), тушунарли, аниқ, қисқа, лўнда, кўпи билан икки ёки уч таркибий қисмдан (уларни бири қўшимча бўлиши мумкин) иборат бўлиб, мўлжал (ориентир) вазифасини бажариши лозим;

-янги ном ўша ҳудудда аввал мавжуд бўлган номларни такрорламаслиги, эсда осон сақланиб қоладиган, талаффузда енгил ва қулай бўлмоғи даркор;

- географик ном иложи борица, мафкуравий қарашлардан холи бўлмоғи керак;

- тарихий номлар ўтмиш гувоҳлари, уларни географик, лисоний, тарихий, сиёсий ва илмий аҳамиятга эга эканлиги инобатга олиб ўзгартирмаслик лозим;

- географик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш чоғида маҳаллийчилик, ошна-оғайничилик, хизмат мавқеини суиистеъмол қилиш ҳолларини истисно этиш зарур.

Савол ва топшириқлар:

1. Топонимларни конверсиялаш усуллариинг мазмун-моҳияти нимадан иборат?

2. Номларни транслитерация ва транскрипцияси деганда нимани тушунасиз?

3. Географик номнинг анъанавий шакли, таржима ёки қисман таржима шакли ва объектни расмий қайта номлашни тушунтириб беринг.

Тест топшириқлари

1. Топонимларни конверсия усулларида бири бўлган номни расмий шакли қандай маънони англатади?

А. Географик ном яратилган тилда қандай талаффуз қилинса, айнан шу тарзда картага туширилади.

В. Жой номи яратилган тилда қандай ёзилса, айнан шу тарзда картага туширилади.

С. Топоним ватанидаги каби тўлиқ талаффузга мос шаклда картага ўтказилади.

Д. Барча жавоблар тўғри

2. Топонимикада конверсия тамойили бу

А. Бир тилнинг фонологик ёки морфологик ҳамда лексик элементларини бошқа бир тил воситасида ёки ёзуви орқали етказиб бериш

В. Бир тил воситасида лексик элементларни бошқа бир ёзув орқали етказиб бериш

С. Бир тилнинг морфологик элементларини бошқа бир ёзув орқали етказиб бериш

Д. Бир тилнинг фонологик ҳамда лексик элементларини бошқа бир тил воситасида етказиб бериш

3. Ўзбекистонда географик номлар транскрипцияси деганда нимани тушунасиз?

- А. Ўзбекистондаги жой номларининг ўзбекча имлоси
- В. Ўзбекистондаги географик номларнинг хорижий тилларда ёзилиши
- С. Барча жавоблар тўғри

Д. Хорижий мамлакатлардаги географик номларнинг ўзбекча ёзилиши

4. Топонимикада транслитерация бу

- А. Чет сўзларни бирон тилдан кўчирганда чет тили ёрдамида ёзиш
- В. Чет тили ёрдамида сўзларни бирон тилдан кўчириб ёзиш
- С. Чет сўзларни бирон тилдан кўчирганда ҳарфма-ҳарф ёзиш
- Д. Чет тиллар алифбесидаги ҳарфлар билан ўзбек тилида ёзиш

5. Расмий қайта номлаш нима?

- А. Аввалги номдан воз кечиш ва уни муайян сабабларга (ижтимоий, сиёсий, мафкуравий ва ҳоказо) кўра янгиси билан алмаштириш
- В. Географик объектларни турли сабабларга кўра, қайта номлаш
- С. Янги мафкуравий маъно ва мазмунга эга бўлган номларни жорий қилиш
- Д. Барча жавоблар тўғри

11.2. ТОПОНИМИКА ВА ЖАҲОН ТИЛЛАРИ

Режа:

1. Топонимика ва жаҳон тилларини алоқадорлиги ҳақида умумий тушунча.
2. Тиллар классификацияси ва уларнинг турлари.
3. Географик ном ва тилнинг минтақавий хусусиятлари .

Мавзунинг мақсади: Жаҳон тилларининг шаклланишида табиий-географик шароитлар ва ижтимоий-иқтисодий омилларнинг таъсири, тиллар классификацияси ва уларнинг турлари, дунё бўйича кенг муомаладаги тиллар, географик ном билан тилни ўзаро алоқадорлиги ҳақида билим ва кўникмалар ҳосил қилишдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Тил, тилнинг шаклланиши ва ривожланиши, дунё тиллари, халқларнинг иқтисодий-ижтимоий тараққиёти ва тил, тиллар классификацияси, тиллар ареали, тиллар оиласи, тиллар гуруҳи, расмий тил, давлат тили.

Тил халқлар, миллатлар ўртасидаги муомала воситаси ҳамда уларнинг фарқловчи асосий омилдир. Мутахассисларининг эътирофича, тилнинг шаклланиши табиий-географик шароитлар, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар каби омиллар таъсирида кечади. Кишилиқ жамиятининг бирламчи сўзлашув тили қабилалар шаклланган даврларда ривожлана бошлаган. Бундай тил луғати жуда камбағал, грамматик жиҳатдан тизимлашмаган бўлган. Ибтидоий қабилаларнинг ҳудудий ажралиши ва дунё бўйлаб тарқалиши янги тилларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини кучайтирди.

Тилнинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи табиий-географик омиллари ҳақида жуда қизиқарли фикрлар билдирилган. Масалан, шимол халқларининг ундош товушларни жуфт талаффуз қилишини иқлимнинг совуқлиги билан изоҳлайдилар. Халқларнинг иқтисодий-ижтимоий тараққиёти турли омиллар таъсирида ҳар-хил кечганлиги тилларнинг ривожланишига ҳам таъсир кўрсатган. Шунинг учун бугунги кунда дунёда бир неча ўнлаб кишилар сўзлашувчи, ёзувсиз қabila тиллари ҳам, бир неча миллатларга тегишли миллионлаб кишилар фойдаланадиган, бой адабиётга эга жаҳон тиллари ҳам мавжуд.

Айни вақтда дунёда мавжуд тилларнинг сонини уч минг атрофида деб тахмин қилинади. Уларнинг аниқ миқдорини кўрсатишни иложи йўқ, чунки жуда кўплаб халқларнинг тиллари тўлиқ ўрганиб чиқилмаган ва ҳамда қайси тил оиласи ёки гуруҳига мансублиги аниқланмаган. Баъзан тил ва шева тушунчаларининг чалкашиш ҳолатлари ҳам учрайди. Шунга қарамай дунёдаги тилларнинг классификацияси бирмунча ўрганиб чиқилган, айтиш мумкинки, дунёда кенг ишлатиладиган, шунингдек муайян миллатлар тилларининг келиб чиқиши, мансублик ҳолати аниқланган.

Сўнги даврда, маълум объектив сабаблар туфайли аввалдан сақланиб қолган минтақавий халқаро тиллар гуруҳи билан бир қаторда дунё миқёсида қўлланувчи жаҳон тиллари ҳам пайдо бўлди. Дунё бўйича кенг муомаладаги тиллар (инглиз, француз, немис, араб, хитой, рус, ҳинд, португал, испан) жаҳон тиллари дейилади ва расмий музокаралар, барча алоқалар ушбу тилларда олиб борилади. Қайд қилинган тиллар орасида энг кўп қўлланиладиган инглиз, француз ва испан тили ҳисобланади. Масалан, дунёнинг 76 мамлакатида инглиз тили, 34 давлатда француз тили расмий давлат тили сифатида тан олинган. Жаҳон тилларининг халқаролиги уларнинг халқаро ташкилотлар ёки конференцияларнинг (БМТ, ЮНЕСКО) “расмий” ёки “ишчи” тили сифатида тан олиниши туфайли ушбу мақомда юридик жиҳатдан мустаҳкамланиши билан белгиланади. Чунончи, инглиз,

араб, испан, хитой, рус, француз тиллари БМТнинг расмий ва ишчи тиллари ҳисобланади.

Тил халқники, жой номларини ҳам халқ яратади. Шу сабабдан, географик номларни қайси тилга таалуқли эканлигини аниқлаш масаласи топонимика фани учун жуда муҳимдир. Чунки, жой номини қайси (ҳозирги замон ёки ўлик) тилга мансублигини аниқламасдан, уни асл маъносини, аниқлашни иложи йўқ. Топонимларни таҳлил қилганда тилни бойиб бориши ва унинг луғавий таркиби доимо ўзгариб туриши инобатга олиниши керак. Тилга ҳудудийлик хос ва унинг ареали эса ўзгарувчан. Шу сабабдан, тарихий ва бошқа омилларга кўра географик номларнинг ареали тилнинг тарқалиш ҳудудига унчалик тўғри келмаслиги, баъзан тор ёки анча кенгрок ҳудудда тарқалган бўлиши ҳам мумкин. Географик объектларнинг номлашда жонли сўзлашув тили асос вазифасини бажаради, шу сабабдан у узоқ яшайди, хусусан табиий-географик омиллар асосида вужудга келган номлар деярли ўзгармайди.

Топонимларнинг маълум гуруҳи жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар туфайли алмашган тақдирда ҳам, номлар муайян ареалларда, баъзан, халқ оғзаки нутқида сақланиб қолиши мумкин. Масалан, академик Б.А.Серебренниковнинг ёзишича, топонимлар ғайриоддий турғунликка эга. Ер юзида халқлар ва тиллар йўқ бўлиб кетиши мумкин, аммо жой номлари географик объектларнинг ифодаси сифатида узоқ муддат сақланиб қолади ҳамда бошқалар томонидан осон ўзлаштирилади.

Таниқли топонимист олим Н.Охунов таъбири билан айтганда, географик ном бу - халқ ижоди, унинг бир ёки икки сўз ёрдамида ифодалаган ихчам тарихидир. Топоним нутқда муайян географик объектнинг бошқалардан фарқли белгиларини таъкидлаш билан бирга, уни иккинчи объектдан ажратиб кўрсатишга ҳам хизмат қилади. Шу сабабдан, географик номга айланган сўз аниқ, ягона бир географик объектни ифодалайдиган тушунчадан бошқа маъно англатмай қўяди.

Лингвистикада тиллар классификациясининг икки - морфологик ва генеалогик турлари кенг тарқалган. Геотопонимика учун тилларни келиб чиқишининг генеалогик тури муҳим. Бу турда тилларни ягона оилага мансублиги асос қилиб олинган. Мазкур умумийлик тилларнинг луғат бойлиги ва грамматик тузилишини таққослаши орқали белгиланади. Барча тиллар - тил оиласи, гуруҳи ва асосий тилга бўлинади. Айрим мутахассисларнинг таъкидлашича, классификацияланмаган тиллар ҳам бор, улар ҳозиргача аниқланган ҳеч бир тил оиласи ёки тил гуруҳи таркибига кирмайди.

Маълумки, туркий тилларнинг шаклланиш тарихи олтой тиллари оиласи билан бевосита боғлиқ. Олтой боботили (асос тил) дастлаб иккига - тунгус-манжур ва турк-мўғул тилларига, сўнгра турк-мўғул тили ҳам иккига - турк ва мўғул тилларига ажралган. Турколог олимларнинг эътироф этишича, ҳозирда туркий тилларнинг сони 25 тадан ортиқ, улар Сибир ўлкасидан Болқон ярим оролигача бўлган, улкан географик ҳудудда кенг тарқалган. Шу сабабдан, туркий тилларни классификациялаш доимо мураккаб ва долзарб масала ҳисобланган. Тилшунос олимлар томонидан, туркий тиллар кўп мартаба таснифланган бўлса ҳам, аммо бу ишни биринчи марта амалга оширган олим Махмуд Кошғарийдир.

Ҳар бир мутахассис ўз олдида қўйган мақсадидан келиб чиқиб уни турлича классификациялаган. Аммо, улар орасида профессор Н.А.Баскаков томонидан таклиф қилинган туркий тиллар классификацияси ўзининг мукамаллиги билан алоҳида ажралиб туради. Ушбу классификация барча туркий тилларни тўлиқ қамраб олганлиги ва уларнинг ҳам тил хусусиятлари, ҳам генетик қариндошлиги атрофлича ўрганилганлиги билан қимматлидир. Шу сабабдан, мазкур классификация кўпчилик туркийшинослар томонидан тан олинган. Айтиш жоизки, ҳозирги вақтда туркий номлар кенг тарқалган ва энг баққуват номлар қатламини ташкил этадиган Ўрта Осиё минтақаси учун, туркий тилларни классификацияси муҳим аҳамиятга эга.

Қуйидаги жадвалда олтой тиллар оиласининг генеалогик классификацияси кўрсатилган. 5- жадвал

Тиллар оиласи	Тиллар гуруҳи	Асосий тиллар	Тарқалган ҳудуди
---------------	---------------	---------------	------------------

Олтой оиласи	Турк гуруҳи	турк, ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, озарбойжон, татар, бошқирд, чуваш, ёкут, уйғур	Туркия Ўзбекистон Қозоғистон Қирғизистон Туркманистон Озарбойжон Россия (Татаристон, Бошқирдистон, Чувашия, Якутия) Хитой (Шинжон- Уйғур авт. райони)
	Мўғул гуруҳи	мўғул, бурят, тува, қалмиқ	Мўғулистон Россия (Бурятия, Тува, Қалмиқ)
	Тунгус-манжур гуруҳи	манжур, эвенк, эвен, тунгус	Хитой, Россия

Кишилиқ жамиятининг тарихий тараққиёти давомида юз берган ижтимоий - сиёсий воқеа-ҳодисалар (мустамлакачилик, босқинчилик урушлари, янги ерларнинг ўзлаштирилиши, давлатларнинг ташкил топиши ва ҳ.к.) баъзи тилларнинг дунё бўйлаб кенг тарқалиши ва айрим халқлар томонидан расмий тил сифатида тан олинishiга сабаб бўлган.

Савол ва топшириқлар:

1. Жаҳонда кенг тарқалган тиллар оиласи ҳақида маълумот беринг.
2. Тиллар классификацияси ва уларнинг турлари ҳақида нималар биласиз?
3. Тил ва географик номнинг минтақавий хусусиятларидаги ўхшашлик ва тафовутларини изоҳланг.

Тест топшириқлари

1. Мутахассислар томонидан аниқланган тилнинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи табиий-географик омилни белгиланг.

- А. Рельеф
- В. Шамол
- С. Тўғри жавоб йўқ
- Д. Иқлим

2. Лингвистикада тиллар классификациясининг қайси турлари кенг тарқалган?

- А. Фонетик ва морфологик турлари
- В. Морфологик ва генеалогик турлари
- С. Генеалогик ва лингвистик турлари
- Д. Лингвистик ва фонетик турлари

3. Мутахассислар айти вақтда дунёда мавжуд тилларнинг сонини қанча деб тахмин қилишади?

- А. Икки минг атрофида
- В. Тўрт минг атрофида
- С. Уч минг атрофида
- Д. Беш минг атрофида

4. Тилга ҳудудийлик хос ва унинг ареали ўзгарувчан деганда нимани тушунаси?

- А. Топонимларнинг ареали тилнинг тарқалиш ҳудудига унчалик тўғри келмайди
- В. Жой номи маъмурий чегараларни тан олмайди
- С. Географик объектларнинг номлашда жонли сўзлашув тили асос вазифасини бажаради
- Д. Географик ном давлат чегарасидан ташқарига чиқмайди

5. Баъзи тилларнинг дунё бўйлаб кенг тарқалиши ва айрим халқлар томонидан расмий тил сифатида тан олинишига нима сабаб бўлган?

- А. Босқинчилик урушлари
- В. Янги ерларнинг ўзлаштирилиши
- С. Янги давлатларнинг ташкил топиши
- Д. Барча жавоблар тўғри

12-МАВЗУ: ГЕОГРАФИК НОМЛАРНИНГ ЁЗИШ ҚОИДАЛАРИ ВА ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ. ТОПОНИМЛАРНИ СТАНДАРТЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ

12.1. Географик номларнинг ёзиш қоидалари ва грамматик хусусиятлари

Режа:

1. Географик номларнинг ёзиш қоидалари ва грамматик хусусиятлари тавсифи.
2. Географик номларни қўшиб ва ажратиб ёзиш тартиби.
3. Таржима қилинадиган ва қилинмайдиган номларни ёзиш тартиби.

Мавзунинг мақсади: Географик номларнинг ёзиш қоидалари ва грамматик хусусиятлари, уларни қўшиб ва ажратиб ёзиш тартиби, қўшма топонимларнинг морфологик таркиби, жой номлари таркибидаги географик терминларни ёзиш тартиби, топонимларни ёзишда дефисни ўрни ҳамда таржима қилинадиган ва таржима қилинмайдиган номларни ёзиш қоидалари ҳақида қисқача маълумот беришдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Содда ва мураккаб топонимлар, қўшимчали ва қўшимчасиз номлар, жой номи таркибидаги терминларни ёзиш тартиби, ном ва дефис, номларни қўштирноқ ичига олиниши ва сон билан ёзиш қоидалари.

Топонимлар атоқли отларнинг бошқа турларидан грамматик жиҳатдан фарқ қилади. Улар аксарият ҳолларда “икки ярим бир бутун” дегандек кўп компонентли сўзлардир. Бир таркибий қисмдан иборат топоним кўпинча, топонимиканинг тежалиш қонуниятига кўра узоқ истеъмолда бўлиши оқибатида бирор унсурини йўқотган географик ном ёки топонимик функциясини бемалол уддалаб келаётган рудимент - қадимий унсур бўлиши мумкин. Идеал топонимлар поликомпонентликни ёмон кўради, чунки улар ҳали узил-кесил топонимлик “паспорт”ини олмаган микротопонимлар монополияси ҳисобланади. Шу билан бирга идеал топонимлар монокомпонентликни ҳам ёқтирмайди, яъни улар биргина таркибий қисмдан иборат бўлмаслиги керак.

Географик номларнинг тўғри ёзилиши жуда муҳим ва мураккаб масала. Муҳимлиги шундаки, географик номдаги бирор ҳарф нотўғри ёзилиб қолса, фонетик ўзгаришлар оқибатида бутунлай бошқа маъноли топонимга айланиб

кетиши мумкин. Топонимларнинг тўғри ёзилиши масаласининг мураккаблиги шундаки, улар турли тилларда бўлиб, аслида ўша тиллар қоидаларига мувофиқ ёзилади. Бошқа тилларга ўтганда талаффузида ҳам, ёзилишида ҳам ўзгаришлар бўлиши мумкин.

Кўпчилик мамлакатларда географик номларнинг тўғри ёзилишига катта аҳамият берилади. Масалан, *Буюк Британияда Географик номлар қўмитаси*, *АҚШ да Географик номлар Кенгаши*, *Белгияда Топонимика ва диалектлар комиссияси* географик номларнинг тўғри ёзилишини тартибга солиб туради. *Россия Федерациясида Энциклопедия Бош таҳририяти* топонимлар ва терминларнинг тўғри ёзилишини бошқаради. Ўзбекистонда бу иш билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги *“Ергеодезкадастр”* давлат қўмитаси, *Географик объектларни номлаш ва қайта номлаш масалалари бўйича республика комиссияси* ҳамда уларни вилоят, шаҳар ва туманлардаги ҳудудий комиссиялари шуғулланади. Шунга қарамай географик номларнинг ёзилишида чалкашликлар кўп учрайди. Жой номларини тўғри ёзиш жуда нозик масала. Уларни нуқсонсиз тўғри ёзиш, халқнинг умумий имловий саводхонлигининг узвий бир қисми бўлиб, маълум даражада кишиларни билим ва маданий савиясини ҳам белгилайди.

Кундалик матбуотда, хусусан, газета ва журналларда, радио ва телевиденияда, дарсликларда, бадий адабиётларда республика ва чет мамлакатларга оид минглаб географик номлар учрайди. Буларнинг ҳаммасини ҳам тўғри эканлигига ҳеч ким кафолат беролмайди. Географик номларнинг ўзбекча ёзилиши маълум бир қатъий принципларга асосланган, мантиқли, бир-бирига боғлиқ қоидалардан иборат бўлиши ва бугунги кун талаби даражасига жавоб бериши лозим.

Ўзбекистон ҳудудидаги географик номлар ўзбек тили имлосининг амалдаги қоидалари асосида ёзилар экан, бу қоидаларнинг асосий мақсади ва вазифаси - ўзбек тилидаги дарсликларда, илмий-оммабоп ва сиёсий китобларда, даврий матбуот ва карталарда, турли типдаги луғатларда географик номларнинг ёзилишида умумий бирлик бўлишини тақоза қилади. Мавжуд бўлган географик номлари грамматик тузилишига кўра *содда* ва *қўшма* топонимларга ажратиш мумкин. Содда топонимлар ўз навбатида, қўшимчасиз ва қўшимчали номларга бўлинади. Жой номи таркиби биргина отдан иборат бўлиб, унга бошқа бирон унсур қўшилмаса бундай номлар қўшимчасиз топонимлар ҳисобланади. С.Қораев қўшимчасиз топонимларни таҳлил қилиб уларни бир неча хилга бўлиб кўрсатган:

а) оддий географик ёки ижтимоий - иқтисодий терминлар шаклидаги топонимлар: *Анҳор*, *Асбоб*, *Газа*, *Ём*, *Суна*, *Учма*, *Қудуқ* ва ҳоказо;

б) уруғ-аймоқ ва бошқа этник гуруҳлар номлари билан аталадиган географик номлар (этнонимлар): *Абдал, Бурқут, Дуғлат, Манғит, Сайёд, Турк* ва бошқалар;

в) кишиларнинг исм-фамилиялари, тахаллус, лақабларидан иборат топонимлар: *Абдукарим, Беруний, Мустафо, Навоий, Шодмон* ва ҳоказо;

г) ўсимлик ва ҳайвон номларидан келиб чиққан жой номлари: *Бодом, Дўлта, Ёнғоқ, Терак, Чинор, Янтоқ* ва бошқалар;

Қўшимчали топонимлар таркибида отга қандайдир қўшимча - аффикс қўшиб ясалади. Бундай географик номлар таркибида қуйидаги қўшимчалар (аффикслар) кўп учрайди:

- **гоҳ** - *Жангоҳ, Намозгоҳ, Сайилгоҳ, Шамолгоҳ;*
- **зор** - *Бодомзор, Олмазор, Сангзор, Чилонзор;*
- **истон** - *Баҳористон, Богистон, Туркистон, Шўристон;*
- **ия** - *Мингия, Шоҳруҳия, Юзия, Қодирия;*
- **кор** - *Лалмикор, Пахтакор, Шоликор;*
- **лар** - *Араблар, Беклар, Бойлар, Шайхлар;*
- **ли** - *Анжирли, Аламли, Бурганли, Бетағали, Толли;*
- **лик** - *Атторлик, Заргарлик, Жиззахлик, Тепалик;*
- **лоқ** - *Санглоқ, Тошлоқ, Қумлоқ;*
- **он** - *Мингон, Наматгарон, Сайидон, Телпакфурўшон;*
- **от** - *Богот, Работот, Қишлоқот;*
- **ча** - *Дўрмонча, Найманча, Қизилча, Қўрғонча;*
- **чи** - *Аравачи, Бўйрачи, Тақачи, Темирчи;*

Қўшма топонимлар икки ва ундан ортиқ таркибий қисмлардан ташкил топади: *Бешариқ, Янғиқўрғон, Яккатут, Ғишткўприк, Оқтепасой* ва ҳоказо. Бундай географик номлар грамматик жиҳатдан бир неча турга бўлинади. Ўзбек тилида икки ва ундан ортиқ сўзлардан (турдош отлардан) иборат (мураккаб) географик номлар қўшиб ёзилади. Масалан:

От + от: *Туркравот, Ғаниқишлоқ, Қоровулбозор, Қумқўрғон*

Сифат + от: *Ёмонжар, Каттақишлоқ, Узунқудуқ, Етимтоғ, Узунсой*

Сон + от: *Бешбулоқ, Еттикечув, Мингчинор, Тўқсонкамар, Ўттизадир*

От + феъл: *Сойкелди, Қўйқирилган, Тангатоғди, Қумбосди*

Биринчи таркибий қисми сифатдан, иккинчи таркибий қисми географик атамадан иборат бўлганда: *Баландмачит, Баландравот, Оққўрғон, Оқтепа, Кўкбулоқ, Кўкғумбаз, Сарисув, Сариктепа, Қизилсув, Қизилсой, Қизилқум, Юқориовул, Этаковул, Қуйимаҳалла, Ўртачек, Ўртасарой* каби ёзилади.

Биринчи таркибий қисми сондан, иккинчи таркибий қисми географик атамадан иборат бўлганда: *Бешариқ, Бешайвон, Ёлғизбоғ,*

Ёлғизқутчи, Яккасарой, Яккатол шаклида ёзилади. Биринчи таркибий қисми тартиб сондан, иккинчи қисми географик атамадан иборат бўлганда: *Иккинчисолма, Еттинчиқўтир* шаклида ёзиш мақсадга мувофиқдир.

Айтиш жоизки, қўшма географик номлар тадқиқида уларнинг ясашиш усуллари белгилаш, аниқлаш аниқса муҳимдир. Мутахассисларнинг таъкидлашича, тил тараққиёти жараёнида маълум типдаги сўз бирикмаси ягона лексик маъно касб этиши натижасида синтактик бирликдан лексик бирликка айланади - қўшма сўз юзага келади. Масалан, *Оқжар, Шўрсув, Янгиқўрғон, Қоратена* каби жой номлари шу йўл билан пайдо бўлган қўшма сўзлар сирасига киради.

Қўшма географик номлар морфологик таркибига кўра қуйидаги типларга бўлинади:

1. ***От + от:*** Бу типдаги қўшма топонимларнинг иккинчи қисми кўпинча географик терминдан (қишлоқ, овул, тепа, чўл, боғ, булок, қудук ва ҳоказо) ташкил топган бўлади. Уларнинг биринчи таркибий қисми эса киши исмлари (фамилияси)дан (*Абдиқишлоқ, Шофайзиқудук, Ҳошимдашт, Исмоилтена*), этнонимлардан (*Найманариқ, Арабмозор, Афғонбоғ, Қозоқовул, Туркравот*), фитонимлардан (*Теракмозор, Жийдақишлоқ, Толқишлоқ*) иборат бўлиши мумкин. Ҳар иккала таркибий қисми терминлардан (географик ва ижтимоий - иқтисодий) ташкил топган топонимлар ҳам мавжуд. (*Қоровулбозор, Тошбулоқ, Қумқудук, Шариллоқсой*).

2. ***Сифат + от:*** Бу қолипдаги қўшма топонимларнинг биринчи қисми ранг-тус билдирувчи (*Оқтена, Кўкжар, Қизилбулоқ, Қорақум, Қорасой*), кўлам билдирувчи (*Каттақишлоқ, Пастқишлоқ, Кичикқўрғонча, Ўртақўрғон, Чуқурқишлоқ, Этакмаҳалла*), маза-таъм ифодаловчи (*Аччиқкўл, Ширинқудук, Шўрсув*), иккинчи қисми географик атамалардан иборат бўлади.

3. ***Сон + от:*** Ушбу қолипда ясалган қўшма географик номларнинг биринчи таркибий қисми сондан (уч, беш, олти, тўққиз, қирқ, минг ва ҳоказо), иккинчи таркибий қисми географик атамадан (*Бешбулоқ, Учариқ, Ёлғизқум, Яккасарой, Учтол, Олтиҳовуз, Бешқайрағоч*) ташкил топган бўлади.

4. ***От + феъл ва феъл + от:*** Бу қолипдаги қўшма номлар от билан феълнинг ҳамда феъл билан отнинг бирикувидан (*Тошкесар, Қайнарбулоқ, Охунқайнар, Сойкелди, Қолгандарё*) ташкил топади.

Географик номлар қуйидаги ҳолларда ажратиб ёзилади:

Географик ном олдида қандайдир сифат келганда:

а) *Катта Оқтена, Катта Бешкана, Катта Найманча;*

- б) *Кичик Аравон, Кичик Кўрғонча, Паст Оққўрғон, Паст Бурқут;*
- в) *Пастки Оёқчи, Пастки Қорақия, Пастки Уйшун;*
- г) *Қуйи Жанафар, Қуйи Беширавот, Қуйи Шўробот, Қуйи Навметан;*
- д) *Эски Хайитобод, Эски Элбаён, Эски Хўжаобод, Эски Ҳаққулбод;*
- е) *Этак Бойбўта, Этак Сарой, Этак Оққўрғон, Этак Қорамозор;*
- ё) *Ўрта Қорабоғ, Ўрта Раҳимобод, Ўрта Шўрчи, Ўрта Сайдов;*
- ж) *Юқори Арабхона, Юқори Олот, Юқори Қорақия, Юқори Жирмиз;*
- з) *Янги Найнова, Янги Балиқчи, Янги Гулбоғ, Янги Миришкор.*

Кишиларнинг исм-фамилияларидан, тахаллусларидан иборат географик номлар алоҳида (айрим ҳолда) ёзилади: *Кимёхон Хўжаева кўчаси, Парда Турсун кўчаси, Алишер Навоий шоҳкўчаси, Шароф Рашидов шоҳкўчаси, Ҳабиб Абдуллаев кўчаси, Генерал Собир Раҳимов кўчаси*, каби кўп сўзли номлар ажратиб ёзилади.

Географик номлар қуйидаги ҳолларда қўштирноқ ичига олинади:

Завод - фабрикалар, ширкат хўжаликлари, фирмаларнинг номлари қўштирноқ билан ёзилади: *«GM-Ўзбекистон» қўшма корхонаси, “Атлас” тўқимачилик комбинати, «Тошкент» ширкат хўжалиги, «Зомин» жамоа хўжалиги, «Малика» трикотаж фабрикаси, «Зилолатекс» акциядорлик жамияти* ва ҳоказо.

Матбуот органлари номи билан аталган географик объектларнинг номлари карталарда қўштирноқсиз ёзилади: *Ўзбекистон овози газетаси кўчаси, Туркистон кўчаси, Шарқ юлдузи сув истеъмолчилари уюшмаси.*

Географик номларни сонлар билан ёзиш тартиби:

Географик номлар таркибига кирган тартиб сонлар номнинг олдинги қисмида, биринчи ўрнида сўз билан ёзилади: *Еттинчи қўтир, Бешинчи бўлим, Саккизинчи хўжалик* ва ҳоказо.

Топонимлар таркибидаги географик терминларни ёзиш тартиби:

Географик объектнинг турини билдирадиган сўзлар географик терминлар ҳисобланади. Масалан, *кўл, чўл, тоғ, адир, ариқ, орол, қудуқ, муз, ботқоқ, қирғоқ, шаршара, қир, ботиқ, водий, сой, канал, текислик* ва ҳоказо. Географик терминлар турдош отлар бўлганида географик номдан кейин кичик ҳарфлар билан алоҳида ёзилади.

Географик терминлар топонимлар таркибига кирганда қўшиб ёзилади ва шу географик номлардан кейин яна такрорланиши мумкин: *Қоратог тоғи, Оқтепа тепалиги, Сирдарё дарёси, Каттақишлоқ қишлоғи, Иссиқкўл кўли, Тандирқум қумлиги.* Хариталарда аҳоли пунктларининг номлари ёнида уларнинг турларини билдирадиган сўзлар (шаҳар, қишлоқ, овул, шаҳарча ва бошқа) ёзилмайди.

Географик номлар таркибидаги терминлар ва бошқа сўзларнинг талаффуз шаклидаги хилма-хиллик.

Айрим географик номлар таркибида жонли тилда қўлланиб келаётган терминлар ҳам учрайди. Улар илмий адабиётларда қабул қилинган терминлардан фарқ қилиб, фақатгина шеваларда қўлланилиши мумкин. Бундай ҳолларда шеваларда фойдаланадиган терминлар ўрнига адабий тил атамалари ишлатилмайди, аксинча уларни асл шакли номлар таркибида сақланиб қолинади. Маҳаллий терминлар турли жойларда турлича талаффуз қилиниши мумкин. Шу сабабдан, жонли тил сўзларидан иборат терминларнинг талаффуз шакли жой номлари ёзилишида сақланиб қолади. Масалан: *Жамонжар, Желлигули, Сулувжўна* ва ҳоказо.

Географик номлар ёзилишида дефиснинг ўрни.

Биринчи таркибий қисми от ёки сифатдан, иккинчи компоненти атоқли отдан иборат бўлган номларнинг ҳар икки таркибий қисми катта ҳарфлар билан ёзилади ва бир-биридан дефис (лотинча, *divisio* - “ажралиш, бўлиниш”) орқали ажратилади. Дефис - номларни қисмга бўлишда қўлланиладиган белги, чизиқча (-). Топонимлар дефис орқали ажратилганда, ҳар икки компоненти ҳам катта ҳарфлар билан ёзилади: *Чизатой - Оқтепа, Кўкча - Оқтепа, Озод - Бухоро, Исори - Ўроқли, Кўштепа - Сарой, Хароба - Қулончи, Чек - Насриддин, Жўжа-Араб, Лойқа-Ўрай* ва бошқалар. Баъзи кўшалок сўзлардан иборат топонимлар орасида дефис қўйилади ва номнинг иккинчи таркибий қисми кичик ҳарф билан ёзилади: *Ана-муна, Чақар-чуқур*. Биринчи таркибий қисми феъл, иккинчи таркибий қисми топоним бўлган географик номлар: *Қолган-Сир, Қолган-Чирчиқ* каби ёзилади.

Кўпчилик халқларда географик номларни ёзишда транскрипция усули энг кўп қўлланилади. Юқорида қайд қилингандек, транскрипция деганда географик номларни талаффузига қараб ёзиш, яъни кулоққа қандай эшитилган бўлса, шундай ёзиш тушунилади. Шунини таъкидлаш жоизки, топонимикада транскрипция кенгроқ маънода ҳам қўлланилади. Бунда географик номлар транскрипцияси деганда талаффузига кўра ёзиш ҳам, таржима ҳам, қандай ёзиш масаласи ҳам, умуман географик номлар имлосининг барча масалалари назарда тутилади.

Географик номларни талаффузига қараб ёзиш кўпинча тўлиқ бўлмайди. Чунки, бошқа тилларда мавжуд бўлган баъзи бир ҳарф ва товушлар ўзбек тилида бўлмаслиги мумкин. Масалан, рус тилидаги **ш, ы** ҳарфлари ўзбек тилида йўқ ёки ўзбек тилида мавжуд бўлган **қ, ў, з, җ** ҳарфлари рус тилида қўлланилмайди. Бундай ҳолларда тилда йўқ товушлар уларга яқинроқ бўлган бошқа товушлар (ҳарфлар) билан алмаштирилади.

Хорижий тилларидаги географик номларни ёзишда баъзан транслитерация усули қўлланилади. Бунда номлар бирон бошқа тилдан кўчирилганида ҳарфма-ҳарф ёзиш, яъни, чет тили алифбосидаги ҳарфларни ўзбек тилидаги ҳарфлар билан алмаштирилиб ёзилади. Сўзнинг қандай талаффуз қилиниши эътиборга олинмайди. Умуман, олганда ҳар бир географик номнинг маҳаллий тилдаги асл талаффузига яқинлаштириб ёзишга ҳаракат қилинади.

Кейинги йилларда бир қанча номларнинг асли тикланди. Қозоғистондаги Шевченко - Ақтов, Олмаота - Алмати, Қирғизистондаги Фрунзе - Бишкек, Тожикистондаги Ленинобод - Хўжанд деб аталадиган бўлди. Агар бирор мамлакат ўз номини, пойтахти, шаҳар, қишлоқ ва бошқа географик объектлари номини ўзгартиришни расмий равишда таклиф этса, ўзбек тилида ҳам ўша ном қабул қилинади. Масалан:

Аввалги номи:

РСФСР

Молдавия

Белоруссия

Ҳабашистон

Бирма

Целиноград

Ҳозирги номи:

Россия Федерацияси

Молдова

Белорус

Эфиопия

Мьянма

Астана

Кўшма географик номларни ёзишда кўпинча хатога йўл қўйилади. Айрим географик карталарда бундай номлар бир жойда қўшиб ёзилган (*Каттақўрғон, Қорасув*) бўлса, бошқа жойда уларни ажратиб ёзилганини (*Мойли сув*) кўриш мумкин. Агар, мураккаб (қўшма) географик номларнинг иккинчи ўзаги (компоненти) атоқли от бўлса, уларнинг ҳар бири алоҳида - алоҳида ва бош ҳарф билан ёзилади. Масалан, *Эски Тошкент, Юқори Чирчиқ, Янги Урганч, Қўҳна Урганч* ва ҳоказо.

Мабодо, мураккаб географик номларнинг иккинчи компоненти турдош от бўлса, у ҳолда қўшиб ёзилади. *Каттақўрғон, Янгийўл, Жумабозор, Бекобод*. Мураккаб географик номларнинг ҳар иккала компоненти бош келишиқдаги атоқли отлардан иборат бўлса, у ҳолда дефис орқали бош ҳарф билан ёзилади; *Орехово - Зуево, Волга - Дон, Қози - Муҳаммад* ва бошқалар.

Илгари географик номларни ўзбек тилида ёзишни осонлаштириш учун рус тилидаги манбалар - атлас, карта, луғат ва қўлланмалар асос қилиб олинган эди. Бу ҳолат географик номларни ўзбек тилида ёзишни осонлаштирган бўлса ҳам, аммо русча ёзишда йўл қўйилган хатоларни ўзбек тилида такрорланишига олиб келган. Натижада, номларни русча ёзишда йўл қўйилган хатолар ўзбек тилидаги топонимларда ҳам такрорланган. Масалан, *Лишбоа - Лиссабон, Гласгоу - Глазго, Ҳамбург - Гамбург, Ҳолланд -*

Голландия, Хенова - Генуя, Норге - Норвегия, Наполи - Неапол, Кёбенхавн - Копенгаген, Темс - Темза, Охайо - Огайо деб хато ёзилган. Йўл қўйилган хатоларнинг бир қисмини тўғрилаш мумкин, аммо, уларнинг кўплари анъанавий номларга айланиб улгурган ва эндиликда шундай ҳолатда ёзилаверади.

Рус тилида географик номлар баъзан бош келишиқда (*м. Челюскин, г. Амундсен, о. Рудолф*), кўпинча қаратқич келишиқда (*мис Дежнева, остров Врангеля, гора Кука, пролив Лаперуза*) ёзилади. Ўзбек тилида бундай номларнинг ҳаммаси, рус тилида қандай ёзилганидан қатъий назар, бош келишиқда ёзиш керак бўлади. Масалан, *Челюскин бурни, Амундсен тоғи, Рудолф қўли, Дежнев бурни, Врангел ороли, Кук тоғи, Лаперуз бўғози*.

Ўзбек тилида анъанавий бўлиб қолган ва қадимдан муайян шаклда ёзилиб келинаётган жой номларининг талаффузи ҳам, ёзилиши ҳам бир хил, уларни ўзгартиришга ҳожат йўқ. Улар ўзбек тилида ўнлаб ва юзлаб йиллар давомида бир хил ёзилиб келмоқда. Бу турдаги топонимлар қадимги илмий, тарихий, саёхатнома ҳамда бадий асарларда кўп учрайдиган, асосан шарқ мамлакатларидаги номлардир: *Бағдод, Ироқ, Миср, Техрон, Ҳирот, Эрон, Марокаш, Дамашқ, Бомбей, Карочи, Балх* ва бошқалар. Рус тилида анъанавий бўлиб қолган бир қатор географик номлар ўзбек тилига ўтиб, шундайлигича сақланиб қолган: *Англия (Ингланд), Вашингтон (Уошингтон), Осло (Усло), Рим (Рома), Финляндия (Суоми), Франция (Франс), Япония (Ниппон)* ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Анъанавий номлар ҳам ўзгариши ёки ижтимоий эҳтиёж туфайли жонли тилдаги янги номлар билан алмашиши, агар хато бўлса тузатилиши мумкин. Масалан, *Африқо - Африка, Амриқо - Америка* деб тузатилди. *Баҳри Муҳити Кабирни - Тинч океан, Баҳри Муҳити Атласийни - Атлантика океани, Баҳри Муҳити Ҳиндийни - Ҳинд океани, Баҳри Ҳазарни - Каспий денгизи*, дейиладиган бўлди. Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилгандан кейин (1989 йил) ўзбек тилини четдан, асосан рус тилидан кириб келган ёт сўзлардан тозалаш баҳонаси билан янги анъанавий номларни яна эски номлар билан алмаштиришга уринишлар бўлди. Океан - уммон, материк - қаррат, тропика - мадор, ҳатто география сўзи ўрнига жўгрофия каби эскириб, муомаладан чиқиб кетган терминлар таклиф этилган. Соҳа мутахассисларининг фикрича, бу ишда хатолар бўлса тузатиш лозим, аммо эскисига ноўрин қайтиш ҳеч ҳам керак эмас.

Таржима қилинадиган ва таржима қилинмайдиган номлар

Кўпинча исмлар таржима қилинмайди. Географик объектлар номи ҳам аслида исмлардир. Шу билан бирга, жаҳон географияси ва картографияси тажрибасида баъзи номларни ҳамма тилларда қисман ёки бутунлай таржима

қилиш анъанаси мавжуд. Бундай анъана ўзбек тилига ҳам тадбиқ этилди ва баъзи халқаро номлар ўзбекчага таржима қилинган. Одатда бир қанча халқлар яшайдиган ҳудудларга тегишли йирик географик объектлар номлари, объектнинг табиий хусусиятига боғлиқ ҳолда пайдо бўлган географик номлар тўлиқ таржима қилинади. Масалан:

Ўзбек тилидаги - *Қора денгиз*

Рус тилида - *Черное море*

Немис тилида - *Шварзес Меерс* деб таржима қилинган.

Худди шундай *Яхши Умид бурни*, *Кўк Нил*, *Қизил денгиз*, *Ўрта денгиз*, *Катта Сувайирғич тизмаси*, *Қояли тоғлар*, *Оловли Ер ороли* каби кўпчилик номлар ҳам таржима қилинади. Икки ва ундан ортиқ сўздан иборат бўлган географик номлар қисман таржима қилинади. Бунда мураккаб географик номларнинг аниқловчидан иборат бўлган қисми таржима қилиниб, атоқли отдан иборат қисми таржима қилинмайди. Русча ёзилган географик номлардан мисол келтирамиз. *Южный (жанубий)*, *северный (шимолий)*, *восточный (шарқий)*, *западный (ғарбий)*, *белый (оқ)*, *голубой (кўк)*, *зеленый (яшил)*, *красный (қизил)*, *черный (қора)*, *дальний (узоқ)*, *ближний (яқин)*, *верхний (юқори)*, *нижний (пастки)*, *большой (катта)*, *малый (кичик)*, *средний (ўрта)*, *старый (эски)*, *новый (янги)* каби сифат аниқловчилар одатда таржима қилинади.

Асосий ном фонетик транскрипцияга мувофиқ ўзича ёзилаверади. Масалан, *Новая Гвинея* - *Янги Гвинея*, *Малий Атлас* - *Кичик Атлас*, *Северная Америка* - *Шимолий Америка*, *Новая Каледония* - *Янги Каледония* ва бошқалар.

Тўлиқ ва қисман таржима қилиш усули маъмурий ва сиёсий географик номларга, шаҳарлар, қишлоқлар номларига қўлланилмайди. Масалан, Ўзбекистондаги *Янгиқўрғон*, *Қумқўрғон*, *Янгийўл*, *Янгибозор*, *Яккабоғ*, *Каттақўрғон*, *Кўктерак* бошқа тилларда таржима қилинмай ёзилаверади. Худди шундай *Великие Луки*, *Железноводск*, *Кривой Рог*, *Нижний Тагил*, *Нижний Новгород* каби номлар ҳам ўзбек тилида ўз шаклида ёзилаверади.

Таркибида русча *земля* (ер) сўзи бўлган географик номларни ёзишда иккита қоида мавжуд:

а) *земля* (ер) сўзи турдош от (термин) бўлса таржима қилиб ёзилади. Масалан, *Земля Амудсена* - *Амудсен Ери*, *Земля Франса Иосифа* - *Франс Иосиф Ери* деб ёзилади.

б) *земля* (ер) сўзи атоқли от бўлиб келса, у таржима қилинмайди. Масалан, *Новая Земля*, *Северная Земля* кўринишида ёзилаверади. Агар географик номлар фақат аниқловчидан иборат бўлса, у ҳолда таржима қилинмайди. Масалан; *Белое кўли*, *Тихая дарёси*, *Иссиқкўл*, *Қорақўл*, *Музқўл*

ва бошқалар ҳамма тилда ҳам таржима қилинмай ёзилаверади. Тов, тоо, доғ сўзлари географик номлар таркибида келган ҳолларда тов, тоо, доғ деб ёзилади. Масалан, *Копетдоғ, Қоратов, Саритов, Олатов* ва ҳоказо.

Савол ва топшириқлар:

1. *Топонимларни ёзиш қоидалари ва грамматик хусусиятларини тушинтиринг.*
2. *Содда ва қўшма топонимларга мисоллар келтириб изоҳланг.*
3. *Географик номларни қўшиб ва ажратиб ёзиш тартиби қандай?*

Тест топшириқлари

1. Ўзбекистонда географик номларни тўғри ёзилишини ким назорат қилади?

- А. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги “Ергеодезкадастр” давлат қўмитаси
- В. Географик объектларни номлаш ва қайта номлаш масалалари бўйича республика комиссияси
- С. Географик объектларни номлаш ва қайта номлаш масалалари бўйича вилоят, шаҳар ва туманлардаги ҳудудий комиссияси
- Д. Ўзбекистон География жамияти

2. С.Қораев қўшимчасиз топонимларни неча хилга бўлиб кўрсатган?

- А. 5 та
- В. 4 та
- С. 3 та
- Д. 2 та

3. Мураккаб географик номларнинг иккинчи компоненти турдош от бўлса, у ҳолда қандай ёзилади?

- А. Тартиб сонлар билан ёзилади
- В. Таржима қилиб ёзилади
- С. Қўшиб ёзилмайди
- Д. Қўшиб ёзилади

4. Ишлаб чиқариш корхоналари номларини ёзиш тартиби қандай?

- А. Қўштирноқсиз ёзилади
- В. Дефис билан ёзилади
- С. Қўштирноқ билан ёзилади
- Д. Сон билан қўшиб ёзилади

5. Тов, тоо, доғ сўзлари номлар таркибида келган ҳолларда қандай ёзилади?

- А. Ўзгартирилиб ёзилади
- В. Асл ҳолида ёзилади
- С. Қўшимча билан ёзилади
- Д. Фақат тоғ шаклида ёзилади

12.2. Топонимларнинг ёзилишини стандартлаштириш муаммолари

Режа:

1. Географик номларни стандартлаштириш муаммолари ҳақида умумий маълумот.
2. Топонимларни стандартлаштириш ва уларни асосий тамойиллари.
3. Ўзбекистон топонимларини ёзилишини стандартлаштириш.

Мавзунинг мақсади: Географик объект номини расмий ва умумистеъмолда қатъиян бир шаклда ёзилиши, миллий ва халқаро миқёсда стандартлаштириш, мустақиллик даврида жой номларининг миллий талаффуз ва ёзилиш шакллари тиклаш ва миллийлаштириш бўйича амалга оширилган ишлар билан таништиришдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Номларни миллий ва халқаро миқёсда стандартлаштириш, номларни давлат каталоги, ягона электрон базаси, давлат тилидаги шакли, кирилл ва лотин алифбосидаги ёзуви.

Давлат ҳокимияти ва фуқароларни ўз-ўзини бошқариш органларида, алоқа, транспорт, статистика, оммавий ахборот воситаларида, географик карталар ва атласларда ҳамда бошқа нашрларда, шуниндек иқтисодиёт, фан, маданият, спорт, жамоат бирлашмаларида, юридик ва жисмоний шахслар томонидан географик ном қатъиян бир шаклда ёзилишига эришиш давлатнинг суверенлигини кўрсатувчи далиллардан биридир.

Бошқача айтганда, ҳар бир географик объект номининг расмий ва умумистеъмолда бир хилда ёзилишини қатъийлаштириш, қонунлаштириш географик номларни стандартлаштириш дейилади. Агар бундай вазифа биргина давлатнинг манфаатларини кўзлаб бир тил воситасида амалга ошириладиган бўлса, бу географик номларни миллий стандартлаштириш деб юритилади. Бу иш халқаро алоқалар тобора авж олаётган ҳозирги даврда

бир неча давлатларнинг муштарак манфаатларини кўзлаб амалга оширилса, унда географик номларни халқаро миқёсда стандартлаштириш лозим бўлади. Халқаро стандартлаштириш эса доимо миллий стандартларга асосланиши керак.

Ҳозирги вақтда географик номларни миллий стандартлаш бир қатор ривожланган ва ривожланаётган давлатларда амалга ошириляпти. Жой номларини стандартлаштириш муаммолари нафақат миллий, балки халқаро илмий ва ҳукуматлараро ташкилотларнинг ҳам диққат эътиборини тобора кўпроқ ўзига жалб қилмоқда. *Халқаро ономастика фанлари қўмитаси (IGOS), Халқаро фонетика ассоциацияси (IPA), Антарктикани ўрганиш илмий комитети (SGAR), Жаҳон почтаси уюшмаси (UPI), Халқаро стандартлаштириш ташкилоти (ISO)* ана шулар жумласидандир.

Таъкидлаш жоизки, сўнгги йилларда географик номларни стандартлаштириш муаммоларига *Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)* катта аҳамият бермоқда. БМТ томонидан чақирилган ва географик номларни стандартлаштиришга бағишланган бир неча конференцияларни ўтказилиши ҳамда БМТ нинг географик номлар бўйича Экспертлар гуруҳлари фаолияти бунга далилдир. БМТ нинг географик номлар бўйича *Экспертлар гуруҳи (UNGEGN)* тавсиясига кўра картографик ташкилотлар ва уларни ишлаб чиқариш корхоналари аҳоли пунктлари регистри, топонимик маълумотлар базасини яратишда ҳамда турли мақсадларда атлас ва карталар, стандартлаштирилган географик номлар рўйхатини тузишда ҳамда бошқа ахборотлашган маълумотлар ва картографик маҳсулотлар ишлаб чиқишда қуйидаги умумий принципларга амал қилиши керак:

- ❖ *рўйхатга олинadиган географик объектнинг номи расмий ва архив маълумотлар билан тасдиқланган бўлиши лозим;*
- ❖ *географик номлар давлатнинг масъул ташкилоти томонидан стандартлаштилган бўлиши керак;*
- ❖ *географик объектга фақат битта географик ном берилиши мумкин;*
- ❖ *кириллица ва бошқа латин алифбосидан фойдаланмайдиган давлатлар, БМТ томонидан тасдиқланган ва халқаро миқёсда қўлланишга мўжаланган ҳамда ўзларида ишлаб чиқилган транслитерация усулига мувофиқ географик номларни латин алифбосида ёзиши керак;*
- ❖ *географик номларни ёзилиши ва тўғри талаффузи лисоний (лингвистик) қоидалага асосланган бўлиши лозим.*

Шундай қилиб, топонимларни стандартлаштириш муаммоси эндиликда давлатни ички масаласи бўлиб қолмай, балки, халқаро аҳамият касб этмоқда. Мамлакат ичида миллий шакли расман тан олинган ва

катъийлашган топонимлар, халқаро миқёсда тўғри қўлланиши ҳамда халқаро шартнома ва келишувларда, давлатлараро чегараларни демаркация ва делимитация қилишда, халқаро денгиз, ҳаво ва қуруқликдаги юк ташишда, картографик маълумотлар тўплашда, почта ва телеграф орқали халқаро ахборотларни алмаштиришда тан олинishi ва тўғри акс этиши шарт.

Географик объектлар номларини стандартлаш, яъни, қўллаш учун мажбурий бўлган шаклини аниқлаш ва белгилаш ҳар бир давлатнинг ички ишидир. Шунинг ҳам унитмаслик лозимки, географик объектларнинг номларини стандартлаш учун, унинг миллий шакли асос вазифасини бажариши керак. Бунинг маъноси шуки, мамлакат ичида расмий тан олинган номларгина халқаро истеъмол учун тавсия этилади. Географик объектлар номини стандартлаш ва уларни бошқа тилларда қўллаш учун ишлаб чиқилган тартиб-қоидалар картограф ва топонимистлар ишини анча енгиллаштиради ва тартибга солади.

Шунинг ҳам эътироф этиш керакки, айрим давлатлар номининг анъанавий шакли мутахассислар томонидан ишлаб чиқилган тартиб-қоидаларга тўла мос келмайди. Бундай давлатлар номи мустасно тариқасида таржима қилинади ёки уларни анъанавий шакли қандай бўлса шундай ёзилади. Масалан, “Франс” - Франция, “Бхарат” - Ҳиндистон, “Ниппон” - Япония, “Суоми” - Финландия, “Эстеррайх” - Австрия ва ҳоказо. Анъанавий бўлиб қолган айрим давлатлар номи, ҳозирги ўзбек тилига бошқа тиллар, жумладан, рус тили орқали ўзлашганлиги туфайли, уларни русча шакли ёки муайян ўзгаришлар билан қабул қилинган. Қуйидаги жадвалда айрим ҳозирги давлатлар номининг ўзбек тилидаги анъанавий шакли кўрсатилган:

Яратилган тилда	Ўқилиши керак	Русча шакли	Ўзбекча шакли
Argentina	Архентина	Аргентина	Аргентина
Brasil	Бразил	Бразилия	Бразилия
Ekuador	Экуадор	Эквадор	Эквадор
Norge	Норге	Норвегия	Норвегия
Romania	Романия	Руминия	Руминия

Ўзбекистон географик номларини ёзилишини стандартлаштириш.

Маълумки, узоқ вақт қарам бўлиб келган ва мустақил тараққиёт йўлига кирган Ўзбекистонда, илгари географик объектларнинг номлари топографик карталарда метрополиядан келган мутахассислар ва топографлар томонидан аниқланган шаклларда муҳрланган эди. Мустақилликдан кейин халқнинг миллий онги, тафаккури ва топонимик маданиятини ўсиши натижасида

географик номларнинг миллий талаффуз ва ёзилиш шакллари тиклаш ва миллийлаштириш жараёни тез суръатларда авж олди. Республикада биринчи бўлиб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги «Ергеодезкадастр» давлат қўмитаси қошидаги Геодезия ва картография миллий марказининг топонимика лабораторияси мамлакатдаги географик объектларнинг стандартлаштирилган ва қатъийлаштирилган номлар лугатини яратиш устида иш олиб борди.

Натижада, «Ергеодезкадастр» давлат қўмитаси томонидан кейинги йилларда 1:1000000, 1:500000 ва 1:200000 масштабдаги топографик карталарда учрайдиган барча географик номларга карточкалар очилди. Уларнинг барчаси компьютер хотирасига киритилди ва географик номларнинг ягона электрон базаси яратилди. Географик объектнинг ўрни, тури, номнинг давлат тилидаги шакли, кирилл ва лотин алифбосидаги ёзуви аниқланиб ягона электрон базага киритилди. Бу ўз навбатида республикадаги йирик географик объектлар номларининг қатъийлаштирилган шакллари юзасидан давлат ҳокимияти органлари ва картографик корхоналарнинг эҳтиёжларини қондириш имконини беради.

Яқин йилларда 1:100000 ва 1:50000 масштаби топографик карталардаги географик объект номларини ягона электрон базасини яратиш назарда тутилган. Шу йўсинда географик номларнинг автоматлаштирилган давлат каталоги вужудга келади. Бундай каталогни яратиш жараёнида унинг ахборот, дастурий ва техникавий таъминотларини ишлаб чиқиш талаб этилади. Ахборот таъминоти деганда - географик номларни жамлаш, сақлаш, назорат қилиш, ахборот кодлари, ҳужжат кўрсаткичлари ва уларни доимо назорат қилиш усуллари тушунилади. Дастурий таъминот - каталогларни доимо бир маромда ишлаб туришига имкон берадиган дастурий воситаларни ўз ичига олади. Техникавий таъминот деганда - ахборотларни киритиш, сақлаш ва қайта ишлашга мўжалланган ва бир-бирига уланган техникавий воситалар, яъни, энг сўнгги русумли компьютерлар йиғиндиси назарда тутилади.

2011 йил 12 октябрда «*Географик объектларнинг номлари тўғрисида*» ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинди. Мазкур Қонуннинг асосий талабларидан бири географик объектларнинг номларини стандартлаштириш, географик номларнинг давлат реестрини юритиш, географик объектлар номларини давлат экспертизасидан ўтказиш каби бир қатор ишларни амалга оширишдан иборат. Географик номларнинг ёзилиш шакллари стандартлаштириш, яъни, карта, атлас, расмий ҳужжатлар, илмий асарлар, дарсликлар, матбуот органларида бир хилда ёзилишини таъминлаш, республика тарихида илк бор амалга оширилаётганлиги сабабли,

ўта қийин ва масъулиятли вазифа ҳисобланади. Бу ишнинг қийинлиги шундаки, неча минглаб жой номлари шаклида учрайдиган ёки уларнинг таркибидаги географик терминлар, ўсимлик ва ҳайвонлар номлари, этник бирликлар номлари, ҳатто киши исмлари ҳам турли жойларда турлича фонетик, семантик шаклларда муҳрланиб қолган.

Географик номларни стандартлаштириш, яъни, жой номларининг ёзилишини қатъийлаштиришда жой номининг ўрни, номланган объект хили, номнинг семантикаси, этмологияси каби маълумотларни йиғилади. Барча маълумотлар, географик номларнинг автоматлаштирилган маълумот жамламасига (компьютерга) киритилади ва ҳар бир ном рақамланиб ҳисобга олинади. Мураккаб ва масъулиятли бўлган бу ишга географ, филолог, тарихчи топонимист олимлар жалб қилинади. Улар ёрдамида географик номларнинг ўзбекча (кирилл ва лотин алифболарида) ва русча ёзилиши қатъийлаштирилади.

Қонунда географик объектлар номларини давлат реестрини тузиш назарда тутилган. Географик объектлар номларини давлат реестри - бу географик номларни давлат рўйхатидан ўтказиш мақсадида юритиладиган ва объектлар номларига тааллуқли бўлган барча маълумотларни тизимлаштирилган ва автоматлаштирилган тўплами (базаси) ҳисобланади.

Хорижий мамлакатлар билан сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий, туристик алоқалар ривожланаётган ҳозирги даврда, географик номларнинг миллий шакллари ўзбек тилида ва лотин алифбосида чоп этиш шарт. Сабаби, юқорида қайд қилингандек, географик номларнинг миллий шакли уларни стандартлаштириш учун негиз бўлиб хизмат қилади. Бунинг маъноси шуки, мамлакат ичида расмий тан олинган номларгина халқаро истеъмол учун тавсия этилиши мумкин. Умуман олганда, географик номларни стандартлаштиришда ўзбек адабий тили меъёрларига амал қилиш зарур, истиснолар эса ҳамма тилларда ва барча лексик қатламларда учрайди. Ўзбекистон топонимларини ёзилиш шакллари ҳозиргача қатъийлаштирилмаганлиги сабабли, ҳужжатларни расмийлаштиришда ҳамда географик карталарни яратишда салбий таъсир кўрсатмоқда. Шу сабабдан, географик номларнинг маҳаллий шаклини тезроқ расмий қўллашга киритиш зарур.

Бошқача айтганда, географик номнинг маҳаллий шаклини расмий ном сифатида тан олиш керак ва уларни ўзбек тилини ҳозирги замон қонуниятларига асосан расмийлаштириш зарур. Ҳар қандай шароитда ҳам, асосий талаб жой номининг халқ орасида қўлланидиган шаклини танлаш мақсадга мувофиқдир. Акс ҳолда, минтақавий топонимиянинг ўзига хос

хусусиятларига ҳамда, унинг ноёб миллий этно-маданий ландшафтига путур етади.

Савол ва топшириқлар:

- 1. Стандартлаштирилган географик номлар рўйхатини тузишда қандай принципларга амал қилиш керак?*
- 2. Географик объект номини расмий ва умумистеъмолда бир хил ёзиш сабабини тушунтиринг.*
- 3. Географик номларни стандартлаштириш муаммолари билан қандай халқаро илмий ва ҳукуматлараро ташкилотлар шуғулланади?*

Тест топшириқлари

1. Географик номларни стандартлаштириш нима?

- А. Жой номларининг ёзилишини қатъий ягона шаклини яратиш
- В. Ҳар бир ном рақамланиб уни электрон базага (компьютерга) киритиш
- С. Номни миллий ва халқаро миқёсда бир хил қўлланиши
- Д. Барча жавоблар тўғри

2. 2011 йил 12 октябрда қабул қилинган «Географик объектларнинг номлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида географик объектларнинг номларини стандартлаштириш бўйича қандай асосий талаблар қўйилган?

- А. Географик номларнинг давлат реестрини юритиш
- В. Географик объектлар номларини давлат экспертизасидан ўтказиш
- С. Жой номининг маҳаллий шаклини расмий ном сифатида тан олиш
- Д. Барча жавоблар тўғри

3. Географик объектлар номларини давлат реестри бу

- А. Географик номларни давлат рўйхатидан ўтказиш
- В. Номнинг халқ орасида қўлланидиган шаклини танлаш
- С. Ўзбек тилини ҳозирги замон қонуниятларига асосан расмийлаштириш
- Д. Тўғри жавоб берилмаган

4. Хорижий мамлакатлар билан сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий, туристик алоқалар учун қандай ном тавсия этилади?

- А. Мамлакат ичида расмий тан олинмаган номлар
- В. Фақат янги номлар тавсия этилади
- С. Мамлакат ичида расмий тан олинган номлар
- Д. Ҳар қандай ном тавсия этилади

5. Ўзбекистонда географик номлар давлатнинг қайси масъул ташкилоти томонидан стандартлаштилади?

- А. Маданият ва спорт вазирлиги томонидан
- В. Ўзбекистон География жамияти томонидан
- С. «Ергеодезкадастр» давлат қўмитаси томонидан
- Д. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан

13-МАВЗУ: ГЕОГРАФИК НОМЛАРНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ЗАРУРИЯТИ. ТОПОНИМИКАНИ ЖАМИЯТДАГИ АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

13.1. Географик номларни муҳофаза қилиш зарурияти

Режа:

1. Жой номларини муҳофаза қилишнинг мазмун-моҳияти.
2. Топонимларни муҳофаза қилишнинг илмий ва ҳуқуқий асослари.
3. Ўзбекистонда географик номларни муҳофазасига қўйилган талаблар.

Мавзунинг мақсади: Географик номларни муҳофаза қилишнинг мазмун-моҳияти, илмий ва ҳуқуқий асослари, тарихий номларни дахлсизлиги, жой номларини муҳофаза қилишнинг амалга ошириш йўллари ва унинг долзарблиги, ном қўйиш ва уларни муҳофаза қилиш шартлари билан таништиришдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Номларни муҳофаза қилиш, илмий ва ҳуқуқий асослари, номларни дахлсизлиги, муҳофаза шартлари, муҳофаза йўллари, номнинг сирти ва ичи, ном ва давлат назорати.

Географик номлар халқ тилининг улкан тарихий миллий бойлиги сифатида муҳофаза қилиниши керак. Чунки, жой номлари табиат ва инсоният тарихи билан боғлиқ бўлган турли бой маълумотларни ўз бағрида сақлайди. Шу сабабдан, уларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, авайлаб - асраш давлат аҳамиятига молик бўлган тадбирлар сирасига киради. Кўпинча, географик номлар муҳофаза қилиниши керак деганда тарихий номлар тушунилади. Муҳофаза қилиниши лозим бўлган номлар ҳақида гап кетганда ҳар бир жой номига алоҳида ёндашиш лозим бўлади.

Айтиш жоизки, географик номларни муҳофаза қилишнинг муҳим омилларидан бири, кишиларни географик объектларнинг номига тўғри ва оқилона муносабатда бўлиш тушунилади. Бунинг асосий шартларидан бири географик номларни ўринсиз, етарли асосларсиз ўзгартирмаслик керак. Жой номларини турғунлиги, тарихий номларни дахлсизлигини таъминлайди ва географик номларни стратиграфик (тарихий) қатламларини сақлаш ва асрашда муҳим аҳамият касб этади.

Географик объектларга ном бериш ёки қайта номлаш иши бутунлай мафкуравий ва сиёсий қарашларни ифода этувчи ва тарғиб қилувчи воситага айланиб кетмаслиги керак. Бунда муайян меъёр, чегарани сақлаш лозим. Шу билан бирга, географик номлар халқ ва давлат манфаатларига мос келувчи объектив ва қонуний жараёнларни ифодалашга маълум даражада хизмат қилишини ҳам унитмаслик лозим. Жой номларини муҳофаза қилиш иши, ўтмишда турли сабабларга кўра, кўпинча топонимик зуғум туфайли истеъмолдан чиққан ва унутилган номларни қайтадан тиклашдек муҳим вазифани ҳам ўз ичига олади.

Ҳар қандай тарихий номни қайта тиклаш масаласи, бир вақтлар уни ўрнига келган номақбул номни бартараф қилишни талаб қилади. Собик шўролар даврида Ўзбекистондаги кўпгина географик объектлар (шаҳар, қишлоқ, маҳалла ва бошқалар) ўша давр мафкурасига мос номлар билан алмаштирилган эди. Ҳозирда мана шу салбий ҳодисанинг оқибатлари тугатилиб, тарихий номлар қайта тикланди. С.Қораевнинг маълумотларига кўра, 1989-2004 йиллар давомида, фақат Тошкент шаҳрининг ўзида мустақил номларга эга бўлган мингдан ортиқ кўчалар қайта номланган. Дунёдаги бирон шаҳарда кўча-кўйларни қайта номлаш соҳасида бунчалик катта ўзгариш ҳеч қачон бўлмаган десак хато бўлмайди.

Мутахассисларнинг фикрича, географик номларни муҳофаза қилишни қуйидаги йўллар билан амалга ошириш мумкин:

а) географик объект номини ўзгартириш ишига жиддий ва маъсулият билан ёндашиш ва марказлашган картотекасини тузиш;

б) жойларда азалдан мавжуд тарихий анъанавий номларни етарли асосларсиз ўзгартирмаслик;

в) жой номларига тарихий ва маданият ёдгорлиги мақомини бериш;

г) географик номларни давлат муҳофазасига олиш;

д) ҳар бир вилоят, туман, шаҳарлар ҳудудида мавжуд тарихий-миллий аҳамиятга эга номларнинг «Қизил китоби»ни тузиш.

Шу билан бирга, илмий-маърифий муассасалар, жамоалар, уюшмалар, жамиятлар ва яқка шахсларнинг географик номлари ҳақидаги маълумотларни тўплаш, асраш ва ўрганишга қаратилган ҳар қандай ҳаракат

ва ташаббусни ўз вақтида қўллаб-қувватланиши лозим. Жой номларини ўрганишга ва улар ҳақидаги билимларни тарғиб қилишга қаратилган илмий-амалий конференциялар, семинарлар, давра суҳбатлари, илмий мунозараларни ташкил қилиш мақсадга мувофиқ. Географик номларнинг моҳияти ва аҳамиятини кенг жамоатчиликка етказишга хизмат қиладиган илмий-оммабоп китоблар, рисоалар, луғатлар, маълумотномалар, плакатлар, маркалар тайёрлаш ва нашр этишни йўлга қўйиш лозим. Радио, телевидения, оммавий ахборот воситалари ва технологиялари имкониятларидан оқилона фойдаланиб, кенг жамоатчиликда географик номларга ҳурмат ва тўғри муносабатда бўлиш маданиятини тарбиялаш керак.

Жой номлари аксарият ҳолларда кишиларнинг номлари билан аталаётганлиги, бир хилдаги номлар кўпайиб кетаётганлиги, номлар шаклан ноқулай ва узунлиги, маъно - мазмунини саёзлиги, мафкура ва қарашлар билан алоқадор бўлган номларнинг ҳали ҳам сақланиб келаётганлиги ва айниқса номларни тўғри ёзишда йўл қўйилаётган хато ва нуқсонлар бу соҳада мавжуд камчиликларни тўла бартараф қилинмаганлигидан далолат беради. Биргина мисол, Совет ҳокимияти йилларида шаҳар - қишлоқларни ва бошқа географик объектларни коммунистик мафкура доҳийлари, партия - совет органларининг таниқли арбобларининг фамилиялари билан қайта номлаш кенг расм бўлган эди. Мустақиллик йилларида бундай бедодликка барҳам берилди. Шу билан бирга аҳоли пунктларига, кўча-кўйларга ўз худудида бирон соҳада донг қозонган кишиларнинг номларини бериш инерцияси ҳамон давом этмоқда.

Цивилизациянинг ҳозирги босқичида географик объектларни кишилар шарафига номлаш номақбул принцип ҳисобланади. Аҳоли пунктлари, маҳалла-кўйларни ва бошқа объектларни кишиларнинг номлари билан аташ шу зайдда давом этаверса, орадан бир неча ўн йил ўтгандан сўнг топонимлар нуқул антропонимлардан иборат бўлиб қолади. Шундай салбий ҳолатларнинг такрорланмаслиги учун географик объектларни номлашда ягона илмий дастурлар яратилиши, умуман топонимиянинг илмий ва миллий асосга қурилиши кун тартибидаги муҳим масала сифатида қаралмоғи лозим.

Географик объектларга ном беришда яна бир масалага, яъни, топонимнинг ички хусусиятига ҳам эътибор қаратилиши лозим. Таниқли топонимист олима А.В.Суперанская бу ҳақда шундай ёзган: “яхши меъмор ўз асарини яратаётганда иморатнинг ички имкониятларини, унинг ташқи қиёфасига мос бўлиши учун ҳаракат қилади. Географик объектга ном танлаётганда ҳам худди шундай йўлни танлаш керак. Топонимда ҳам ортиқча, қалбаки ва кераксиз элементлар бўлмаслиги лозим, унинг ички тузилиши ташқи қиёфасига ҳар доим мос бўлиши даркор”.

Бу масала Ҳ.Ҳасановни ҳам эътиборини тортган. Олим ҳар бир географик объект номига жуда эҳтиёткорона ёндошиш кераклигига ишора қилиб, «ҳар бир жой номининг икки томони бор: сирти ва ичи. Сиртдан қараганда ҳар бир ном атоқли от бўлиб кўринади. Аммо, номнинг ички томони ҳам борки, уни кўриш учун «рентген»га солиш лозим, бу ном қаерда, нега шундай аталган, қайси тилдан олинган? Жойнинг бу ички хусусиятини ҳар ким билавермайди, у фақат татқиқотчига муяссар бўлади» деб ёзган.

Географик объектларнинг номлари (ойконим, этноним, гидроним, антропоним, ороним ва бошқалар) номинация принциплари жиҳатидан бири-биридан фарқ қилади. Кишилар томонидан табиий географик объектлар биринчи бўлиб номланганлиги аниқ, аммо тарихий манбаларда бошқа топонимларга нисбатан ойконимлар кўпроқ қайд қилинганлиги сабабли хронологик жиҳатдан уларни энг қадимий топонимлар деб ҳисоблаш мумкин. Табиий-географик объектларга нисбатан аҳоли пунктлари номларининг муҳимлигини жамиятнинг сиёсий, иқтисодий ва ҳўжалик фаолияти билан боғлиқ эканлиги билан изоҳлаш мумкин.

Географик объектларга ном қўйиш ва уларни муҳофаза қилиш шартларини Ҳ.Ҳасанов қуйидагича кўрсатган: «биринчи шарти шуки, номнинг аниқ маъноси бўлиши, юз, икки юз йилдан кейин ҳам жаранглаб, маъноси англашилиб туриши лозим. Иккинчидан, номда камситиш аломатлари, уят ва дағал сўзлар бўлмаслиги керак. Учинчидан, қўйиладиган ном тилнинг грамматик қоидаларига мос келиши зарур. Тўртинчидан, бир хилдаги номлар кўпайиб кетмасин. Чунки, бир вилоят, шаҳар ёки туманнинг ўзида бир хил ёзиладиган ном иккита бўлса, чалкашлик туғилади».

Географик номлар, жумладан ойконимлар муайян тарихий шароитнинг маҳсули, уларнинг пайдо бўлиши жамият ҳаёти ва ушбу ҳудуда яшовчи халқ тили билан чамбарчас боғлиқ. Э.М.Мурзаевнинг таъкидлашича, тарихий шароит, тил ва халқларнинг ўзгариши топонимлар ареалининг ўзгаришига олиб келган. Шу сабабдан ҳеч бир мамалакатнинг географик номларида бир хиллик кузатилмайди. Маълумки, номлар муҳим ижтимоий функцияни ҳам бажаради, яъни жамиятнинг турли эҳтиёжларига хизмат қилади. Шу сабабдан уларни тартибга солиш, ёзилиш қоидаларини яратиш, миллий ва халқаро миқёсда стандартлаштириш, топонимлар номинациясини аниқлаш соҳа мутахассисларининг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Географик номларни тартибга солиш, ёзилиш шакллари қатъийлаштириш ва уларнинг муҳофаза қилиш масаласи ҳеч қачон ҳозиргичалик долзарб бўлган эмас. Сабаби, географик номлар матбуот саҳифаларида, илмий манбалардагина эмас, балки расмий ҳужжатларда, жумладан мукаммал топографик карталарда ҳам фақат рус тилида қайд

килиб келинган. Маҳаллий тилдан беҳабар топографлар географик объектлар номларини аслиятдан анча узоқ шаклларда ёзиб қолдирганлар. Бу эса жой номларининг ёзилишини қатъийлатириш анча меҳнат талаб ва мураккаб масала эканлигидан далолат беради.

Ҳар қандай бўлганда ҳам жой номларини тартибга солиш, зарур бўлиб қолган ҳолларда географик объектларни қайта номлаш, тарихий номларни тиклаш, географик объектлар номларининг мукаммал рўйхатини тузиш, географик ва топографик карталар нашр қилиш, географик номларнинг ёзилиш қоидалари ва йўриқномаларини тайёрлаш каби ишлар соҳа мутахассислари олдида долзарб масала бўлиб қолаверади.

Халқнинг ижтимоий эҳтиёж маҳсули бўлган географик объектлар номлари илмий, амалий ва тарбиявий аҳамиятга эга, шу сабабдан бошқа тарихий ва маданий ёдгорликлар қаторида улар ҳам қонун ва давлат ҳимоясида бўлиши янги қабул қилинган Қонунда аниқ белгиланган. Мазкур Қонун ва қонун ости норматив ҳужжатларда географик объектлар номлари жамоатчилик ва давлат ҳимоясида эканлиги расман тасдиқланган. Зарур бўлиб қолган ҳолларда географик объектларни номларини ўзгартириш ёки қайта номлаш ким томонидан ва қайси миқдорда амалга ошириши ҳамда бу ишларга жавобгар ташкилот ҳам аниқ кўрсатилган.

Мутасаддий ташкилотлар географик объектларга ном беришда ва уларни қайта номлашда тарихий анъаналарга қатъий риоя қилиб, ҳозирги замон талабларини ҳам унутмаслиги керак. Шу нуқтаи назардан, географик объектларни номлаш ва қайта номлаш ҳамда уларни кейинчалик муҳофаза қилишда қуйидаги талаб ва мезонларга амал қилиш мақсадга мувофиқдир:

- *ном жойнинг маълум табиий ёки иқтисодий-географик хусусиятларини ўзида мужассам этиши шарт;*

- *қўйилаётган ном ўша ҳудудда яшовчи аҳоли тилининг лисоний хусусиятларига ёт бўлмаслиги, унда топонимик анъанавийлик, тарихийлик, миллийлик сезилиб турмоғи керак;*

- *ном шаклан содда, тушунарли, аниқ, қисқа, лўнда, кўпи билан икки ёки уч таркибий қисмдан (уларни бири қўшимча бўлиши мумкин) иборат бўлиб, мўлжаллик (ориентирлик) вазифасини бажарсин;*

- *янги ном ўша ҳудудда аввал мавжуд бўлган номларни такрорламаслиги, эсда осон сақланиб қоладиган, талаффузда енгил ва қулай бўлмоғи даркор;*

- *топоним иложи борица, мафкуравий қарашлардан холи бўлмоғи керак;*

- *вилоятлар, туманлар, шаҳарлар ва бошқа хил йирик географик объектларга кишиларнинг номлари қўйилмаслиги лозим.*

Юқорида қайд қилингандек, географик объектларни номларини сақлаш ва муҳофаза қилиш ниҳоятда муҳим ва масъулиятли иш эканлиги аниқ. Шу

сабадан, Ўзбекистон Республикаси «Географик объектларининг номлари тўғрисида» ги Қонуннинг (2011 йил 12 октябрь № ЎРҚ-303) 18-моддасида географик объектларнинг номлари давлат томонидан муҳофаза қилинади ва номларнинг бирини бошқасига ўзбошимчалик билан алмаштиришга, географик объектларнинг бузиб кўрсатилган номларидан фойдаланишга йўл қўйилмайди, деб аниқ белгилаб қўйилган.

Мазкур Қонунда (19-модда) Географик объектларнинг номларидан фойдаланилиши ва уларнинг сақланиши устидан назоратни белгиланган ваколатлар доирасида: давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари; республика комиссияси, Ўзбекистон Республикаси Ергеодезкадастр давлат кумитаси; фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар томонидан амалга оширилади дейилган.

Савол ва топшириқлар:

1. *Ўзбекистонда географик номларни муҳофаза қилиш учун қандай талаблар белгиланган?*
2. *Географик номларни муҳофаза қилишни қандай йўллар билан амалга ошириш мумкин?*
3. *Ўзбекистон Республикаси «Географик объектларининг номлари тўғрисида» ги Қонунда (2011 й. 12.10. № ЎРҚ-303) географик номларни муҳофазаси бўйича белгиланган нормалар ҳақида маълумот беринг.*

Тест топшириқлари

1. Ўзбекистон Республикаси «Географик объектларининг номлари тўғрисида» ги Қонуннинг (2011 й. 12.10. № ЎРҚ-303) 19-моддасида географик объектларнинг номларидан фойдаланилиши ва уларнинг сақланиши устидан назоратни белгиланган ваколатлар доирасида кимга юклатилган?

- А. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига
- В. Ўзбекистон Республикаси “Ергеодезкадастр” давлат кумитасига
- С. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига
- Д. Барча жавоблар тўғри

2. Мутахассисларнинг фикрича, географик номларни муҳофаза қилишни қандай йўллар билан амалга ошириш мумкин?

- А. Географик объект номини ўзгартириш ишига жиддий ва маъсулият билан ёндашиш ва марказлашган картотекасини тузиш
- В. Жойларда азалдан мавжуд тарихий анъанавий номларни етарли асосларсиз ўзгартирмаслик
- С. Жой номларига тарихий ва маданият ёдгорлиги мақомини бериш

Д. Географик номларни давлат муҳофазасига олиш

3. “Топонимда ортиқча, қалбаки ва кераксиз элементлар бўлмаслиги лозим, унинг ички тузилиши ташқи қиёфасига ҳар доим мос бўлиши керак” деган ибора кимга тегишли?

А. А.В.Суперанская

В. Э.М.Мурзаев

С. Ҳ.Ҳасанов

Д. Т.Нафасов

4. “Араб ёзуви туфайли шаҳарлар ва бошқа объектларнинг номлари таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетди” деган олим ким?

А. А.Беруний

В. В.Бартольд

С. Э.Мурзаев

Д. Ҳ.Ҳасанов

5. Ўзбекистон Республикаси «Географик объектларининг номлари тўғрисида» ги Қонуннинг (2011 й. 12.10. № ЎРҚ-303) 18-моддасида географик объектларнинг номларини давлат томонидан муҳофаза қилиш учун қандай нормалар белгиланган?

А. Номларнинг бирини бошқасига ўзбошимчалик билан алмаштиришга йўл қўйилмайди

В. Географик объектларнинг бузиб кўрсатилган номларидан фойдаланишга йўл қўйилмайди

С. Географик объектларнинг номлари давлат томонидан муҳофаза қилинади

Д. Географик объектларнинг номларини муҳофаза қилишни давлат тавсия этади

13.2. Топонимикани жамиятдаги амалий аҳамияти

Режа:

1. Топонимика ва уни жамиятнинг ҳозирги ривожланиш босқичидаги аҳамияти.
2. Топонимиканинг амалий аҳамиятини белгилайдиган асосий тамойиллар.
3. Топонимика ва табиий ландшафтлар ҳимояси.

Мавзунинг мақсади: Топонимика фанининг ҳозирги замон амалий аҳамияти, жамиятда содир бўлаётган турли ўзгаришларни (сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, илмий-техникавий, фан тараққиёти) номларда акс этиши, жой номларининг амалий аҳамиятини тадқиқ этишнинг асосий тамойиллари ҳамда номларнинг экологик функциясининг мазмун-моҳияти ҳақида илмий тушунчалар бериш.

Таянч ибора ва атамалар: Ном давр индикатори, унинг адреслик функцияси, маънавий-маърифий аҳамияти, таълим ва тарбиявий аҳамияти, географик объектларни номлаш ва қайта номлаш, номларнинг экологик функцияси.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, географик ном - жамиятдаги реал воқеаликни ифода этади. Шу боис, ном географик объектнинг қайси бир хусусиятини ўзида мужассам этишидан қатъий назар, у жамият манфаатлари учун хизмат қилади. Яна шуни ҳам айтиш зарурки, географик ном ҳар қандай ижтимоий ҳодиса каби, муайян тарихий даврда пайдо бўлади ва уларда инсониятнинг англаш қобилиятининг эволюцияси мужассамлашган. Мутахассисларнинг фикрича, ҳар бир номнинг салмоғи биринчи навбатда у билан боғлиқ бўлган географик объектнинг қанчалик машҳурлиги билан белгиланади. Номнинг танилишига эса, географик объектнинг ҳудудий жойлашуви, давр ва замонда эгаллаган мавқеи каби бир қанча бошқа ижтимоий - тарихий омиллар ҳам таъсир кўрсатади.

Демак, географик номлар кишилиқ жамияти тараққиётининг дастлабки босқичида ижтимоий эҳтиёж туфайли пайдо бўлган ва давр индикатори сифатида, доимо жамиятда содир бўлаётган турли ўзгаришларни (сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, илмий-техникавий, фан тараққиёти) ўзида акс этиб боради. Маълумки, ҳозирги жамиятга топонимика қандай амалий ёрдам кўрсатиши мумкин, деган масала кўпчилиқни қизиқтиради. Машҳур рус топонимисти Э.М.Мурзаев бу масалага эътибор қаратиб, топонимиканинг

жамият ривожланишининг ҳозирги босқичидаги амалий аҳамиятини қуйидаги беш тамойил асосида ўрганишни тавсия этган:

Биринчиси - номнинг адреслик функцияси. Ҳозирги замонда ҳам, узоқ тарихий даврларда ҳам, маъносидан қатъий назар, географик номларнинг кишилиқ жамияти учун энг муҳим ва зарурий вазифаси, унинг адреслик функцияси ҳисобланган. Шу сабабдан, ҳар қандай ном - географик объектнинг ёрлиғи, унга бирикитилган махсус сўздир.

Географик номнинг бу ўта муҳим ва амалий функцияси доимо бир маромда узликсиз ишлаб туриши лозим. Баъзан, муайян ҳудудда битта номни бир неча бор такрорланиши, жой номини адреслик функциясига путур етказди. Хусусан, бир вилоят ёки айниқса бир туман миқёсида битта ном бир неча бор такрорланса, ном мазмун жиҳатдан қашшоқлашади ва энг муҳими давлат идоралари, транспорт, алоқа, медицина, ёнгин хавфсизлиги каби ташкилотлар ишида чалкашликларни келтириб чиқаради.

Географик тамойиллар асосида яратилган топонимлар бир қанча афзалликларга эга. Улар орасида энг муҳими номлар тез-тез ўзгармайди, узоқ вақт сақланиб қолади, жойнинг ҳозирги кунда ўзгариб, унитилиб кетган табиий ва иқтисодий географик хусусиятлари, дастлабки ландшафт тури ҳақида қимматли маълумот беради. Географик омиллар асосида пайдо бўлган номларнинг яна бир афзаллиги, уларни адреслик функциясини тўла бажаришга имкон пайдо бўлади, сабаби номлашда кўча ёки маҳалладаги асосий, ўзига хос табиий ёки иқтисодий- ижтимоий объектга мўлжал олиниб, географик номнинг даракчилик хусусияти намоён этилади.

Иккинчиси - номнинг маънавий-маърифий аҳамияти. Ҳар бир географик номда муайян маъно ва мазмун яширин, уларни ўрганиш кишида ўтган аجدодларига нисбатан фахр ва ғурур ҳиссини уйғотиб, ватанпарварлик туйғусини шакллантиради. Масалан, Франциянинг Санкт-Петербургдаги консули, дипломатик қабул вақтида шаҳарнинг собиқ ҳокими В.Матвиенкога мурожаат қилиб, шаҳардаги ҳозирда Робеспьер номи билан аталадиган кўчани, унинг аввалги номи билан Франция кўчаси деб аташни илтимос қилган. В.Матвиенко ҳайрон бўлиб: «Находки, сиз Робеспьерни ёмон кўрсангиз» деб илтифот кўрсатганда, консул «асло ундай эмас, мен Францияни севаман!» деб жавоб берган.

Географик объектлар номи «ўлик» сўзлар эмас, балки замирида халқ ҳаёти, тарихи, тили ва шунга ўхшаш бошқа кўплаб сирларни асраётган маънавий озуқа манбаидир. Шу сабабдан, радио ва телевидения, даврий матбуот, илмий-тадқиқот муассасаларига аҳолининг турли қатламларидан шаҳар ва қишлоқлари номларини изоҳлашни сўраб мурожаат қилишади. Қизиқувчиларнинг истак ва хоҳиши инобатга олиниб, сўнги йилларда газета

ва журналлар саҳифаларида, илмий-оммабоп нашрларда топонимик мавзуларга оид бир қатор мақолалар эълон қилинди. Географик номлар ҳақида оммабоп китоблар, топонимик луғатлар, маълумотномалар нашр қилинмоқда. Буларнинг ҳаммаси, шубҳасиз халқнинг, хусусан ёшларнинг камол топиши, онг ва тафаккурини шаклланиши ҳамда уларнинг маънавий, маърифий савиясини юксалтиришда хизмат қилади.

Учинчиси - номнинг таълим ва тарбиявий аҳамияти. Мутахассисларнинг таъкидлашича, география дарсларида топонимик маълумотлардан фойдаланиш яхши самара беради. Топонимлар маъносини изоҳлаш, географик объектнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида қўшимча маълумот беради ва ўқувчилар билимларини мустаҳкамлайди. Маълумки, географик номлар турли тарихий шароитлар ва тиллар тақомилининг маҳсули ҳисобланади. Шунинг учун ҳам тарихчилар, археологлар ва этнографлар топонимикага тобора кўпроқ мурожаат қилишмоқда. Топонимист олимлар, ер сайёрасини англаш ҳамда буюк географик кашфиётлар тарихини ўрганиш бевосита топонимика билан чамбарчас боғлиқ деб ҳисоблашади.

Хусусан, география тарихи бошқа фанларга нисбатан топонимикага кўпроқ мурожаат қилади. Топонимика асосларини билиш картограф ва топографлар учун ҳам жуда муҳим. Филологлар тил тарихи, унинг шаклланиш жараёни, ривожланиш босқичлари каби муаммоларни ечимини топишда кўпроқ атоқли отларга, яъни тил таркибини бошқа луғавий қисмлари билан бирга узвий алоқада ривожланган топонимик лексикага мурожаат қилишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблашади.

Тўртинчиси - географик объектларни номлаш ва қайта номлаш. Маълумки, жой номларининг ўзгариши ҳамда янги номларнинг берилиши доимий жараён, у жамиятдаги ўзгаришларга бефарқ эмас ва кўпинча тарихий шароит тақозоси билан амалга ошади. Географик номлар орасида, инсон кўли билан яратилган объектлар (шаҳар, қишлоқ, кўча ва ҳоказо) номлари кўпроқ ўзгаради. Шунинг ҳам қайд қилиш керакки, географик номларни ўзгартиришга кўп ҳам мафтун бўлиш керак эмас, замонавий топонимлар иштиёқида тарихий жой номларидан воз кечиш мутлақо ярамайди.

Юқорида қайд қилингандек, бу жараён кўпроқ тарихий воқеалар ҳамда жамиятдаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, лисоний ва бошқа ўзгаришлар билан боғлиқ. Географик объектнинг аввалги номини ўзгартириш зарурияти пайдо бўлган тақдирда, ҳар бир ҳолатга алоҳида ёндашган маъкул, нима сабабдан алмаштириш зарурияти пайдо бўлганлигини аниқлаш даркор. Жой номи ўзгардимиз объект ва унинг номи билан боғлиқ ахборотлар ҳам ўтмишга айланади, ҳар бир топоним ўз даврини маҳсули экан, янги ном билан аталган

объект қанча қадимий бўлмасин, худди эндигина барпо этилган аҳоли пунктидек туюлади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, вилоят, шаҳар ва туманларда эски тузум мафкураси билан боғлиқ бўлган, шўролар даври ғояларини тарғиб қилувчи, ҳеч қандай миллий маъно, хусусият касб этмайдиган номлар билан аталиб келинган юзлаб географик объектлар номлари ўзгартирилди.

Баъзан, топонимнинг асл маъносини билмасдан туриб, уни ўзгартириш ҳоллари ҳам учрайди. Шунини таъкидлаш жоизки, реал ҳаётда номнинг пайдо бўлишига асосий туртки бўлган сабабни аниқламасдан туриб, уни ўзгартириш қонунга хилоф ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси «Географик объектларнинг номлари тўғрисида» ги Қонунида (2011 йил 12 октябрь № ЎРҚ - 303) белгилангандек, географик объектлар номларининг бирини бошқасига ўзбошимчалик билан алмаштиришга йўл қўйилмайди.

Бешинчиси - номларнинг экологик функцияси. Кейинги йилларда олиб борилган географик тадқиқотларда номларнинг экологик функциясига кўпроқ эътибор берилмоқда. Чунки, жой номлари ҳамма давру замонда атроф-муҳитни муҳофазаси учун муайян даражада хизмат қилган. Баъзан, қўйилган ном шу жойни авайлаб-асрашга, уни муқаддас билишга, илоҳийлаштиришга сабаб бўлган. Бундай номлар маҳаллий халқнинг маънавий дунёсини инъикос этган, улар ёрдамида ер, сув, ҳаво, ҳудуднинг флора ва фаунаси, бир сўз билан айтганда, барча табиат компонентлари муҳофаза қилинган. Натижада, географик номлар ёрдамида атрофдаги табиат компонентларига зарар тегмаган, аксинча табиий бойликлардан оқилона ва тежамли фойдаланишга ҳаракат қилинган. Шуниндек, топонимлар халқнинг тинч ва осуда яшаши ҳамда аҳоли масканларини тоза ва обод бўлишига хизмат қилган.

Маълумки, туркий халқлар қадимдан ер ва сувни муқаддас билишган. Хусусан, сув уларнинг ҳаёти ва хўжалик фаолиятида муҳим рол ўйнаган. Этнограф олим Г.П.Снесарев (1978), ёзишича, узоқ ўтмишда ҳозирги Амударёни хоразмликлар Вахш деб аташган. Зардуштийликка эътиқод қилган қадимги хоразмликларда ҳар йили баҳор фаслида, сув маъбуди Вахшвара ва ҳосилдорлик маъбуди Анахита шарафига, “сув бўлсин, ҳосил бўлсин, тўқчилик бўлсин” деган, яхши ният билан дарёга қорамол қурбонлик қилиш одати бўлган.

Халқ ҳукуқий муҳофаза усулини қўллаб, жой номлари ёрдамида она табиатдаги биологик хилма-хилликни сақлаб қолишга, атроф-муҳитни асраб-аввайлашга ҳаракат қилган. Бундай топонимлар манзилни аниқ белгилаб туришидан ташқари аҳолида юксак этно-экологик маданиятни шаклланишига ҳам хизмат қилган.

Савол ва топшириқлар:

1. *Жамиятнинг ҳозирги босқичида топонимикани амалий аҳамияти нимадан иборат?*
2. *Топонимикани амалий аҳамиятини белгилайдиган тамойилларни таҳлил қилиб кўринг.*
3. *Жой номларининг атроф-муҳитни ҳимояси функциясига таъриф беринг.*

Тест топшириқлари

1. Ҳозирги замонда ҳам, узоқ тарихий даврларда ҳам географик номларнинг энг муҳим вазифаси бу унинг

- А. Экологик функцияси
- В. Таълим ва тарбиявий аҳамияти
- С. Адреслик функцияси
- Д. Маънавий-маърифий аҳамияти

2. Жой номининг маънавий-маърифий аҳамияти нимадан иборат?

- А. Маънавий озуқа манбаи бўлиб хизмат қилади.
- В. Кишиларни маънавий-маърифий савиясини юксалтиради.
- С. Одамларни онг ва тафаккурини шакллантиради
- Д. Ёшларнинг камол топиши хизмат қилади.

3. Географик объектнинг аввалги номини ўзгартириш зарурияти пайдо бўлган тақдирда

- А. Тезда маҳалла билан келишиб ўзгартириш керак.
- В. Номи билан боғлиқ ахборотлар ўтмишга айланади деб ўзгартириш керак.
- С. Нима сабабдан алмаштириш зарурияти пайдо бўлганлигини аниқлаш керак.
- Д. Ҳар бир ҳолатга алоҳида синчковлик билан ёндашган маъқул.

4. География дарсларида топонимик маълумотлардан фойдаланиш қандай самара беради?

- А. Топонимик маълумотлардан фойдаланиш ортиқча вақтни олади.
- В. Жой номлари маъносини изоҳлашда қўл келади.
- С. Географик объектнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида қўшимча маълумот беради.
- Д. Ўқувчилар билимини мустаҳкамлайди.

5. Топонимлар биринчи навбатда жамиятда содир бўлаётган қандай ўзгаришларни ўзида акс этади?

- А. Сиёсий ўзгаришларни
- В. Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни
- С. Илмий-техникавий ўзгаришларни
- Д. Фан тараққиётини

ЖОЙ НОМЛАРИ ТАБИАТ ВА ИНСОНИЯТ КЎЗГУСИДИР.

IV - БОБ. МИНТАҚАВИЙ ТОПОНИМИКА

14-МАВЗУ: ҚИТЪАЛАР ВА ДУНЁ ОКЕАНЛАРИ НОМЛАРИ

Минтақалар топонимияси таҳлили асосан географик номлар тизимидаги мавжуд умумий қонуниятлар ва уларнинг ҳудудий шаклланиш хусусиятларига бағишланган. Ҳар бир макроминтақа ўзига хос ноёб топонимиясига эга, уларнинг шаклланишида бир қанча ўзаро боғлиқ бўлган географик, тарихий ва лисоний омиллар муҳим аҳамият касб этган.

14.1. Қитъалар, дунё океанлари ва уларнинг қисмларини номлари

Режа:

1. Қитъалар ва дунё океанлари номлари ҳақида умумий маълумот.
2. Қитъалар номи ва уларнинг жамият ривожланиши билан боғлиқлиги.
3. Дунё океанлари ва уларнинг таркибий қисмларини номланиши.

Мавзунинг мақсади: Дунё қитъалари ва океанлари ҳамда айрим қисмларининг номларини пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиши тарихи, уларни кишилиқ жамиятининг ривожланиши билан бевосита боғлиқлигини ўрганишдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Қитъа, осиё, европа, африка, америка, австралия, антрактида, океан, атлантика, ҳинд, шимолий муз, тинч, пелагоним, гольфстрим, куроисио, оясио.

Қитъалар номланиши

Қитъа - (арабча, бўлак, қисм) ер юзидаги қуруқликларнинг атрофидаги ороллар билан бирга шартли равишда ажратилган қисмлари. Қуруқликнинг энг катта бўлаклари сифатида ҳар бир қитъа номини ўзига хос пайдо бўлиши тарихи бор. Қитъалар номлари кишилиқ жамиятининг ривожланиши билан бевосита боғлиқ, уларнинг ҳар бири ер сайёрасини англашдек мураккаб жараёнларни ўзида акс этган.

Осиё

Осиё - ер шаридаги энг катта қитъа (бутун қуруқлик майдонининг 30 фоизини эгаллаган). Евросиё материгининг шарқий қисми. Осиё шимолий ярим шарнинг барча географик минтақаларини ўз ичига олади. Топоним *Asia* шаклида Гомернинг «Илиада» асарида тилга олинган (милоддан аввалги VIII аср). Ушбу термин милет мактабининг асосчилари *Фалес*, *Анаксимандр*, *Гекатей* (милоддан аввалги VI аср) томонидан илмий адабиётларга киритилган. Дастлаб топоним Эгей денгизининг шарқий соҳилларига нисбатан қўлланилган. Кейинчалик ушбу ҳудудда пайдо бўлган Пергам подшолигини римликлар Осиё деб аташган. Милоддан аввалги 133 йилда, римликлар ушбу ҳудудларни босиб олиб Осиё провинциясини ташкил этган. Герадот асарларида (мил. авв. V аср) Осиё деб ҳозирги Туркиянинг ғарбий қисмигина таърифланган.

Хуллас, Осиё номи Ўрта денгизнинг соҳилларига хос атоқли от ҳисобланган. Кейинчалик бу ном шарқий ерларга ҳам ёйилиб, умумлашиб кетган ва дастлаб Қуйи Осиё, сўнгра Буюк Осиё номлари, XVIII - XX асрларда Кичик Осиё, Жанубий-Шарқий ва Жанубий-Ғарбий Осиё, Ўрта Осиё, Марказий Осиё сингари қитъанинг айрим қисмларини англатувчи номлар пайдо бўлган. Осиё - дастлаб кичик бир ернинг номи бўлган бўлса, замонлар ўтиши билан шарққа томон ареали кенгайиб борди ва энг катта қитъанинг умумлашган номига айланди. Унинг Европага энг яқин қисми Кичик Осиё - *Asia Minor* номини ҳозиргача сақлаб қолган.

Мутахассислар топонимни турлича талқин қилишган. Масалан, Азия шахри номидан, философ Азия исмидан, Азия водийси номи асос бўлиб хизмат қилган ва ҳоказо. Осиё номи осури тилидаги асу «кун чиқиш томон», «шарқ» маъносидаги сўздан келиб чиққан деган изоҳ ҳам мавжуд. Аммо, Месопотамияда яшаган осурийлар нима сабабдан ватанидан ғарбда жойлашган ҳудудларга нисбатан шарқ сўзини қўллашган деган саволга жавоб топиш қийин. Бошқа талқинда, ном Ассува шаклида Кичик Осиё ярим оролининг унча катта бўлмаган ғарбий ҳудудларига нисбатан қўлланиши таъкидланган. Юнонлар томонидан мазкур ҳудудлар босиб олингандан кейин, ном қисман ўзгариб Асия (Азия) шаклида талаффуз қилинган.

Буюк «Ипак йўли»нинг очилиши, римликларнинг ҳарбий босқинлари, европаликларнинг салиб юришлари натижасида Осиё ҳақида кўплаб маълумотлар тўпланган. Ўрта асрларда Осиё ҳақида ўртаосиёлик олимлар (Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Муҳаммад Хоразмий ва бошқ.) ҳам анча маълумотлар ёзиб қолдирганлар. Хусусан, X-аср охирида ёзилган «Худуд ул олам» асарида Осиё географияси ўша замонга нисбатан анча тўғри баён этилган. Илк цивилизация марказлари қадимда Осиёда пайдо бўлган. Бу ерда асрлар давомида буюк давлатлар (Бобил, Шумер, Оссурия, Хараппа, Урарту ва бошқалар) ҳамда салтанатлар (Бобурийлар, Усмонлилар) юзага келган ва парчаланиб кетган.

Европа

Европа - китъа номи, Евросиё материгининг ғарбий қисми. *Европа* - юнон мифологиясида финикийлар подшоси Агенорани қизи. Қадимги юнонлар ривояти бўйича, осмон худоси ҳисобланган Зевс, ҳўкиз қиёфасида кизни ўғирлаб Крит оролига олиб кетган. Гўзал малика шарафига куруқликни катта бир бўлаги унинг номи билан Европа деб аталган. Малика Европани ўғирлаш саҳнаси бир қатор буюк рассомларни (Тициан, В.Серов) машҳур асарлар яратишга илҳомлантирган. Бу шунчаки ривоят, бўлса ҳам қадимги греклар шу йўл билан маъно-мазмунни мавҳум бўлган топонимни изоҳлашга ҳаракат қилишган.

Кўриниб турибдики, топоним милоддан анча аввал пайдо бўлган. Мутахассисларнинг ёзишича, милоддан аввалги VI - асрдаги қадимги Юнон бадий адабиётларида Европа сўзи учрайди. Масалан, Аполлон худосига бағишланган мадҳияда Европа номи, Болқон ярим оролидаги унча катта бўлмаган ҳудудларга нисбатан қўлланилган. Китъа номи сифатида топоним дастлаб милоддан аввалги VI-V асрда қадимги Юнон олимлари *Геродот* ва *Гекатей* томонидан фанга киритилган. Мутахассислар томонидан топонимни илмий этимологияси ҳозиргача аниқланмаган бўлса ҳам, аммо уни икки хил изоҳлашади.

Биринчиси, топоним Олд Осиёда пайдо бўлган ва европа сўзи осури тилида эреб - «кун ботиш томон», «қоронғулик», «ғарб» маъносини ифода этган. Осурийлар ватанидан ғарбда жойлашган барча ерларга нисбатан эреб сўзини қўллашган. Иккинчиси, Европа сўзи лисоний жиҳатдан ҳинд-европа тиллар оиласига мансуб, аммо этимологияси номаълум. У Эуропа шаклида қадимги Юнондаги Фессалии ва Этолии тарихий вилоятлари жойлашган ҳудудларга нисбатан қўлланилган. Кўп асрлар давомида истеъмолда бўлган ном, барча ҳозирги ҳудудларни қамраб олган.

Европа сўзи ўзбек тилига ўтган аср бошида рус тили орқали ўзлашган. Салкам ярим аср мобайнида бу ном ўзбекча *Оврупо*, *Авропа*, *Ёвропа*, *Ёврупо*,

Явропа каби бир неча шаклларда ёзиб келинган. 1941 йилдан бошлаб ўзбек тилида номни узил-кесил Европа шаклида ёзиш маъқул топилган.

Африка

Африка - қитъа, майдони жиҳатдан Евросиёдан кейинги иккинчи ўринда турувчи материк. Қитъа қадимда кам ўрганилган, шу боис уни ягона номи ҳам бўлмаган. XVI асрга келиб материк қиёфаси маълум бўлди. Юнонлар ҳозирги Африка материкнинг ўзларига маълум қисмини *Либия* (либу - қабиласи номидан) деб аташган. Масалан, *Гомер* асарларида (милоддан аввалги VIII аср) қитъа номи Либия тарзида тилга олинган.

Мутахассислар қитъа номини қадимда ҳозирги Тунис ва Жазоир давлатлари ҳудудида яшаган африги («ғорда яшайдиган одамлар» маъносида) қабиласи номи билан боғлиқ деб ҳисоблашади. Бу ном, дастлаб милоддан аввалги III асрда финикийлар шаҳри Карфаген (ҳозирги Тунис шаҳри атрофида) жойлашган ерларга нисбатан ишлатилган. Карфаген давлати милоддан аввалги 146 йилда парчаланган, римликлар уни ўрнида Рим империясига қарашли Африка провинциясини ташкил этган. Ўрта асрларда топоним ҳудуди аста-секин кенгайиб, дастлаб материкнинг шимолий - ғарбига, кейинчалик эса ушбу ном бутун материкка нисбатан қўлланилган.

Африка сўзининг грекча, афри - «совуқ эмас» маъносини англатади деган талқини ҳам бор. Ҳақиқатдан ҳам Африка дунёдаги энг иссиқ материк ҳисобланади. Топонимистлар Африка номига этноним асос бўлганлигини ҳақиқатга яқинроқ деб ҳисоблашади. Африка ва унинг халқлари тўғрисидаги баъзи маълумотларни Мовароуннаҳр халқлари қадимдан билганлар. Чунончи, Африка қитъасини Муҳаммад Хоразмий «Сурат ул-арз» асарида тилга олган. Уш бу материк тўғрисидаги баъзи маълумотларни Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Муҳаммад Нажиб Бакро, Ҳофизи Абру асарларида ҳам учратиш мумкин. Масалан, Беруний чизган дунё картасида Африка қитъасининг ҳам шакли бор.

Америка

Америка - икки материк, яъни Шимолий ва Жанубий Америкадан иборат қитъа номи. Улар орасидаги чегара одатда Дарьен бўйни, баъзан эса Панама бўйни орқали ўтказилади. Дунёдаги энг катта Гренландия ороли ва ён-атрофидаги бир қанча бошқа ороллар ҳам Америка таркибига киради. Америка қитъаси ғарбий ярим шарда, Атлантика ва Тинч океанлари орасида жойлашган. Шимолий Америкада кўпинча Марказий Америка ва Вест-Индия ороллари алоҳида ажратилади.

Гренландия ва Шимолий Американинг шимолий-шарқий соҳили X-XI асрларда нормандлар томонидан кашф этилган деб ҳисобланади. Антил

ороллари, Жанубий Америка соҳилининг шимолий қисми ҳамда Кариб денгизи соҳилининг жанубий қисмини 1492-1503 йилларда Х.Колумб кашф этган. Америка расмий кашф этилишидан беш аср илгари Беруний Ғарбий яримшарда ҳам қуруқлик бўлиши мумкин деган фикрни айтган.

Ҳ.Ҳасанов ёзишича, дунё картасида, умуман география тарихида, энг хато ном - Америка. Сабаби: биринчидан, маҳаллий туб аҳоли ўз юртини бундай атамаган. Иккинчидан, агар Христовор Колумбнинг 1492 йилда бу қитъани кашф этганлиги тан олинса, қитъанинг номи Колумбия бўлиши керак эди. Х.Колумб томонидан янги қитъа кашф этилган бўлса ҳам, аммо у Ҳиндистонни бир қисмига келиб қолдим деб ўйлаган.

Америка номи флоренциялик денгиз сайёҳи Америго Веспуччи номи билан боғлиқ. У Жанубий Американинг шимолий – шарқий ва шарқий соҳилларини ўрганган ва 32 бетдан иборат мактубида номаълум ерларга борганлигини ёзган. 1507 йили немис картографи *М.Вальдземюллер* ўз картасида бу ерларни «Америго ерлари» (Америго Веспуччи тилга олган ерлар маъносида) деб ёзган. М.Вальдземюллер ушбу номни дастлаб ҳозирги Жанубий Америка материгига нисбатан қўллаган, кейинчалик у бутун қитъа номига айланган. Фламандлик картограф *Г.Меркатор* илк бор номни ҳар икки материк учун қўллаган ва XVI асрнинг иккинчи яримидан бошлаб Америка қитъанинг ягона номига айланган.

Америка номининг бошқа талқинлари ҳам бор. Масалан, 1497 йили денгизчи Ж.Кабот бошчилигидаги экспедицияга сармоя ажратган инглиз меценати Винсента Америка исми билан аталган. Қадимда ҳозирги Никарагуа давлати ҳудудида яшаган маҳаллий ҳиндуларнинг америкос қабилиси номидан олинган ва бошқалар. Аммо, бу изоҳлар соҳа мутахассислари томонидан қўллаб-қувватланмаган.

Австралия

Австралия - жанубий ярим шарда жойлашган қитъа номи. Австралия – материклар орасида энг кичиги. Қадимги дунё олимлари жанубий ярим шарда номаълум қуруқлик - *Terra Incognita* («номаълум ер») ёки *Terra Australis Incognita* («номаълум жанубий ер») борлигини башорат қилишган. Австралияни 1606 йили голландиялик денгиз сайёҳи В.Янсзон кашф қилган ва *Янги Голландия* деб атаган.

Австралия қитъаси голландлар томонидан кашф этилгандан сўнг, бу ерда дастлаб голландча номлар пайдо бўлган. Дерк Хартог ва Питер Найт ороллари - шу ерларни кашф этган голланд денгизчилари номи билан, Лувен бурни ва Арнемланд ярим ороли голландлар кемалари - «Лувен» ҳамда «Арнем» шарафига қўйилган. Австралиянинг жанубий қисмини ўрганган ва

энг йирик оролини кашф этган Абел Тасман шарафига орол Тасмания деб аталган.

Жеймс Кук 1770 йилда Австралияга экспедиция уюштириб унинг шарқий соҳилларини кашф этди ва уни *Янги Жанубий Уэльс* деб атаган. 1795 йилда Австралия қирғоқларини ўрганишга келган инглиз гидрографи М.Флиндерс, қитъани Австралия (лотинча, australis - «жанубий ер») деб аташни таклиф қилган. Машхур денгизчи Флиндерс шарафига Австралиядаги орол, дарё, тоғ уни номи билан аталган. Австралия - ном сифатида қитъанинг ҳақиқий географик ўрнини ўзида мужассам этганлиги туфайли у барчага маъкул бўлган. Кейинчалик ушбу ном *Янги Голландия*, *Янги Жанубий Уэльс* каби муваққат номларни сиқиб чиқарган ва XIX асрдан эътиборан, қисқача Австралия шакли қарор топди.

Антарктика

Антарктика - қитъа номи. Антарктикага Антарктида материги, Атлантика, Ҳинд ва Тинч океанларининг шу материкка туташ қисмлари, шуниндек Антарктида яқинидаги ороллар киради. Антарктида - жанубий кутбнинг марказий қисмини эгаллаган материк. Антрактида - номини пайдо бўлиши ҳам Антарктика сўзи билан бевосита боғлиқ. Топоним таркибидаги - ид суффикси юнон тилида, эйдос - «ўхшаш», «монанд» маъносида қўлланиладиган сўз. Рус денгизчилари (Ф.Ф.Беллинсгаузен ва М.П.Лазарев) томонидан 1820 йилда кашф этилган. Материкнинг умумий қиёфаси XIX асрда картага туширилган. Халқаро - ҳукуқий шартномага асосан Антарктикадан бутун дунё мамлакатлари умумий ва тенг миқёсда, фақат тинчлик мақсадида фойдаланади ва турли давлатлардан келган мутахассислар эркин илмий тадқиқот ишлари олиб бориши мумкин.

Антарктика қитъаси номи таркибидаги анти - «тескари», «қарама - қарши» маъносидаги қўшимча. Арктика - сўзи юнон тилида, арктикос - «шимолий». Қадимги юнонлар шимолий кутб атрофида жойлашган ерларни арктикос - «шимолий» ер деб аташган ва уни Катта Айиқ (Етти қароқчи) юлдузлар туркуми остида жойлашган деб ҳисоблашган. Антарктика - арктикага қарама-қарши томонда жойлашган жанубий кутб. 1886 йили инглиз океанографи Жон Меррей томонидан жанубий кутбдаги қитъа Антарктика номи билан картага киритилган. Шу даврдан бошлаб, энг сўнги кашф этилган қитъа, фанда ва барча турдаги географик карталарда шу ном билан мустаҳкам ўрнашиб қолди.

Океанлар номланиши

Океан - (грекча, okeanos - «дунё дарёси») ернинг материк ва оролларни ўраб турувчи сув қобиғи. Океанлар гидросферанинг катта қисми (94%) ни, ер юзасининг тахминан 71% ини эгаллайди. Кишилиқ жамиятининг

ривожланиши ва кундалик эҳтиёжларнинг ортиб бориши янги ҳудудларни ва табиатнинг таркибий қисмларини ўзлаштиришга олиб келди, бу эса ўз навбатида жой номлари кўпайишига сабаб бўлди. Янги ерларни излаш, қисқа савдо йўлларини топиш каби ҳолатлар, дунё океани ва уларнинг таркибий қисмлари (денгиз, бўғоз, қўлтиғ) ҳақида кўплаб топонимик маълумотларни тўплаш имкониятини берди.

Гидрологик режимининг табиий-географик хусусиятларига кўра, дунё океани алоҳида океанлар, денгизлар, қўлтиқлар, бухта ва бўғозларга ажратилган. Юқорида қайд қилгандек, ер шари юзасининг салкам 71 фоизини 4 та - Тинч, Атлантика, Ҳинд ва Шимолий Муз океанлари эгаллаган. Океанларнинг айрим қисмлари денгиз дейилади. Қуруқликда сув тўлиб қолган чуқурликлар қўллар деб аталади. Баъзан ўта катта қўллар денгиз (Каспий, Орол, Байкал) деб ҳам юритилади. Ер ости ва ер усти сувлардан ҳосил бўладиган катта оқар сувлар дарёлар дейилади. Кичикроқ дарёлар сойлар, кичик сойлар эса жилғалар номини олган. Дарё ёки сойга қўшиладиган сувлар ирмоқлар, улардан ажралиб чиқадиган сувлар тармоқлар деб юритилади.

1650 йилда голланд географи *Б.Варрениус* Дунё океанини 5 та алоҳида қисмга: Тинч, Атлантика, Ҳинд, Шимолий Муз ва Жанубий Муз океанларига бўлди. 1845 йилда Лондон география жамияти ҳам буни тасдиқлади. Кейинроқ баъзи олимлар Дунё океанини фақат 3 га ажратадилар: Тинч, Атлантика ва Ҳинд океанлари. XX асрнинг 30 йилларидан бошлаб Арктика ҳавзаси синчиклаб текширилгандан кейин, 4 алоҳида океан ажратилди: Тинч, Атлантика, Ҳинд ва Шимолий Муз океани.

Тинч океани

Тинч океани - дунёдаги энг катта ва чуқур (Марианна чўкмаси -11022 метр) океан. Дунё океани майдонининг яримини Тинч океани ташкил этади. У ғарбда Осиё ва Австралия, шарқда Шимолий ва Жанубий Америка, жанубда Антрактида оралиғида жойлашган. Беринг бўғози орқали Шимолий Муз океанидан ажралади. Атлантика ва Ҳинд океанлари билан умумий чегараси мавжуд. Ўртача чуқурлиги 3984 метр.

1513 йили испаниялик конкистадор *Васко Нуньес де Бальбоа* Панама бўйини орқали ўтиб, бепоён сувни кўрган ва унга *Mar del Sur* - «Жанубий океан» деб ном берган. 1520 йили дунё бўйлаб айлана сайёҳатга чиққан Фернандо Магеллан экспедицияси уч ойдан кўпроқ муддат океан сувларида сузиб бирон бир катта тўлқин ёки бўронга дуч келмаган. Дастлабки таасуротларга асосланиб Ф.Магеллан уни *Mar Pacifico* - «Тинч океан» деб атаган.

Француз географи Бюаш 1752 йили майдон жиҳатдан дунёдаги энг катта океанни Улуғ океан деб номлашни таклиф қилган. Бу ясама ном географик нуқтаи назардан тўғри бўлса ҳам, аммо кўпчиликка маъқул бўлмаган. Шу сабабдан, дунё географиясида Ф.Магеллан томонидан берилган Тинч океани номи сақланиб қолди. 1917 йилгача нашр этилган рус карталарида Шарқий океан номи билан қайд қилинган. Абу Райҳон Беруний картасида Шарқий океан, XX асрнинг бошларида нашр этилган ўзбекча китобларда Баҳри муҳити Кабир деб ёзилган.

Атлантика океани

Ер шарида катталиги жиҳатдан Тинч океанидан кейин иккинчи ўринда турадиган океан. Атлантика океани шимолда Гренландия ва Исландия ороллари, шарқда Европа ҳамда Африка, ғарбда Шимолий ва Жанубий Америка, жанубда Антрактида орасида жойлашган. Узунлиги шимолдан жанубга 15 минг км, энининг энг камбар жойи 2830 км. (экватор яқинида), ўртача чуқурлиги 3926 м.

Атлантика океани инсониятга қадим замондан маълум бўлган, энг катта сув ҳавзаси ҳисобланади. Уни шарқда Уқёнус, Акбар (буюк), Аъзам (улуғ), кун ботиш томонида жойлашганлигидан - Мағрибий, Зулмат деб аташган. Ҳозирда у муҳим иқтисодий ва стратегик аҳамиятга эга. Атлантика океанига дунё кемаларида ташиладиган юкларнинг 60 фоизи, балиқ овлашнинг 40 фоизи тўғри келади. Дунёдаги энг катта портларнинг кўпчилиги Атлантика океани ҳавзасида жойлашган.

Қадимги Юнон тарихчиси Герадот (милоддан аввалги V аср) асарларида ном илк бор Атлантис денгизи шаклида учрайди. Римлик олим Плиний (милодий I аср) океанга нисбатан *Oceanus Atlanticus* - Атлантика океани номини қўллаган. Ўрта асрларда океан қисмлари Шимолий денгиз, Ғарбий денгиз, Ташқи денгиз каби номлар билан аталган. Океаннинг ҳозирги ҳолати билан боғлиқ бўлган тасаввурлар XVII асрда пайдо бўлган.

Атлантика номининг пайдо бўлишини мутахассислар, қадимги Юнон мифологиясида осмонни ўз елкасида кўтариб турган само худоси Атлант номи билан боғлиқ деб ҳисоблашади. Қадимги юнонлар, қуруқлик Ўрта ер денгизидан ғарброқда тугайди, осмон гумбазини эса Зевс томонидан умрбод жазога маҳкум этилган паҳлавон Атлант ўз елкасида кўтариб туради деб, тасаввур қилишган.

Океан номининг бошқача изоҳлари ҳам бор. Атлантика - афсонавий Атлантида ороли номидан олинган. Платон асарларидаги ривоятларга кўра, Атлантида тахминан, Гибралтар бўғозининг ғарбида жойлашган қадимий ўлкан орол. Ери серҳосил, аҳолиси зич жойлашган. Зилзила натижасида океан қаърига чўкиб кетган. Атлантидани мавжуд бўлганлиги ва ҳалокатга

учраши сабаблари фанда ханузгача муаммо бўлиб қолмоқда. Бошқа талқинда, финикияликлар ғарбий томонни атлат - «тун», «қаронғулик» деб атаганлар ва Атлас тоғлари, Атлантика - «ғарбий қаронғулик» номлари пайдо бўлган.

Ҳинд океани

Дунё океанлари орасида катталиги жиҳатдан Тинч ва Атлантика океанларидан кейин учинчи ўринда туради. Шимолий тропик чизиғидан бутунлай жанубда жойлашган. Ҳинд океани Атлантика ва Тинч океани билан катта масофада туташган. Атлантика океани билан чегараси шартли равишда Африка жанубидаги Игна бурни, Тинч океани билан чегараси Тасмания оролидаги Жанубий бурун орқали ўтказилади. Ҳинд океани жуда катта масофада Антрактида билан туташиб турсада, бошқа океанларга нисбатан анча илиқ. Ўртача чуқурлиги 3711 метр.

Ҳинд ва Ҳиндистон Ўрта Осиёликларга азалдан маълум ном. Ҳинд - сўзи қадимий санскрит тилида синд, синдху - «дарёлар отаси». Ҳинд дастлаб дарё номи бўлган, кейинча бу ернинг аҳолиси ҳам ҳиндулар деб аталган. Ҳозирги замон тарихида давлат, ярим орол, тоғ тизмаси, океан номига ҳам шу сўз асос вазифасини бажаради. Ҳинд океани ҳақидаги дастлабки тасаввурларга унинг соҳилларида яшаган халқлар эга бўлганлар.

Ўрта Осиёлик Абдураззоқ Самарқандий Ҳиндистонга денгиз орқали саёҳат қилган. Ҳинд океани ва Ҳиндистон тўғрисида тўплаган маълумотларни ўз асарларида ёзиб қолдирган. Топоним илк бор милодий I асрда Плиний асарларида – *Oceanus Orientalis Indidcus* - Шарқий Ҳинд океани шаклида қайд қилинган. XVI асрдан бошлаб ном дунё карталарида Ҳинд океани шаклида ёзилмоқда.

Шимолий Муз океани

Шимолий Муз океани (аввалги номлари: Шимолий Қутбий денгиз, Шимолий Муз денгизи) - Шимолий қутб атрофида, Европа, Осиё ва Шимолий Американинг шимолий қирғоқлари оралиғида жойлашган океан. Майдони бўйича океанлар орасида энг кичиги, ўртача чуқурлиги 1220 метр. Атлантика ва Тинч океанлари билан бўғозлар орқали туташган. Шимолий Муз океани дастлаб мустақил океан сифатида 1650 йилда голланд географи Б.Варрениус томонидан ажратилган ва ўша даврда Гиперборей океани деб аталган.

Гиперборей қадимги юнон тилида *ὕπερ* – кўпликни билдирувчи кўшимча, *Βορεὺς* – борей, шимолий шамол худоси, шимолнинг рамзи, яъни Чекка Шимолий океан маъносини ифодаловчи сунъий яратилган ном. 1845 йилда уни Лондон география жамияти Шимолий Муз океани деб атади.

XVII-XVIII асрлар давомида Муз денгизи, Мурманск денгизи, Шимолий денгиз, Татар денгизи деб аталган.

XIX асрдан бошлаб бир қатор Европа мамлакатларида Арктика океани деган ном ҳам қўлланилган. Арктикада XIX асрнинг 20 йилларида илмий тадқиқот ишлари олиб борган рус денгизчиси, адмирал Ф.Р.Литке ҳам уни Шимолий Муз океани деб номлашни таклиф этган. 1935 йилдан бошлаб алоҳида океан сифатида ажратилган. Сўнги йилларда, жанубий ярим шарда - Антарктика атрофида бешинчи океан - Жанубий Муз океани ҳам ажратилмоқда.

Дунё океани қисмларини номланиши

Қадимги финикийлар ва антик давр денгиз сайёҳларига маълум бўлган Ўрта ер денгизи ва уни таркибий қисмлари номларини ҳисобга олмаганда, айтиш мумкинки, қолган пелагонимлар (пелагос - «денгиз») асосан ўрта асрларда ва ундан кейин пайдо бўлган. Ҳозирги даврда ҳам уларни номлаш давом этмоқда. Маълумки, кўпчилик денгиз, қўлтиқ, бўғоз номлари ён-атрофидаги давлат, орол, шаҳар номларини такрорлайди. Масалан, Шарқий Хитой ва Жанубий Хитой, Арабистон, Япон денгизи; Форс, Мексика, Бискай, Калифорния қўлтиғи; Малакка, Мозамбик, Флорида бўғози ва ҳоказо. Мемориал номлар ҳам кўп учрайди: Тасман, Амундсен, Лаптевлар денгизи, Магеллан, Лаперуза, Кук, Дежнев бўғози ва бошқалар.

Айрим денгиз номлари қизиқарли тарихга эга. Улар қаторига Азов денгизи номини ҳам киритиш мумкин. Милоддан аввалги I-минг йилликка қадар, қадимги юнонлар Азов денгизини ботқоқли кўл ҳисоблашган ва уни атрофида яшаган меотлар қабиласи номи билан Меотида деб аташган. Меотлар узок ўтмишда денгизни Темеринда - «денгизлар онаси» деб таърифлашган. Сабаби меотларнинг географик тушунчаси бўйича, Қора денгизни «дунёга келтирган онаси» Азов денгизи ҳисобланади. Меотлар билан қўшни яшаган скифлар Азов денгизини Каргалик, римликлар эса *Meotis palus* - «*Меотлар ботқоғи*» деб атаганлар.

Денгиз ёнида пайдо бўлган Азов қишлоғининг номи кейинча, сув ҳавзасига ҳам берилган. Ҳозирги Азов шаҳри ўрнидаги қишлоқ тахминан 1067 йили қипчоқлар томонидан эгалланган ва унга қипчоқлар хони Азув (Азоқ)хон номини берганлар. Шаҳар XIII асрдан бошлаб Олтин Ўрдага қараган. 1395 йилда уни Амир Темур эгаллаган. 1471 йилдан бошлаб Туркияга қарашли қалъа бўлган ва 1739 йили Россия таркибига ўтган. Топоним ҳозирги шаклда, номларни «кўчиш» қонуниятига асосан, нисбатан яқин ўтмишда денгиз номига айланган.

Денгиз номлари таркибида учрайдиган ранг кўрсаткичлар қора, оқ, сариқ, кўк камдан-кам ҳолларда айнан ранг маъносида ишлатилган. Масалан,

Қорасув - текис ерларда булоқлардан, сизот сувларидан ҳосил бўлган сув, Қорадарё - сунъий ўзандан оқизилган дарё, Оқдарё - эски ўзандан оқиб турган дарё, Оқсув - қор ва музликлардан сув олиб кўпайиб тез оқадиган сув, Кўксув - зилол сув, тиниқ сув ва ҳоказо. Оқдарё ва Оқсув деган дарёларда сув миқдори Қорадарё, Қорасувга нисбатан кўп, қуримайдиган, оқиш, бўтана кўриниш рангдаги, ўзани тоғнинг анча юқори қисмидан бошланган дарё. Қорадарё, Қорасув ҳам кўпинча Оқдарё, Оқсув атрофида бўлган ва белгилари қийёсланиб номланган.

Географик номлар ҳақида баҳслар кўп бўлади. Масалан, Форс қўлтиғи номи баъзан Эрон қўлтиғи деб ёзилади. Бу қўлтиқни асл форс тилидаги номи халижи Форс, яъни Форс қўлтиғидир. 1976 йили Бирлашган Араб Амирликлари ахборот агентлиги тузиб, уни «Араб қўлтиғи ахборот агентлиги», деб атамоқчи бўлган. Аммо, бунга жавобан Эрон ҳукумати норозилик билдириб, ҳеч қачон ва ҳеч қандай шароитда Форс қўлтиғи номини ўзгартишга рози бўлмаслигини расман эълон қилган. Дарҳақиқат, тарихий манбаларда, жумладан, Абу Райҳон Беруний, Абдураззоқ Самарқандий ва бошқа Ўрта Осиёлик сайёҳларнинг асарларида, бу жой Форс қўлтиғи номи билан тилга олинган. Бу номнинг бутун Эронга дахли йўқ, у мамлакат жанубидаги Форс вилояти (остон) номи билан боғлиқ.

Япон денгизи номи ҳам кейинги вақтларда баҳс ва мунозараларга сабаб бўлаяпти. Уни Корея Республикаси Шарқий (Узоқ Шарқ), денгиз деб аташни таклиф қилмоқда. Шу мақсадда, 2002 йили Берлин шаҳрида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳомийлигида, географик номларни стандартлаштириш бўйича ташкил этилган халқаро конференцияга Корея Республикаси мутахассислари ҳам ташриф буюришган. Улар конференция қатнашчиларига Кореяда ушбу муаммони ҳал қилиш учун махсус ташкил этилган «Шарқий денгиз жамияти» ташкилотининг талаби билан бир қатор халқаро илмий анжуманларда қабул қилинган ҳужжатларни тақдим этишган.

Кейинги йилларда халқаро миқёсда олиб борилган илмий тадқиқот ишлари маълумотларига қараганда, океан тубининг рельефи мураккаблиги жиҳатидан материклар рельефидан асло қолишмайди. Ҳозирги кунда дунё океани тубининг рельефи ва геологик тузилишини тадқиқ этиш халқаро миқёсда олиб борилмоқда. Буни океан тубида жойлашган географик объектларнинг номларида ҳам тасдиқлайди. Масалан, океан қаъридаги тоғ тизмалари Ломоносов, Менделеев, океан ботиқлари эса Нансен, Амундсен каби мемориал номларга эга. Сув остидаги катта рельеф шакллари кўпинча океан, денгиз, материк, қитъа, архипелаг, давлатлар (Гвиана ботиғи, Марианна ботиғи, Ўрта Атлантика тизмаси, Африка - Антарктида тизмаси, Австралия - Антрактида тизмаси ва ҳоказо) номи билан аталган.

Океан оқимлари топонимияси ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Маълумки, океан оқимларини доимий шамоллар ҳаракатга келтиради. Шу сабабдан, кўпинча оқимлар номлари шамоллар номларини такрорлайди. Масалан, Муссонлар оқими, Шимолий ва Жанубий Пассатлар оқими, Ғарбий шамоллар оқими ва ҳоказо. Океан оқимлари орасида Гольфстрим номи алоҳида диққатга сазовор. *Гольфстрим* - (инглизча, Gulf Stream - “қўлтиқ оқими”) - Атлантика океанининг шимолий қисмидаги илиқ оқим. Аслида Гольфстрим бир қанча илиқ (Антил, Шимолий Атлантика, Ирмингер, Шпицберген) оқимлардан иборат бўлиб, Флорида ярим ороли қирғоқларидан Шпицберген ва Новая Земля ороллариғача 10 минг км. масофага оқиб боради. Гольфстрим оқимининг ҳажми океанга кираверишда секундига 25 млн. метр куб (суткасига 2160 км. куб)га етади, бу эса бутун ер шарига барча дарёларнинг сув сарфидан 20 марта ортиқдир.

Кўпинча оқимлар қўлтиқ, бўғоз, денгизларга ўхшаб яқин атрофидаги куруқлик номини олган: Калифорния оқими, Лабрадор оқими, Мозамбик оқими, Фолкленд оқими, Перу оқими, Канар оқими, Курил оқими, Шарқий Австралия оқими ва ҳоказо. Япон ороллари қирғоқлари бўйлаб оқадиган оқимларнинг ўзига хос номи бор. Куро-сио - (японча, куро - «қора», сио - «оқим») оқими - Тинч океанидаги илиқ оқим. Япониянинг жанубий ва шарқий қирғоқлари бўйлаб ҳаракатланади. Куро-сио оқими Шарқий Хитой денгизининг шимолий қисми билан, океаннинг унга туташ бўлган ҳудудлардаги сув сатҳининг ҳар хиллиги натижасида пайдо бўлади. Ойя-сио (иккинчи номи Курил совуқ оқими) - «аждоқлар оқими».

Дунё океани ва унинг қирғоқларида ўзига хос огоҳлантирувчи топонимлар кўплаб топилади. Масалан, Ж.Кук ва М.Флиндерс Австралия соҳилларидаги бир қатор географик объектларга огоҳлантирувчи номлар беришган. Буни асосий сабаби шундаки, Австралиянинг шимолий-шарқий қирғоғида жойлашган Катта Тўсиқ рифи (сув ости қоялари) атрофида денгиз туби рельефи нотекис, ўр-қирли ва айланма оқимлар мавжуд, улар кема юриши учун жуда хавфли ҳисобланади.

Денгизчиларни ана шундай хавф-хатардан огоҳлантирадиган, Avoid Bay - «хатарли қўлтиқ»; Anxious Bay - «тинчимас қўлтиқ»; Фалокат бурни (кемалардан бири фалокатга учраган); Қийноқ қўлтиғи каби номлар учрайди. Британиялик денгизчилар хатарли бўлган географик объектларни шундай номлаб, денгиз кемаларини ҳалокатдан сақлаш учун огоҳлантиришган. Сомали ярим оролидаги Гвардафуй («сомали тилида, - «сақлан») бурни, Адан қўлтиғини Арабистон денгизидан ажратиб турувчи Боб ул-Мандаб (араб тилида, «мотам дарвозаси») бўғози каби номлар ҳам ўзига хос огоҳлантирувчи функцияни бажаради. Фаннинг ривожланиши ва техникани

тараққиёти натижасида бундай географик номлар аввалги аҳамиятини йўқотган бўлса ҳам, аммо улар тарихий давр гувоҳи сифатида ҳозиргача сақланиб қолган.

Дунё океани картасида денгизчи сайёҳлар номи билан бирга, денгизчи қароқчилар номини ҳам учратиш мумкин. Улардан энг машҳури «Темир қароқчи» номини олган инглиз *Френсис Дрейк* (1540-1596) ҳисобланади. У 1577-80 йилларда Магелландан сўнг, иккинчи бўлиб дунё бўйлаб айланма саёҳат қилган. Френсис Дрейк Вест-Индияга қилинган қароқчилик экспедициясини раҳбари бўлган. Ҳозир дунёдаги энг кенг бўғоз унинг номи билан аталади. Дунё океанини ўрганиш давом этмоқда. Демак, йирик сув ҳавзалари билан боғлиқ бўлган географик объектларни номлаш жараёни келажақда ҳам давом этади.

Савол ва топшириқлар:

1. *Дунё қитъалари номлари ҳақида қисқача маълумот беринг.*
2. *Қитъалар номи ва кишилик жамиятининг ривожланиши ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжудлигини асосланг?*
3. *Дунё океанлари номларининг мазмунини изоҳланг.*

Тест топшириқлари

1. Осиё номи дастлаб қайси ҳудудларга нисбатан қўлланилган?

- А. Эгей денгизининг шарқий соҳилларига нисбатан
- В. Туркиянинг ғарбий қисмига нисбатан
- С. Ҳозирги Кичик Осиё ярим оролига нисбатан
- Д. Балқон ярим оролига нисбатан

2. Шимолий Муз океанига ушбу ном қачон ва ким томонидан берилган?

- А. 1845 йил Лондон география жамияти томонидан
- В. 1945 йил Франция фанлар академияси томонидан
- С. 1905 йил Испания қироли томонидан
- Д. 1855 йил Россия география жамияти томонидан

3. Австралия - қитъа номи сифатида нима учун барчага маъқул бўлган?

- А. Қитъанинг ҳақиқий табиий шароитини ўзида мужассам этганлиги туфайли
- В. Қитъанинг ҳақиқий бойликларини ўзида мужассам этганлиги туфайли
- С. Жанубий материк деган маънони англатгани туфайли

Д. Қитъанинг ҳақиқий географик ўрнини ўзида мужассам этганлиги туфайли

4. Антарктика қитъа номи сифатида қачон ва ким томонидан картага киритилган?

А. 1820 йили рус денгизчилари Ф.Ф.Беллинсгаузен ва М.П.Лазарев томонидан

В. 1886 йили инглиз океанографи Жон Меррей томонидан

С. 1620 йили голланд географи Б.Варрениус томонидан

Д. 1786 йили инглиз сайёҳи Ж.Кук томонидан

5. Гольфстрим оқимининг номи қайси тилдан олинган ва қандай маънога эга?

А. Французча, денгиз оқими

В. Испанча, қўлтиқ оқими

С. Португалча, океан оқими

Д. Инглизча, қўлтиқ оқими

15-МАВЗУ: ОСИЁ ТОПОНИМИЯСИ

15.1. Осиё топонимияси

Режа:

1. Осиё топонимияси ҳақида умумий тушунча.
2. Субминтақалар топонимиясининг фарқловчи хусусиятлари.
3. Марказий Осиё давлатлари топонимиясига қисқача таъриф.

Мавзунинг мақсади: Мураккаб ва хилма-хил топонимик ландшафтга эга бўлган Осиё қитъаси топонимиясини пайдо бўлиши, шаклланиши, ривожланиши ва фарқловчи хусусиятларини бошқа макроминтақалар топонимияси билан таққослаб ўрганишдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Қитъа топонимик ландшафти, субминтақа, топонимик қатлам, турли тилли топонимлар.

Осиё қитъаси ниҳоят мураккаб ва хилма-хил топонимик ландшафтга эга. Шу сабабдан, қитъа топонимиясини субминтақалар доирасида ўрганиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланди.

Жанубий- Ғарбий Осиё топонимияси

Жанубий - Ғарбий Осиё - кўҳна цивилизация бешиги ҳисобланади. Арабистон ярим ороли ва унга ёндош ҳудудларни бирлаштирган бу

субминтақа топонимиясининг қадимийлиги билан алоҳида ажралиб туради. Маълумки, айнан Месопотамияда милоддан аввалги IV асрда, шумерлар томонидан энг қадимий ёзув - миххат яратилган ва у инсоният цивилизациясида янги даврни бошлаб берган. Месопотамия (икки дарё оралиғи) - Дажла ва Фурот дарёлари оралиғида яшаган - шумер, аккад, бобил, оссурийлар, Ўрта ер денгизидан шарқдаги - финикийлар, филистиямлар (қадимги фаластинлар), қадимги яҳудийлар, Кичик Осиёни эгаллаган ва Миср фиръавнлари билан курашган хеттлар, буюк Ахамонийлар давлатини барпо этган қадимги форслар, элада ва рим маданияти минтақа топонимиясида ўз «изларини» қолдирган. Ушбу ҳудудда дунёнинг учта асосий дини пайдо бўлган.

Минтақадаги айрим топонимларнинг (Дамашқ, Бағдод, Халеб) ёши бир неча минг йилга тенг, уларни қайси тилга мансублигини аниқлаш ҳам қийин. Дажла (шумерларда Тигрушу) ва Фурот (шумерларда Бурануну, ассирийларда Пуратту) каби гидронимлар, асрлар давомида турли тилли халқлар таъсирида бир неча бор шакл-шамойилини ўзгартириб (трансформация) ҳозиргача етиб келган. Ироқ давлати ҳудудида харобалари сақланиб қолган афсонавий Бобил (шумерча Кадингирра, аккадча Бабилу, айнан - «тангри дарвозаси», олий маъбуд Мардук назарда тутилган) шаҳрининг номи дастлаб Аккад шоҳи Саргон (мил. ав. 2364-2314 й.) ҳақидаги афсонада ва Ур давлатининг учинчи сулоласига оид ҳужжатларда тилга олинган.

Исроил ва Фаластин давлатлари ҳудудида кўҳна сомий тилларга тегишли бўлган бутун бир топонимлар қатламини ажратиш мумкин. Масалан, Қуддус шаҳри тарихий ёзма манбаларда, жумладан қадимий яҳудий тилида *Иерусалим*, *Иерушалаим*, *Уршалаим* шаклида қайд қилинган. Қуддус шаҳри Ўлик денгизининг ғарбидаги чала чўлли ясси тоғликда жойлашган ва у мусулмон, яҳудий ва насронийларда «муқаддас шаҳар» ҳисобланади. Қуддус ҳақидаги дастлабки маълумотлар милоддан аввалги икки минг йилликнинг ўрталарига тўғри келади. Дастлаб Рушалимум (Шалим худоси шаҳри), ёзма манбаларда милоддан аввалги XV асрдан Иерушалаим номи билан тилга олинган. Иерушалаим қадимий яҳудийлар тилида «тинчлик шаҳри», арабча, ал-Қудс - «муқаддас» шаҳар маъноларини англатган.

Қора ва Ўрта ер денгизи атрофидаги мамлакатлар топонимиясида қадимги даврларга мансуб географик номлар ҳозиргача сақланиб қолган. Уларнинг бир қисми ҳозирги Туркия давлати ҳудудида жойлашган ва турк тили таъсирида шаклан ўзгарган: *Смирна* - *Измир*, *Пергам* - *Бергама*, *Селевкия* - *Силифке*, *Себастья* - *Сивас*, *Галиполис* - *Галиболу*, *Трепезунд* - *Трабзон*, *Антиохия* - *Антакья*, *Александрия* - *Искандерун* ва бошқалар.

Туркиянинг йирик порт шаҳри Истанбул қадимда Константинополь, Царьград, Византия деб ҳам номланган. Топонимист олимлар, Истанбул шаҳри номига грекча, стин поли - «шаҳарда, шаҳар ичи» сўзи асос бўлган деб ҳисоблашади. Ойконимни турк тилидаги «ислом бўл» сўзи билан боғлаб изоҳлаш тўғри эмас.

Минтақада кейинги даврларда пайдо бўлган топонимлар қатламлари орасида арабча номларнинг салмоғи катта. Уларнинг шаклланиши ва минтақа бўйлаб кенг тарқалишида, ислом дини пайдо бўлиши ҳамда арабларнинг ҳарбий юришлари (VII-IX аср) муҳим рол ўйнаган. Арабча географик номлар кўпинча, икки сўз ҳамда қўшимчадан таркиб топган: *Шатт ал-Араб* - «Араблар дарёси», *Руб ал-Ҳоли* - «чорак қисмни эгаллаган чўл», *Баҳр ул-Араб* - «Арабистон денгизи» ва бошқалар. Арабча жой номлари таркибида жабал - «тоғ», рас - «бўғоз», тал - «тепа», наҳр, шатт - «дарё», айн - «булоқ», мадина - «шаҳар», работ - «қўрғон, қалъа» каби топонимик терминлар кўп учрайди. Мутахассислар минтақа топонимиясида авлиёлар, пайғамбарлар ва ҳар хил диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлган номларнинг кўплигини алоҳида қайд қилишган. Жанубий - Ғарбий Осиё минтақасидаги унча катта бўлмаган топонимик қатламлар орасида Ироқ, Сурия ва Туркияда курд, арман ва мўғулча номларни учратиш мумкин.

Эрон ва Афғонистон топонимияси таркибидаги географик номларнинг аксарияти эроний тилларга хос. Эрон - сўзи орийлар (қадимий эронча агуана - «орийлар мамлакати») қабиласи номидан олинган. Милоддан аввалги 550 йилда ҳозирги Эроннинг жануби-ғарбий ҳудудларида Форс подшолиги пайдо бўлди. Юнонлар, кейинчалик Европани бошқа халқлари Форс номини мамлакатни барча қисмига таалуқли деб билиб, уни Форсия (Персия) деб аташган. Форс (русча, Персия) сўзи - мамлакат номи сифатида узоқ вақт қўлланилди ва у 1934 йили ҳозирги Эрон ҳукуматининг расмий таклифи билан Эрон номига алмаштирилди.

Эрон ва Афғонистон кўп миллатли давлатлар ҳисобланади. Бу ҳолат минтақа топонимиясида ўз аксини топган. Эрон ва Афғонистондаги географик номларнинг бир қисми Ўрта Осиё жой номларига ўхшаш бўлган анъанавий топонимлардан иборат. Ўрта Осиё ҳамда Эрон ва Афғонистон халқлари ўртасида қадимдан яқин алоқалар мавжуд бўлган. Минтақа халқларининг тили, урф-одати, ўтмиши бир-бирига яқинлиги боис, географик номлари таниш ва тушунарлидир. Тарихий китобларда тилга олинган *Хуросон, Шероз, Нишопур, Астробод, Ҳирот, Балх, Мазори-Шариф, Ғазна, Кобул, Бадахшон, Ҳиндикуш* каби номларнинг маъно-мазмунини кўпчилик билади. Эрон ва Афғонистон давлатлари топонимиясида *руд, обод,*

дашт, кўҳ, чашма, истон каби сўзлар асосий топоним ҳосил қилувчи географик терминлар ҳисобланади.

Кавказ топонимиясини ҳозирги вақтда лисоний жиҳатдан учта асосий гуруҳга бўлиш мумкин - арман, грузин, озарбойжон. Мутахасисларнинг ёзишича, минтақадаги энг қадимги географик номлар ҳозирда ўлик ҳисобланган тилларга тегишли ва уларнинг асл шаклини тиклаш қийин. Қора денгиз соҳиллари қадимги даврлардан бошлаб кишиларга анча яхши таниш бўлган. Масалан, қадимги юнонлар Колхида водийсида бир неча шаҳарлар бунёд этишган. Улар орасида Диоскуриада (ҳозирги Сухуми атрофида), Питиунт (Пицунда), Фасис (Риони дарёсининг қадимги юнонча номи билан) каби шаҳарлар алоҳида ажралиб турган.

Арманистон географик номларининг таркиби деярли бир хил, уларнинг негизини арманча номлар ташкил этади. Ҳинд-европа тиллар оиласида алоҳида шохани ташкил этадиган арман тили бир неча минг йиллик тарихга эга. Шу сабабдан, унинг тарқалиш ареали ҳам анча кенг, Арманистоннинг ҳозирги ҳудудидан ташқари, Туркиянинг шимоли-шарқида ҳамда Эроннинг шимоли-ғарбида ҳам арманча номлар кўп. Тарихчи олимларнинг ёзишича, тахминан милoddан аввалги IX аср ўрталарида ушбу ҳудудларда, ҳозирги арманларни аجدодлари бўлган урарту қабилалари кучли Урарту кулдорчилиги давлатини ташкил этган.

Арманистонда урарту топонимлари энг қуйи қатламни ташкил этганлиги боис, уларни изоҳлаш анча қийин. Археологик қазиларда топилган миҳхатли тош бўлагидан маълум бўлишича, Урарту подшоси Аргишти I милoddан аввалги 782 йилда Эрабуни қалъасини қурдирган. Ўша қалъа ёнида ҳозирги Ереван шаҳри вужудга келган, қалъа номи билан шаҳар аталган. Мутахасислар, номга эри (эриахи) этноними асос бўлган деб ҳисоблашади. 1936 йилга қадар шаҳар Эривань, кейинча расмий ном сифатида ҳозирги маҳаллий талаффузга яқин бўлган, Ереван шакли қабул қилинган. 1921 йилда Ереван Арманистон пойтахти деб эълон қилинган. Мамлакат географик номлари таркибида қадимги негиздан ташқари кар - «тош», лич - «кўл», антар - «ўрмон», аван - «қишлоқ», спитак - «оқ», капуйт - «кўк», покр - «кичик», мец - «катта» каби арманча географик терминлар ҳам кўп учрайди.

Грузия топонимияси қўшни Арманистонга нисбатан лисоний жиҳатдан анча хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Грузинча топонимлардан ташқари мамлакат ҳудудидаги географик номларнинг бир қисмини қадимги юнонча (асосан ғарбда), туркий (Аджария турклар тасаруфида бўлган), эроний (осетинча, мамлакат шимолида), абхазча жой номлари ташкил этади. Бошқа минтақалардаги каби грузинча топонимларнинг аксарияти маҳаллий географик терминлар ёрдамида шаклланган.

Грузинча жой номлари таркибида цкали, цхали - «дарё», тба - «кўл», ру - «канал», лета - «тоғ», клде - «қоя», кеди - «тизма», ваке - «текислик», цихе - «қалъа», калаки - «шаҳар», сапели - «қишлоқ», ахали - «янги», дзвели - «эски», тетри - «оқ» каби топонимик терминлар учрайди. Масалан, мамлакат пойтахти Тбилиси (тбили - «иссиқ») шаҳрининг номига ҳам географик термин асос бўлиб хизмат қилган. Шаҳар иссиқ булоқ ёнида барпо этилганлиги учун шундай аталган. Мамлакат топонимияси таркибидаги бир қатор номларнинг пайдо бўлиши фитоним ва зоонимлар билан боғлиқ. Грузиядаги Кахетия, Сванетия, Имеретия каби тарихий вилоятлар номларига этнонимлар асос бўлган.

Мутахассисларнинг фикрича, Озарбайжондаги энг қуйи топонимик қатлам эроний тилларга тегишли. Мамлакат жой номлари таркибида *об* - «сув», *обод* - «шаҳар» каби эроний тилларга хос географик терминлар кўп учрайди. Тоғли Қаробог вилоятида эса арманча топонимларнинг салмоғи катта. Озарбайжонча жой номларнинг асосини су - «сув», чай - «сой, дарё», гёл - «кўл», дағ - «тоғ», қала - «қалъа», гара - «қора», ақ - «оқ», демир - «темир» каби туркий географик терминлар ташкил этади. Мамлакат ҳудудидаги туркий топонимлар кейинги тарихий даврлар маҳсули деган фикрга жавобан, айрим мутахассислар туркий (озарбайжонча) географик номларнинг минтақада қадимдан мавжудлиги ва уларни милоднинг илк асрларида эроний номлар билан бир даврда шаклланган деб ҳисоблашади.

Озарбайжон пойтахти Боку (озарбайжонча Баки) шаҳрининг номи ана шундай тарихий номлар сирасига киради. У дастлаб V - аср ёзма манбаларида, кейинча IX-X асрларда Шарқ географлари (Истахрий, Муқаддасий, Маъсудий) асарларида қайд этилган. Қадимги номнинг иккита ўзаро яқин талқини мавжуд. Биринчиси, баки қадимги туркий тилда - “тепа, дўнг”. Иккинчиси, номга қадимда Апшерон ярим оролида яшаган ва оташпарастликка эътиқод қилган, бағана (бағана) этник гуруҳ номи асос бўлган.

Ўрта Осиё ва Қазогистон топонимияси кўп асрлик тарихга эга. Минтақада ҳозиргача аниқланган ва сақланиб қолган жой номларининг энг қуйи қатлами эроний тилларга хос. Улар минтақанинг барча ҳудудларида, Помир тоғларидан то Тўрон текисликларигача кенг тарқалган. Маълумки, Ўрта Осиё ҳудудида туркий номлар ҳам жуда қадимий даврларда шаклланган. Масалан, Ўрта Осиёни қадимий туркий топонимиясини махсус ўрганган Ш.С.Камолиддинни ёзишича, келиб чиқиши туркий бўлган номлар жуда қадим даврлардан буён, ушбу ҳудудда кенг тарқалган ва улар илк ўрта асрларда сон жиҳатдан шарқий эроний тилларга хос бўлган топонимлардан кейин иккинчи ўринни эгаллаган. Туркий топонимлар ўрта асрлардан бошлаб

то ҳозирга қадар минтақа топонимиясининг энг бақувват ҳамда барча ҳудудларда кенг тарқалган географик номлар қатламини ташкил этади.

Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларига нисбатан Еттисув, Тянь-Шаньнинг ички қисмлари ва Қозоғистоннинг дашт минтақасида азалдан туркий номлар кўп бўлган. Туркий топонимларнинг шаклланишида ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Мутахассисларнинг ёзишича, туркий топонимлар кўпинча географик терминлар ёрдамида пайдо бўлган ва бу ҳолатни олимлар маҳаллий халқларнинг яшаш тарзини бевосита уларни ўраб турган табиат билан чамбарчас боғлиқлиги билан изоҳлашган.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон топонимиясининг шаклланишида фаол қатнашган айрим топонимик терминлар. 6-жадвал

Топонимик терминлар	Тиллар			
	Туркман	Қозоқ	Қирғиз	Тожиқ
дарё	Чай	Жилға	жилға	дарё, руд
сув	Сув	Су	суу	Об
тоғ	Доғ	Тау	тоо	Кўх
қум	Гум	Қум	қум	Рег
булоқ	Булағ	булақ	булақ	Чашма
шаҳар	Қала	қала	шаар	Шаҳар
янги	Янги	жана	жани	Нав
эски	Кене	ески	эски	Кўхна

Таъкидлаш жоизки, минтақа топонимиясининг ўзига хос хусусиятлардан яна бири, шуки жой номлари таркибида этнонимлар салмоқли ўрин эгаллайди. Тарихий маълумотларга қараганда, ўтмишда уларнинг сони бундан ҳам кўп бўлган. Масалан, XIX асрнинг охирларида Зарафшон водийсини ўрганган рус олимлари томонидан ёзиб олинган 1300 аҳоли пункти номи орасида 900 дан ортиқ этноним борлиги қайд қилинган.

Қозоғистон Республикаси топонимияси

Қозоғистон топонимик ландшафти ниҳоят хилма-хил. Мамлакат ҳудудидаги географик номлар шимолдан жанубга қараб ўзгариб боради. Топонимист олимларнинг ёзишича, мамлакатнинг шимолий ҳудудларидаги топонимлар кўпроқ Сибирь минтақасидаги номларга ўхшайди, жанубий ҳудудларда эса Ўрта Осиёга хос бўлган номларни кўриш мумкин. Қозоғистонда туркий (қозоқча) номлардан ташқари сўғдий, мўғул, араб, русча топонимлар ҳам учрайди. Мутахассислар, республика ҳудудидаги энг қадимги ва қуйи географик номлар қатламига Чимкент, Жаркент, Манкент, Текес каби сўғдий топонимларни киритишган.

Қозоқча номлар республиканинг ғарбий ва жанубий қисмларида кенг тарқалган. Минтақадаги шаҳар ва овуллар номларини кўпинча, сув объектлари, рельеф шакллари, ўсимликлар, тоғлар ва яйловлар номлари билан ўзаро алоқадорлиги (Кўкшөтов, Қарағанда, Жезқазған, Балқаш ва ҳоказо) маҳаллий аҳолини турмуш тарзи билан боғлиқ. Республикада славян (рус) тиллари асосида шаклланган топонимлар (Усть-Каменогорск, Павлодар, Семипалатинск ва ҳоказо) ҳам кўп. Хусусан, мамлакатнинг шимолий ва шарқий қисмида бундай номларнинг пайдо бўлишида, ўтган асрнинг ўрталарида кўриқ ерларни ўзлаштирилиши ва саноатлашган шаҳарларни барпо этилиши сабаб бўлган.

Минтақа ҳудудида бошқа тиллар негизида пайдо бўлган ёки ўзгартирилган номларни ҳам учратиш мумкин. Масалан, Қозоғистоннинг ҳозирги пойтахти Астана шаҳри қисқа вақт ичида бир неча бор ўз номини ўзгартирди. Дастлаб у Оқмўла (қозоқча, мўла - «қабр, мазор») номи билан 1830 йилда пайдо бўлган. Орадан икки йил ўтгандан кейин, яъни 1832 йили аҳоли пунктига округнинг маъмурий маркази сифатида шаҳар мақоми берилган ва номнинг қозоқча асоси сақланган ҳолда Акмолинск деб ўзгартирилган.

Қозоғистондаги кўриқ ерларни ўзлаштиришда шаҳарнинг алоҳида ўрнини таъкидлаш мақсадида, унга 1961 йили Целиноград (русча, целина - «кўриқ», град - «шаҳар») номи берилган. Республика мустақилликка эришганидан кейин, 1992 йили шаҳарга унинг тарихий номи Оқмўла қайтариб берилди. 1994 йили пойтахтни ушбу шаҳарга кўчириш тўғрисида қарор қабул қилинди ва 10 декабрь 1997 йили у Қозоғистон пойтахти деб расман эълон қилинди. Шундан кейин, пойтахтга янги ном танлаш учун республика миқёсида танлов эълон қилинди ва унда Астана номи ғолиб чиқди.

Тожикистон Республикаси топонимияси

Тожикистон ҳудудидаги топонимларнинг келиб чиқиши анча мураккаб. Тожики тили ҳинд-европа тиллар оиласининг эрон гуруҳига мансублиги боис, республика топонимиясининг асосий қисмини эроний (тожикча) номлар ташкил этади. Тожикистон туркий тилли давлатлар билан чегарадош ва бу ҳолат жой номларида ўз аксини топган. Республикани барча ҳудудларида туркий (ўзбекча, қирғизча) топонимларни учратиш мумкин. Хусусан, Ўзбекистон билан чегарадош бўлган, Сўғд вилояти топонимияси таркибида ўзбекча номларнинг салмоғи анча катта. Мутахассисларнинг фикрича, минтақада ўзбекча номларнинг кўплаб учраши ҳамда кенг тарқалишига тожик ва ўзбек халқларининг қадимий алоқалари, сиёсий-иқтисодий, маданий ва яқин қўшничилик муносабатлари сабаб бўлган. Ўзбекча номлар

сон жиҳатдан тожикча топонимлардан кейин иккинчи ўринни эгаллайди ва тарқалиш ареали ҳам анча кенг.

Республиканинг Тоғли Бадахшон вилоятида қирғизча ва Помир тиллари микро гуруҳига (ванж, язғулом, шуғнон, рушон, вахон, бартанг) кирувчи тилларда ҳам номлар мавжуд. Таъкидлаш лозимки, Шимолий Тожикистондаги Яғноб водийсида қадимий ва ҳозирда кам сонли аҳоли сўзлашадиган яғноб тилида айрим реликт жой номлари учрайди. Мутахассислар, ҳозирги яғноб тилини қадимий сўғд тилининг диалектларидан бири деб ҳисоблашади. Сўғд тили тўла сақланиб қолмаган бўлса ҳам, ҳозирги тожик тилида яратилган жой номларининг таркибида генетик жиҳатдан сўғд тилига мансуб бўлган терминлар кўплаб топилади.

Тожикистон пойтахти Душанбе шаҳри номининг ўзига хос тарихи бор. Ўрта ва Марказий Осиё худудида ҳафта кунлари (якшанба, душанба, сешанба, чоршанба, панжшанба, жума, шанбе) номи билан аталган аҳоли пунктлари кўп. Маҳаллий аҳоли ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган бозор ҳафтани иккинчи куни бўлган ва бу воқеа аҳоли пунктини номлашда асос вазифасини бажарган. Шаҳар номи 1929 йили Сталинобод деб ўзгартирилган ва 1961 йили унинг аввалги тарихий номи қайта тикланган.

Тожикча географик номлар таркибида кўпинча деҳ (қишлоқ), гузар, довон, об, обод, рег (кум), гарм, бузург (катта), дара, танги, дашт, кўҳна (қадимги), қалъа, қўрғон каби топонимик терминлари учрайди ва улар жой номлари яратишда анча фаол терминлар ҳисобланади. Масалан, Деҳинав, Сурхоб, Қалъаи Хумб, Қўғонтеппа, Файзобод, Регистон ва бошқалар.

Қирғизистон Республикаси топонимияси

Ўрта Осиёнинг бошқа минтақаларига кўра Қирғизистон топонимияси ўзига хослиги билан алоҳида ажралиб туради. Республика топонимияси таркибида турли тилларга хос бўлган топонимлар салмоғи катта ва улар ҳар хил йўллар ва сабаблар билан пайдо бўлган. Минтақа географик номлари таркибида қозоқ тили элементлари анча кўп ва бу ҳолат уларни қадимдан яқин қўшни халқлар бўлганлигидан далолат беради. Масалан, Терскей Алатау - қозоқча, Терскей Алатоо - қирғизча, Ичкилитау - қозоқча, Эчкилутуо - қирғизча ва ҳоказо.

Соф қирғизча номлардан ташқари республика худудида араб, мўғул, рус ва бошқа бошқа тиллардан ўзлашган сўзлардан ташкил топган топонимларни ҳам учратиш мумкин. Чунончи, XIX - асрнинг охирида ҳозирги Қирғизистон худуди Россия империяси таркибига қўшиб олингандан кейин Талас ва Чу водийларига Россия ва қисман Украинадан кўплаб славян халқлари кўчиб келиб ўрнашган ва улар ўзлари билан бирга жой номларини ҳам олиб келишган. Славян тилларидан келиб чиққан географик номлар Талас

водийсида Покровка, Иваново, Алексеевка, Чу водийсида Ставрополка, Бистровка, Иссиққўл водийсида Рибачье, Ананево, Григоревка ана шу тарзда пайдо бўлган. Қирғизистонда мўғул тили негизида шаклланган жой номлари кўп ва уларнинг аксариятини гидронимлар ташкил этади. Норин, Кёкёмерен, Толук, Жумгал ва ҳоказо. Минтақада, мўғулча номларнинг кўплигини қирғиз ва мўғул тилини ўзаро яқин ҳудудда пайдо бўлганлиги билан изоҳлаш мумкин. Бундай яқин қўшничилик географик терминларни ҳам бир тилдан иккинчисига ўтишини таъминлаган.

Қирғизистон мустақилликни қўлга киритгандан кейин шаҳар ва қишлоқларни қайта номлаш борасида жиддий тадбирларни амалга оширди. Олиб борилган миллий топонимик сиёсат натижасида, славян (рус) тилларга хос номларнинг сони кескин камайди. Ўзгартирилган номлар қаторига республика пойтахти Бишкек шаҳри номини ҳам киритиш мумкин. Ҳозирги Бишкек ўрнида 1825 йили Қўқон хонлиги томонидан Пишпак (қўқонлик тарихчилар асарларида Пишпак) қалъасига асос солинган ва 1926 йилгача шу ном билан аталган.

1926 йили шаҳарга собиқ шўролар ҳарбий қўмондони ва давлат арбоби М.В.Фрунзе номи берилган. 1991 йили мамлакат пойтахти номи ўзгартирилди ва Бишкек деб қайта номланди. Қирғиз топонимисти Е.Қўйчибоев топонимни «беш тепа» деб таърифлаган. Қирғизистонни қўшни Тожикистон билан чегарадош минтақасидаги ороним ва гидронимлар асосан қирғизча номларга эга бўлса, ойконимларни шаклланишида эса тожик тили муҳим рол ўйнаган.

Туркменистон Республикаси топонимияси

Туркменистон жой номларининг асосий қисмини туркий (туркман) тиллардан келиб чиққан номлар ташкил этади. Республика топонимияси таркибида табиий омиллар асосида шаклланган географик номлар (яйлов, кум, кудук, булок) кенг тарқалган. Типик туркманча номларга Қизилсу, Тошлиқ, Қумдоғ, Қорақум, Небитдоғ, Копедоғ ва бошқалар мисол бўлади. Туркменистонда форсий (эрон) тиллардан келиб чиққан географик номлар ҳам кўп. Масалан, Феруза, Сумбар, Бодхиз, Мурғоб, Ҳерируд, Серҳедобод, Лебап, Чоржуй каби номлар шулар жумласига киради. Масалан, тарихий манбаларда Ҳирот билан Сарахс оралиғи, ҳозирги Туркменистон билан Афғонистон чегарасидаги унча баланд бўлмаган қирлар Бодхиз номи билан аталади. Бодхиз сўзи форс тилида бод - “шамол”, хез - “турмоқ”, яъни “шамоллар макони”, “сершамол жой” каби маъноларни англатади.

Форсий тиллардан келиб чиққан географик номлар (гидронимлар, ойконимлар, оронимлар) энг қуйи қатламни ташкил этади ва уларни республиканинг жанубий қисмида кўпроқ учратиш мумкин. Араб

(Хўжамбоз, Имомбобо ва славян (рус) тилидан (Красноводск, Ударник, Пограничник) ўзлашган номлар ҳам бор, аммо улар сон жиҳатдан анча кам. Туркменистонда мустақиллик йилларида олиб борилган миллий топонимик сиёсат натижасида, туркманча номлар сони анча кўпайди.

Туркменистон пойтахтига 1881 йили асос солинган ва унга воҳа маркази бўлган Ашгабад қишлоғининг номи асос бўлиб хизмат қилган. Шаҳар номи 1919 йилга қадар Асхабад шаклида ёзилган. У дастлаб Аҳалтақа воҳаси маркази, кейинча Каспийорти вилояти маркази ҳисобланган. 1919 йили шаҳар номи Полторацк (Туркистон Республикаси Халқ Хўжалиги Кенгаши раиси Н.Г.Полторацкий (1888-1918) шарафига) деб ўзгартирилган. 1924 йили Туркменистон ССР ташкил этилган сўнг Полторацк пойтахтга айланган. 1927 йили шаҳарга унинг тарихий номи Ашгабад қайтариб берилган. Топонимист олимлар (Ҳ.Ҳасанов, С.Атаниязов) шаҳар номини «ҳавас қиладиган жой» деб таърифлашган.

Марказий ва Шарқий Осиё топонимияси кўп тилли ва қадимийлиги билан ажралиб туради. Марказий Осиёда жойлашган Муғулистоннинг топонимияси ҳозиргача кам ўрганилган. Мавжуд номларнинг мутлақ кўпчилиги муғулча ва уларни изоҳлаш қийин эмас. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, ҳар қандай бошқа мамлакатдаги каби, ушбу ҳудудда айрим талқин қилиши қийин ёки махсус этимологик тадқиқотларни талаб қиладиган мураккаб географик номлар ҳам учрайди. Шу сабабдан, Муғулистон тарихи ва географиясидан яхши хабардор бўлмасдан туриб уларни изоҳлаш анча мураккаб масала.

Мутахассислар Муғулистонни топонимик оқимлар чорраҳасида (тунгус-манжур, туркий, кет, ҳинд-европа) жойлашган давлат деб ҳисоблашади. Уларнинг фикрича, мамлакат географик номларида турли тилларда сўзлашувчи халқларнинг «изи» бор. Бу халқлар ҳозирда ушбу ҳудудда яшамаса ҳам, аммо номлар ўтмишдаги воқеа-ҳодисаларнинг тарихий гувоҳи сифатида сақланиб қолган. Масалан, энг сўнги топонимик қатламларидан бири сифатида эътироф этилган тибетча топонимларни Муғулистон ҳудудида кенг тарқалишига буддизм-ламаизм динини кириб келиши сабаб бўлган. Шу боис, бу топонимик қатлам таркибида диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлган номлар кўп.

Маҳаллий халқнинг кўчманчи чорвадор ҳаёт тарзи мамлакатда ўзига хос номлар ва географик терминларни пайдо бўлишига сабаб бўлган. Масалан, кўчманчи чорвадор бўлган муғуллар учун гидрографик ва орографик объектларни аниқ белгилаш ниҳоят муҳим аҳамият касб этган. Шу сабабдан, мамлакат топонимияси таркибида *ула* - «тоғ», *булағ* - «булоқ», *дабан* - «довон», *гол* - «дарё», *мурэн* - «катта серсув дарё», *нур* - «кўл», *гов* - «чўл»,

хото - «шаҳар» каби географик терминлар алоҳида ўрин эгаллайди. Муғулистон топонимияси таркибида антропотопонимлар кам ва улар ҳам кейинги давр маҳсули ҳисобланади. Этнонимлар эса топонимлар таркибида мамлакатнинг барча ҳудудларида учрайди. Туркий халқларнинг уруғ ва қабилалари номлари билан боғлиқ бўлган этнотопонимлар кўпроқ мамлакатнинг ғарбида, муғул этнонимлари асосида шаклланган номлар эса мамлакатнинг шарқий қисмида кўп тарқалган.

Хитой давлати катта ҳудудга эга бўлиши билан бирга, топонимик жиҳатдан ҳам ниҳоят хилма-хиллик касб этган. Ўзбек тилида Хитой сўзи сўнги аср давомида давлат номи сифатида кўпроқ ишлатилиб, мамлакатни Ўрта Осиёда қадимдан қўлланиб келган ва анъанавий бўлиб қолган Чин сўзидан ғолиб чиқди. Чин сўзини эндиликда тарихий адабиётларда ҳамда чин сўзидан ясалган турдош отлар (чинни идиш, чинни гул, чинни каптар ва ҳоказо) таркибида учратиш мумкин.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, келиб чиқиши хитойча бўлган географик номларнинг асосий қатлами мамлакатнинг шарқий қисмига тўғри келади. Ушбу ҳудудда жой номлари жуда қадимий даврларда шаклланган ва уларнинг асосий қисми қадимги хитой цивилизацияси (милоддан аввалги III аср) даврига тўғри келади. Хитойча географик номларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, улар асосан бир хил топоним ҳосил қилувчи аниқлагичлар ёрдамида пайдо бўлган ва икки ёки уч таркибий қисмлардан ташкил топган. Маълумки, Хитой иероглифлари узоқ тарихий давр давомида шаклан кам ўзгарган. Шу сабабдан, иероглифлар ёрдамида тарихий ҳужжатларда битилган қадимий топонимларнинг аксарияти асл ҳолида бизгача етиб келган. Хан (хитойлар ўзларини шундай аташади) тили ва уни диалектларида яратилган топонимларнинг кўпчилиги географик объектнинг ҳудудий жойлашуви ва табиий шароитини ўзида акс этган.

Мамлакат географик номлари таркибида *шань* - «тоғ», *фу* - «тепа», *фин* - «қир», *ся* - «водий», *ань* - «қирғоқ», *хэ*, *шуй*, *ха* - «дарё», *цзян* - «катта дарё», *чи*, *хо* - «кўл», *цзин* - «катта шаҳар», *тунь* - «қишлоқ», *лу* - «йўл» каби терминлар ҳамда *да* - «катта», *чжун* - «ўрта», *шан* - «юқори», *нань* - «жануб, жанубий», *бэй* - «шимол, шимолий» каби аниқловчи қўшимчалар кўп такрорланади. Хитойда компартия ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг, мамлакат ҳудудида коммунистик мафкурани тарғиб қилувчи номлар сони кўпайган бўлса ҳам, аммо кенг тус олмади ва энг муҳими тарихий топонимлар асл ҳолида сақланиб қолинди.

Тибет ва унга чегарадош ҳудудларда тибет топонимлари тарқалган. Тибет жой номлари таркибида *ган* - «паст тоғ (нагорье)», *ганри* - «қорли тоғ», *рон*, *ронг*, *лонг* - «водий», *танг* - «дашт», *наг* - «ўрмон», *цанг-по* - «дарё», *цо* -

«кўл», *дзонг* - «шаҳар», *юл* - «мамлакат» каби географик терминлар кўп учрайди. Лама черкови томонидан диний эътиқодлар билан боғлиқ номлар кенг тарғиб қилинган. Маҳаллий карталарда диний терминлар (боғдо - «муқаддас», чиндман - «тумор», мандал - «қурбонлик идиши», сум - «масжид» ва ҳоказо) асосида шаклланган топонимларни кўплаб топиш мумкин. Географик карталарда тибет топонимлари билан бирга кўпинча, уларни хитойча ва муғулча шакллари ҳам қўлланилади.

Таъкидлаш жоизки, Корея ярим ороли топонимияси бир хиллиги билан ажралиб туради. Буни маҳаллий аҳолининг этник таркибини бир хиллиги ва географик номларнинг қадимийлиги билан изоҳлаш мумкин. Корея сўзи ўзбек тилида Кориё, Қурия, Кўрия каби шаклларида ёзилган, аммо улар кун талабига жавоб бермаганлиги сабабли давлат ҳамда халқ номини Корея ва корейс деб аташ маъқул топилган. Корейс топонимлари таркибида *ак* - «тоғ», *ган* - «дарё», *хо* - «кўл», *то* - «орол», *кок* - «водий», *сан* - «қалъа», *чхон* - «манзилгоҳ», *ли* - «қишлоқ», *дэ* - «катта», *го* - «баланд» каби топоним ҳосил қилувчи географик терминлар кўп учрайди. Корея Халқ-Демократик Республикасида коммунистик ғояларнинг ҳукмронлиги туфайли мафкуравий номлар билан бирга, географик объектларни партия доҳийлари номлари билан аташ кенг тус олган.

Япония (японча Ниппон, Нихон - «қуёшли ўлка»). Эпитет номи, «кун чиқар мамлакати») топонимияси ўзига хослиги ва бошқа мамлакатлар географик номларидан алоҳида фарқ қилувчи белгилари билан ажралиб туради. Бир миллатли мамлакат ҳисобланган Япония, ўзига хос тарихий йўлни босиб ўтган. Японлар ўзларини нихондзин - «қуёшли ўлка одамлари» деб аташади. Минтақа географик номларнинг шаклланишида мамлакатни оролларда жойлашганлиги ва узоқ муддат ташқи дунёдан ажралган ҳолда ривожланганлиги сезиларли таъсир кўрсатган.

Хитой иероглифик ёзуви (японча, кандзи - «хитой ёзуви»), Японияга IV-V асрларда кириб келган ва ўша давр зиёлилари учун ўрганиш мажбурий ҳисобланган. Кейинчалик иероглифлар билан бир қаторда уларнинг хитойча ўқилиши («он») ҳам муайян фонетик ўзгаришларга учраган ҳолда ўзлаштирилган. Бундай ўзлаштириш қадимий япон тилида мавжуд бўлмаган бир қатор сўз ва номларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган.

Айни пайтда иероглифларнинг маъно жиҳатдан мос келадиган японча ўқилиш шакли («кун») ҳам пайдо бўлган. Япониянинг ўзида ижод қилинган иероглифларнинг барчаси фақат «кун» усулида, японча ўқилади. Иероглифларнинг фонетик қўлланиши миллий ёзувнинг пайдо бўлишига имкон яратган. Японча сўзларни ифода этиш учун, баъзи иероглифлар бўғинли белги сифатида қўлланилган ва улар ҳеч қандай маъно касб этмаган.

Шу сабабдан, иероглифлар ёрдамида ёзилган сўз ва номнинг японча маъноси, унинг хитойча шаклидан тамоман фарқ қилган. Бу усулда ёзилган номлар кўпинча бошқача маъно-мазмун касб этган ва уларнинг асл этимологиясини тиклашни иложи йўқ.

Мамлакат топонимияси таркибида, японча номлар мутлақ кўпчиликни ташкил этади. Шу билан бирга, шимолий ҳудудларида (Хоккайдо ороли) мамлакатнинг энг қадимий аҳолиси ҳисобланган айнлар (50 минг киши атрофида) тилига хос номларни учратиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, мутахассислар Япония географик номларининг шаклланишида айн топонимлари ўрнини турлича баҳолашган.

Мамлакат жой номлари таркибида *яма*, *дзан*, *сэн* - «тоғ», *даси* - «қоя скала», *тапи* - «водий», *гама* - «қирғоқ», *сима* - «орол», *коти* - «тепа», *гава*, *сен* - «дарё», *ике* - «кўл», *кё* - «катта шаҳар, пойтахт» каби халқ географик терминлари кўп учрайди. Япониянинг энг йирик ороллари (*Хоккайдо*, *Хонсю*, *Секоку* и *Кюсю*) номлари мамлакатда ўрта асрларда мавжуд бўлган, маъмурий-худудий бўлиниши (ҳозирда тарихий вилоят) номлари билан бевосита боғлиқ. Шу сабабдан, ушбу топонимлар таркибида *сю*, *до*, *коку* - «вилоят, провинция» каби маъноларни англатувчи синоним сўзлар мавжуд.

Жанубий ва Жанубий - Шарқий Осиё топонимияси.

Тропик минтақада жойлашган Жанубий ва Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари топонимияси кам ўрганилган. Минтақадаги жой номлари лисоний жиҳатдан турли тилларга тегишли, уларда ўзига хос тропик табиат ва мураккаб рельеф шакллари ўз аксини топган. Бинобарин, минтақанинг кўп тилли топонимияси ер юзидаги энг мураккаб топонимик тизимларидан бири ҳисобланади. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, милоддан аввалги III асрда Ҳинд дарёси водийсида Моҳенжо-Даро ва Хараппа каби йирик шаҳарлар пайдо бўлган. Бу шаҳарларнинг аҳолиси 100 минг кишига етган. Мутахассисларнинг фикрича, орийлар томонидан Ҳиндистон истило қилингандан кейин, милоддан аввалги I минг йилликдан бошлаб, қадимги ҳинд цивилизацияси анча тез ривожланган. Ўтмишда эроний забон қабилаларнинг умумий номи бўлган ориён сўзи - «келгинди, бегона, бошқа ерлик» маъноларини англатган бўлса, кейинчалик вақт ўтиши билан бу сўзнинг маъно-мазмунини ўзгариб - «хўжайин, аслзода» маъносини касб этган.

Минтақадаги географик номларнинг бир қисми қадимги ҳинд тили - санскрит (*Ҳинд*, *Ганг* - «дарё», *Брахмапутра* - «худо Брахма фарзанди», *Жамна* - «эгизак», *Хаулагири* - «оқ тоғ», *Мальдив* - «баланд ороллар», *Лаккадив* - «юз минг ороллар» ва ҳоказо), билан боғлиқ. Санскрит (қадимги ҳиндча, сам скрта - «мукаммал, сайқалланган») - ҳинд-европа тиллари оиласига кирувчи қадимий ҳинд тиллардан бири. Санскрит тили асосида бир

катор ҳозирги замон тиллари (ҳинд, банғол, урду, панжоб ва бошқалар) шаклланган. Сўнги даврларда шаклланган географик номлар айнан шу тиллар негизида пайдо бўлган. Масалан, таркибида пур - «шаҳар» термини бўлган номларни (*Канпур, Жабалпур, Нагпур, Шохжаҳонпур* Ҳиндистонда, *Бхавалпур* Покистонда, *Лалитпур* Непалда, *Чандпур* Бангладешда ва ҳоказо) шулар қаторига киритиш мумкин.

Маълумки, минтақада ҳиндуизм ва буддизм динлари кенг тарқалган. Шу сабабдан, санскрит ва кейинча унинг асосида шаклланган тилларга хос топонимларни Ҳиндихитой ва Зонд оролларида (Суматра, Ява, Сиам қўлтиғи, Сингапур ва бошқалар) ҳам учратиш мумкин. Покистон ва Ҳиндистонда таркибида эроний тилларга хос бўлган обод - «шаҳар» термини (Ҳайдаробод, Фейсалобод, Аллоҳобод, Аҳмадобод ва бошқалар) бўлган топонимлар кўп. Бундай топонимларни пайдо бўлишини, ўрта асрларда ислом дини тарқалиши ҳамда XX аср бошларигача минтақада форс тилини кенг оммалашганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Ҳимолай тоғлари атрофидаги ҳудудларда тибетча (*Канченжанга* - «қорни бешта катта хазинаси», *Дарджиллинг* - «муқаддас лама ери»), непалча (*Катманду* - «ёғочдан қурилган», *Кастхамандап* ибодатхонаси номидан олинган) каби номлар учрайди. Ҳиндистон жанубида қадимий дравид (телугу, тамил, гонд ва бошқалар) тилларига (*Девакотай, Пудуккотай*) мансуб топонимлар тарқалган. Шри-Ланка оролидаги топонимларнинг аксарияти сингал тили (*Шри-Ланка* - «худо ёрлақан ер», *Коломбо* - «бандаргоҳ», *Пидуруталагала тоғи* - «хатарли қоя») асосида шаклланган.

Мьянма топонимияси таркибида *нам* - «дарё», *е* - «сув», *лой*, *нгмья* - «тоғ», *то* - «ўрмон», *менг* - «шаҳар», *ван* - «қишлоқ» каби географик терминлар кўп учрайди. Мьянмадаги географик номларнинг бир қисми (*Чаучи* - «катта тош», *Шуэдаун* - «олтин чўққи», *Юаджи* - «сув бўйидаги қишлоқ» ва ҳоказо) тузилиш жиҳатдан содда ва тушиниши осон бўлган оддий сўзлардан ташкил топган. Келиб чиқиши жиҳатидан мьянма тилига хос бўлган топонимларни мамлакат ҳудудидан ташқарида ҳам (Ҳиндистон, Бангладеш) учратиш мумкин.

Ҳиндихитой ярим оролида вьетнам, кхмер ва тай тилларига мансуб топонимлар нисбатан кенг тарқалган. Кўп асрлик Хитой истилоси ва хитойлаштириш сиёсати Вьетнам топонимиясига кучли таъсир ўтказган. Шу сабабдан, Вьетнам номлари таркибида хитойча сиёсий - маъмурий ҳамда географик терминларни кўриш мумкин. Баъзи ҳолларда параллель равишда вьетнам ва хитойча номлар қўлланилади. Вьетнам топонимлари таркибида *ха* - «дарё», *хо* - «кўл», *суй* - «сув» каби хитойча географик терминлар учрайди. Вьетнамча номларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири, сифатдан олдин

турувчи термин аниқловчи мавқега эга. Масалан, *Сонг-Хонг* - «қизил дарё», *Нуи-Као* - «баланд тоғ», *Хо-Тэй* - «ғарбий кўл», Нуи-Кон-Вон - «филлар тоғи» ва ҳоказо. Бу топонимик модел, вьетнам ва хитой географик номлари орасида фарқловчи хусусият ҳисобланади.

Таиланд давлати ҳудудидаги географик номлар ўзининг узунлиги билан алоҳида ажралиб туради. Бунга Накхонситхаммрат, Накхонратчасима, Убонратчатхани каби аҳоли пунктлари номлари мисол бўлади. Малайя топонимияси Малайзия ва Индонезияда (*Калимантан* - «манго дарахти мамлакати», *Бандунг* - «тўғон», *Банджармасин* - «серсув», *Куала-Лумпур*, *Куала-Лепис*, *Куала-Тренгану*, *куала* - «қуйи, этак», иккинчи қисми - гидроним ва бошқалар) кенг тарқалган.

Дунёдаги энг катта Малай архипелагида (17,5 минг орол) жойлашган Индонезия («ороллардаги Ҳиндистон»)да 150 яқин элат ва этник гуруҳ яшайди. Мамлакат аҳолисининг асосий қисми малайя-полинезия тил оиласининг индонез гуруҳида сўзлашади. Булардан энг йириклари яваликлар, сундлар, тагаллар, мадуралар, батакалар, ачелар, даяклар ва бошқалар. Шу сабабдан оролларда ўзига хос географик номлар шаклланган. Мамлакат топонимияси таркибида *карта* - «қалъа, кўрғон», *банг* - «шаҳар» (*Жакарта*, *Суракарта*, *Жокаякарта*, *Палембанг*, *Сабанг*, *Рембанг* ва ҳоказо) каби географик терминлар кўп учрайди.

Тинч океанидаги Филиппин архипелагини (ҳозирда шу ном билан давлат мавжуд) 1521 йили Ф.Магеллан католиклар тақвимига биноан Муқаддас Лазар куни кашф этган ва унга Муқаддас Лазар ороллари деб ном берган. Орадан кўп вақт ўтмасдан 1543 йили Испания ҳукумати ороллارни эгаллаган ва архипелагни янги ном – Испания қироли Карл I нинг ўғли валиахд шаҳзода Филипп (кейинчалик Испания қироли Филипп II) номи билан атаган. Филиппин оролларидаги географик номлар кам ўрганилган, аммо мутахассислар уларнинг пайдо бўлишини Индонезия ва Микронезия топонимияси билан чамбарчас боғлиқ деб ҳисоблашади. Филиппин ороллари топонимларидан айрим намуналар: *Манила* - «индиго дарахти ўсадиган жой», *Лусон* - «шоли тозалайдиган дўнглик», *Минданао* - «кўллар мамлакати».

Ғарбий Сибирь топонимияси.

Ғарбий Сибирь топонимияси бир неча стратиграфик қатламлардан ташкил топган. Улар орасида энг қадимийси - палеоосиё, палеосибирь (чукча, коряк, алытор, керек, ительмен, эскимос, алеут) тилларига мансуб номлар ҳисобланади. Мазкур тилларнинг муштараклиги, умумийлиги ҳақидаги фарзия XIX - аср ўрталарида рус олими Л.И.Шренк томонидан илгари сурилган. Бу фарзияга мувофиқ, тегишли сибирлик элатлар Сибирь туб аҳолисининг авлодларидир. Минтақа географик номларининг кейинги

катламларига ненец (шимолда), селькуп (шарқда), кет (жанубда), нисбатан сўнги даврларда пайдо бўлган катламларга финн-угор (хант ва манси) шимол ва марказда, туркий - жанубда ҳамда энг охирги тарихий катламга славян (рус) топонимларини киритиш мумкин.

Россия Федерациясининг шимолида, тундра ва тайга табиат зоналарида истиқомат қилувчи ненецлар (ўзларини хасова аташади; эски номлари самоедлар, юраклар) кўпинча табиий объектларни номлашган. Бу уларнинг турмуш тарзи билан бевосита боғлиқ, яъни буғучилик, овчилик, балиқчилик билан шуғулланган ненецларни айнан табиий объектлар кўпроқ диққатини жалб қилган. Кўчманчи ненецларда доимий яшаш манзили бўлмаганлиги сабабли, уларнинг тилида шаҳар сўзи ўрнида *харад*, *хард* - «уй» термини қўлланилган. Кейинчалик минтақада қишлоқ ва шаҳарларнинг пайдо бўлиши билан бу термин «қишлоқ, шаҳар» маъносини касб этган (*Салехард*, *Пяяхард*). Ненец топонимлари асосан географик термин ва сифатловчи сўздан ташкил топган. Ненец тилига хос топоним ҳосил қилувчи географик терминлар: *яха* - «дарё» (*Пяяха*, *Ятаяха*, *Лимбадяха дарёлари*), *маде* - «сой» (*Мадеяха дарёси*), *яр* - «қум» (*Яротосё*, *Яраяха дарёлари*), *сале* - «бурун, ярим орол» (*Тарка-Сале ярим ороли*, *Салаяха дарёси*), *сё* - «ирмоқ» (*Сойелетосё*, *Тесусё дарёлари*) ва ҳоказо.

Минтақадаги селькуп топонимиясига Унжа дарёси («ёмғирдан кейин пайдо бўлган дарё»); Нейто, Амденто, Чанджельту кўллари (то, ту - «кўл»); Каргасок аҳоли пункти (сок - «бурун»); Польша, Польшто дарёлари (по - «дарахт»); Пар-Ке, Чит-Пар дарёлари (пар - «чўққи») каби номлар мисол бўлади. Кет тили асосида шаклланган географик номлар Ғарбий Сибирнинг шарқий ва жануби-шарқий қисмида кенг тарқалган. Кетларнинг турли шеваларида «сув, дарё» маъносини англатувчи *сес*, *зес*, *сат*, *тет*, *дат*, *шет*, *чет* каби географик терминлар ёрдамида кўплаб жой номлари пайдо бўлган. Масалан, Ғарбий Сибирдаги *Айзас*, *Толзес*, *Алсат*, *Итат*, *Айдат*, *Бакчет*, *Тайшет* гидронимлари бунга яққол мисол бўлади.

Ғарбий Сибирда ханти ва манси халқларига тегишли топонимик қатлам ҳам анча кенг тарқалган. Бошқа халқлардаги каби улар томонидан яратилган географик номларда минтақа табиий шароити, кишиларнинг ҳўжалик фаолияти ва турмуш тарзи хусусиятлари ўз аксини топган. Жой номлари таркибида қўлланилган терминлар географик объектни, уларнинг ландшафт (ўрмон ва ўсимлик типлари) хусусиятларини аниқ ифодалаши билан фарқ қилади. Топонимлар таркибида *еган*, *юган*, *игай*, *я* - «дарё», *тор*, *тур*, *лор* - «кўл», *сунт* - «ўзан», *урий* - «ирмоқ», *горт*, *курт* - «манзилгоҳ» каби терминлар кўп учрайди.

Туркий топонимлар минтақанинг жанубида - Тоғли Олтой ва Кузбассда тарқалган. Улар туркий географик терминлар (*кўл, тоғ, тау, тош, муз, қум* ва бошқалар) ёрдамида шаклланган ва этимологиясини аниқлаш қийин эмас. Минтақадаги туркий тилларнинг уйғур - ўғуз гуруҳига мансуб бўлган шор тилида ҳам географик номлар мавжуд. Шорлар - Россия Федерациясининг Кемерово вилояти (Тоғли Шория), қисман Олтой ва Хакас Республикасида яшайди. Шор тили ҳозирда адабий тил сифатида мавжуд бўлмаса ҳам, аммо бу тилда яратилган номларнинг диққатга сазовор томони шундаки, уларда туркий ва мўғул тили элементлари мужассамлашган (*Саригол* - «сарик дарё», *Таштагол* - «тошлоқ дарё» ва ҳоказо). Славян халқларига тегишли бўлган топонимик қатлам ойконимлар таркибида кўпроқ кузатилади. Уларни семантик жиҳатдан патроним, табиий, иқтисодий-ижтимоий, диний ва мафкуравий номларга бўлиш мумкин.

Умуман олганда, Ғарбий Сибирь географик номларининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб уни қуйидаги топонимик районларга бўлиш мумкин: шимолий - самодий халқлари (ненецлар, энцлар, нганасанлар, селькуплар) тилларга хос гидронимлар; ғарбий сибирь тайгаси финн-угор гидронимлари ва айрим славян тиллари асосида пайдо бўлган аҳоли пунктлари номлари; ўрмон дашт ва дашт зонасидаги туркий ва славян ойконимлари; Тоғли Олтой турк-мўғул топонимлари; Кузбассдаги туркий ва финн-угор гидронимлари ҳамда славян ойконимлари.

Шарқий Сибирь ва Узоқ Шарқ топонимияси.

Шарқий Сибирь географик номларининг асосий қисмини лисоний жиҳатдан эвенк, якут, тува, бурят, юкагир тилларига тегишли номлар ҳамда сўнги даврларда пайдо бўлган славян топонимик қатлами ташкил этади. Эвенклар (ўзларини ороchon деб аташади; эски номлари тунгуслар) - Красноярск ўлкаси ва Сибирнинг бошқа минтақаларида яшовчи халқ. Эвенк топонимларининг ареали анча кенг ва уларни ушбу халқнинг ҳозирги яшаш ҳудудларидан ташқарида ҳам учратиш мумкин. Эвенк тилига хос географик номлар Красноярск ўлкаси ҳудудида нисбатан зич жойлашган.

Эвенк топонимлари таркибида «-нга», «-нгна», «-мба» каби маҳаллий топоформантларни кўплиги, унинг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади (*Бирранга, Хатнага, Томба, Селенга*). Селенга - Байкал кўли ҳавзасидаги энг йирик дарё. Дарё номи дастлаб VI-VIII аср ёзма манбаларида Селене шаклида тилга олинган. XVII аср манбаларида эса Селенга кўринишида учрайди. Эвенклар тилида *селе* - «темир» маъносини билдиради. Селенга водийси ҳақиқатдан ҳам темир рудаси захираларига бой, ҳудуд ҳисобланади. Демак, Селенга гидроними «темир рудаси кўп жой» маъносини англатади. Амур ва Чита вилоятларидаги гидронимларнинг аксарияти келиб

чиқиши жиҳатидан эвенк тилига мансуб. Масалан, Чита аслида дарё номи ва у эвенк тилида «балчик, лой» деган маънони англатади. Дарё водийси тўқайзор, ўтлоқ, пасткам бўлганлигидан дарё шундай аталган. Эвенк тили асосида пайдо бўлган номларнинг бир қисми бошқа тиллар (рус, бурят, саха (якут) таъсирида шаклан ўзгарган.

Саха (якут) тили билан боғлиқ бўлган географик номлар қатлами Лена дарёси ҳавзасида аниқ кўринади. Саха (якут) тили - туркий тилларнинг шарқий тармоғига мансуб тил ҳисобланади. Якутлар (ёкут шаклида ёзиш хато, чунки ёкут сўзига унинг умуман дахли йўқ) ўзларини сахалар деб аташади. XIV-XV асрларда Байкал бўйидан Лена дарёсининг ўрта оқимида кўчиб ўтган сахаларни, улар билан ёнма-ён яшаган эвенклар, якутлар (якутлар) - «бошқалар, бегоналар» деб атаган ва бу ҳолат, якут номини пайдо бўлишига сабаб бўлган.

Якут тилидаги асосий топоним ҳосил қилувчи сўз ва географик терминлар: уу - «сув», юрях - «дарё», кюель - «кўл», тас - «тош», кумах - «қум», хая - «тоғ», юринг - «оқ», хара - «қора», сарўг - «сарик», тимир - «темир», санга - «янги», улахан - «катта». Якутия топонимиясида табиий омиллар асосида шаклланган номлар, антропонимлар ва хусусан этнонимлар салмоқли ўрин эгаллайди. Шарқий Сибирнинг шимолий ва марказий қисмида кет ва ненец гидронимлари тарқалган. Кетлар (илгариги номи - енисей остяклари, енисейлар) - ҳозирда Енисей дарёсининг ўрта ва қуйи оқими бўйларида яшайди (1,3 минг киши). Профессор А.П.Дульзон топонимик маълумотлар асосида кет халқи яшаган жойларни аниқлаган. Ненец тилига хос бўлган номларнинг ареали анча кенг, улар асосан Кола ярим оролидан Енисей дарёсининг ўнг қирғоғигача бўлган тундра зонасида ва Пур дарёси ҳавзасидаги тайга зонасида тарқалган.

Тива Республикасида хем, кем - «дарё» маъносидаги географик термин ёрдамида бир қанча гидронимлар мавжуд (*Қизил-Хем, Баш-Хем* ва бошқалар). Тива ва Бурятияда мўғулча номлар ҳам учрайди. Бурят тили мўғул тиллари гуруҳига киради. Шу сабабдан, бурят топонимлари тузилиши ва маъно-мазмун жиҳатидан мўғулча номларга ўхшайди. Бурят сўзи мўғул тилида «ўрмонда яшовчилар ери» деган маънони билдиради. Минтақа жанубидаги географик номлар таркибида тунгус-манчжур номларидан ташқари, мўғул тилига хос бўлган *дабан* - «довон», *мурин* (*мурэн*) - «дарё», *ула* - «тоғ» каби географик терминлар ёрдамида ҳам жой номлари яратилган.

Чукоткадаги энг қуйи топонимик қатламни эскимосча номлар ташкил этади. Уларда географик объектнинг энг муҳим белгилари ўз аксини топган. Масалан, *Певек* - «шишган тоғ», *Янранай* - «алоҳида турган чўққи» ва ҳоказо. Чукоткада русча номлар билан кўпинча аҳоли пунктлари аталган. Колима ва

Алазея дарёлари водийсида ҳамда қисман Магадан вилоятида юкагир топонимлари учрайди. Юкагир тили (одул тили) - юкагир-чуван тиллари оиласидан сақланиб қолган ягона аморф тил ҳисобланади. Камчатка топонимияси таркибида эса ительмен, коряк ва кейинги даврларда пайдо бўлган рус топонимларини учратиш мумкин. Русча номлар темир йўл ва денгиз қирғоқлари атрофида тарқалган (*Хабаровск, Владивосток, Находка* ва бошқалар).

Сахалинда тубжой халқлар (нивх, ороҷ, айн) тили билан боғлиқ номлар кам сақланиб қолган ва улар асосан гидроним ва оронимлардан иборат. Уларга айн тилли шаҳар ва қўлтиқ номи *Анива* - «қоя», Томари - «қўлтиқ» ҳамда нивх тилидаги Москальво - «кичик қўлтиқ» маъносини англатувчи номлар мисол бўлади. Сахалин тўла Россия таркибига ўтгандан кейин, барча японча номлар алмаштирилган. Оролда сўнги даврларда пайдо бўлган, русча номларнинг асосий қисми мемориал ва табиий омиллар асосида шаклланган топонимлардан иборат. Осиёнинг шарқий қирғоқлари ёнида жойлашган оролни Сахалин деб аталиш тарихи жуда қизиқ. Номнинг пайдо бўлишида бир тушинмовчилик сабаб бўлган. XVIII асрда Францияда чоп этилган картада Амур дарёсининг қуйилиш жойига *Saghalien anga hata* - «Қорадарё оқими» ёки «Қорадарё қуйилиш жойидаги қоя» деб ёзиб қўйилган. (Амур дарёсининг маҳаллий номи Сахалян-ула-«Қорасув»).

Картадаги ёзув оролгача чўзилганлиги сабабли француз географи Ж. Б. д'Анвиль уни оролни номи деб, ўзининг Хитой ва унга яқин ҳудудлар картасига оролни шу ном билан киритган. Номшуносликни соддалашиш қонуниятига биноан, топоним узоқ муддат қўлланиши натижасида, ҳозирги Сахалин шаклига ўтган. Оролни тубжой халқи - нивхлар уни *Тромиф* - «катта», айнлар - *Каранту* - «ертўлада яшовчилар» ороли деб аташган. Японлар жанубий Сахалинда ҳукмронлик қилган даврда, оролни айн тилидаги номини ўзгартириб унга *Карафутто* номини беришган. XVII асрда Узоқ Шарқни ўрганган рус тадқиқотчилари карталарга уни номини Катта орол деб ёзиб қўйишган. Курил (айн тилида кури - «тутун, булут») оролларидаги географик номларнинг кўпчилиқ қисми айн қабиласи тилида яратилган. Узоқ Шарқни Россияга тегишли қисмида, кейинги даврларда пайдо бўлган рус топонимлари кенг тарқалган.

Савол ва топшириқлар:

1. Осиё қитъаси топонимиясига қисқача таъриф беринг.
2. Жанубий-Ғарбий Осиё субминтақасининг қадимий ва ҳозирги замон топонимиясини ўзаро таққослаб таффовутларини аниқланг.
3. Марказий Осиё давлатлари топонимиясининг ўзига хос хусусиятлари нимадан иборат?

Тест топшириқлари

1. Дунёнинг учта асосий дини пайдо бўлган ва минтақа топонимиясида сезиларли из қолдирган жой бу

- A. Месопотамия
- B. Кичик Осиё
- C. Жанубий-Ғарбий Осиё
- D. Юнонистон

2. Туркий топонимларнинг кўпчилиги географик терминлар ёрдамида пайдо бўлганлигини қандай изоҳлаш мумкин?

- A. Маҳаллий халқларнинг тилида географик терминлар кўплиги билан боғлиқ
- B. Маҳаллий халқларнинг яшаш тарзи ўраб турган табиат билан чамбарчас боғлиқ
- C. Маҳаллий халқларнинг тил хусусиятлари билан боғлиқ
- D. Маҳаллий халқларнинг тилида географик терминлар камлиги билан боғлиқ

3. Ғарбий Сибирнинг туркий топонимлар тарқалган минтақасини белгиланг.

- A. Шарқда - Красноярск ўлкасида
- B. Ғарбда - Омск ва Томск вилоятларида
- C. Шимолда - Тюмень вилоятида
- D. Жанубда - Тоғли Олтой ва Кузбассда

4. Хитойча топонимларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири бу

- A. Таркибида топоним ҳосил қилувчи аниқлагичлар йўқлиги
- B. Кўпинча уч ёки тўрт таркибий қисмлардан ташкил топганлиги
- C. Асосан бир хил топоним ҳосил қилувчи аниқлагичлар ёрдамида пайдо бўлганлиги
- D. Турли хил топоним ҳосил қилувчи аниқлагичлар ёрдамида пайдо бўлганлиги

5. Саха (якут) тили - туркий тилларнинг қайси тармоғига мансуб?

- A. шимолий тармоғига
- B. жанубий тармоғига
- C. шарқий тармоғига
- D. ғарбий тармоғига

16-МАВЗУ: ЕВРОПА ТОПОНИМИЯСИ

16.1. Европа топонимияси

Режа:

1. Европа қитъасининг топонимик ландшафти ҳақида умумий тушунча.
2. Шимолий ва Ғарбий Европа топонимияси ўзига хос хусусиятлари.
3. Жанубий ва Шарқий Европа топонимиясининг шаклланиши.

Мавзунинг мақсади: Қитъа топонимиясини шаклланиши, ривожланиш тарихи, ҳозирги топонимик ландшафти, ҳудудий фарқловчи хусусиятлари, топонимик субминтақалари, уларнинг ўрганилганлик даражаси ҳақида билим ва кўникмалар ҳосил қилишдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: топонимик ландшафт, субстрат топонимлар, топонимик субминтақалар, Европа ва Россия топонимияси, макроминтақа туркий топонимлари.

Европа қитъасининг топонимик ландшафти ниҳоят хилма-хил ва мураккаб тузилишга эга. Бу минтақанинг турли ҳудудларидаги ўзига хос этник ва тил тараққиёти тарихи ҳамда табиий ва маданий, маънавий хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ. Европа географик номлари қадимийлиги билан фарқ қилади ва улар тарихий ҳужжатларда қайд қилинган. Қитъадаги энг қуйи топонимик қатламни қадимги субстрат номлар, яъни ҳозирги тиллар ёрдамида изоҳлаб бўлмайдиган, махсус этимологик тадқиқотларни талаб қиладиган топонимлар ташкил этади.

Маълумки, Европа топонимияси бошқа қитъаларга қараганда яхши ўрганилган. Минтақа географик номларининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб, уни шартли равишда бир неча субминтақага бўлиш мумкин. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, бундай бўлиниш шартли бўлиб, уларнинг аниқ чегараси белгиланмаган ҳамда камчиликлардан холи бўлмаслиги мумкин.

Шимолий Европа топонимияси.

Шимолий Европа топонимик жиҳатдан дунёда энг яхши ўрганилган ҳудудлардан бири ҳисобланади. Субминтақадаги географик номларнинг ягона шакли аниқ ва қатъий белгилаб қўйилганлиги туфайли улар кам ўзгарган ва кўп йиллик тадқиқотлар натижасида яхши ўрганилган. Мутахассисларнинг ёзишча, қадимий сагаларда тилга олинган кўпчилик номлар, муайян тарихий шароитларга кўра, ҳеч қандай ўзгаришсиз ҳозиргача етиб келган ва уларни этимологиясини аниқлаш қийин эмас.

Скандинавияда аҳолининг сезиларли миграцияси юз бермаганлиги туфайли, унинг этник тарихида ҳам жиддий ўзгаришлар бўлмаган. Олимларнинг аниқлашича, субминтақадаги географик номларнинг қуйи қатлами герман тилли халқларга тегишли ва улар ҳозиргача асл ҳолида сақланиб келмоқда. Ушбу ҳудудда фин топонимияси ҳам катта салмоққа эга эканлиги унутмаслик керак. Шу сабабдан, уларни ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб алоҳида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ. Шимолий Европа топонимиясини семантик жиҳатдан бир неча гуруҳларга бўлиш мумкин: табиий омиллар (рельеф, гидрография, флора, фауна), иқтисодий-ижтимоий омиллар (кишиларнинг ҳўжалик фаолияти) ҳамда аҳоли манзилгоҳлари типлари асосида шаклланган номлар.

Қадимги скандинавияликлар тилида кўп қўлланилган географик терминлардан бири *ангр* («қўлтиқ») сўзидир, у Норвегиядаги 70 ортиқ фьорд номи таркибида учрайди. Масалан, *Варангер-фьорд* («балиқ овладиган қўлтиқ»), *Хардангер-фьорд* ва бошқалар. Минтақа топонимиясида *вик* - «қўлтиқча», *сунд* (*зунд*) - «қўлтиқ», *гольм* (*хольм*) - «орол», *фьорд*, *бугт* - «қўлтиқ», *форс* - «шаршара», *берг* - «тоғ», *эльв*, *дален*, *о* - «дарё», *стад* (*стед*) - «қишлоқ, аҳоли пункти, *борг* - «қалъа, шаҳар» каби терминлар кенг қўлланилган. Табиий шароитларни ўзида акс этган топонимлар: *Смоланд* («кичик ер»); *Скагеррак* («тик бурун»), *Катта* и *Кичик Бельт* (*бельт* - «бўғоз»), *Лунд* («ўрмонли (роҳа)»), *Мальмё* («қумли орол»), *Нарвик* («тор қўлтиқча»), *Берген* («тоғли яйлов»), *Фюн* («яйлов»), *Орхус* («этак») ва бошқалар. Дания ва Швецияда *борг* («қалъа, шаҳар») (*Силькеборг*, *Ольборг*, *Треллеборг*, *Гетеборг*) термини ёрдамида пайдо бўлган географик номлар алоҳида қатламни ташкил этади.

Скандинавияда диний эътиқодлар билан боғлиқ топонимлар сони ҳам кўп. Уларнинг айримлари христиан динигача бўлган анъанавий эътиқодлар билан боғлиқ (*Ютунхеймен* - «ўлканлар (гигант) манзили», *Трольхеттен* - «ажиналар макони», *Виборг* - «муқаддас жой» ва ҳоказо). Минтақада қадимдан топонимлар яшашда махсус формантлардан фойдаланишган. Масалан, номлар таркибидаги *-руд* форманти кишиларни касб фаолияти билан боғлиқ, *-хейм*, *-инг*, *-стадир* каби формантлар эса уларнинг яшаш манзилини белгилаган. Шимолий Скандинавияда саам (саам тили - фин-угор тиллардан бири) топонимлари учрайди. Швециядаги темир рудасини қазиб олиш саноати маркази ҳисобланган Кирунавара шаҳрининг номи саам тилида - «какликлар тоғи» маъносини англатади. Ҳозирги вақтда саам топонимларини йиғиш, ўрганиш, сақлаш ва тадқиқ этиш бўйича Скандинавия давлатларида алоҳида тадбирлар амалга оширилмоқда.

Исландияни ўзига хос топонимияси бор. Сабаби оролдаги географик номлар субстратсиз шаклланган, уларни биринчи бўлиб кимсасиз оролни кашф қилган норманнлар (скандинавча, northman - «шимол одами») қўйишган. Тарихий манбалардан маълумки, норманнлар Скандинавия ярим оролида яшаган, уларни Европада викинглар, Россияда варяглар деб аташган. Оролдаги географик номлар қатъий белгиланганлиги сабабли этимологиясини аниқлаш қийин эмас.

Исландияда скандинавия топонимиясига хос терминлардан (масалан, *вик* - «қўлтиқ» топонимлар таркибида *Рейкьявик*, *Кефлавик* ва бошқалар), ташқари *йокудль* («музлик»), *ватн* («музлик қўли»), *гейзер* (*отилмоқ*) каби маҳаллий терминлар ҳам географик номлар таркибида учрайди. Маҳаллий номларнинг аксарияти географик объектларнинг табиий хусусиятлари ва биринчи қўним топган шахсларнинг номларини ўзида акс этган. Исландия топонимларнинг яна бир диққатга сазовор хусусияти, шуки, улар мураккаб тузилишга эга ва қийин талаффуз қилинади. Масалан, *Хваннададьсхнукюр*, *Йокудльсау-ау-Фьёдлум*, *Тингвадлаватн*, *Оудадахрейн* ва ҳоказо.

Финландия (фин - халқ номи, ланд - «ер») топонимияси Скандинавиядаги бошқа герман тилли мамлакатлар географик номларидан жиддий фарқ қилади. Қуйидаги фин тилига хос бўлган географик терминлар мамлакат жой номлари таркибида кўп учрайди: *йоки* - «дарё», *лахти* - «қўлтиқ», *мяки* - «тепа», *коски* - «остона», *ярви* - «қўл», *суо* - «ботқоқ, ботқоқли қўл», *ранта* - «қирғоқ», *селькя* - «дўнглик, баландлик», *ма* - «ер», *сари* - «орол», *линна* - «қалъа» ва бошқалар. Финландия ҳудудида гибрид (швед, славян) номлар ҳам топилади (*Турку* шахрининг номи славянча «торг» сўзидан олинган).

Ғарбий Европа топонимияси.

Британия ороллари географик номлари турли этнослар таъсирида шаклланган ва у архипелагнинг ўтмишдаги анча мураккаб этник тарихидан далолат беради. Ҳозиргача, оролларда аниқланган ва ўрганилган энг қуйи географик номлар қатламини кельт топонимлари ташкил этади. Кельтлар (галлар) - милoddан аввалги I-минг йилликнинг иккинчи яримида Европани бир қатор ҳудудларида, жумладан Британия (кельтлар таркибидаги бриттлар қабиласи номидан) оролларида яшаган қадимий ҳинд - европа қабилаларидир. Кельт топонимлари (*Ллангуиризон*, *Абергинолиум*, *Донвеган*, *Донегол*, *Килманрок*, *Адригол* ва бошқалар) барча оролларда мавжуд, аммо уларни бошқа ҳудудларга нисбатан Ирландия, Шотландия, Уэльс ва Корнуолл ярим оролида зичроқ жойлашганлиги аниқланган. Географик номлар яшашда *llan*, *lan*, *tre* каби кельт топоформантлари қўшимча

вазифасини бажаради. Кельт гидронимияси таркибидаги маҳаллий географик терминлар: *авон*, *куон*, *эйвон* - «дарё», *лох* - «кўл» ва ҳоказо.

Келиб чиқиши кельт тилига мансуб бўлган машҳур топонимлар: *Темза* («қора сув»), *Глазго* («яшил ўрмон»), *Дублин* («қора мой»), *Лондон* («ботқоқдаги қалъа»), *Лох-Нес*, *Лох-Ней*, *Лох-О*, *Лох-Ри* ва бошқалар. Кельт топонимлари орасида бошқа тилларнинг лексик ва морфологик элементларидан таркиб топган номлар ҳам кўп учрайди. Римликлар таъсири Британия географик номларида ҳам кўринади. Масалан, *Манчестер*, *Донкастер*, *Ланкастер*, *Честер* каби номлар таркибидаги *частер*, *кастер* («қароргоҳ, лагерь») терминлари, қадимда римликлар Британия оролларида йўллар ва ҳарбий қароргоҳлар қуриб, кейинчалик улар ўрнида шаҳарлар пайдо бўлганидан далолат беради.

VI асрдан бошлаб оролларга герман қабилалари англлар ва сакслар бостириб кириб, Британия ҳудудида англосакслар қиролликларига асос солишган. Ўша даврда герман қабилалари (англлар, сакслар, ютлар) томонидан қўйилган номлар, Буюк Британия таркибидаги графликлар номи сифатида ҳозиргача сақланиб қолган: *Уэссекс* («ғарбий сакс»), *Суссекс* («жанубий сакс»), *Эссекс* («шарқий сакс») ва ҳоказо. Географик номлар таркибидаги *ham* - «манзилгоҳ, қишлоқ», *hampton*, *ton* - «қишлоқ», *wic*, *borough* (*bergh*, *burh*) - «қўрғон, қалъа» каби формантлар, топонимларни англо-сакслар томонидан яратилганидан дарак беради. Масалан, *Бирмингем*, *Ноттингем*, *Рокингем*, *Вулверхэмптон*, *Саутгемптон*, *Нортхэмптон*, *Уорвик*, *Мидлсбро* каби номларда англо-сакс формантлари ўз аксини топган.

IX аср бошида оролларга норманнлар келишган. Норманнлар томонидан эгаллаган вилоятлар чегарасини Британия топонимиясини ўрганиб аниқласа бўлади. Сабаби инглизча номлар таркибида скандинавия тилларига хос элементлар ҳозиргача сақланиб қолинган. Топонимист олим П.Сойернинг ёзишича, норманнлар скандинавиянинг бир қатор ландшафт хусусиятлари (тепа, дарё, ўрмон, майдон), ҳамда аҳоли масканларини ифода этган географик терминларни ўзлари билан бирга олиб келишган.

Минтақа географик номларида скандинавларга хос бўлган ва аҳоли яшаш манзилини ифода этувчи *by* ва *thorp* формантлари энг кўп қўлланилган. Мутахассисларнинг ҳисоб - китобларига кўра улар тахминан 700 та инглизча топонимлар таркибида учрайди. (*Гримсби*, *Дерби*, *Уитби*, *Ньюторп*, *Данторп* ва ҳоказо). Бу яна бир бор инглиз терминалогиясида скандинавия таъсирини нақадар сезиларли эканлигини кўрсатади. Жой номлари таркибида кенг қўлланиладиган инглизча географик терминлар: *ленд* - «ер, жой», *брук* - «жилға», *бридж* - «кўприк», *вуд* - «ўрмон», *форд* - «кечув», *черч* - «черков»

ва бошқалар. (*Свелленд, Шарнбрук, Кембридж, Гринвуд, Оксфорд, Крайстчерч*).

Ҳозирда Англия ва Буюк Британия бир давлатнинг синоним номлари сифатида қўлланилмоқда. Маълумки, Англия сўзи қадимги герман қабиллари таркибидаги англлар этник гуруҳи номидан олинган. Улар дастлаб Ютландия ярим оролида яшашган ва кейинчалик V-VI асрларда Британия оролларида англосаксонлар томонидан босиб олинишида фаол қатнашган. Мутахассисларнинг аниқлашича, иккинчи ном қадимийроқ, у антик географларга маълум бўлган, кельт қабилалари таркибидаги бритт этник гуруҳи номи билан боғлиқ. Буюк Британияни эпитет номи ҳам бор - Туманли альбион. Бу ном кўпроқ даврий матбуот ёки бадиий адабиётларда қўлланилади. Номнинг биринчи қисми барчага тушунарли, чунки туман Англияда тез-тез такрорланадиган ҳодиса. Иккинчи қисми альбион (лотинча, *albus* - «оқ») сўзи илк бор рим ёзма манбаларида қайд қилинган.

Франция топонимияси бир неча топонимик қатламдан иборат. Улар орасида энг қадимги қатламни - кельтларгача (қадимги ҳинд-европа) бўлган субстрат топонимлар ташкил этади. *Луара* (*Лигос* гидронимининг қадимий шакли), *Гаронна* (қадимги *Гарумна*), *Марсель* (қадимги юнон колонияси *Массалия*). Ницца - Франциянинг жанубий-шарқий қисмидаги шаҳар. Унга қадимги юнонлар *Никея* колонияси сифатида асос солишган ва ғалаба маъбудаси шарафига *Ника* деб аташган.

Франция топонимияси таркибидаги кейинги топонимик қатламни кельт (галлар) географик номлари ташкил этади. Галлар кельтларнинг римликлар томонидан аталиши. Галлар милоддан аввалги VI - аср бошларида Рейн ортидан Франциянинг ғарбий ва жанубий-ғарбий вилоятларига келиб ўрнашишган. Галлар тили - ҳинд-европа тиллар оиласининг кельт гуруҳига мансуб, ҳозирда ўлик тил. Бу қатлам учун хос бўлган топонимик формантлар: *-акос*, *-акум*, *-анум*. *аникум*, *-евр*, терминлар: *дун* - «шаҳар», *магос* - «майдон», *брива* - «кўприк». *Бретань* (кельтлар таркибидаги бритт қабиласи номидан, этноним) - Франциянинг ғарбий қисмидаги тарихий вилоят, *Эльзас* (*alisaue* - «қоялар этагида»), *Париж* (галлар таркибидаги паризи қабиласи номидан, этноним), *Сена* (*soghan* - «тинч»), *Рона* (*rho* - «тезоқар»), *Арденни* (*ard* - «баландлик»), *Лион* (*lucodunus* - «ёруғ тоғ») каби номлар кельт географик номларига яққол мисол бўлади. Кельт топонимлари Бретань ва Аквитанияда ҳам яхши сақланган.

Францияда келиб чиқиши лотин тили билан боғлиқ бўлган географик номлар (*Прованс, Шампань, Орлеан, Канн, Виши* ва бошқалар) римликлар ҳукмронлиги даврида пайдо бўлган. Шимолий Францияда скандинавия топонимиясининг таъсири ҳозиргача сезилади. *Брест* - *брезе* - «дароҳт»,

Дюнкерк - «дюнадаги черков, -хольм, -гард, -лунд, -хольт каби формантлар ёрдамида падо бўлган топонимларни уларга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Мамлакатнинг жануби - ғарбида баск (*Гасконь*), топонимлари, шарқда герман топонимик элементлари (*Лотарингия, Страсбург, Лемберг*) кўпроқ учрайди.

Соф французча номлар, *мон* - «тоғ», *анс* - «қўлтиқ», *валле* - «водий», *виль* - «шаҳар», *иль* - «орол», *гран* - «катта», *пти* - «кичик» каби терминлар ва топоним ҳосил қилувчи сўзлар ёрдамида шаклланган. Ўрта асрларда пайдо бўлган ва таркибида *шато* - «қаср» (*Шатору*) термини бўлган географик номлар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Францияда диний эътиқодлар билан боғлиқ топонимлар ҳам кўп. Уларда кўпинча насроний динининг азиз - авлиёлари номи муҳрланган: *Сент-Этьенн, Сен-Жермен, Сен-Жак, Сен-Пьер, Сен-Мартен, Сен-Дени* ва бошқалар.

Пиренея ярим ороли топонимияси

Мутахассислар Пиренея ярим ороли топонимиясини бир неча топонимик қатламга бўлиб ўрганишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблашади. Топонимист олимларнинг ёзишича, минтақа географик номларининг энг қуйи қатлами - иберлар тилига мансуб. Иберлар - Пиренея ярим оролининг жануби - шарқда яшаган қадимий тубжой халқ. Иберия атамаси дастлаб юнон тарихчиси Гекатей Милетлик (милоддан аввалги VI аср) асарларида учрайди. Улар томонидан яратилган номлар қадимийлиги туфайли мавҳумлашган ва этимологиясини аниқлаш анча қийин. (*Тахо, Эсла, Миньо, Саламанка, Астурия, Арагон* ва бошқалар). Милоддан аввалги III-II асрларда Иберия римликлар босиб олингач, иберлар роман тилларида сўзлашадиган бўлишган.

Иккинчи топонимик қатламни ташкил этадиган қадимий кельт тили асосида шаклланган номлар ярим оролнинг шимолий қисмида аниқланган. Минтақадаги кельт гидронимлари қаторига *Эбро* - *ibr* - «дарё», *Дуэро* - *dur* - «сув» каби дарё номларини киритиш мумкин. Испаниянинг шимоли - ғарбий қисмида жойлашган Галисияда қадимда кельтлар таркибидаги галлеклар қабиласи яшаган, кейинчалик вилоят ҳам қабила номи билан аталган. Кельт топонимларида - *брига* («кўприк») топоформанти кўп учрайди: *Конимбрига* (ҳозир - *Коимбра шаҳри*), *Мундобрига, Аркобрига* ва бошқалар.

Ярим оролдаги кейинги географик номлар қатлами финикийлар томонидан яратилган ва у қирғоқ бўйлаб жойлашган номларда яққол кўринади. Улар асрлар давомида турли тилли халқлар таъсирида жиддий ўзгаришларга дучор бўлиб ҳозиргача сақланган. Бундай топонимлар қаторига *Малага* (*Малахлах*) - «балиқ тутадиган жой», *Севилья* (*Сефела*) - «пастки», *Кадис* (*Гадир*) - «девор», *Барселона* - карфаген қўмондони Гамилькара Барка

номидан, Картахена (*Картхадашт*) - «янги шаҳар» каби номларни киритиш мумкин. Испания номини ҳам баъзи мутахассислар финикийлар тилидаги *шпаним* - «куён» сўзи билан боғлиқ деб ҳисоблашади.

Қадимда Пиренея ярим ороли Рим империясининг энг ғарбий провинцияси ҳисобланган. Шу сабабдан, унинг барча ҳудудларида қадимги рим топонимлари учрайди: *Бадахос* (*Пакс Аугуста* - «Август олами»), *Сарагоса* (*Цезареа Аугуста* - Цезар Август шарафига), *Валенсия* (*Валентиа* - «мустаҳкам, қаттиқ»), *Бильбао* (*Беллум Вадум* - «яхши кечув»), *Кастилия* (*кастеллум* - «мустаҳкамланган қароргоҳ»), *Леон* - (легион сўзидан), *Овьедо* (*Ветус* - «эски») ва бошқалар.

Герман тилли (*вестготлар, вандаллар*) топонимлар сони ярим оролда икки мингтадан ошади. Улар асосан вестготлар ва вандаллар томонидан яратилган. Вестготлар - готларнинг ғарбий тармоғига мансуб. Улар V - асрнинг иккинчи яримида Испаниянинг катта қисмини эгаллаб олганлар. Вестготлар давлатининг пойтахти Толедо шаҳри бўлган. 711-718 йилларда вестготлар давлати араблар томонидан забт этилган. Вандаллар ҳам қадимий герман халқларининг шарқий тармоғига мансуб қабила. Улар Римга ёлланма аскарлар етказиб беришган ва V аср бошида Испанияга қадар етиб боришган. Бу тўғрида ҳозирги *Андалусия* (Вандалусия) провинциясининг номи ханузгача эслатиб туради. Вандаллар тарихда ўзларининг талончилик, босқинчиликлари билан машҳур бўлишган. Шу туфайли маданий қадриятларни бекордан бекорга йўқ қилинишини англатувчи *вандализм* тушунчаси пайдо бўлган. Пиренея ярим оролидаги герман тилли топонимлар: *Года, Годин, Готонес, Аланис, Андалусия* («вандаллар ери») ва бошқалар.

VIII асрдан бошлаб Пиренея ярим оролида арабча номлар тарқалган. Улар орасида шаҳарлар номи ҳам бор. Масалан, *Мадрид* - «қалъа, қўрғон», *Алькантара* - «кўприк», *Альмаден* - «кон», *Альмерия* - «кузатувчи минора», *Альмодовар* - «ихота» ва бошқалар. Бир қатор унча катта бўлмаган аҳоли пунктлари номи таркибида *альқалъа* («қалъа») ва *мадина* («шаҳар») каби терминлар учрайди. Ярим оролнинг жанубидаги кўплаб дарёлар арабча номланган: *Гвадалquivир* (Водий-ал-Кабир - «дарё водийси»), *Гвадарама* (Водий-ал-Рама - «қумли дарё»), *Гвадиана* («ўрдакли дарё») ва ҳоказо.

Испанча географик номлар таркибидаги асосий термин ва топоним ҳосил қилувчи сўзлар: *рио* - «дарё», *лаго* - «кўл», *кабо* - «бурун», *монте* - «тоғ», *вилла* - «қишлоқ», *кастильо* - «қалъа, қўрғон», *гран* - «катта», *альто* - «баланд», *бахо* - «паст» ва бошқалар. Пиренея ярим оролининг шимолида баск топонимлари учрайди (*Пиренея* - *pyren* - «тоғ», *Наварра* - *nava* - «текислик», *Андорра* - *andurrial* - «яланг»).

Португалча топонимлар бошқалардан таркибида *-иш, -уш, -ейра* форманти борлиги билан фарқ қилади: *Сагриш, Лагуш, Видигейра, Виейра* ва бошқалар. Пиренея ярим ороли топонимияси таркибида диний эътиқодлар, хусусан насроний (католик) роҳиблар номи билан боғлиқ географик номлар кенг ўрин олган: (*Сан-Себастьян, Сантьяго, Сан-Мартин, Сан-Педро, Сан-Антонио* ва ҳоказо).

Германия ва Австрия топонимияси

Германия ва Австрия географик номларининг келиб чиқиши ва шаклланиш хусусиятлари бир-бирига ўхшаш, буни биринчи навбатда немис тилини ҳукмронлиги билан изоҳлаш мумкин. Минтақа гидронимларида қадимги ҳинд - европа қатлами қайд қилинган (*Везер, Зале, Майн, Саар, Эльба, Рур*). Айрим гидроним кельт тилига дахлдор. Масалан, *Рейн* (renos - «оқар сув»), *Бонн* (bona - «шаҳар»), *Вена* (Vindobona - «оқ шаҳар»), *Бавария* (кельтлар таркибидаги *бойи* қабиласи номидан) ва ҳоказо.

Германия ва Австриянинг бир қатор шаҳарлари рим қароргоҳлари сифатида пайдо бўлган. Улар латин тилли ойконимлар қатламини ташкил этади. *Кельн* (*Агриппина колонияси. Рим императори Клавдийнинг (41-54 й) хотини Агриппина шарафига*), *Вадуц* (*Валлис Дульцис - «ширин водий»*), *Кассель* (*Кастеллум - «қалъа, кўрғон»*), *Трир* (*Аугуста -Треверорум. Кельтлар таркибидаги тревер қабиласи номидан*) ва бошқалар. Минтақанинг шарқий қисмида номларнинг славян қатлами мавжуд. Улар немис тили таъсирида қисман (трансформациялашган) ўзгарган. Саксония топонимиясининг яримидан кўпи славян тилларига тегишли номлардан иборат. Славян топонимлари: *Лейпциг* (*Липск*), *Дрезден* (*дреджани - славян қабиласи номидан*), *Грабов, Рибниц - Дармгартен, Липень, Тетерев* ва бошқалар.

Немисча номларга хос топонимик типлар пайдо бўлган. Немисча топонимлар кўпинча икки таркибий қисмдан иборат, улардан иккинчисини термин ёки терминологияга оид топоформант ташкил этади. Географик номлар яратишда фаол қатнашадиган терминлар: *бах* - «сой», *вердер* - «кўкаламзор», *вальд* - «ўрмон», *берг* - «тоғ», *фельд* - «майдон», *бург* - «қалъа», *дорф* - «қишлоқ», *гоф* - «ҳовли», *хаузен* - «уй», *кирхен* - «черковь», *штадт* - «шаҳар» ва бошқалар. Топоним ҳосил қилишда географик терминга қуйидаги сифатлар қўшилиши мумкин: *альтен* - «баланд», *нидер* - «паст», *гросс* - «катта, вайс - «оқ», *шварц* - «қора» ва ҳоказо. (*Альтенкирхен, Альтенхайм, Нидербрехен, Нидермарсберг, Гросенброде, Гросбайтенбах, Вайсенбург, Вайсенфельс, Шварцвальд, Шварценбек*).

Минтақа географик номларининг ўн фоизга яқинини патронимлар ташкил этади. Кўпинча кишилар исми билан географик термин бирга топоним ҳосил қилган: (*Карльсфельд, Леопольдсхаген, Паулиненгауе* ва

ҳоказо). Мутахассислар немисча географик номларнинг бир неча тарихий қатламини аниқлашган: германларни кўчиши билан боғлиқ топонимлар; франклар давлати давридаги топонимлар; сўнги феодал давридаги топонимлар. Австрия географик номлари таркибида учрайдиган оронимик терминлар: (*фельзе* - «қоя», *шпитце* - «тепа», *хорн* - «чўққи», *хоэ* - «баландлик» ва ҳоказо). Австрия ва Германияда ўхшаш топонимик типлар қўлланилади. Уларда минтақанинг географик ландшафт хусусиятлари, муайян тарихий даврнинг характерли аломатлари ўз аксини топган. (*Зальцбург* - «туз шаҳри», *Инсбрук* - «Инн дарёсидаги кўприк», *Нойштадт* - «янги шаҳар» ва ҳоказо).

Бенилюкс давлатлари ва Швейцария топонимияси

Майдони унча катта бўлмаган ушбу давлатлар турли тилли топонимик ландшафтга эга мамлакатлар чегарасида жойлашган. Географик номлари анча таниш бўлган ҳудуднинг қадимги герман ва кельт топонимлари субстрат қатламини ташкил этади. Бенилюкс (Бельгия, Нидерландия, Люксембург) давлатлари топонимиясида голланд ва фламанд тиллари таъсирида қисман шакли ўзгарган умумгерман топоним ҳосил қилувчи географик терминларни кўриш мумкин.

Шу билан бирга, Нидерландияда табиий ландшафт компонентлари, агроландшафт ва аҳоли масканларининг маҳаллий хусусиятларини ифода этувчи *-пас*, *-бош*, *-лаар*, *-хаар*, *-энг*, *-акерс*, *-инген*, *-беемд*, *-маат* каби терминлар мавжуд. Голландияни (Holland - holt - «ўрмон», land - «ер», яъни «ўрмонли ер») ҳудудий жойлашувини англатувчи топонимлар орасида *дам* - «тўғон, дамба» термини қўлланилган номлар кўп: *Амстердам*, *Роттердам*, *Зандам*, *Схидам* ва ҳоказо. Нидерландия (Niderland - nider - «паст», land - «ер», яъни «паст ер» номи дастлаб XV асрни охиридан бошлаб қўлланилган ва кейинчалик у Шимолий денгиз соҳилида жойлашган мамлакат - Нидерландия киролиги номига айланган.

Бельгия ва Люксембург топонимиясида франк ва герман тилли номлар қатлами алоҳида ажралиб туради. Масалан, Бельгияни жанубидаги *Льеж*, *Шарлеруа*, *Арлон*, *Намюр*, *Монс* каби топонимларни французча номлар эканлигини тушиниш қийин эмас. Шу билан бирга мамлакат шимолидаги *Брюссель* - brok - «ботқоқ», *sela* «турар жой», *Брюгге* - brug - «кўприк», *Антверпен* - andwerp - «тўғон, дамба» каби географик номлар фламанд тилли топонимларга яққол мисол бўлади.

Швейцарияда қадимги кельт тилли географик номлар қатлами аниқ кўринади. Маълумки, мамлакат ҳудуди антик даврда кельтлар таркибидаги гельвет қабиласи номи билан Гельвеция деб аталган. Швейцария ҳудудидаги бир қатор маълум ва машҳур номларнинг пайдо бўлиши (*Альп* - alp - «тоғ,

чўкки», *Женева* - gena - «этак», *Цюрих* - dur - «сув», *Берн* - bren - «тепа»), бевосита кельт тили билан боғлиқ. Швейцария географик ўрнининг яна бир ўзига хос хусусияти, шундан иборатки, у немис, француз ва итальянча номларнинг чегара худудида жойлашган. Шу сабабдан, мамлакат жой номларининг қайси тилга тегишли эканлиги, унинг жойлашган худуди билан белгиланади. Масалан, мамлакатнинг немис тилида сўзлашувчи шимолий қисмида Германияга хос бўлган топонимик типлар (*Альтдорф* - «баланд қишлоқ», *Таль* - «водий», *Шварценэнг* - «қора водий», Базель - «шоҳ жойи» ва ҳоказо) тарқалган.

Марказий Европа топонимияси

Польша, Чехия ва Словакия топонимияси

Польша, Чехия ва Словакия географик номлари барча ғарбий славян (поляклар, чехлар, словаклар) топонимиясига хос бўлган умумий хусусиятларни ўзида акс этган. Мутахассисларнинг фикрича, минтақа ойконимларига нисбатан гидронимлари анча илгари шаклланган. Марказий Европа минтақасидаги энг қадимий субстрат топонимлар ғарбий славян тилларига мансуб йирик гидроним ва оронимлар ҳисобланади: *Висла*, *Буг*, *Одра*, *Морава*, *Карпат* ва бошқалар. Минтақа топонимик қатламлари орасида славян қатлами энг бақувват ва барча худудларда кенг тарқалган. Славянлар - келиб чиқиши бир ва тиллари ўзаро яқин бўлган Европа халқларининг энг йирик гуруҳи. Унинг таркибига: шарқий славянлвр (руслар, украинлар, белоруслар); ғарбий славянлар (поляклар, чехлар, словаклар, лужичанлар); жанубий славянлар (болгарлар, серблар, хорватлар, словенлар, македонлар, боснияликлар, черногорияликлар) киради.

П.В.Седов фикрича, славянлар этнос сифатида милоддан аввалги V-II асрларда Висла ва Одер дарёлари оралиғида шаклланган. Славянларга шимоли-ғарбда балт қабилалари (Польшадаги балт субстрат гидронимлар *Бебжа*, *Шешупа*, *Ганьча*), жануби - шарқда кельтлар (Чехиядаги Богемия топоними кельтлар таркибидаги бойи қабиласи номидан олинган) яқин кўшни бўлган. Минтақадаги славян топонимларини этимологиясини изоҳлаш қийин эмас, уни маҳаллий тилларининг ҳозирги ҳолати билан ҳам аниқлаш мумкин. Айрим славян топонимлари ва терминларининг ареали анча кенг, уларни ушбу мамлакатлар худудидан ташқарида ҳам учратиш мумкин. Масалан, таркибида *вуля* термини бўлган географик номлар нафақат Польшада, балки Ғарбий Белорусда ҳам тарқалган.

Олимлар Польша худудини топонимик жиҳатдан бир неча қисмга бўлишган: а) асосан славян (қадимги поляк) тилли топонимлар тарқалган мамлакатнинг марказий ва шарқий қисми; б) балт субстрат топонимлари кўп бўлган мамлакатнинг шимоли - шарқий қисми; в) иккинчи жаҳон урушидан

кейин славян топонимлари қайта тикланган мамлакатнинг шимоли - ғарбий қисми; Словакия географик номлар тизими славян (словак) тили номларнинг кўплиги ҳамда айрим венгр ва герман топонимик элементларни мавжудлиги билан ажралиб туради. Чехия топонимияси таркибида эса асосан славян (чех) тили номлар ҳамда қадимги кельт ва сўнги даврларда немис тили асосида шаклланган топонимлар учрайди.

Венгрия ва Руминия топонимияси

Венгрия географик номлари кўшни мамлакатлар топонимиясидан тубдан фарқ қилади. Бу биринчи навбатда тил хусусиятлари билан боғлиқ, чунки венгр тили финн-угор тиллар оиласининг угор гуруҳига мансуб. Ҳозирги венгерларнинг аجدодлари дастлаб Кама дарёсининг ўрта ва қуйи оқими бўйларида яшаб, сўнгра милодий давр бошларида Қора денгиз соҳилларига кўчиб боришган. Кўчманчи чорвадор венгер қабилалари IX - аср охирида ғарбга силжиб, ҳозирги Венгрия ҳудудига келиб жойлашган. Венгерча номларни кўшни тилларда сўзлашувчи халқлар тушиниши қийин, аммо тил хусусиятларига қараб уларни тезда аниқлаш мумкин. (*Сурдокпюшпёки, Эдьхазашрадоц, Ходмезёвашархей, Сабольчверешмарт*).

Географик номлар ҳосил қилувчи асосий сўзлар: *надь* - «катта» (*Надьбайом, Надьбанхедьеш, Надьманьок*), *киш* - «кичик» (*Кишкуншаг, Кишдьёр, Киштеренье*), *уй* - «янги» (*Уйпеит, Уйфехерто, Уйбарок*), *варош* - «шаҳар» (*Дунайварош, Варошлёд, Варошфёльд*), *вар* - «қаср» (*Секешвехервар* - «пойтахтдаги оқ қаср» - венгрия қиролларига тож кийдириш маросими ўтказиладиган жой, *Капошвар, Тисафёльдвар*), *банья* - «кон» (*Татабанья, Бренбергбанья, Тардошбанья*) ва бошқалар.

Географик терминлар жой номлари ҳосил қилишда фаол қатнашади. Масалан, *пуста* (*пушта*) - «дашт» термини ёрдамида бир қатор номлар яратилган. (*Пустамадьарод, Пустамегегеш, Пустамоноштор, Пустаэгереш* ва ҳоказо). Диний эътиқодлар билан боғлиқ топонимлар ҳам кўп, уларда католик авлиёлар номлари муҳрланган: *Сент-Миклош, Сент-Дьордь (Георгий), Сент-Ласло (Василий), Сент-Шимон (Симеон)* ва бошқалар. Венгрия топонимияси таркибида анча бақувват славян топонимик қатлами мавжуд. *Будапешт, Балатон, Суха, Красна* каби номлар славян номларига яққол мисол бўлади. Мамлакат ҳудудида оз миқдорда туркий, герман, румин тилларида яратилган географик номлари учрайди.

Руминия географик номлари кўшни ҳудудларнинг славян ва субстрат қатламлари билан ўзаро яқин алоқада ривожланган. Румин тили - роман тилларининг болқон - роман гуруҳига мансуб тил. Румин тилида славян тилларига хос сўз ясовчи қўшимчалар ишлатилади, лексикасида ҳам жанубий славян тилларининг таъсири кучли. Бу ҳолат унинг топонимиясида ҳам ўз

аксини топган. Руминча номлар лотин, дак тили шева ва диалектлари ҳамда бошқа Рим империяси даврида ушбу ҳудудларда яшаган халқлар тиллари таъсирида шаклланган. Мутахассислар мамлакат географик номларини қадимги субстрат, туркий, славян, венгер (Трансильвания) ва румин топонимик қатламларга ажратишган.

Руминча номларни яратишда фаол қатнашган асосий топоформантлар: -*ешти*, -*ани*, -*ул*, -*луй*, -*ень* (*Букурешти* - Руминия пойтахтининг миллий номи, *Плоешти*, *Ботошани*, *Фокишани*, *Кришул -Алб*, *Фарул*, *Тўргул -Лэшулуй*, *Унгурень* ва бошқалар). Мамлакат географик номлари таркибида минтақанинг табиий шароити, хўжалик фаолиятини акс этган номлар ҳамда этноним ва патронимлар кўпчиликини ташкил этади.

Жанубий Европа топонимияси

Аппенин ярим ороли топонимияси

Аппенин ярим ороли топонимияси турли қиёфали ва турли ёшдаги топонимлардан ташкил топган. Мутахассисларнинг аниқлашича, ярим орол жой номларининг энг қуйи қатлами этрусклар томонидан яратилган. Этрусклар (лотинча, *Etrusci*, *Tusci* - ўзларини расна деб аташади) - милoddан аввалги I - минг йилликда Аппенин ярим оролининг шимолий-ғарбида, қадимда Этрурия (ҳозирги Тоскана) деб аталган вилоятда яшаган қадимий қабилалар. Этруск тили ҳозирда ўлик тил, уни милoddий I -асрда лотин тили сиқиб чиқарган. Этруск топонимлари: *Рим*, *Тибр*, *Парма*, *Модена*, *Тоскана*, *Капри* ва бошқалар.

Ярим оролнинг Адриатика денгизи соҳилларида иллирийлар тилига хос бўлган номларни учратиш мумкин. Иллирий тили ҳинд-европа тиллар оиласига мансуб. Иллирийлар милoddан аввалги III-асрнинг охирларида римликлар таъсирида лотин тилига ўтишган. Иллирийлар топонимлари: *Ливорно* (иллирийлар таркибидаги либурн қабиласи номидан), *Бриндизи* (*brentas* - «буғу»), *Таранто* (*darandos* – «эманли»), *Триест* (*trega* - «савдо жойи») ва бошқалар. Ўрта ер денгизидаги бир қатор ороллар номи финикий тилига мансуб: (*Сардиния* (*sardo* - «товон»), *Корсика* (*khorsi* - «ўрмонли»).

Қадимги юнон топонимлари собиқ мустамлака (Жанубий Италия) ҳудудларида тарқалган. Улар қаторига анча таниш бўлган топонимлар киритиш мумкин: *Неаполь* («янги шаҳар»), *Анкона* («қайирма»), *Липар* ороллари («ҳосилдор»), *Этна* («алангаламоқ»), *Палермо* («лангарли бекат»), *Стромболи* («думалоқ»). Лотинча топонимлар асосан, Рим ҳукмронлиги даврида шаклланган (*Падуя*, *Тренто*, *Кампания*).

Аппенин ярим ороли географик номларининг энг муҳим қатламлардан бирини кельт тилига мансуб номлар ташкил этади. Турли кельт қабиалари узоқ вақт давомида рим империяси ҳукмронлигига қарши курашган. Кельт

топонимлари: *Верона* (Vergomanos - «ольхали майдон»), *Милан* (Mediolanum - «текислик маркази»), *Апеннин* (pen - «тоғ, чўққи»), *Бергамо* ва *Брешиа* (briga - «тоғ»), *Калабрия* (kal - «оқ»), *Болонья* (кельтлар таркибидаги *бойи* қабиласи номидан), *Генуя* (gena - «этак») ва ҳоказо.

Ярим оролда *лангобардлар* ва *готлар* ҳукмронлик қилган (V-VII аср) даврида герман тилли топонимлар пайдо бўлган. Ҳозирги Италиянинг тарихий Ломбардия вилояти номи ҳам германлар таркибидаги *лангобардлар* - «узун соқоллилар» қабиласи номидан олинган. Кўчар мулк ҳисобига пул қарз бериш билан шуғулланадиган *ломбард* кредит муассасаси номи ҳам, савдогарлари шундай фаолият билан шуғулланган Италиянинг тарихий Ломбардия вилояти номидан келиб чиққан. Италиянинг альполди худудларида кейинги даврларда пайдо бўлган герман тилларига хос бўлган географик номлар ҳам учрайди. Сицилия оролидаги арабча номларнинг пайдо бўлиши, араблар ҳукмронлиги даври билан боғлиқ. Уларнинг оролдаги умумий сони уч юзтадан кўп. Масалан, *Марсала* шаҳрининг номи арабча, *Марс-ал-Аллоҳ* – «аллоҳ бандаргоҳи» сўзидан олинган.

Итальян тили асосида шаклланган географик номлар Аппенин ярим ороли топонимиясининг нисбатан янги ва энг бақувват топонимик қатламини ташкил этади. Уларга *Пьемонт* («тоғ этаги»), *Ривьера* («қирғоқ»), *Гран-Парадизо* («буюк жаннат»), *Монте-Визо* («кўримли тоғ»), *Лаго-Маджоре* («катта кўл»), *Феррара* («темирхона»), *Кортина д'Ампеццо* («майдондаги деҳқон ҳовлиси»), *Сан-Марино* («муқаддас Марино») каби типик итальянча номлар мисол бўлади.

Болқон ярим ороли топонимияси

Болқон ярим оролининг материкдаги шартли чегараси Дунай ва Сава дарёларидан ўтади. Кичик Осиё ярим оролидан Мармар денгиз, Босфор ва Дарданел бўғозлари орқали ажралиб туради. Болқон ярим оролининг этник ва тил тарихи ниҳоят мураккаблиги туфайли у Европанинг топонимик жиҳатдан таҳлил қилиши анча қийин ва муаммоли бўлган худудларидан бири ҳисобланади.

Минтақадаги келиб чиқиши номаълум бўлган қадимги субстрат топонимларни (ҳинд-европагача, ва қадимги ҳинд-европа) изоҳлаш қийин. Тарихий хужжатларда милодий I аср бошларида ярим оролнинг ғарбида иллирийлар, шарқида фракияликлар, жанубида юнон тилида сўзлашувчи халқлар яшаганлари қайд қилинган. Айнан ушбу халқлар Болқон ярим ороли гидронимия ва оронимиясида сезиларли «из» қолдирган.

Қадимги иллирийлар тилида яратилган топонимик қатлам собиқ Югославия (Словения, Хорватия, Босния ва Герцеговина, Сербия, Черногория, Македония), ҳамда Албания ва Греция худудида сақланиб

колган. *Драва, Морава, Сава, Вардар, Босна, Адриатика денгизи* (қадимги Адрия шаҳри номидан) каби аслида «сув», «дарё», «ирмоқ» деган маъноларга эга бўлган гидронимлар иллирийлар тили ҳақида маълумот беради. Илмий манбаларда Болгария ва Руминиядаги *Струма, Серет, Марица, Вит* каби гидронимлар фракиялар тили асосида шаклланганлиги эътироф этилган. *Дунай* дарёсининг антик даврдаги номи (*Истр* - «оқмоқ, интилмоқ») ва *Стара-Планина* тоғларининг қадимги (*Хемус* - «тоғ тизмаси») номи ҳам фракиялар тили билан боғлиқ.

Мутахассислар Греция ҳудудидаги кўпчилик оронимларнинг келиб чиқишини, юнонлардан олдин ушбу ҳудудларда яшаган (далматлар, пеласглар, ардиейлар ва бошқа қадимги этнослар) халқлар тиллари билан боғлиқ деб ҳисоблашади: *Эгей, Олимп, Парнас, Пелопоннес, Коринф, Афина, Лариса* ва бошқалар. Умуман олганда, грекча топонимларни кўпчилигини юнон тилининг қадимги ва ҳозирги ҳолати билан изоҳлаш мумкин: *Босфор* - «буқа тўланадиган бўғоз», *Родос* - «атиргулли», *Лесбос* - «ўрмонли», *Киклади* - «атрофи кўринадиган жой», *Салоники* - Александр Македонский синглиси *Фессалоника* номи билан ва ҳоказо.

Болқон ярим оролининг кейинги даврлардаги топонимиясида (асосан ойконимларда) Рим империясининг таъсири аниқ кўринади. Милодий V - асрдан бошлаб ушбу ҳудудларга славян халқларини кўчиб келиб ўрнашиши, қадимги жой номларини қисман ўзгариши ҳамда ярим оролда (жанубидан ташқари) минтақадаги энг бақувват славян топонимик қатламини шаклланишига сабаб бўлди. Македония, Сербия ва Ғарбий Болгарияда славян топонимлари нисбатан зич жойлашган. Ярим оролдаги славян топонимларини яратишда фаол қатнашган топоформантлар шарқий славян формантларини эслатади: Масалан, *-овиѣ, -иниѣ, -ица, -ача, -ич, -оч, -ово, -ево, -ка* каби қўшимчалар жой номлари таркибида кенг қўлланган. *Новосельѣ, Божидар, Песчаник, Бўстрица, Овчеполе, Белград, Нови-Сад, Дубровник* ва бошқа шунга ўхшаш топонимларни барча славян тилли халқлар осон тушинади.

Қадимги туркий топонимларни Болгарияда учратиш мумкин, бу мамлакатнинг ўзига хос этник тарихи билан боғлиқ. VII-асрнинг иккинчи яримида Болгария ҳудудига хон Аспарух (Исперих) бошчилигидаги протоболгарлар - қадимги булғорлар (кўчманчи туркий элат) бостириб кирди. IX - аср охирига келиб улар славянлар билан қўшилиши натажасида болгар деб номланган славян халқи вужудга келди. Кейинча усмонли турклар империясини кенгайтиши янги туркий номлар қатламини пайдо бўлишига олиб келди. *Балкан, Фундукли, Казанлик, Кирджали, Кайнарджа* каби номлар туркий тиллар асосида яратилган.

Албан топонимияси алоҳида ажралиб туради. Сабаби албан тили ҳинд-европа тиллар оиласининг махсус гуруҳига киради. Албан тилида латин, юнон, турк, жанубий славян ва бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар кўп. Мамлакатнинг барча ҳудудларида албан тили таъсирида ўзгарган юнон, славян топонимларини учратиш мумкин. Албанча терминлар *лум* - «дарё», *пая* - «тоғ», *ликен* - «кўл» ёрдамида бир қанча географик номлар ҳосил қилинган. Косово ўлкасида ҳам албанча номлар кўп, чунки ўлка аҳолисининг 90 % фоиздан кўпроғини албанлар ташкил этади.

Шарқий Европа топонимияси

Болтиқбўйи мамлакатлари топонимияси

Топонимик жиҳатдан Болтиқбўйи мамлакатлари ҳудудини иккига бўлиш мумкин: балт ва финн-угор зоналари. Балт (болтиқ) тиллари ҳинд-европа тиллар оиласига мансуб. Бу гуруҳга ҳозирги латиш (Латвиянинг асосий аҳолиси) тили ва литваликлар (Литванинг асосий аҳолиси) тили киради. Балт топонимлари, айниқса гидронимларининг ареали анча кенг, улар Латвия ва Литванинг ҳозирги ҳудудидан ташқарида (Беларусь, Россия, Польша, Шимолий Украина) ҳам тарқалган. Мутахассисларнинг фикрича, бу ҳолат балт қабилаларининг ўтмишдаги ҳудудий тарқалиши билан боғлиқ.

Литва ва Латвиядаги гидронимларнинг аксарияти балт тилига мансуб. Минтақа гидронимлари таркибида *ире* - «дарё» географик термини анча сермахсул: *Уне, Унеле, Упелюкас, Упите* (Литва), *Мелнупе, Зиелупе, Лиелупе* (Латвия). Айрим гидронимларда сув объектининг табиий шароити ва унинг ўзига хос хусусиятлари ўз аксини топган. Масалан, *Дубе, Дубис, Дубиса* - *dubus* - «чуқур», *Пурвис, Пурвинас* - *purva* - «лойқа», *Пушине, Пушинелис* - *pushis* - «қарағай», *Жувинтас, Жувинчяй* - *zuvis* - «балиқ» ва ҳоказо). Балтика денгизи номи ҳам латиш тилидаги *baltas* - «оқ» сўздан олинган ва қирғоқдаги қумлар ранги билан боғлиқ бўлиши мумкин. Латвияда *kalns* - «тоғ» термини географик номлар таркибида кўп учрайди: *Калнциемс, Гайзинькалнс, Криевукалнс*. Латвия ва Литва давлатлари ойконимлари таркибида патронимлар салмоқли (салкам 2/3 қисми) ўрин эгаллайди. Мамлакатларнинг чегара ҳудудларида славян ва финн-угор тилларига мансуб топонимлар тарқалган.

Эстония географик номларининг асосий қисми эстон тилида яратилган. Улар субстрат асосга эга, чунки финн-угор тилларига тегишли эстон топонимлари мамлакат топонимиясининг энг қуйи қатламини ташкил этади. Эстонча топонимларни пайдо бўлишида маҳаллий географик терминлар муҳим рол ўйнаган. Мамлакат топонимиясига хос бўлган географик терминлар: *маа* - «ер», *сааре* - «орол», *йиги* - «дарё», *ярв* - «кўл», *коск* - «дарё

соҳили», *каллас* - «қирғоқ», *мяги* - «тоғ», *йоа* - «шаршара», *лахт* - «қўлтиқ», *линна* - «қалъа», *сельг* - «тепа» ва бошқалар.

Эстонияда табиий ландшафт турларини акс этадиган жой номлари ҳам кўп учрайди. Масалан, *Кирвемаа* - «ўрмонли ер», *Лаане* - «катта арчали ўрмон», Карписаари - «ўрмонли орол» ва бошқалар. Мамлакат пойтахти Таллин шаҳрининг номи дастлаб ёзма манбаларда Колавен, кейинчалик Ревел шаклида қайд қилинган. XIII асрда шаҳарни данияликлар босиб олган ва улар шаҳар ўрнида қалъа қуришган. Эстонлар уни Таллин *taani linn* - «дан шаҳри», яъни данияликлар шаҳри деб аташган. Эстониянинг чегара ҳудудларидаги жой номлари таркибида балт ва славян элементлари учрайди.

Украина, Молдова ва Белорус топонимияси

Украина ҳудудининг катталиги ва тарихий ривожланишида мураккаб даврларни босиб ўтганлиги унинг топонимиясида ҳам ўз аксини топган. Бинобарин, республиканинг барча минтақаларида турли давр ва тилларга хос топонимик қатламлар пайдо бўлган. Чунончи, мамлакат жанубида эроний тилларга мансуб гидронимлар сони кўп, Қора ва Азов денгизи соҳилларида қадимги юнон тилига хос топонимларнинг салмоғи катта бўлса, Қуйи Днепр бўйида эса анча бақувват бўлган туркий номлар қатламини учратиш мумкин ва ҳоказо.

Мамлакатнинг этник тарихи ҳам анча мураккаб йўлни босиб ўтганлигини 70 дан ортиқ ойконимларда мўхрланган этник гуруҳ номларидан ҳам билиб олса бўлади. (Украина ойконимларининг 1.5 %). Эроний тилли гидронимлар энг йирик дарёлар номи сифатида сақланиб қолган: *Дунай*, *Днепр*, *Днестр* (*дон*, *дан* - «дарё»). Днепр дарёсининг қуйи оқимида туркий гидронимлар, Закарпатье ва Буковинада венгр ва румин топонимларини учратиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, XVIII асрда мамлакатнинг ҳозирги ҳудудида антик давр номларига ўхшатма сифатида қадимги юнон тилидаги «псевдоклассик» топонимлар пайдо бўлган: *Никополь* - «ғалаба шаҳри», *Севастополь* - «улуғвор шаҳар», *Симферополь* - «файзли шаҳар» ва ҳоказо.

Украинада энг бақувват қатламни кейинги даврларда пайдо бўлган ва барча ҳудудларда кенг тарқалган славян топонимлари ташкил этади. Славян топонимияси таркибида қадимий диний эътиқодлар билан боғлиқ номлар ҳам бор: *Перун*, *Свариж*, *Стрибож*, *Стрибуж*, *Велесница*, *Мокушин*, *Радогош*, *Мислобиж* ва бошқалар. Мамлакатнинг тоғли ҳудудларида, жумладан Карпат тоғлари атрофидаги жой номлари таркибида объектни аниқ белгиловчи оронимик терминлар кўпроқ учрайди. Украинадаги славян топонимлари тузилиши жиҳатидан Россия ва Белорус топонимларига ўхшаш, шу сабабдан, уларнинг этимологиясини аниқлаш ҳам қийин эмас. Минтақа жой номлари таркибида *-ка*, *-ивцу*, *-инцу*, *-ичи*, *-ск* каби славян тилларига хос бўлган

топоформантлар анча фаол қатнашган. Собик Иттифоқ даврида айрим шаҳарларнинг тарихий номлари расмий тарзда ўзгартирилган эди. Улар ҳозирда қайта тикланди: *Ворошиловград - Луганск, Коммунарск - Алчевск, Першотравневое - Моквин, Готвальд - Змиев* ва бошқалар.

Қрим ярим ороли мураккаб топонимик тизимга эга. Шу сабабдан, минтақадаги географик номларнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб, уни унча топонимик қатламга бўлиш мумкин: туркий (қрим-татар) қатлам, асосан ярим оролнинг тоғли қисмида кенг тарқалган: *Аюдаг, Карадаг, Бахчасарай, Чатирдаг, Карасу, Бурулча* ва бошқалар; қадимги юнон тилли қатлам, асосан денгиз бўйи қисми тарқалган: *Ай-Петри, Евпатория, Ялта, Алупка, Ливадия* ва нисбатан кейинги даврларда пайдо бўлган славян топонимлари қатлами. Уларни асосан ярим оролни дашт қисмида кўпроқ учратиш мумкин: Орловка, Белогорск, Оленевка, Новосельское, Журавки ва ҳоказо.

Молдаван тили - роман гуруҳига мансуб бўлса ҳам, аммо славян тиллари унга анча сезиларли таъсир кўрсатган. Бу ҳолатни мамлакат топонимиясида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Молдова ойконимларининг 29 % ни славян, 7 % ни туркий номлар ташкил этади. Майдони унча катта бўлмаган ва аҳолисининг асосий қисмини молдаванлар ташкил этадиган Молдовага бир вақтлар скифлар, юнонлар, римликлар, готлар, хуннлар, мадьярлар, қипчоқлар, турклар, нўғайлар келиб ўрнашган. XIX-асрнинг бошида Молдова ва Буковинага руслар, булғорлар, немислар, гагаузлар, албанлар кўчиб келишган. Табиийки, бундай ҳудудда турли тилли топонимларни топиш қийин эмас. Мутахассисларнинг маълумотларига кўра, мамлакат ҳудудидаги 123 та дарёнинг 7 таси туркий, 20 таси венгер, 23 таси молдаван ва 74 таси славян тилларига хос номларга эга.

Минтақа географик номлари таркибида *-а, -я, -еишь, -эрие, -иште* (*балта* - «ботқоқ», *валя* - «водий», атропотопонимлар *Борзеишь* ва *Грозеишь, Лунэрие* - «бўрили», *Кинетиште* - «канопли майдон» ва ҳоказо) каби анча сермахсул топоформантлар учрайди. Маълумки, Молдова Республикасида келиб чиқиши туркий халқ бўлган гагаузлар яшайди. Уларнинг тили туркий тилларнинг жанубий - ғарбий (ўғуз) гуруҳига мансуб. Минтақадаги Комрат, Чок - Майдан, Баймахлия, Тарахлия каби номлар гагауз тилида яратилган.

Белорус тилида яратилган географик номлар тузилиш жиҳатидан барча умумславян топонимиясига ўхшайди. Аммо, унинг ўзига хос хусусиятларидан бири, бу ҳозирда бошқа славян тилларда учрамайдиган, яъни архаик бўлиб қолган сўзлар асосида пайдо бўлган топонимларни учратиш мумкин. XIII асрнинг иккинчи яримида илгари Киев Руси таркибида бўлган мамлакатнинг ҳозирги ҳудудларини Буюк Литва князлиги босиб

олган. Шу пайтдан бошлаб бу ерлар «Белая Русь» («Ок Русь») деб юритиладиган бўлди. Белая Русь сўзининг этимологияси турлича талқин қилинади. Масалан, Е.Ф.Карский этнографик жиҳатдан келиб чиқиб, уларнинг ранги, киядиган кийими учун ок руслар номини олган деб изоҳлайди. Белорус тили - славян тилларининг шарқий гуруҳига мансуб.

Белорус топонимиясининг ўзига хос хусусиятларини илмий жиҳатдан тадқиқ этган В.А.Жучкевич республика ҳудудини шартли равишда бир неча топонимик районларга бўлган: 1) архаиклашган славян топонимияли Ўрта ва Ғарбий Полесья; 2) -ка, -чи қўшимчали янги номлар кенг тарқалган Шарқий Полесья; 3) сийрак балт гидронимлари ва славян ойконимлари тарқалган Юқори Днепрбўйи; 4) мураккаб топонимияли республиканинг марказий қисми; 5) балт ва славян гидронимлари ҳамда реликт топонимли Шимолий Беларус; 6) балт топонимик қатлами аниқ кўринадиган Шимолий-Ғарбий Беларус. Мамлакат географик номларини яратишда сермахсул бўлган формантлар: -ск, -чи, -ка, -ёв, -ки (Бобруйск, Барановичи, Вилейка, Могилёв, Хойники). Беларус топонимияси таркибида балт, финн-угор, герман (гот) ва бошқа қўшни мамлакатлар тиллари асосида шаклланган географик номлар ҳам учрайди. Беларус собиқ иттифоқ давридан қолган номларнинг аксариятини ҳозиргача сақлаб келаётган ягона мамлакат ҳисобланади.

Россиянинг Европа қисми географик номлари

Россиянинг шимолий-ғарбий қисмида жойлашган Кола ярим ороли топонимияси таркибида саам тилига (саам тили финн-угор тилларидан бири) хос бўлган номлар кўпчилики (топонимларни 80 %) ташкил этади. Саам тилли топонимларга *Кола* дарёси («балиқли»), *Мурманск* (*мурмаа* - «денгиз ери»), *Кандалакша* (*канта лакша* - «бурчакдаги қўлтиқ»), *Хибин* (*хибен* - «тоғ»), *Карнасьярв* («қарғалар кўли») мисол бўлади. Саамлар қадимдан буғучилик, балиқ овлаш ва овчилик билан шуғулланган, уларнинг хўжалик фаолияти жой номларида ҳам ўз аксини топган.

Карелия топонимиясида карел тилида яратилган географик номлар мутлақ кўпчилики (90 % кўпроқ) ташкил қилади. Номларнинг қолган қисми славян (рус) тили асосида шаклланган. Карел тилида жой номлари яшашда фаол бўлган географик терминлар (*лахти*, *йоки*, *ярви*, *коски* ва бошқалар) фин тилидаги терминларга ўхшайди. Карелия ва Кола ярим ороли дарёлари номида *йоки* сўзи кўп учрайди: Тулема-Йоки, Който-Йоки, Яури-Йоки, Йоканга ва бошқалар. Карел тилида *йоки* - «дарё, сув». Карелия топонимиясига хос яна бир хусусият, унинг таркибида икки тилли (карел ва рус) композит топонимлар кўп. Буни қўллар номида ҳам кузатиш мумкин: *Пильозеро*, *Нялозеро*, *Сямозеро*, *Сегозеро*, *Топозеро*, *Юстозеро*, *Лумбозеро* ва ҳоказо.

Калининград вилояти топонимияси Россиянинг бошқа ҳудудларидан алоҳида ажралиб туради. Бунга сабаб шуки, вилоят ҳудуди иккинчи жаҳон урушидан кейин собиқ шўролар давлати таркибига қўшиб олинди ва барча мавжуд ойконимлар русча номларга алмаштирилди. *Кёнигсберг* - *Калининград*, (М.И.Калинин (1875-1946) номига қўйилган), *Тильзит* - *Светлогорск*, *Пилау* - *Балтийск* ва ҳоказо. Таъкидлаш жоизки, қадимги немисча номларнинг асосий қисми ўзгартирилди, фақат гидронимлар таркибида қадимий балт номлари сақланиб қолган. Иккинчи жаҳон урушига қадар ушбу ҳудуд Шарқий Пруссия, унинг маркази Кёнигсберг (немисча, *konig* - “хон”, *berg* - “тоғ”) деб аталган.

Россиянинг шимолий-ғарбий минтақаси топонимиясини (Новгород, Ленинград, Псков вилоятлари) ўрганган В.А.Жучкевич уни уч топонимик қатламга ажратган: а) қадимги субстрат топонимлар (ғарбда финн-угор топонимлари); б) кейинги даврдаги прибалтика-фин топонимлари; в) рус топонимик қатлами. Ҳудуднинг чекка жануби-ғарбида эса балт топонимлари кузатилади. Минтақада *Великая*, *Кунья*, *Мшага*, *Редья*, *Снежа* каби типик славян гидронимларини ҳам учратиш мумкин.

Коми, Удмуртия, Мари-Эл Республикалари ҳудудида финн-угор тиллари негизида шаклланган географик номлар кенг тарқалган. Ушбу минтақанинг жой номларини тадқиқ этган мутахассислар, уни учта асосий топонимик қатламга ажратишган: финларгача, финн-угор, рус. Сўнги даврларда пайдо бўлган русча номлар асосан ойконимларга тегишли. Шимолий-ғарбий минтақадаги кўп дарёлар номи «ва» қўшимчаси билан тугайди: *Лисьва*, *Кожва*, *Сосьва*, *Яйва* ва ҳоказо. Коми тилида ва - «сув, дарё», *Вильва* - «янги дарё», *Койва* - «қушлар дарёси», *Иньва* - «аёллар дарёси».

Россияни марказидаги жой номлари ўзига хос хусусиятлари билан алоҳида ажралиб туради. Масалан, минтақа гидронимияси асосан славян тилли номлардан (*Липовица*, *Плавица*, *Олешня*, *Хмельна* ва ҳоказо) иборат. Бу эса минтақада илгари яшаган маҳаллий халқлар билан славянлар ўртасида узоқ муддат яқин алоқалар бўлмаганлигидан далолат беради. Бундан ташқари кўпчилик мутахассислар, марказнинг жанубий қисмида унча кўп бўлмаган туркий, балт ва финн-угор топонимлари борлигини эътироф этишган.

Топонимист олимлар марказнинг шимолий қисмидаги географик номларни ўрганиб улар таркибида бақувват финн-угор, ғарбида эса балт гидронимлари қатлами мавжудлигини аниқлашган. Масалан, Москва ва уни атрофида *Вазуза*, *Нара*, *Руза*, *Таруса*, *Можайка*, *Мележа*, *Пахра* каби 400 га яқин балт гидронимлари рўйхатга олинган. Рус топонимистлари Г.А.Ильинский ва В.Н.Топоров Москва номини келиб чиқишини ҳам балт

тилидаги «зах, лойқа, ботқоқлик жой» маъносидаги сўз билан боғлиқ деб ҳисоблашган. Марказ топонимиясини чуқур ўрганган В.А.Никонов, «-ов» (марказдан шимолда) ва «-ка» (марказдан жанубда) суффикслари устунлик қилган ҳудудлардан ўтадиган чегарани, рус топонимиясининг асосий хронологик чизиғи деб аташни таклиф қилган. Ушбу чизиқ Россиянинг марказий қисмидан ўтади ва XVI асрда мавжуд бўлган Москва давлатининг чегарасига тўғри келади.

Урал топонимиясини тадқиқ этган А.К.Матвеев, уни табиий географик жиҳатдан бўлинишига мос равишда, унга асосий топонимик районга бўлган: Шимолий, Марказий ва Жанубий Урал. Шимолий Уралнинг ғарбида коми (коми тили - финн-угор тиллар оиласининг перм шоҳобчасига мансуб) топонимияси, шарқда эса манси (финн-угор тиллар оиласига мансуб) географик номлари кўпчиликти ташкил этади.

Географик карталардан маълумки, Урал тоғининг энг баланд чўқиси Народная (1895 м.) деб аталади. XX аср бошигача тоғ номини фақат маҳаллий халқ билган. Номнинг келиб чиқишини икки талқини бор, биринчиси, собиқ совет халқи номига берилган, иккинчиси, Народа дарёси номидан олинган. Дарё номига ненец тилидаги *наро* - «ўрмонзор» сўзи асос бўлган дейишади. Кейинчалик дарё номи чўққига ҳам берилган.

Минтақа жанубида қалмиқлар яшайди ва мазкур ҳудуд топонимияси асосан қалмиқ номларидан иборат. Будда динига сиғиниб, азалдан Жунғарияда яшаган қалмиқлар, XVII асрнинг бошида Марказий Осиёдан Волганинг қуйи оқими ва Каспий бўйлариغا кўчиб келишган. Қалмиқ миллатининг шаклланишида ойротлар муҳим рол ўйнаган. Қалмиқ топонимларига *Элиста* (илис- «қум»), *Ергени* (ергэ - «жар»), *Сарпа*, *Улан-Хол*, *Улан-Ерге* (улан - «қизил») каби жой номлари мисол бўлади.

Топонимист олимлар, Шимолий Кавказни топонимик жиҳатдан дунёдаги энг мураккаб ҳудудлардан бири деб ҳисоблашади. *Кавказ* сўзининг этимологияси ҳозиргача аниқланмаган бўлса ҳам, аммо талқинлар кўп. Айрим тарихий манбаларда, Кавказ сўзига қадимда Қора денгизнинг жанубий соҳилида яшаган «каз-каз» халқининг номи асос бўлган деб қайд қилинган. Кавказ атамаси ҳақидаги илк маълумотлар, милоддан аввалги 479 йилда юнон драматурги Эсхил томонидан ёзилган «Занжирбанд Прометей» трагедиясида учрайди.

Минтақада 50 га яқин тил мавжуд ва уларнинг барчасида географик номлар яратилган. Масалан, *Кубань* (балқар тилида кьобан - «тошқин, ўжар») водийси топонимиясида адигей, туркий, эроний, кабарда, балқар ва рус топонимик қатламлари ажратилади. Кавказ тилларидан бири бўлган черкес тилида ҳам бир қатор жой номлари яратилган ва асосий топоформантлари

каторига *пси* - «сув» (*Туансе, Псоу*), *ко* - «жар» (*Дзалуко, Машуко*), *куажә* - «қишлоқ» (*Дзалукокуажә, Нохтакуажә*) каби терминларни киритиш мумкин.

Осетин тилида яратилган жой номлари туркий номлардан кескин фарқ қилади, чунки осетин тили ҳинд-европа тиллар оиласининг эроний гуруҳига мансуб. Гидронимлар таркибида сермахсул бўлган географик термин *дон* - «дарё, сув». *Хазнидон, Гизельдон, Фиагдон, Ардон, Кармадон* ва бошқалар. Масалан, Шимолий Осетия ҳудудидан оқиб ўтадиган Ардон дарёси номининг маъноси, *arra* - «бебош, ваҳший», *don* - «дарё», яъни «бебош, тезоқар» дарё демакдир. Келиб чиқиши чечен ва ингуш тиллари билан боғлиқ топонимлар кўпинча табиий ландшафт турлари ва аҳолининг этник хусусиятларини ўзида мужассам этган.

Майдони унча катта бўлмаган (50,3 минг км.кв.) Доғистонда йигирмадан ортиқ тилда сўзлашувчи халқлар яшайди. Уларнинг барчасида жойнинг табиий хусусиятлари, халқнинг ҳаёти, тарихи, этник таркиби, хўжалик фаолиятини маълум даражада акс этган географик номлар яратилган. 1834 йили Доғистондаги маҳаллий кўл соҳилида ҳозирги Буйнакск шаҳарига ҳарбий қалъа сифатида асос солинган.

Тарихий манбаларда ёзишича, қадимда қалъа ўрнида соҳибқирон Амир Темур шарафига қўйилган *Темурхон-шура* (шура - қумиқ тилида «кўл»), номли қишлоқ бўлган. Ривоятларга кўра, Амир Темур Кичик Осиёдан ғалаба билан қайтаётган вақтда, ушбу кўл соҳилида бир муддат дам олган ва маҳаллий халққа кўп мурувватлар кўрсатган. Минтақада жой номлари ҳосил қилишда сермахсул бўлган топотерминлар: *хур* - «қишлоқ», *ор* - «дарё», *сува* - «тоғ», *гел* - «дўнг», *раза* - «водий», *қаци* - «довон», *умали* - «майдон» ва бошқалар. Туркий топонимлар кўпинча минтақанинг текислик қисмида (Нўғай дашти) ва Кавказ тоғ олди ҳудудларида тарқалган. Минтақада славян топонимлари энг кенжа қатламни ташкил этади ва улар кўпинча қуйи Дон, Ставрополь ва Краснодарь ўлкалари ойконимлари таркибида учрайди.

Савол ва топшириқлар:

1. *Европа топонимик ландшафтининг ўзига хос хусусиятлари нимадан иборат?*
2. *Европа қитъасидаги туркий топонимларни картадан топинг ва уларни пайдо бўлиш сабабларини аниқланг.*
3. *Россиянинг Европа қисми топонимиясини ўзаро таққослаб умумий хусусиятларига изоҳ беринг.*

Тест топшириқлари

1. Шимолий Европа топонимияси семантик жиҳатдан қандай гуруҳларга бўлиш мумкин?

- А. Табиий омиллар (рельеф, гидрография, флора, фауна).
- В. Иқтисодий-ижтимоий омиллар (кишиларнинг хўжалик фаолияти).
- С. Аҳоли манзилгоҳлари типлари асосида шаклланган номлар.
- Д. Барча жавоблар тўғри.

2. Францияда келиб чиқиши латин тили билан боғлиқ бўлган географик номлар қаторини белгиланг.

- А. Париж, Сена, Рона.
- В. Прованс, Шампань, Канн.
- С. Лотаренгия, Страсбург, Дюнжерк.
- Д. Сент-Этьенн, Сен-Жермен, Сен-Жак.

3. Болгарияда қадимги туркий топонимлар қачон ва қандай пайдо бўлган?

- А. XVII-асрда Болгарияни усмонли турклар эгаллаган.
- В. IX - асргача ҳозирги булғорлар туркий тилда сўзлашган.
- С. XIV - асрда Темурийлар босиб олишган.
- Д. VII-асрда Болгарияни кўчманчи туркий элатлар босиб олган.

4. Балт топонимлари, айниқса гидронимларининг ареали анча кенглигини сабаби кўрсатилган қаторни белгиланг.

- А. Балт қабилаларининг урушлари натижасида пайдо бўлган
- В. Славян халқлари балт қабилалари номларини тарқатган
- С. Балт қабилаларининг ўтмишдаги ҳудудий тарқалиши билан боғлиқ
- Д. Балт қабилалари ўз номларини кўчириб олиб боришган

5. Топонимик жиҳатдан дунёдаги энг мураккаб ҳудудлардан бири бўлган Шимолий Кавказда қанча тил мавжуд?

- А. 50 га яқин
- В. 50 дан ортиқ
- С. 40 га яқин
- Д. 40 дан ортиқ

17-МАВЗУ: АФРИКА ТОПОНИМИЯСИ

17.1. Африка топонимияси

Режа:

1. Африка топонимиясининг шаклланиш тарихи ва унинг фарқловчи хусусиятлари.
2. Шимолий Африка, Судан-Гвинея ва Эфиопия-Сомали топонимик субминтақаси.
3. Марказий ва Шарқий Африка, Жанубий Африка ва Мадагаскар топонимик субминтақаси.

Мавзунинг мақсади: Қитъадаги мураккаб географик номлар тизимининг таҳлили, кўп сонли тиллар ва этник бирликлар, субминтақалардаги мураккаб тарихий тараққиёт жараёнларнинг топонимияга таъсири ҳақида кўникма ва илмий хулосалар ҳосил қилишдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Антропогенез маркази, топонимик макроминтақа ва субминтақа, қитъа туб аҳолисининг тиллар таснифи, “этикетка номлар”, жой номларини стандартлаш ва унификациялаш.

Африка антропогенез марказларидан бири. Минглаб йиллар давомида аҳолининг турли ирқий ва этник гуруҳлари таркиб топган жой. Қитъа туб аҳолисининг тиллар таснифи тугал ишланган эмас. Шу сабабдан, топонимик макроминтақадаги географик номлар ниҳоят мураккаб тизимга эга. Африка топонимиясини ҳаттоки, юзаки таҳлили ҳам кўп сонли тиллар ва этник бирликларнинг мавжудлиги, материкнинг турли қисмларидаги мураккаб тарихий тараққиёт жараёнлари, макроминтақа топонимиясининг кам ўрганилганлиги ҳамда айрим сабабларга кўра жой номларини карталарда турлича ёзилиши уни нақадар мураккаб эканлигини кўрсатади.

Материкни европаликлар томонидан босиб олиниши уни географик номлар тизимида жиддий таъсир кўрсатган. Иккинчи жаҳон урушидан кейин мустамлака тузумининг емирилиб бориши ва миллий озодлик ҳаракатларининг кучайиши натижасида Африка топонимик ландшафти кескин ўзгарди. Тарихдан маълумки, мустамлакачилар ўзлари босиб олган мамлакатдаги маҳаллий ва тарихий номларни тан олмасдан, уларни ўзгартирган. Мустамлака давлатларнинг ўз эркинлигини қўлга киритиши ҳамда ўнлаб янги давлатларни ташкил топиши билан, миллий ва тарихий номлар қайта тикланди, мажбуран киритилган ёт номлар бекор қилинди.

Африка картасидан авваллари Европанинг қайси бир давлатига мустамлака ҳудуди бўлганлигини билдирувчи ўзига хос «этикетка номлар» (*Франция Ғарбий Африкаси, Бельгия Конгоси, Португалия Гвинеяси, Испания Ғарбий Сахараси ва ҳоказо*); мустамлакачи давлатларнинг олий раҳбарлари, сиёсий арбобларини мадҳ этувчи номлар (*Лоренсу-Маркиш - Мапуту, Леопольдвиль - Киншаса, Батерст - Банжул, Форт-Лами – Нджамена, Солсбери - Хараре ва ҳоказо*) олиб ташланди.

Таъкидлаш жоизки, баъзан айрим давлатлардаги сиёсий тузумнинг ўзгариши ҳам янгича номларни пайдо бўлишига олиб келган. Масалан, 1965 йили Конгода ҳокимият бошига президент Мобуту-Сесе-Секо келди ва унинг таклифи билан мамлакат Зоир деб қайта номланди. Ўша даврнинг сиёсати таъсирида Конго ҳудудида жойлашган Альберт кўли ҳам янги президент номи билан аталадиган бўлди. 1997 йили давлат тўнтариши натижасида президент Мобуту-Сесе-Секо лавозимидан четлатилгандан кейин, мамлакатда аввалги номлар қайта тикланди ва кўлга Альберт номи қайтариб берилди.

Ғарбий Африкада жойлашган Буркина-Фасо давлати, аввалари маҳаллий дарё номи билан Юқори Вольта деб аталган. 1984 йили мамлакатда содир бўлган сиёсий воқеалар, давлат номини ўзгаришига олиб келди. Мамлакатнинг ҳозирги номи маҳаллий халқларнинг (моси, бобо, сенуфо, фульбе) тили негизида пайдо бўлган. Буркина - “муносиб, ҳурматга лойиқ”, фасо - “ота макони”, “ватан”, агар мамлакат номи бўлган Буркина-Фасо сўзи таржима қилинса, “муносиб, ҳурматга лойиқ одамлар ватани” деган маънони беради. Айтиш жоизки, Африка қитъасидаги бир қатор мамлакатларда жой номларнинг ҳозирги ҳолати ва келажаги учун жавобгар бўлган давлат муассасалари фаолият кўрсатмоқда. Улар асосан қитъа топонимиясининг аталиш қонуниятларини ўрганиш, ягона ёзилиш қоидаларини яратиш, халқаро миқёсда стандартлаштириш каби масалалар билан шуғулланади.

Масалан, БМТ ҳомийлигида топонимикага бағишлаб ўтказилган охириги (Берлин, 2008) халқаро конференцияда Африка қитъасининг 20 дан кўпроқ давлатларидан намоёндалар қатнашган. Улар минтақа топонимларини тўплаш, реестрини тузиш, ягона электрон-ахборот базасини яратиш, номларни стандартлаш ва унификациялаш ҳамда жой номларининг тарихий, маданий, маърифий, амалий аҳамияти каби масалалар бўйича маърузалар қилишган. Соҳа мутахассислари (Басик С.Н. 2006) Африка топонимиясининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб, уни топонимик жиҳатдан қуйидаги субминтақаларга тақсимлашган: Шимолий Африка; Судан-Гвинея; Эфиопия-Сомали; Марказий ва Шарқий Африка; Жанубий Африка; Мадагаскар.

Шимолий Африка топонимияси

Мутахассисларнинг аниқлашича, Шимолий Африка топонимияси бошқа субминтақалардан бир қанча ўзига хос хусусиятлари билан алоҳида ажралиб туради: а) *сомий тилларга (араб ва барбар тили) хос номларни устунлиги*; б) *Миср ва Ўрта ер денгизи атрофида турли тилли қадимги топонимик қатламларнинг мавжудлиги*; в) *субминтақанинг жанубий топонимик чегарасини аниқлиги*. Шимолий Африка субминтақасини иккита йирик топонимик районга ажратиш мумкин: 1) *Миср ва Африка Ўрта ер денгизи соҳиллари*; 2) *Саҳрои Кабир*.

Тарихий манбаларда қайд этилишича, Миср суғориладиган деҳқончилик асосида пайдо бўлган қадимий цивилизация марказларидан биридир. Шу сабабдан, Миср ва Африка Ўрта ер денгизи атрофидаги топонимлар дунёдаги энг қадимги номлар сирасига киради. Минтақа жой номларида финникийлар, қадимги юнонлар, рим коллониялари «изи»ни топиш мумкин. Миср топонимиясини ўрганган олимлар, уни қуйидаги топонимик қатламларга ажратишган: *қадимги миср; қадимги юнон; копт (қибтий); араб*. Баъзи мутахассислар *Миср* сўзини келиб чиқишини қадимда ушбу ҳудудда яшаган (инжилдаги) Ҳом ўғли Мисраим ва унинг авлодлари номи билан боғлиқ деб ҳисоблашади.

Миср давлатини европаликлар *Египет* дейишади, бу ном ҳам жуда қадимий бўлиб, у милоддан аввалги III асрдан буён маълум ва ушбу ҳудудга нисбатан қўлланиб келинади. Египет - сўзи қадимги миср тилида *Ta-Kemet* - «қора тупроқ» маъносини англатган, мисрликлар Нил водийсидаги ҳосилдор ерларни, атрофдаги қизил қумли чўллар билан қиёслаб ўз юртини шундай деб аташган. Египет сўзи қадимги юнон тилида *Aiguptos*, лотинча *Aegyptus*, шаклида талаффуз қилинган. Мутахассисларнинг аниқлашича, ўтмишда Миср давлати ҳудудида кенг тарқалган қадимги миср тили, милодий V асрдан бошлаб ўлик тилга айланган. Бунга ҳозирги араб тилининг миср лаҳжаси уни аста-секин муомаладан сиқиб чиқариши сабаб бўлган.

Қадимги миср тилида яратилган дастлабки топонимлар милоддан аввалги тўртинчи минг йиллик охири ва учинчи минг йиллик бошига тўғри келади. Ўша даврнинг географик номлари битилган ёзма лавҳалар ҳам топилган. Минтақадаги бир қатор табиий объектлар, шаҳарлар номи жуда қадимий, улар кўп асрлардан буён ўзгармасдан ҳозиргача етиб келган. Узоқ ўтмишда номни яратган халқ тарих саҳнасидан кетган бўлса ҳам, топонимларни тилдан-тилга ўтиб келиши реал воқелик ҳисобланади.

Нил дельтасида жойлашган *Тал-ал-Фиръавн* - «фиръавн теппалиги» Мисрдаги қадимий шаҳар, у милоддан аввалги IV асрда қуйи миср давлатчилиги марказларидан бири бўлган. Нилни қадимги мисрликлар дарё маъбуди номи билан *Хати* деб аташган. Сув маъносига нил сўзи

мисрликларга қўшни либу қабиласи тилидан ўзлашган. Ҳозирги мисрликлар тилида - ал-Баҳр - “дарё”; лотинча - Nilus; юнон тилида - Neilos деб талаффуз қилинади. Сўнги даврларда юнонлар дарё номини Neilos шаклида кенг тарқатганлар.

Ушбу ҳудудда кейинчалик пайдо бўлган турли тиллар таъсирида қадимги миср топонимик қатлами шаклан анча ўзгарган бўлса ҳам, аммо номларнинг кўпчилиги ҳозиргача сақланган. Масалан, ҳозирги Асвон шаҳри номига қадимги мисрликлар тилидаги Сиена - “бозор” сўзи асос бўлган. XX асрнинг олтмишинчи йилларида Нил дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган шаҳар яқинида эски ва янги баланд Асвон тўғони қурилган. Қадимги юнон тилига хос бўлган номлар қатламини пайдо бўлиши Искандар Макдуний томонидан Мисрни босиб олиши билан боғлиқ. Милоддан аввалги 331 йилда Искандар ахоманийларга қарши юриши чоғида Мисрни эгаллаган. Шундан сўнг Миср эллинистик дунёнинг бир қисмига айланган. Македониялик Искандар томонидан асос солинган Искандария (арабча, ал-Искандария) шаҳри ҳозирда энг йирик савдо ва маданий марказга айланган.

Қадимги юнон тили асосида шаклланган номлар вақт ўтиши билан трансформациялашган, айримларига эса кейинги тиллар таъсирида янги номлар берилган. Минтақада нисбатан таниш бўлган номлар: *Гелиополис* («қуёш шаҳри», ҳозирги *Айн-ал-Шамс*), *Кенополь* (*Кене*), *Бубастис* (*Абусир*), *Фива* ва бошқалар. Қадимги копт (қибтий) топонимик қатламга қуйидаги номлар мисол бўлади: *Қибт* (этник гуруҳ номи), *Гиза* («қум»), *Гирга*, *Исна* ва ҳоказо. Қибтийлар (коптлар) - христиан динига эътиқод қилувчи Миср арабларининг этноконфессионал гуруҳи. Улар Мисрнинг арабларгача бўлган қадимий аҳолиси авлодлари ҳисобланади.

Африка ўрта ер денгизи соҳили топонимияси (либу-барбар), финикий, юнон-лотин, араб-барбар каби жуда қадимий топонимик қатламларга ажратилади. Минтақадаги энг қадимий топонимларга архаиклашган *Атлас* (барбар тилида *адрар* - «тоғ»), *Кайраун*, *Телемсен* каби номлар мисол бўлади. Финикийлар тилида яратилган номлар кўпроқ Шимолий Африканинг Ўрта ер денгизи ва Атлантика соҳилларига яқин ҳудудларда қайд қилинган. Мисол: Шимолий Африкадаги шаҳар - давлат *Карфаген* («янги шаҳар»), *Агадир* (*гадир* - «қалъа, девор»), *Тунис* (финикийлар ой маъбуди Танит номидан), *Руссадир* («қояли бўғоз», ҳозирги *Мелилья*), *Танжер* (*тигисис* - «бандар») ва бошқалар.

Қадимги юнон топонимларига *Триполи* - «уч шаҳар» номи мисол бўлади. Ҳозирги арабча шакли *Трабулус-ал-Ғарб* - «Ғарбий Триполи» (бошқа Триполи, *Трабулус-ал-Шарқ* - Ливанда). Мағрибда европа тилларига (испан, француз) хос топонимлар санокли, улар асосан мустамлака давридан қолган

номлар ҳисобланади. Масалан, *Касабланка* - испанча «оқ шаҳар», араб дунёсида шаҳарни *Дар-ул-Байда* - «оқ уй» деб аташади. Географиядан хабардор киши кўшимча тарзда Касабланка - Марокашдаги йирик порт шаҳар деб изоҳ бериши мумкин. Шаҳарда бўлган саёҳатчилар ундаги кўплаб иморатлар оқ мармар билан безатилганлиги ва қуёш нури таъсирида бинолар, киши кўзини қамаштирадиган ажиб бир манзарани касб этиши тўғрисида маълумотлар ёзиб қолдирганлар.

Иккинчи жаҳон уруши даврида, Германия махсус хизмат вакиллари Испания яширин радиостанцияси тарқатган Рузвельт ва Черчиллни бўлажак олий даражадаги учрашуви ҳақидаги хабарни эшитиб, уни хато таржима қилишган. Натижада улар Британия бош вазирини, Америка Қўшма Штатлари Президентининг резиденцияси бўлган - «Оқ уй»га ташриф буюради деган нотўғри хулосага келишган, аслида эса учрашув жойи Марокашнинг Касабланка шаҳри бўлган.

Шимолий Африкадаги энг сўнги ва нисбатан бақувват топонимик қатламни арабча географик номлар ташкил этади. Тарихий манбалардан маълумки, 639-642 йилларда Миср ва кейинча бутун Шимолий Африка араблар томонидан ишғол қилинган. Арабча номлар ҳозирда Шимолий Африкада кенг тарқалган ва уларни изоҳлаш қийин эмас. *Қоҳира* - («ғолиб»), *Жазоир* («орол»), *Ал-Абёд* («оқ бўғоз»), *Работ* («кўрғон»), *Аз-Завия* («ибодатгоҳ»).

Минтақа топонимлари таркибида арабча географик терминлар кенг қўлланилган. Улар орасида гидрографик терминлар алоҳида ўрин эгаллайди: *айн* - «булоқ, кудук»; *бир* - «якка булоқ»; *наҳр* - «арик, канал», *шотт* - «шўр кўл, салончак»; *себҳа* - «чўллардаги катта шўр кўл»; *баҳр* - «катта дарё, денгиз» ва бошқалар. Буларга *Айн-Салоҳ*, *Айн-Байда*, *Бир-Абу-Хуссейн*, *Бир-Терфави*, *Води-ал-Кабир*, *Ал-Уэдд*, *Шотт-ал-Гарса*, *Себҳа*, *Себҳа-Тамиму*, *Баҳр-ал-Бакар* каби топонимлар мисол бўлади.

Саҳрои Кабир топонимияси Миср ва Ўрта ер денгизи атрофидаги географик номлардан қисман фарқ қилади. Ҳудудда жуда қадимги топонимик қатламлар аниқланмаган. Ҳозирги топонимларнинг асосий қисмини араб ва барбар тилларига мансуб номлар ташкил этади. Минтақа географик номларида кўпинча чўл ландшафти ўз аксини топган. Уларда чўлларни ландшафт хусусиятларига кўра типлари (хиллари), рельеф шакллари, кудуклар ва бошқа оқар сувлар манбалари аниқ белгиланган. Саҳрои Кабир (арабча, саҳро - «чўл»; кабир - «катта») - ер юзидаги энг катта тропик чўл. Саҳрои Кабир сўзининг синоними сифатида қўлланиладиган Саҳарага ҳам, арабча саҳро сўзи асос вазифасини бажарган. Шимолий

Африкадаги айрим чўлларни номи: *As-sahra-al-Libia* - Ливия чўли, *As-sahra-al-Nubia* - Нубия чўли ва ҳоказо.

Географик номлар таркибида кенг қўлланилган арабча терминлар: *ҳамада* - «тошлоқ чўл», *эрг* - «қум дўнгли чўллар», *афгут* - «шағалли текислик», *серир* - «шағалли чўл», *гоз* - «тўлқинсимон катта қум уюми», *рег* - «тошлоқ чўл» (*Ҳамада-ал-Ҳамра*, *Эрг-Шош*, *Серир*, *Регган* ва бошқалар). Барбар тилидаги географик номлар ҳам минтақада анча кенг тарқалган (*Аир*, *Таманрассет*, *Идеҳан-Мурзук*, *Танезруфт*, *Аҳаггар*, *Агадир* ва бошқалар). Барбарлар аجدодлари қадимда Мисрдан ғарбдаги ҳудудларда яшашган, улар Миср битикларида милоддан аввалги тўртинчи минг йилликдан эътиборан техену ёки лебу (ливияликлар номи шундан олинган) номи билан учрайди. Ҳ.Ҳасанов ёзишича, европаликлар барбар қабилаларини маврлар деб аташган. Кейинчалик шу сўз фақат бир мамлакатга (Мавритания - «маврлар мамлакати») ном бўлган.

Топонимлар таркибида сермахсул бўлган барбар (туарег) тилидаги географик терминлар: *тассилин* - «ясси тоғ», *идехан* - «қумли чўл», *дра* - «қумтепа», *гхурд* - «дюна», *адрар* - «тоғ». Субминтақа жанубидаги *Соҳили* - (арабча, «қирғоқ, чекка, чўл чегараси») деб аталадиган ҳудуддан бошлаб аста - секин араб - барбар топонимлари ўрнини судан тилларига хос бўлган географик номлар эгаллайди.

Судан-Гвинея субминтақаси топонимияси

Судан-Гвинея субминтақа топонимияси ниҳоят мураккаб тизимга эга. Буни субминтақадаги жой номлари турли гуруҳларга мансуб тилларда яратилганлиги ҳамда уларни тузилишини ўзига хослиги билан изоҳлаш мумкин. Судан тиллари термини 1905 йилда немис тилшуноси К.Майнхоф томонидан таклиф қилинган. Энг кенг тарқалган Судан тиллари - малике ва гамбара, фула, акан, йоруба, игбо, эдо ва бошқалар. Судан - Гвинея халқларининг ҳаёт тарзи, ҳўжалик фаолияти, миграцион жараёнларда фаол қатнашиши ҳамда этник аралашуви субминтақа номларида ҳам ўз аксини топган.

Араблар ўрта асрларда Саҳрои Кабирдан жанубда жойлашган ҳудудларни *Билод-ас-Судан* - «қора танлилар мамлакати» деб аташган. *Гвинея* номини пайдо бўлиши ҳақида бир қанча талқинлар мавжуд, улардан нисбатан ишончлиси, *iguawen* - «тил билмайдиганлар», барбарлар тилни тушинмайдиган жанубий қора танли кўшнилари шундай деб аташган.

Дарҳақиқат, субминтақада турли тилли халқлар яшайди. Масалан, хаус тили араб ва барбар тилларига яқин бўлса, манде (мандинго, малинке, сонинке ва бошқалар) гуруҳига мансуб тиллар агглютинатив (лотинча, *agglutino* - «қўшилиш») тиллар ҳисобланади. Судан ҳудудида нилот тиллари

тарқалган, улар Нил - Саҳрои Кабир тиллари макрооиласига мансуб. Нилотлар (динка, нуэр, луо, бари, лотуко, мисаи ва бошқалар) Уганда, Кения, Танзания каби давлатлар ҳудудида ҳам яшайди.

Минтақа халқларининг миграцияси ва этник аралашувлари тубжой топонимларни ассимиляция ва трансформациялашувига ҳамда янги топонимик қатламларни пайдо бўлишига сабаб бўлган. Шу билан бирга ўрта асрларда айрим халқларнинг араб дунёси билан яқин алоқада бўлиши ҳамда давлатчилик ва ёзма адабиётни (Мали, Гана, Бенин) мавжудлиги, бир қатор қадимий номларни сақлаб қолишга ёрдам берган.

Субминтақанинг шимолий қисмида Нил - Саҳрои Кабир тиллари макрооиласига мансуб бўлган топонимлар билан барбар (туарег) ва арабча номлар ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Масалан, *Нигер* - «дарё», *Агадес* - «йўловчилар учрашадиган жой», *Томбукту* - «Бокту исмли аёлни жойи» каби топонимлар туареглар тилида яратилган. Шарқий Суданда *баҳр*, *води*, *бир*, *жабал* каби терминлар ёрдамида пайдо бўлган арабча номлар кўп учрайди.

Судан-Гвинея субминтақаси географик номлари таркибида этнонимлар ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Уларга *Бисау*, *Бобо-Диуласо*, *Гакса*, *Эфик*, *Анквенга*, *Беруба*, *Ашанти*, *Сенегал* каби номлар мисол бўлади. Минтақа табиатини акс этадиган топонимларга ҳам кўплаб мисоллар келтириш мумкин: *Дакар* - «тамарсик», *Абиджан* - «пальма барглари кесилган жой», *Бамако* - «тимсоҳлар дарёси», *Мали* - «бегемот», *Кадуна* - «тимсоҳлар», *Котону* - «ҳаётсиз лагуна», *Того* - «лагунадан кейин», *Бенуэ* - «катта сув, сувлар онаси», *Чад* - «катта сув», *Шари* - «дарё» ва ҳоказо.

Минтақанинг мандинго тили тарқалган ҳудудларида жой номлари таркибида *дугу* - «уй, манзилгоҳ» (кўпинча шахс исми билан биргаликда) термини кўп қўлланилган: *Уагадугу*, *Кудугу*, *Дедудугу*, (Буркина-Фасо), *Сатадугу*, *Мадугу* (Мали), *Барамадугу*, *Мусадугу*, *Кисидугу* (Гвинея), *Феремандугу*, *Феркеседугу* (Кот д'Ивуар). Мандинго тил бирлиги таркибида (бамана, диула билан бирга) бўлган малинке тилида ҳам бир қатор жой номлари яратилган. Масалан, *Бафинг* («қора дарё»), *Бакой* («оқ дарё»), икки дарё қўшилиб Сенегал дарёсини ҳосил қилган жойни *Бафулабе* - «икки дарё» деб аташади.

Судан-Гвинея субминтақасининг ғарбий қисмида европаликлар томонидан (француз, инглиз, португал) яратилган географик номлар қатлами ҳам учрайди. Масалан, ҳозирги Сьерра-Леоне давлати ҳудудига европаликлардан биринчи бўлиб, 1462 йили португалияликлар келган ва унга Сьерра-Леоне - “Шерлар тоғи” деб ном беришган. Унинг пойтахти ҳисобланган Фритаун - “эркинлар шахри”га эса, XVIII асрда кул савдоси расман тақиқлангач, инглизлар томонидан озод қилинган бир неча юз кул

асос солишган. Келиб чиқиши европаликлар тили билан боғлиқ бўлган топонимлар асосан қирғоқ бўйлаб тарқалган: *Сент-Пол, Кейп-Кост, Сан-Педро, Лагос, Порто-Ново, Тристан, Робертспорт, Фритаун, Мэриленд, Агбовиль, Гран-Береби ва бошқалар*. Улар орасида африка ва европа халқлари тилларидаги сўзлардан ташкил топган композит топонимларни ҳам учратиш мумкин. Шарқий Суданда европаликлар тилига хос топонимлар йўқ.

Эфиопия-Сомали субминтақаси топонимияси

Ушбу ҳудуд жуда қадимий даврлардан буён маълум. Унинг топонимияси таркибида эфиоп ва кушит тилларида яратилган номлар кўпчиликни ташкил этади. Эфиопия қадимги ном, ҳозирда у тоғлик ва давлат номи сифатида сақланиб қолган. Қадимда Мисрдан жанубда, Нубия ва ҳозирги Эфиопия ҳудудида яшаган аҳолини эфиоплар (юнонча, *aithions* - «куёшда қорайган») деб аташган. Сом-ҳом тиллари оиласига мансуб бўлган эфиоп (геэз) тили, милoddан аввалги V асрда жанубий Арабистондан кўчиб келган аҳолининг тили сифатида пайдо бўлган ва ўша даврнинг *Пунт, Аксум* каби давлатларнинг тили ҳисобланган. Милодий I-II минг йилликлар чегарасида сўзлашув тили сифатида истёъмолдан чиқиб, ўрнини амхара тили эгаллаган. Эфиоп (геэз) тили асосида шаклланган қадимий маҳаллий топонимик қатлам жуда кам сақланган.

Эфиопиядаги географик номларнинг асосий қисми ҳозирда давлатнинг расмий тили ҳисобланган амхарада яратилган. Масалан, мамлакат пойтахти *Аддис-Абеба* шаҳри номи амхара тилида - «*янги гул, баҳор гули*» маъносини англатади. Шаҳарга 1887 йили император Менелик II асос солган ва дастлаб унга *Финфинна* деб ном берган. Аддис-Абебага нисбатан «*мангу баҳор шаҳри*» деган эпитет ном ҳам қўлланилади. *Кўк Нил* дарёси маҳаллий тилда *Абай* - «ота», Тис-Исат шаршараси - «тутаётган олов» деган маънони беради.

Сомали ярим ороли ва уни атрофидаги ҳудудларда келиб чиқиши кушит тиллари (оромо, сомали, афар, агав, каффа, ираку ва бошқ.) билан боғлиқ географик номлар учрайди. Минтақа гидронимлари таркибида *уэби* - «дарё» (*Уэби-Шебелле* - «леопардлар дарёси»), *туз* - «ирмоқ» (*Туз-Даррор* - «туманли ирмоқ»). Минтақада араб ва форс топонимлари ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Ҳудудда араб ва маҳаллий тиллар негизида шаклланган гибрид номлар ҳам бор. Бундай композит номларнинг пайдо бўлишида ўрта асрларда минтақани мусулмон дунёси билан яқин алоқада бўлганлиги муҳим рол ўйнаган. Ўзига хос бундай номларни ижтимоий эҳтиёж туфайли давр тавсия қилган ва улар қирғоқ бўйлаб кенг тарқалган: *Рас-Хафун* («чекка бўғоз»), *Рас-Асир* («қуллар бўғози»), *Рас-ал-Хайл* («отлар бўғози»), *Рас-Филук* («фил бўғози»), *Бандар - Бейла* (*бандар* - «порт»), *Могадишо* («муқаддас», маҳаллий номи *Хамар* - «қизил»), *Рас-Джибути* («қояли бўғоз») ва бошқалар.

Минтақа давлатлари топонимияси таркибида келиб чиқиши европаликлар (итальян, француз, инглиз) тили билан боғлиқ номлар кўп бўлган, аммо улар озодликка эришгач, мустамлака давридан қолган ва бегона тилларда яратилган барча топонимларни миллий номларга алмаштиришган. Таъкидлаш жоизки, Сомали ярим оролининг шарқий чеккасида, жойлашган *Гвардафуй* (португалча, «эхтиёт бўл») бурни номи ҳозиргача сақланган ва у огоҳлантирувчи хусусиятга эга. Номнинг келиб чиқиши тарихи аниқ эмас. Айрим мутахассислар, ўша даврда кўшни Сокотра оролини ўзига макон қилиб, савдо кемаларни аёвсиз ғорат қилган денгиз қароқчилардан эҳтиёт бўлиш учун, ушбу ном берилганлигини таъкидлашган бўлса, бошқалари Адан қўлтиғига кираверишдаги хавфли қоялардан кемаларни огоҳлантириш мақсадида бу ном пайдо бўлган деб тахмин қилишган.

Марказий ва Шарқий Африка топонимияси

Марказий ва Шарқий Африкада яшайдиган халқлар сони кўп ва уларнинг кўпчилиги банту тиллар гуруҳида сўзлашади. Шу сабабдан, минтақа топонимларининг асосий қисми ана шу тиллар гуруҳида яратилган номлардан иборат. Банту тиллари орасида энг кўп тарқалганлари: ньямвези, сукума (Танзания), кикуйю, камба (Кения), конго, луба (Конго), руанда (Руанда), ганда (Уганда) ва бошқалар. Пигмейлар - (юнонча, *pygmaios* - муштдек) тропик Африканинг паст бўйли туб жой аҳолиси. Пигмей номи юнонча пигма - тирсакдан муштгача бўлган оралиқ масофага тенг узунлик ўлчовидан олинган. Кўпгина пигмейлар дарбадар ҳаёт тарзини, архаик маданиятни, анъанавий диний эътиқотларини сақлаб қолишган.

Шарқий Африкадаги бир қатор мамлакатлар аҳолиси алоқа воситаси сифатида, банту гуруҳидаги суахили тилидан фойдаланади. Шу сабабдан, субминтақа топонимияси таркибида келиб чиқиши суахили тили билан боғлиқ топонимлар сони анча кўп. Минтақа топонимияси таркибида, табиатининг ўзига хос хусусиятларини акс этадиган топонимлар сони ҳам кам эмас. Масалан, гидронимлар таркибидаги -лу, -ло, -лва, -лве, каби кўшимчалар «сув, дарё», (*Луалаба, Лукуга, Лубуди, Лунгвебунгу, Ловуа, Лвеле, Лванге. Лвембе, Лвиа* ва ҳоказо). ва *Касаи, Кубанго, Окванго, Замбези, Заир* каби гидронимлар «*катта дарё*» деган маъноларни билдиради.

Банту халқлари тилида *ньяса, ньянза, ньянца* - «кўл» маъносини англатади. Шу боис, маҳаллий халқлар Африканинг буюк кўлларини (*Ньяса, Виктория, Малави*) шу битта сўз билан аташади. Шуниси диққатга сазоворки, маҳаллий аҳоли географик объектларни номлашда табиий-географик омилларга алоҳида эътибор беришган. Масалан, *Мбужжи-Майо* («сув эчкиси»), *Кигали* («кенг, баланд тоғ»), *Рувензори* («булутлар соҳиби»), *Лусака* (бутта тури), *Танганьика* (*ньика* - суахили тилида «ташландик ер» -

куруқ саваннани шундай аташади), *Найроби* («совуқ сув»), *Кения* («оқ тоғ»), *Кампала* («импала антилопаси номидан»), *Банги* («остона») ва ҳоказо.

Марказий ва Шарқий Африка географик номларининг катта гуруҳини этнотопонимлар ташкил этади. Масалан, *Конго дарёси*, *Яунде шаҳри*, *Дуала шаҳри*, *Масаи платоси*, *Туркана кўли*, *Бурунди*, *Уганда*, *Руанда*, *Малави* каби давлатлар номи аслида этнотопонимлардир. Ҳинд океани соҳили ва уни атрофидаги географик номлар таҳлили, қадимдан минтақани мусулмон дунёси билан яқин алоқада бўлганлигидан далолат беради. Хусусан, араб ва форс топонимик элементлари алоҳида ўрин эгаллайди. Танзания пойтахти Доруссалом шаҳрининг номи арабчада «тинчлик уйи» деган маънони билдиради. Занжибар (форс тилида, занги - «қора танли, негр», бар - «жой») - Танзаниядаги орол ва шаҳар номи. Ўрта асрларда (VII-IX аср) оролдаги шаҳар Африкани Ҳинд океани соҳилидаги йирик кул савдоси маркази ҳисобланган. Араб ва форс кул савдогарлари оролдан кулларни Ироққа олиб келиб, махсус лагерларда сақлашган. Ўша даврда Шатт-ал-Араб дарёси соҳилидаги шўрхок ерларни тозалашда, қўриқ очишда, суғориш ишларида, шакарқамиш етиштиришда куллардан фойдаланишган.

Ўтган асрнинг 60-чи йилларидан бошлаб, Африка картасида келиб чиқиши европаликлар тили билан боғлиқ бўлган топонимлар сони аста-секин камайиб бормокда. Улар орасида минтақадаги айрим давлатларнинг номи сифатида (*Камерун*, *Габон*) мустақкам ўрнашиб қолганлари ҳам бор. Бунга Камерун давлати номи мисол бўлади. 1480 йилда португаллик сайёҳлар Марказий Африкадаги Вури дарёсининг денгизга қуйилиш жойига келиб тўхтагашган. Дарё дельтасида қисқичбақаларни жуда кўплигини кўриб, дарёга *Риу-душ-Камаронеш* - «қисқичбақалар дарёси» деб ном беришган. 1960 йилда гидроним Камерун шаклида давлат номига ўтган ва сўнгра ҳаракатдаги вулкан (маҳаллий номи, *Manga-Ma-Loba* - «тангри ғори») номига айланган.

Қитъада ҳозиргача сақланиб келаётган европача топонимларга *Браззавиль*, *Виктория кўли*, *Либревиль*, *Пуэнт-Нуар* каби номлар мисол бўлади. Масалан, Браззавиль - Конго давлатининг пойтахти, 1880 йилда француз денгиз офицери Саворгнан де Бразза (*Savorgnan de Brazza*, 1852-1905) томонидан ҳарбий пост сифатида унга асос солинган. Кейинча пост аҳолиси кўпайиб шаҳарга айланган ва уни асосчиси номи билан Браззавиль (французча, *ville* - «шаҳар») деб аташган.

Жанубий Африка топонимияси

Географик ўрни жиҳатдан Жанубий Африкага қуйидаги давлатлар киради: Ботсвана, Зимбабве, Лесото, Намибия, Свазиленд, Жанубий Африка Республикаси ва бошқалар. Минтақада қитъанинг деярли барча ландшафт

типлари кичайтирилган масштабда такрорланади, шунинг учун ҳам, уни баъзан Кичик Африка деб аташади. Худди шу қонуният минтақа географик номларида ҳам ўз аксини топган. Таъкидлаш жоизки, Жанубий Африка топонимларининг асосий қисми банту ва койсан (бушмен - голландча, *bosjesman* - «ўрмон одами» ва готтентот) тилларида яратилган. Готтентотлар ўзларини кой-коин - “ҳақиқий одам”лар деб аташади. Койсан тиллари ЖАР, Намибия, Ангола, Танзанияда кенг тарқалган ва қитъа тиллари орасида алоҳида ўрин тутди.

Койсан халқлари топонимлар ясашда минтақадаги табиий-географик омилларга жиддий эътибор қаратишган: *Karru* платоси (готтентот тилида, каруса-«қуруқ, сувсиз»), *Augrabis* шаршараси (аукёрбис- «шовқинли жой»), *Windhoek* шаҳри (*Windhoek* - «шамолли водий), *Kalahari* чўли (*karaha* - «майда шағалли-қумли жой») ва ҳоказо. Банту тилларига хос топонимлар кўпроқ минтақанинг жанубида тарқалган: (*Limpopo* - «тимсоҳли дарё», *Ботсвана* - «тсвана ери» *Мбабана*, *Табана-Нтленьяна* ва бошқалар.

Мутахассислар, Жанубий Африка Республикаси ҳудудида келиб чиқиши европа тиллари (голланд, инглиз, немис), хусусан, африкаанс тили (герман тиллари гуруҳига киради) билан боғлиқ бўлган, анча бақувват топонимик қатламни аниқлашган. Африкаанс тилида гапирадиган африканерларни кўпинча бурлар (голландча, бур - “деҳқон”) ҳам дейишади. Уларни XVIII асрда қитъанинг жанубига кўчиб келган голланд, француз, ва немис мустамлакачиларнинг авлодлари дейишади.

Сўнгги йилларда европача топонимларни маҳаллий номлар билан алмаштириш кенг тус олди. Чунончи, кўп йиллар давомида Жанубий Африка республикаси пойтахти бўлган Претория шаҳрини номи ҳам ўзгартирилди. 2005 йилдан бошлаб, шаҳар унинг ҳудудидан оқиб ўтадиган дарё номи билан Тшване деб аталмоқда. Қизиғи шундаки, дарёга маҳаллий қабила бошлиғини номи берилган. Тшване - «маймунча» деган маънони англатади.

Европача номларнинг аксарияти мемориал, кўчма ва тасвирий хусусиятига эга (*Кейптаун*, *Ньюкасл*, *Утрехт*, *Дурбан*, *Уолфиш-Бей*, *Вааль*, *Каледон* ва ҳоказо). Масалан, мемориал номлар қаторига Дурбан ойконими киритиш мумкин. Шаҳарга 1835 йилда денгиз порти сифатида асос солинган ва у дастлаб Порт-Натал деб аталган. 1846 йили шаҳар ўша даврдаги Натал колонияси губернатори *Бенджамин Д'Урбан* (D'Urban, 1777-1849) шарафига Д'Урбан деб қайта номланган. Вақт ўтиши билан ойконим таркибидаги апостроф тушиб қолган ва ном ҳозирги Дурбан шаклини олган.

Юқорида қайд қилингандек, минтақа топонимияси таркибида келиб чиқиши африкаанс тили билан боғлиқ бўлган номлар ҳам кўп. Худди бошқа тилларда яратилган жой номларидек, африкаанс топонимларида ҳам

минтақанинг турли табиий ландшафт элементлари ўз аксини топган. Масалан, *велд* (африкаанс тилида *veld* - «майдон») Жанубий Африкадаги курғоқчил платонинг номи (*Паст, Ўрта ва Юқори Велд*). Шу билан бирга, велд термини бошқа маъно ҳам касб этган. Чунончи, айрим маҳаллий халқлар чорва учун озуқабоб бўлган, ҳар қандай табиий ўсимликлар қопламини велд дейишади.

Жанубий Африканинг ер юзаси, мураккаб тузилишга эга, яъни асосан плато, ясси тоғлик ва тоғлардан иборат. Шу сабабдан, оронимик терминлар кўп: *нек* (айнан - «бўйин») - тоғлардаги камбар жой, табиий ошув; *руэнс* (айнан - «елка») - ер юзаси эрозион жараёнлар таъсирида бир оз парчаланган пастроқ плато ландшафти; *кон* (айнан - «бош») - алоҳида турган тепа ёки тоғ; *кранс* (айнан - «тож») - тоғлардаги тик қоя; *данс* - кенг, аммо чуқур бўлмаган водий; *поорт* (айнан - «дарвоза») - дарёларни оқимга қўндаланг тоғларни кесиб ўтиши натижасида ҳосил бўлган жой; *пэн* (айнан - «това») - одатан мавсумий сувлар билан тўлдирилган, доира шаклидаги кичик депрессиялар; *рант* - тик жарлик ҳосил қилган тепаликлар. Жанубий Африка ойконимиясида *фонтейн* - «булоқ, сув» термини анча сермахсул: (*Блумфонтейн, Ритфонтейн, Купмансфонтейн, Коффифонтейн, Бюлтфонтейн ва бошқалар*).

Мадагаскар топонимияси

Мадагаскар - Ҳинд океани ғарбида, Африканинг жанубий-шарқий қирғоғидан 400 км шарқда жойлашган орол. Милоддан аввалги X-VI асрларда оролга индонезлар (ҳозирги малагасилар авлоди), полинезлар, меланезлар, кейинчалик араблар ва Африканинг шарқий соҳилидан банту халқлари кўчиб келишган. XIV асрда оролнинг марказий қисмида Имерина давлати ташкил топган. XVI-XVII асрларда оролнинг ғарбида сакалава, шарқида бецимисарака ва марказда бецилеулар давлати пайдо бўлган. XIX асрга келиб барча давлатлар марказлашган Малагаси қироллиги таркибига кирган. Малагаси, мальгаш тили - австронез тиллари оиласидаги индонез тиллари тармоғига мансуб ва кўп жиҳатдан Малай архипелагидаги тилларга ўхшайди.

Мадагаскар Республикасида малагаси давлат тили ҳисобланади ва у Африка қитъасидаги бошқа тиллардан тубдан фарқ қилади. Малагаси тилининг луғат таркибида санскрит, араб, суахили тилларидан ўзлашмалар анча кўп. Унинг ривожланиш жараёнида араб ва кейинчалик француз тили сезиларли таъсир кўрсатган. Таъкидлаш жоизки, Мадагаскар топонимияси таркибида малагаси тилида яратилган географик номлар мутлақ кўпчиликни ташкил этади ва у бутун орол бўйлаб кенг тарқалган: *Антананариву* («минг аскар шаҳри»), *Анцерамана* («порт шаҳар», шаҳарга 1841 йилда асос

солинган ва 1977 йилгача у португалиялик денгизчи номи билан *Диего-Суарес* деб аталган), *Марумукутру тоғи* («мевали дарахтлар жойи») ва ҳоказо.

Мадагаскарнинг шимоли-ғарбида суахили тили билан боғлиқ бўлган айрим топонимик элементлар ва европача топонимларни (асосан французча номларни) учратиш мумкин. *Мадагаскар* топонимининг этимологияси ҳозиргача аниқланмаган. Орол номининг келиб чиқиши ҳақида талқинлар кўп. Масалан, Ҳ.Ҳасановнинг ёзишича, орол номи маҳаллий халқ *мадегас* номидан олиниб, европаликлар талаффузиди Мадагаскар бўлиб кетган. Бошқа мутахассислар, Мадагаскар сўзини *малагаси* этнонимини трансформациялашган шакли деб ҳисоблашади. Шуниси диққатга сазоворки, тубжой халқ вакиллари бошқа оролларга нисбатан катталигини ҳисобга олиб уни *Тани-Бе* - «буюк орол» деб аташади.

Савол ва топшириқлар:

1. *Африка топонимиясининг фарқловчи хусусиятлари ҳақида реферат ёзинг.*
2. *Шимолий ва Жанубий Африкадаги топонимик қатламларларни ўзаро таққосланг, уларнинг ўхшашлик ва тафовутлари ҳақида маълумот беринг.*
3. *Мадагаскар оролининг топонимияси нима сабабдан бошқа топонимик субминтақалардан тубдан фарқ қилади?*

Тест топшириқлари

1. Африкада “этикетка номлар”ни кўпайиши сабаби қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- А. Европа давлатлари номи шарафига қўйилган
- В. Мустамлакачи давлатларнинг сиёсий арбоблари номи берилган
- С. Қайси давлатга мустамлака ҳудуд эканлигини билдирган
- Д. Сабаби аниқланмаган

2. Марказий ва Шарқий Африканинг Ҳинд океани соҳилида араб ва форс топонимик элементларни алоҳида ўрин эгаллашини қандай сабаби бор?

- А. Ҳудуд йирик қул савдоси маркази ҳисобланган.
- В. Араб ва форс савдогарлари ушбу ҳудудга тез-тез келиб туришган.
- С. Қадимдан минтақа мусулмон дунёси билан яқин алоқада бўлган.
- Д. Араб ва форс қулларини шу ҳудудда сақлашган.

3. Ҳ.Ҳасанов ёзишича, европаликлар барбар қабилаларини деб аташган. Нуқталар ўрнига керакли сўзни қўйинг.

- А. либулар

- В. эфиоплар
- С. туареглар
- Д. маврлар

4. «Минг аскар шахри» маъносини англатувчи пойтахт шаҳар номи қайси қаторда тўғри кўрсатилган?

- А. Қоҳира
- В. Доруссалом
- С. Дакар
- Д. Антананариву

5. Бушмен сўзининг маъноси тўғри кўрсатилган қаторни белгиланг.

- А. Инглизча, “шаҳар одами”
- В. Голландча, “ўрмон одами”
- С. Африкаанс тилида, “маймунча”
- Д. Французча, “ёввойи одам”

18-МАВЗУ: АМЕРИКА ТОПОНИМИЯСИ

18.1. Шимолий Америка топонимияси

Режа:

1. Шимолий Америка мамлакатлари топонимияси ҳақида қисқача таъриф.
2. Америка Қўшма Штатлари, Канада ва Гренландия топонимиясининг ўзига хос хусусиятлари.
3. Мексика, Марказий Америка ва Вест-Индия топонимиясининг стратиграфик қатламлари ва уларнинг ўзаро алоқадорлиги.

Мавзунинг мақсади: Шимолий Америка топонимиясининг шаклланиш тарихи, ривожланиш босқичлари, макроминтақа топонимик қатламларининг ўзаро алоқадорлиги ҳамда географик терминларининг ҳудудий хусусиятлари ҳақида илмий тушунча бериш.

Таянч ибора ва атамалар: Асосий топонимик қатлам, топонимик субминтақалар, субстрат, гибрид, рамзий ва композит номлар, индейсча топонимлар, табиий, тасвирий хусусиятларга эга бўлган номлар.

Шимолий Америка - ғарбий ярим шарнинг шимолий қисмидаги материк, унга Марказий Америка ҳам киради. Мутахассисларнинг фикрича, норманнлар X-XI асрларда Гренландия ва Шимолий Американинг шимолий-шарқий соҳилларигача етиб боришган бўлса ҳам аммо, янги қитъа номаълумлигича қолиб кетган. 1492-1503 йилларда Христофор Колумб раҳбарлигида амалган оширилган саёҳатлар натижасида, илк бор Антил ороллари ва Кариб денгизининг жанубий соҳиллари кашф этилган. Маълумки, материк аҳолисининг асосий қисмини XVI-XIX асрларда Европа ва Осиёдан кўчиб келган муҳожирлар ва Африкадан келтирилган қуллар авлодлари ташкил этади. Шу билан бирга, минтақа аҳолисининг озроқ қисмини маҳаллий аҳоли - индейслар, эскимослар, алеутлар ташкил этади.

Мексика ва Марказий Америка аҳолисининг асосий қисми, испанлар ва маҳаллий индейсларнинг аралашishi натижасида пайдо бўлган. Уларнинг кўпчилиги испан ҳамда инглиз ва француз тилларида гаплашишади. Шимолий Американинг ҳозирги сиёсий картаси бир қатор давлатларнинг мустақиллик учун олиб борган кураши ҳамда жаҳон тарихида рўй бераётган сиёсий ва ижтимоий ўзгаришлар натижасида вужудга келган.

Шимолий Америка топонимияси яхши ўрганилган бўлишига қарамадан, географик номларнинг ҳозирги ҳолати ва мавжуд муаммоларни тадқиқ этиш учун бир қатор миллий ва халқаро илмий ташкилотлар фаолият кўрсатмоқда. Улар томонидан минтақа топонимиясининг аталиш қонуниятлари, номларни ягона ёзилиш қоидалари, миллий ва халқаро миқёсда стандартлаштириш ва унификациялаш каби масалалар ўрганилмоқда. Мутахассислар Шимолий Америка топонимиясининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб, уни топонимик жиҳатдан қуйидаги субминтақаларга бўлишган: *АҚШ, Канада ва Гренландия; Мексика ва Марказий Америка; Вест-Индия.*

АҚШ, Канада ва Гренландия топонимияси

Мутахассислар, АҚШ, Канада ва Гренландия топонимиясини иккита асосий қатламга ажратишган: субстрат (туб жой халқ - *эскимослар, алеутлар, индейс* халқлари тилида) ва европача (*инглиз, испан, француз, немис, рус, скандинавия* ва бошқалар) номлар. Шунинг таъкидлаш жоизки, қадимги (субстрат) топонимия минтақа бўйлаб нотекис тақсимланган ва ўзига хос хусусиятлари билан алоҳида ажралиб туради. Субстрат топонимларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, эскимос ва алеут тиллари бир оилага мансуб, шу сабабдан, ушбу тилларда яратилган номларнинг тарқалиш ареаллари ҳам бир-биридан унча узоқ эмас.

Аляска, Алеут ва Командор ороллари ҳамда Канаданинг шимолида алеутча номлар кенг тарқалган. Аляска сўзи - алеут тилида, *ала'сх'а* - «китлар макони, китлари кўп жой» деган маънони билдиради. Дастлаб бу ном ярим оролнинг жанубий-ғарбий қисмига нисбатан қўлланилган. Кейинча, номнинг ареали анча кенгайиб, у ҳозирги Аляска ярим оролнинг барча ҳудудларини қамраб олган. Аляскани XVIII асрнинг биринчи яримида руслар эгаллашган. 1867 йили Россия ҳукумати Аляскани АҚШ га 7,2 млн. долларга сотиб юборган. Шундан кейин, АҚШ Сенати томонидан уни қайта номлаш бўйича бир неча таклифлар муҳокама қилинган ва Аляска номи маъқул топилган. Маълумки, Аляска 1958 йилдан буён АҚШ ни 49 штати ҳисобланади.

Алеут ороллари - XVIII асрда рус денгизчилари томонидан кашф қилинган ва туб аҳолиси номи билан оролни *алеут* - «одам» деб аташган. 1867 йили Россия империяси оролларни Аляска билан бирга АҚШ га сотиб юборган. Алеутча номлар асосан турли табиий географик объектлар - рельеф шакллари, қўлтиқ, бўғоз номларидан иборат ва улар кўпинча табиий ландшафт хусусиятларини ўзида акс этган. Айниқса, тасвирлаш хусусиятига эга бўлган алеутча топонимлар бир неча сўзлардан ташкил топган ва

мураккаб тузилишга эга (*Инуарфигсуак, Тингимиармиут, Иглосоаталиаукали* ва ҳоказо).

Келиб чиқиши эскимос тили билан боғлиқ бўлган географик номлар Гренландия оролида кўп. Тарихий манбалардан маълумки, оролни 982 йили исландиялик Эйрик Торвальдссон кашф этган ва уни Гренландия - «яшил ўлка» деб атаган. Эскимос сўзи - *атабаска индейслари тилида* - «хом балиқ истеъмол қилувчи» маъносини билдиради. Ушбу тилда яратилган номлар орасида географик объектнинг катта ёки кичиклигини белгиловчи -*суак* ва -*нгуак* терминлари анча сермахсул. Масалан, *Кагсерсуак, Нугсуак, Нгуак, Кагсернгуак* ва бошқалар. Эскимос - алеут жой номлари таркибида *уманак, унимак, энивак, квинертак* - «орол», *нук, кангек* - «бўғоз», *нарсак* - «водий», *нунивак* - «тундра», *вик, ивик* - «қўлтиқ», *алик, илик* - «дарё» каби терминлар кўп учрайди.

Субминтақада индейслар тили асосида шаклланган топонимлар ҳам анча кенг тарқалган. Маълумки, индейслар - Америка қитъасининг туб жой аҳолиси. Қитъани кашф этган Х.Колумб уни Осиёнинг бир бўлаги - Ҳиндистон, аҳолисини эса ҳиндлар деб ўйлаган. Колумб хатоси аниқлангандан кейин ҳам қитъа Вест-Индия (Ғарбий Ҳиндистон), туб аҳолиси Америка индейслари деб номланиб келинган. Айтиш жоизки, сўнгги даврларда пайдо бўлган илмий адабиётларда индейс тиллари билан қадимий туркий тиллар орасида яқинлик мавжуд деган қарашлар илгари сурилмоқда.

Субминтақада индейсларнинг қуйидаги этник гуруҳ вакиллари яшайди: АҚШ да *сиу, ритван, алгонкин, атабаска, ирокез, ацтек*, Канадада - *атабаска, ирокез, алгонкин* ва бошқалар. Умуман олганда, ўрганилаётган ҳудуд топонимияси таркибида келиб чиқиши индейс тиллари билан боғлиқ бўлган номлар сон жиҳатдан анча кам ва ҳозирда улар тахминан 10 % ни ташкил этади. Шимолий Американи айрим ҳудудларида уларни сони анча кўп бўлиши мумкин. Масалан, Канада лимнонимларининг (юнонча, *лимне* - «қўл») 80 % ни индейс тилларига хос номлар ташкил этади.

Канада сўзининг пайдо бўлиши ҳам индейслар билан боғлиқ. Франция кироли фармони билан, Жак Картье бошчилигидаги француз экспедицияси Хитойга борадиган шимолий йўлни очиш мақсадида ғарбга қараб сузади. 1535 йили экспедиция аъзолари олдиндан таниш бўлган Муқаддас Лаврентия бўғозига киради ва шу номли дарё орқали юқорига қараб ҳаракат қилишади. Ж.Картье дарё соҳилидаги ирокез индейслари манзилини кўриб қолади ва улардан мамлакатингизни номи нима деб сўрайди. Ирокезлар эса ўзлари тилида *каната* - «қишлоқ» деб жавоб беришади. Саёҳат давомида худди шу ҳолат бир неча бор такрорланган бўлса ҳам яна каната деган жавоб олинган. Шундан сўнг, Ж.Картье ишонч билан каната сўзини ном сифатида картага

туширган. Кейинча, каната сўзининг қўллаш ареали кенгайган ва ҳозирда Шимолий Американи катта худудини қамраб олган Канада давлатининг номига айланган.

Мутахассисларнинг аниқлашича, индейслар топонимияси семантик жиҳатдан бир неча турга бўлинади: табиий шароитларни акс этувчи топонимлар, этнотопонимлар, диний эътиқодлар билан боғлиқ топонимлар, антротопонимлар ва ҳоказо. Субминтақа гидронимиясида индейс элементлари салмоқли ўрин эгаллайди ва баъзан буни индейс гидроформантларининг тарқалиш ареали орқали кузатиш мумкин. Масалан, атабаска гидронимлари таркибида *-тин*, *-дин*, *-ти* топоформантлари анча сермахсул ҳисобланади.

Йирик гидронимик объектлар, хусусан дарё ва қўллар номларида субминтақанинг табиий хусусиятлари мужассам: *Айова* - «тинч дарё», *Висконсин* - «минг ороллар дарёси», *Миссисипи* - «катта сув», *Миссури* - «лойқа сув», *Ниагара* - «шовқинли сув», *Юкон* - «катта дарё», *Виннипег* - «лойқа сув», *Мичиган* - «катта қўл», *Огайо* - «кўркам дарё», *Онтарио* - «чиройли қўл», *Саскачеван* - «қайирма дарё», *Теннеси* - «дарё» ва ҳоказо. Минтақада этнонимлар асосида пайдо бўлган гидронимлар ҳам бор: *Арканзас*, *Ассинибойни*, *Атабаска*, *Гурон*, *Иллинойс*, *Канзас*, *Мохок*, *Онайда*, *Оттава*, *Танана*, *Эри* ва бошқалар. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, субминтақа оронимларининг келиб чиқиши кўп ҳолларда европа тиллари билан боғлиқ, аммо улар орасида маҳаллий тиллар асосида шаклланган номлар ҳам мавжуд. Масалан, *Аллегани*, *Аппалачи*, *Адирондак* ва ҳоказо.

Субминтақадаги айрим йирик шаҳарлар номига индейс этнонимлари ва гидронимлари асос бўлган. Булар қаторига *Милуоки* («кўркам жой»), *Чикаго* («сасиқ сув»), *Майами* («ярим оролда яшовчилар»), *Квебек* («дарё қайири»), *Коннектикут* («узун дарё»), *Массачусетс* («баланд тепа одамлари»), *Кентукки* («текислик»), *Юта* («баландда яшовчилар»), *Алабама* («ўтдан тозаловчилар») киритиш мумкин. Америка Қўшма Штатларидаги 23 та штатни (жами 50 та) номлашда (Алабама, Арканзас, Айова, Дакота, Канзас, Миссури, Мичиган, Оклахома, Техас, Юта ва бошқалар) индейс этнонимлари асос бўлиб хизмат қилган.

Индейслар тили негизида шаклланган жой номлари орасида тасодифий ёки расмий тарзда, яъни босқинчилар хоҳиши билан пайдо бўлган номлар ҳам бор. Улардан бири, 1890 йилда янги ташкил этилган *Вайоминг* штати номидир. Дастлаб, штатга *Шайенн* - маҳаллий индейслар қабиласининг номи таклиф қилинган. Аммо, оқ танли америкаликларга ватанга муҳаббат ва садоқат тимсоли бўлган *Вайоминг* номи маъқул бўлган. Гап шундаки, XVIII асрда Пенсильванияни босиб олган инглизлар *Вайоминг* водийсида яшовчи

колонистларни кириб ташлаган. Америкалик таниқли шоир *Т.Кемпбелл* бу фожиали воқеа ҳақида «Вайомингли Гетруда» номли дoston ёзган. Асар тез вақтда шуҳрат қозонган ва бу фожиали воқеани абадийлаштириш мақсадида, америкаликлар мамлакат шарқидаги унча катта бўлмаган Вайоминг водийси (индейс - дэлаварлар тилида вайоминг - «кенг текислик») номини, ғарбдаги майдони анча катта бўлган (253,6 минг км.кв.) янги штатга беришган. Қабилла номи *Шайенн* штатнинг маъмурий маркази номига айланган.

Субминтақанинг европа тилли топонимияси ниҳоят хилма-хил ва уларда Шимолий Американи забт этиш ва ўзлаштириш босқичлари аниқ акс этган. Европача географик номларнинг асосий қисмини инглизча номлар ташкил этади. Уларни инглиз тилининг ҳозирги ҳолати билан осон талқин қилиш мумкин: *Лейк - Плэсид* - «тинч кўл», *Блу-Маунтинс* - «яшил тоғлар», *Бивер - Крик* - «қундузли дарё», *Рок-Спрингс* - «қояли ирмоқ», *Солт-Лейк-Сити* - «катта туз кўли шаҳри», *Уайт-Ривер* - «оқ дарё» ва ҳоказо.

Табиий, тасвирий хусусиятларга эга бўлган номлар ҳамда антропотопонимлар субминтақада анча кенг тарқалган. Улар орасида диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлган географик номлар алоҳида бир гуруҳни ташкил этади: *Филадельфия* (1682 йили диндорлар томонидан асос солинган ва «биродарлик муҳаббати шаҳри» деб изоҳланади), *Палестайн* (Фаластин), *Бетлехем* (Вифлеем), *Лебанон* (Ливан), *Нью-Галили* (Галилея), *Назарет*, *Иерусалим* (Қуддус), *Голгофа* (Исо чормих қилиниб қатл этилган жой) каби номларни шулар қаторига киритиш мумкин. Субминтақада псевдоклассик номлар ҳам учрайди (*Илион*, *Кротон*, *Итака*, *Аркадия*, *Трой*, *Сиразуза*, *Дельфи* ва ҳоказо).

Шимолий Америкага биринчилар қаторида кўчиб келганлар томонидан рамзий номлар ҳам берилган: *Либерти* - «озодлик», *Пайонерс* - «пионер», *Просперити* - «таракқиёт», *Индепенденс* - «мустақиллик», *Юнион* - «иттифок», *Эльдорадо* - «олтинли ўлка» ва бошқалар. Баъзан минтақа географик объектларининг расмий номи билан бир қаторда уларни норасмий номлари ҳам бор. Масалан, АҚШ нинг айрим штат ва шаҳарларининг норасмий, лақабсимон номи барчага таниш ва улар кенг ва бемалол қўлланилади. Таъкидлаш жоизки, бундай норасмий номларни кўпчилик билади, у ҳатто географик объектнинг асл номига қараганда ҳам машҳурроқ. Чунончи, Колорадо - «юз йиллик штат», Нью-Мексико - «серофтоб штат», Техас - «бўронлар штат» ва ҳоказо.

«Янги дунё» номи билан танилган Америка қитъаси кашф этилгандан кейин, европадан кўплаб одамлар янгича ҳаёт ва катта бойлик топиш илинжида кўчиб келишган. Улар билан бирга Европадан айрим номлар ҳам «кўчиб» борган. Шу сабабдан, кўчма топонимлар орасида нью - «янги»

қўшимчали номлар кўп: *Нью-Йорк, Нью-Бостон, Нью-Глостер, Нью-Лондон, Нью-Камберленд, Нью-Жерси, Нью-Хэмпшир* ва ҳоказо. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига кўра, АҚШ ни шимолий-шарқий қисмидаги (Янги Англия) ойконимларнинг салкам 20 фоизи кўчма номлар ҳиссасига тўғри келади. Масалан, Бостон шаҳри (*Массачусетс штати*) атрофида *Кембридж, Бедфорд, Нортвуд, Манчестер, Портсмут, Глостер*, каби Буюк Британиядаги шаҳарлар номи учрайди.

XIX асрнинг машҳур француз географи *Элизе Реклю*, ўзининг «Ер ва одамлар» асарида бу ҳақда шундай ёзган: «Америкаликлар ўз авлодлари сингари янги жойларга ном танлашда кўпинча табиий-географик омилларни инобатга олган ёки тарихий ватанларини қумсаб номлашдан бошқа иложи қолмаган. Шу сабабдан, «Кўҳна дунё»да ҳозирда мавжуд бўлган ёки бўлмаган ҳар бир шаҳарни, «Янги дунё» да ўз эгизаги бор: *Вавилон ва Мемфис, Кантон ва Дели, Афина ва Рим, Париж ва Лондон*. Шубҳасиз, ватан туйғуси уларнинг ҳар бирига қадрдон бўлган она шаҳри номини, янги ватанларида такрорлашга ундаган ...».

АҚШ нинг жанубий-ғарбида ҳамда Флоридада испанча номларнинг ареали анча кенг ва улар ҳудуд топонимияси таркибида салмоқли ўрин эгаллайди. Чунончи, Аризона (*Ali-shonak* - «кичик ирмоқ ўрни») ва Калифорния (*California* - «олтин ва қимматбаҳо тошларга бой жой») штатларининг айрим ҳудудларида испанча номлар 50 фоизгача етади. Испанча топонимлар орасида табиий-географик омиллар ва диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлган номлар етакчилик қилади: *Флорида* - «гулистон, кўкаламзор» (1513 йили - пасха кунида шу заминга испанларни илк қадам қўйганлари шарафига шундай аталган), *Лос-Анджелес* - «фаришталар шаҳри», *Сан-Диего* (сан, санта - «муқаддас»), *Санта-Барбара, Сан-Антонио, Санта-Моника, Сакраменто* - «сирли ҳадя», *Сангре-де-Кристо* - «Исо Масих кони», *Санта-Фе* - «муқаддас эътиқод»; *Колорадо* - «қизил», *Рио-Гранде* - «катта дарё», *Эль-Пасо* - «кечув», *Салинас* - «шўр» ва бошқалар.

Маълумки, Флорида ярим оролининг жанубидаги бурун *Канаверал* деб аталади. Ном ярим оролнинг энг жанубий нуқтасига биринчи бўлиб келган испан денгизчилари томонидан берилган. Испан тилида *Canaveral* - «шакарқамиш кўп ўсадиган жой». Ушбу Номнинг инглизча калькаси *Cane-brake* - «шакарқамишли жой» ва у ҳам ҳозиргача қўлланиб келинади. 1963-1973 йилларда АҚШ президенти *Жон Кеннеди* (1917-1963) шарафига Кеннеди бурни деб ҳам аталган. Канавералда АҚШ ни ракеталари синовдан ўтказиладиган полигони ва космик кемалар учуриладиган космодроми жойлашган.

Субминтақада французча топонимларнинг иккита асосий учоғи мавжуд: биринчиси - Канадани Квебек провинцияси, иккинчиси - АҚШ ни унга чегарадош ҳудудлари ҳамда Луизиана штати. Келиб чиқиши француз тили билан боғлиқ бўлган географик номларга *Детройт, Монреаль, Валь-д'Ор, Труа-Ривьер, Вермонт, Янги Орлеан, Батон-Руж* ва бошқалар мисол бўлади. Батон-Руж - Луизиана штатининг маъмурий маркази. Шаҳарга 1719 йили француз муҳожирлари асос солган. Улар жойнинг маҳаллий индейсча Istrouma - «қизил лангар» номини, француз тилига Батон-Руж (Baton Rouge) - «қизил таёқ» шаклида айнан таржима қилиб, аҳоли пунктига беришган. Индейсларда қизил лангар белги сифатида қабила чегараси ёки унинг ов қилиш ҳудудини билдирган.

Субминтақада славянча (русча) номларнинг ареали унча кенг эмас, улар кўпроқ Аляска, Канада ва Калифорнияда учрайди. Мутахассисларнинг фикрича, фақат айрим ороллар (*Семисопочний, Бабы, Долгий* ва бошқ.) ва аҳоли пунктлари (*Белуга, Бараново*) славянча (русча) номларини сақланиб қолган. Одатда, славянча топонимлар инглиз тили таъсирида қисман ўзгарган ёки инглизча номлар билан алмаштирилган. Субминтақадаги славянча топонимларнинг бир қисмини мемориал ва кўчма номлар ташкил этади. Улар қаторига *Одесса, Бородино, Санкт-Петербург, Киев*, 20 га яқин *Москоу* - Москва каби номларни киритиш мумкин.

Скандинавияга хос топонимлар Гренландия оролида кўпроқ учрайди. Улар асосан X асрда норманн Эйрик Торвальдссон (Рауди) томонидан орол кашф этилгандан сўнг пайдо бўлган. Оролда *сунн* - «бўғоз», *хавн* - «бандаргоҳ», *фьорд, борг* - «қалъа, шаҳар» каби скандинавия топонимиясида анъанавий бўлган терминлар топонимлар таркибида кўп учрайди. Улар қаторига *Краульсхавн, Карратс-фьорд, Данельс-фьорд, Хольстейнсборг, Скорбисунн, Ферингехавн, Сёнтре-Стремфьорд* каби жой номларини киритиш мумкин. Гренландияда дан тилига (Даниянинг расмий тили) мансуб бўлган *хоб* - «умид» термини ёрдамида ҳам бир қанча географик номлар яратилган: *Готхоб, Фредериксхоб, Юлианехоб, Кристиансхоб* ва бошқалар. Готхоб - оролнинг маъмурий маркази. Шаҳарга 1727 йили асос солинган, дат тилида *Godthab* - «яхши умид» (*god* - «яхши», *hab* - «умид») маъносини билдиради.

Субминтақада европани бошқа тиллари асосида пайдо бўлган номлар ҳам кўплаб топилади: португалча (Ньюфаундленд), немисча (Пенсильвания), фин тилидаги (Миннесота) ва бошқалар. Тарихий манбалардан маълумки, Гренландия ва Канада Арктикаси архипелаги турли давлатлар сайёҳлари томонидан тадқиқ қилинган. Шу боис, ушбу ҳудуддаги мемориал номлар интернационал характерга эга. Масалан, *Моррис-Джесун* (қуруқликдаги энг шимолий нукта), *Гунбьерн* (оролининг энг баланд нуктаси), *Қирол Христиан*

IX ери, Кнуд Расмуссен ери, Пири ери, Мерчисон бурни, Гудзон қўлтиги ва ҳоказо. АҚШ ва Канададаги мемориал номларда давлат арбоблари, сайёҳлар, саркардалар ва бошқа буюк шахсларнинг номлари мўҳрланган. Чунончи, Шимолий Американинг энг баланд нуқтаси *Мак-Кинли* (6193 м.), АҚШ нинг 25-президенти (1897-1901) Уильям Мак-Кинли (1843-1901) шарафига берилган ном.

Мексика ва Марказий Америка топонимияси

Марказий Америка - Шимолий Американинг жанубий қисми. Мексика тоғлигининг жанубий этагидаги *Бальсас* ботиғидан *Дарьен* бўйнигача бўлган худуд (баъзан Марказий Америка чегарасини *Теуантепек* ва *Панама* бўйинлари орқали ўтказадилар). Марказий Америка худудида *Мексика, Гватемала, Гондурас, Никарагуа, Коста - Рика, Панама, Белиз* давлатлари жойлашган. Мексика ва Марказий Америка топонимияси иккита асосий топонимик қатламдан иборат: туб жой (субстрат) ҳозиргача яхши сақланган индейс ва европа (испан) топонимлари.

Индейс топонимик қатлами минтақа бўйлаб нотекис тақсимланган ва субстрат номлар турли маҳаллий тилларда (нахуа, мескито, майя ва бошқ.) яратилган. Улар орасида нахуа топонимлари салмоқли ўрин эгаллайди (ацтеклар тили ҳам шу гуруҳга киради). Географик номлар таркибидаги асосий топофомантлар: *-тла, -тлан, -ко, -пан, -кан* (*Акахутла, Уистла, Тесютлан, Масатлан, Окотлан, Мехико, Тлахьяко, Текпан, Туспан, Кульякан, Теуакан* ва бошқалар). Нахуа индейслари тилида *-гальпа* - «уй» маъносидаги фомант анча сермахсул ҳисобланади: *Теугусигальпа, Матагальпа, Уигальпа*. Субминтақа оронимлари таркибида *тепетль* - «тоғ», (*Попокатепетль, Ситлальтепетль, Коатпетль*), ва ацтек индейслари тилидаги *тепек* - «тоғ» терминлари кўплаб жой номлари ҳосил қилган: *Масалан, Сигуатепек, Тецонтепек, Теотепек, Хикотепек* ва ҳоказо.

Чичен-Ица, Ушмал, Тикал, Майяпан, Юкатан, Копан каби географик номларнинг келиб чиқиши майя тили билан боғлиқ. Майя авлодлари Мексика, Гондурас, Гватемала давлатлари худудида яшайди ва Американинг энг қадимги маданиятини яратган халқлардан биридир. Юкатан ярим оролининг жанубий-шарқида жойлашган *Белиз* давлатининг номи ҳам майя тили билан боғлиқ. Тарихий манбаларга қараганда, XVI асргача Белиз худудида индейс қабилалари яшаган. XVI аср бошида ушбу худудни испанлар босиб олган ва уларнинг мустамлака ери бўлган. Давлат номига айланган Белиз сўзи майя индейслари тилида - «Ица йўлида» деган маънони беради. Чичен-Ица («Ица қабиласи қудуғи») ҳозирда фақат харобалари сақланиб қолган майяликларни қадимий шахри.

Ҳозирги кунда кўпчиликка таниш бўлган *Юкатан* (индейслар тилида - «тушунмадим») ярим оролининг номини пайдо бўлиш тарихи қизиқ: 1517 йили испан конкистадори *Франсиско Кордоба* янги ерларни очиш ва кўп бойликлар топиш илинжида Кубадан йўлга чиқади. Номалум соҳил яқинида испан кемаларини индейслар қуршаб олади. Капитан Кордоба бу қандай ер деб маҳаллий аҳолидан сўраганда, индейслар Юкатан деб жавоб беришган. Юкатан ярим оролининг рельефи асосан оҳактошлардан ташкил топган текислик, оқар сувлар йўқ, сув билан таъминлашда карст қудуқларининг аҳамияти катта. Шу сабабдан, ярим оролда майя тилидаги карст ҳодисаси билан боғлиқ бўлган *сеноте* - «ғор, ғордаги тоза сув манбаи» термини жой номлари таркибида кенг қўлланилган. Мексиканинг марказий қисмида ацтекларгача бўлган ва архаиклашган қадимий жой номлари учрайди. Уларни талқини алоҳида тадқиқотларни талаб қилади.

Турли тилларга мансуб бўлган индейслар топонимияси семантик жиҳатдан ҳам бир неча тоифаларга бўлинади: антротопонимлар - *Куаутемок*, *Никарагуа* (Никарао - индейслар қабиласи бошлиғининг номи), диний-афсонавий номлар - *Мехико* (ацтекларда уруш худоси), *Коацакоалькос* ва бошқалар. Минтақанинг табиий шароитини акс этадиган географик номлар алоҳида ажралиб туради. Масалан, *Панама* - «балиқли жой», *Тепананан* - «тошлоқ жой», *Теуантепек* - «ёввойи ҳайвонлар тоғи», *Гватемала* - «ўрмонли жой», *Акапулько* - «шакарқамиш кўп ўсадиган жой», *Теночтитлан* - «кактусли қоя» ва ҳоказо.

Испан ва индейс тиллари элементларидан таркиб топган гибрид номлар минтақа топонимиясининг яна бир ўзига хос хусусиятидир. Композит номлар асосан кейинги даврларда пайдо бўлган ва уларга *Мьяуатлан-де-Порфирио-Диас*, *Сан-Андрес-Тустла*, *Уахуапан-де-Леон*, *Тустла-Гутьеррес* каби топонимлар мисол бўлади. Марказий Американи босиб олган испанлар кўпинча бой ерларни, хусусан, олтинга бой ҳудудларни топиш мақсадида турли экспедициялар ташкил этган. Бу ҳолат минтақада давлатлари номида ҳам ўз аксини топган. Масалан, Коста-Рика - “бой соҳил”, дастлаб *Costa del Oro* - “олтин соҳил”, Пуэрто-Рико - “бой қўлтиқ” ва ҳоказо.

Субминтақа топонимиясида испанча номлар энг бақувват қатламни ташкил этади. Табиийки, улар Америка кашф этилгандан кейин пайдо бўлган. Христофор Колумб тўртинчи экспедицияси вақтида (1502 й.) Марказий Америкадаги кирғоқ сувлари анча чуқур бўлган қўлтиқни аниқлаган ва унга Ондурас - (испанча, *hondura* - «чуқурлик») деб ном берган. Кейинча, бу ном Гондурас шаклида қўлтиқ соҳилидаги ҳудудларга нисбатан ҳам қўлланилган. 1821 йили янги пайдо бўлган мустақил давлатга ҳам *Гондурас* номини берилган. Панама ҳудудини испанлар мустамлака қилиб

олгунга қадар, бу ерда куна, гуарани, чокова ва бошқа 60 дан ортиқ индейс кабилалари яшаган. Панама номи - куна индейслари тилида *Panama* - “балиққа бой жой” деган маънони англатади. Гватемала - ацтек индейслари тилида *Guauhtemallan* - “ўрмонли жой”.

Испанча жой номлари орасида диний маросимлар, католиклар байрамлар ва илоҳийлашган шахслар номи билан аталган топонимлар алоҳида бир гуруҳни ташкил этади. Бундай номлар таркибида кўпинча *сан-*, *санта* - “муқаддас” термини учрайди. *Сан-Сальвадор*, *Сан-Ласаро*, *Санта-Маргарита*, *Сан-Фернандо*, *Сан-Маркос*, *Сан-Хосе*, *Санто-Доминго*, *Сантьяго* ва ҳоказо. *Номбре-де-Дьос* - «худо номи», *Веракрус* - «муқаддас салиб», *Сальвадор* - “халоскор”, *Лас-Трес-Вирхенес* - «уч фаришта», *Тодос-Сантос* - «барча авлиёлар» каби географик номларни ҳам шу тоифага киритиш мумкин.

Испаниядан муҳожирлар билан бирга Марказий Америкага келган кўчма (мигрант) топонимлар сони ҳам анча кўп: *Гвадалахара*, *Саламанка*, *Леон*, *Кордова*, *Вальядолид* ва бошқалар. Масалан, Гвадалахара - араб тилида *wadi al-hajra* - «тошлоқ жойдаги дарё» маъносини англатади. Ушбу номни араблар Перинея ярим оролини босиб олинган вақтда Испаниядаги дарёга беришган. 1530 йилда Марказий Американи босиб олган испан босқинчилари шаҳарга асос солиб, уни Гвадалахара деб аташган. Кейинча, Гвадалахара – бутун Марказий Американи мустамлакага айлантиришда таянч пункти вазифасини бажарган. Ҳозирда ушбу миллионер шаҳар Ғарбий Мексиканинг иқтисодий маркази ҳисобланади.

Субминтақада испан тилидаги *сьерра* - «тоғ», *агуа* - «сув», *байя* - «қўлтиқ», *сюдад* - «шаҳар», *вилья* - «қишлоқ» каби терминлар топонимлар ҳосил қилишда фаол қатнашган. Мексика ва Марказий Америка халқларининг озодлик учун курашини ифода этадиган рамзий топонимлар ҳам бор, аммо улар кейинги даврлар маҳсулидир. *Ла-Либертад* - «озодлик», *Игуала-де-Индепенденсия* - *индепенденс* - «мустақиллик», *Прогресо* - «тараққиёт» ва ҳоказо. Европани бошқа тилларига хос бўлган географик номлар минтақада сон жиҳатдан кўп эмас. Таҳлилларга кўра фақат Белиз ва Панама канали атрофида айрим инглизча номларни (*Станн-Крик*, *Нью-Провиденс*, *Голд-Хилл*) учратиш мумкин.

Вест-Индия топонимияси

Вест-Индия - (инглизча *West Indies* - айнан Ғарбий Ҳиндистон), Атлантика океанининг Кариб денгизи ҳавзасида жойлашган, Шимолий Америкага мансуб, бир неча минг оролнинг умумий номи. Вест-Индияда *Антигуа* ва *Барбуда*, *Багама Ороллари*, *Барбадос*, *Гаити*, *Гренада*, *Доминикан Республикаси*, *Куба*, *Сент-Винсент*, *Тринидад* ва *Табаго*, *Ямайка*

давлатлари ҳамда *Буюк Британия, Нидерландия, Франция* ва *АҚШ* мулклари бор. Христофор Колумб оролларнинг кўпчилигини 1492-1502 йилларда Ҳиндистонга денгиз орқали ғарбдан борадиган йўлни қидириш вақтида кашф қилган ва уларни Ҳиндистон деб атаган. XVI аср бошида европаликлар томонидан, ҳақиқий Ҳиндистон кашф қилингандан кейин, ушбу оролларнинг умумий номига *West* - «Ғарбий» сўзи қўшилган.

Вест-Индия топонимияси бошқа минтақаларга қараганда бир қатор ўзига хос хусусиятлари билан фарқ қилади. Шу сабабдан, топонимист олимлар минтақа топонимиясини иккита сон жиҳатдан ўзаро тенг бўлмаган топонимик қатламга ажратишади: биринчиси, деярли сақланмаган субстрат тубжой (абориген) номлар; иккинчиси, бир-биридан катта фарқ қиладиган европача номлар қатлами.

Топонимист олимларнинг фикрича, Америка қитъасининг бошқа минтақаларига нисбатан Вест-Индиянинг тубжой топонимияси кўпроқ талафот кўрган. Бунга архипелагни кашф этилиши ва турли Европа давлатлари мулкига айлантириш жараёни асосий сабаб бўлган. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, европаликлар қисқа муддат ичида кўпгина маҳаллий халқларни қириб ташлаган. Натижада, тубжой топонимлар сақланиб қолмаган ёки трансформациялашган ҳолда, маъно-мазмунини мавҳумлашиб ҳозиргача етиб келган.

Оролларда яшовчи маҳаллий аҳоли (араваклар, кариблар ва бошқ.) томонидан яратилган номлар кам бўлса ҳам, ҳозиргача сақланиб қолган ва уларга *Багама, Куба, Гаити* (*Ахити* - «тоғли»), *Ямайка* (*Хаймака* - «булоқлар ороли»), *Тобаго* (*тамбака* - «чекиш учун мослама»), *Аруба* (аравак этнонимидан), *Кариб* денгизи (кариб - «мард, жангчи» этнонимидан) каби номлар мисол бўлади. Ямайка оролида қадимдан аравак қабилалари яшаган. Оролга европаликлардан биринчи бўлиб, 1494 йили Х.Колумб экспедицияси бориб тушган ва унга Сантьяго номини беришган. 1601 йили оролни қадимий индейсча Хаймака - «булоқлар ороли» номи қайта тикланди. 1655 йили оролни инглиз мустамлакачилари босиб олиб уни номини *Jamaica* деб талаффуз қилишган. Оролда жойлашган давлат номининг русча шакли Ямайка, кейинча у ҳеч қандай ўзгаришсиз ўзбек тилига ҳам ўзлашган.

Вест-Индияда европаликлар тили билан боғлиқ бўлган топонимик қатлам лисоний ва семантик жиҳатдан турлича. Улар орасида айниқса испанча географик номлар минтақада кенг тарқалганлиги ва сон жиҳатдан бошқаларга (инглиз, француз, голланд, португал) нисбатан кўплиги билан ажралиб туради. Масалан, Куба топонимияси таркибида испанча *сабана* - «очиқ майдон, баланд ўтли текислик», маъносидаги термин ёрдамида бир қанча жой номлари яратилган. *Гавана, Сабана, Сабанасо* каби номлар бунга

мисол бўлади. Юқорида таъкидлагандек, испанча топонимлар орасида диний эътиқодлар билан боғлиқ номлар устунлик қилади. Сабаби, буюк географик кашфиётлар даврида янги оролни кашф қилиниши ёки шаҳарга асос солиниши бирон-бир диний маросим ёки католик авлиёлари кунига тўғри келса, испанларда янги географик объектга уни номини бериш анъанаси мавжуд бўлган.

Содда қилиб айтганда, *Доминика* - «якшанба», *Санто-Доминго* - «муқаддас якшанба», *Санкти-Спиритус* - «муқаддас рух», *Виргиния* - лотинча, *virgo* - «бокира», *Сантьяго-де-Куба* - «Кубадаги авлиё Яков», *Сан-Хуан* - авлиё Хуан, *Сан-Антонио* - авлиё Антонио, *Санта-Крус* - «муқаддас салиб» каби номлар шу йўсинда пайдо бўлган. Минтақада табиий ландшафт турларини акс этадиган ва тасвирий характерга эга бўлган топонимлар ҳам кўп учрайди: *Ла-Тортуга* - «тошбақали», *Пинос* - «қарағайзор», *Авес* - «қушлар макони», *Лос-Рокес* - «қояли жой», *Лос-Колорадос* - «қизил ороллари», *Хардинес-де-ла-Рейна* - «киролича боғлари», *Маргарита* - «марваридли» ва ҳоказо.

Вест-Индия ороллари бир неча асрлар давомида турли европа давлатлари мулкига айланган ва бу ҳолат географик номларда ҳам ўз аксини топган. Шу сабабдан, майдони унча катта бўлмаган минтақада европани турли тилларига (инглиз, француз, голланд, португал, дат тили) мансуб бўлган топонимик элементларни учратиш мумкин. Масалан, Франция қарамоғида бўлган Гаити ғарбида (*Жерми*, *Анс д'Эно*, *Дам-Мари* ва бошқ.), Кичик Антил оролларида (Мартиникада - *Мон-Пеле* - «сўқир тоғ», *Фор-де-Франс* - «французлар қалъаси», *Сен-Пьер*, *Сен-Мари*, *Франсуа* ва бошқ.; Гваделупада - *Бас* - *Тер* - «паст ер», *Порт-Луи*, *Ле-Мул* ва бошқ.) каби французча географик номлар учрайди.

Ямайка ва бир қатор Кичик Антил ороллари Англия тасарруфида бўлганлиги боис, инглизча топонимлар кенг тарқалган (*Кингстон*, *Уильямсфилд*, *Кингстаун*, *Джоржстаун*, *Бриджстаун*, *Плимут*, *Кодрингтон* ва бошқ.). Нидерландлар Вест-Индиясида эса голландча номларни (*Ораньестад*, *Виллемстад* ва бошқ.) учратиш мумкин. Виргиния оролларининг Дания қарамида бўлган қисмида дат тилига хос (*Фредерикстед*, *Кристианстед*) бўлган номлар пайдо бўлган.

Қизиғи шундаки, Вест-Индия таркибидаги айрим оролларда турли европа тилларига хос бўлган топонимик ареалларнинг ўзаро кесишувини ҳам кўриш мумкин. Бундай ҳодисага ороллар ва архипелагларни ўтмишдаги тарихи ҳамда юқорида қайд қилингандек, европа давлатларининг ҳукмронлигини ўзгариши сабаб бўлган. Масалан, Гаити оролини 1492 йилда Х.Колумб кашф этган ва уни Эспаньола деб атаган. XVII асрнинг охирида

оролнинг ғарбий қисми Францияга қарам ҳудудга айланган ва ушбу ҳудудда французча номлар кўпайган. Оролнинг қолган қисми ўша даврда Испанияга тегишли бўлганлиги боис, испанча номлар пайдо бўлган.

Доминика оролини 1493 йили Х.Колумб кашф этган бўлса ҳам, орол узоқ вақт французлар ва инглизлар ўртасида талаш бўлиб келган ва бу ҳолат, оролда французча (*Розо, Дьяблотен*) ва инглизча (*Скотс-Хед, Уэсли, Портсмут*) номларнинг алоҳида ареалларини пайдо бўлишига олиб келган. 1763 йилги Париж шартномасига асосан орол узил-кесил Буюк Британия мустамлакасига айланди.

Худди шу ҳолатни Тринидад ва Табаго ороллари топонимияси таркибида ҳам кузатиш мумкин. Ушбу оролларда қадимдан индейслар яшаб келган. XV асрда оролларга етиб келган испанлар бу ерни мустамлакага айлантирди ва маҳаллий аҳолининг деярли ҳаммасини қириб ташлади. 1797 йили инглизлар Тринидадни босиб олди ва у 1802 йилдан бошлаб, расман Буюк Британия мустамлакасига айланди. 1814 йили Тобаго ҳам инглизлар мулкига айланди. Ҳозирги вақтда майдони унча катта бўлмаган бу оролларда индейс (*Гуаягуаяре, Чагуанас*), испан (*Рио-Кларо, Сангре-Гранде*), француз (*Пуэнт-а-Пьер, Сан-Суси*), инглиз (*Порт-оф-Спейн, Пойнт-Фортин*) тилларига хос бўлган номларнинг алоҳида топонимик ареаллари мавжуд.

Савол ва топшириқлар:

1. *Аляска ва Гренландия топонимиясининг ўзаро таққослаб уларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқланг.*

2. *Мексика ва Марказий Америкада испанча топонимлар орасида диний эътиқодлар билан боғлиқ номларни кўпчилигини қандай изоҳлайсиз?*

3. *Вест-Индия топонимияси бошқа минтақаларга қараганда қандай ўзига хос хусусиятлари билан фарқ қилади?*

Тест топшириқлари

1. **Индейслар тилидан олинган АҚШ штатлари номининг сони қайси қаторда тўғри кўрсатилган?**

- А. 33 та штат
- В. 23 та штат
- С. 43 та штат
- Д. 13 та штат

2. **Шимолий Америкадаги келиб чиқиши француз тили билан боғлиқ бўлган географик номлар қаторини белгиланг.**

- А. Багама, Куба, Гаити.
- В. Мехико, Флорида, Техас

- С. Детройт, Монреаль, Вермонт.
Д. Джоржтаун, Бриджтаун, Плимут.

3. АҚШ ни қайси қисмида испанча номларнинг ареали анча кенг?

- А. Аляска ва Гавай оролларида
В. Аризона ва Калифорния штатларида
С. Техас ва Флорида штатларида
Д. Вашингтон ва Нью-Йоркда

4. Марказий Америкадаги гибрид номларнинг асосий қисми қайси тилларга мансуб?

- А. Испан ва индейс тилларига
В. Инглиз ва испан тилларига
С. Француз ва индейс тилларга
Д. Индейс ва инглиз тилларга

5. Вест-Индия тубжой топонимиясининг кўпроқ талафот кўришига сабаб нима?

- А. Архипелагни кашф этилиши ва европа давлатлари мулкига айлантириш жараёни асосий сабаб бўлган.
В. Европа тилларига хос топонимик ареалларнинг ўзаро кесишуви сабаб бўлган.
С. Европаликлар қисқа муддат ичида кўпгина маҳаллий халқларни кириб ташлаган.
Д. Бир неча асрлар давомида турли европа давлатлари мулкига айланганлиги сабаб бўлган.

18.2. Жанубий Америка топонимияси

Режа:

1. Жанубий Америка топонимиясининг асосий ривожланиш босқичлари ва ҳудудий тафовутлари.
2. Анд топонимиясининг фарқловчи хусусиятлари.
3. Андан ташқари Шарқ топонимияси.

Мавзунинг мақсади: Жанубий Америка топонимиясининг асосий ривожланиш босқичлари ва уларнинг ҳудудий тафовутлари ҳамда субминтақадаги мавжуд топонимик қатламлар ҳақида илмий кўникмалар ҳосил қилишдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Топонимик қатламлар, тубжой ва европача номлар, кўчма топонимлар, композит номлар, индейсча географик терминлар, Анд ва Андан ташқари Шарқ топонимияси.

Жанубий Америка - ғарбий ярим шарнинг жанубий қисмидаги материк. Шарқдан Атлантика океани, ғарбдан Тинч океан ўраб туради. Шимолда Панама бўйни орқали Шимолий Америка билан туташ, жанубда Дрейк бўғози орқали Антарктидан ажралади. Жанубий Америка аҳолисининг кўпчилиги португал ва испан тилларида гаплашади. Маҳаллий халқлардан, *кечуа, аймара, ацтеклар* ўз она тилини сақлаб қолганлар. Жанубий Американинг ҳозирги сиёсий картаси, асосан, субминтақадаги кўпгина давлатларнинг мустақиллик учун олиб борган кураши ва сўнги даврлардаги сиёсий ва ижтимоий ўзгаришлар натижасида вужудга келган. Ҳозирда, Жанубий Америкада *Аргентина, Боливия, Бразилия, Венесуэла, Гайана, Колумбия, Парагвай, Перу, Суринам, Уругвай, Чили* ва *Эквадор* давлатлари жойлашган.

Субминтақа топонимиясини ўрганган олимлар, уни иккита топонимик қатламга ажратишган: тубжой (индейс) ва европа (асосан испан ва португал). Тубжой (субстрат) ҳисобланган индейс тилларидаги географик номлар минтақанинг барча ҳудудларида тарқалган. Туб жой халқлар тилига хос бўлган географик терминлар, топоним ҳосил қилувчи қўшимча сифатида кенг қўлланилган. Дикқатга сазовор жойи шуки, айрим маҳаллий терминлар испан ва португал тилидаги терминлар билан бирга топонимлар ҳосил қилишда тенг қўлланилган.

Буюк географик кашфиётлар даврида (XVI-XVII аср) Жанубий Америка материги Испания ва Португалия томонидан тадқиқ этилди ва бу ҳолат бутун

минтақа бўйлаб испан ва португал тиллари тез суръатлар билан тарқалишига сабаб бўлди. Шу сабабдан, испанча ва португалча номлар етакчи мавқега эга ва субминтақа топонимиясининг салкам 50 фоизини ташкил этади. Шу нарса диққатга сазоворки, Европага нисбатан, Жанубий Америкада испанча ва португалча номлар сони кўп ва улар яққол кўзга ташланади. Таъкидлаш жоизки, европача топонимлар сўнги даврлар маҳсули бўлганлиги боис, уларни тилларнинг ҳозирги ҳолати билан изоҳлаш мумкин.

Жанубий Американи табиий шароити, сиёсий, ижтимоий ривожланиш тарихи, аҳолисининг этник хусусиятлари ва ҳудудий тарқалишини инобатга олиб топонимик жиҳатдан уни шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин: - *Анд ва Анддан ташқари Шарқ*.

Анд топонимияси

Анд - дунёдаги энг узун (салкам 9000 км.) ва энг баланд (*Аконкагуа* чўққиси, 6960 м.) тоғ тармоқларидан бири. Анд тоғлари Жанубий Американи бутун узунлиги бўйлаб ғарб томонидан ўраб туради. Анд - сўзи *инк* индейслари тилида *anta* - «мис» деган маънони англатади. Маълумки, Анд тоғларида мис конлари кўп ва мис минтақаси салкам 4 минг км. масофага чўзилган. Шу билан бирга, қадимда инк индейслари мис эритишгани ҳам тарихий манбалардан қайд қилинган, бу Анд сўзини этимологиясини яна бир бор тасдиқлайди. Анд топонимияси бир қанча ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Биринчидан, индейс топонимлари яхши сақланган ва ҳудуд бўйлаб кенг тарқалган. Уларнинг кўпчилиги тарихий манбаларда қайд қилинган. Иккинчидан, инкларнинг ривожланган цивилизацияси таъсирида минтақада муайян топонимик тизим шаклланган.

Кечуа, аймара, араукан каби маҳаллий халқлар тилида яратилган номлар минтақадаги индейслар топонимиясининг асосий қисмини ташкил этади. Келиб чиқиши кечуа тили билан боғлиқ бўлган географик номлар: *Кальяо* («қирғоқ»), *Куско* («киндик»), *Титикака* («рудали қоя»), *Укаяли* («қўшилиш»), *Кочабамба* («ботқоқли ер») ва ҳоказо. Анд топонимиясида сермахсул бўлган кечуа географик терминлари: *майо, яко, яку* - «дарё» (*Пилькомайо, Путумайо, Чачияко, Сараяку, Копальяку, Амака-Яку*), *марка* - «қишлоқ» (*Бамбамарка, Кахамарка, Андамарка*), *юнга* - «нам ва иссиқ водий» (*Юнгас, Юнгамарка, Юнка Юнка*), *пуна* - «баланд тоғли текислик» (*Пуна, Пуна де Атакама, Пуна де Какапара*).

Кечуа индейслари тилида *пампа* термини «дарахтларсиз текислик» маъносига эга. Аммо, шуни ҳам қайд қилиш керакки, пампа сўзини тарқалиш ареали кенгайган сари уни маъно-мазмунини ҳам ўзгарган. Масалан, Аргентинада пампа термини ҳозирда субтропик дашт маъносида қўлланилади. Чилида бу термин водийлар орасидаги текислик, Марказий

Анд худудида эса баландликка алоқадор бўлмаган текис майдон пампа дейилади. Анд индейслари топонимлари таркибида пампа (памба, бамба шаклида) жуда сермахсул термин ҳисобланади: *Атунпамба*, *Ацопампа*, *Кильябамба*, *Кочабамба*, *Мойобамба*, *Пампахуаси*, *Урубамба* ва ҳоказо. Аймара индейслари тилидаги *ягуира* - «дарё» ва *чуки* - «тоғ» терминлари ёрдамида ҳам кўплаб географик номлар ҳосил қилинган: *Лакаягуира*, *Чаллаягуира*, *Саллеягуира*, *Чукисака*, *Чукибамба*, *Чукикамата* ва бошқалар.

Субминтақадаги кўпчиликка таниш бўлган *Атакама* («чўл»), *Чили* («совуқ») каби географик номларнинг келиб чиқиши араукано индейслари тили билан боғлиқ. Чилида янги географик объектларни номлашда этнонимлардан фойдаланиш анъанаси ҳозиргача сақланиб қолган. Масалан, мамлакатда ташкил этилган янги вилоятга, араукано индейслари қабиласи шарафига *Араукания* номи берилди. Боливияда араукано тилига хос бўлган *чуриче* - «ботқоқли кўл», *лауфкен*, *лаукен* - «кўл» маъносидаги терминлар топонимлар таркибида кўп учрайди. *Чуриче-де-Парагуа*, *Чуриче-де-Маримоно*, *Уэхулауфкен*, *Карилаукен*, *Футалауфкен* каби номлар бунга мисол бўлади.

Анд топонимиясида бошқа индейс тиллари асос бўлган топонимларни ҳам учратиш мумкин. Масалан, Колумбия пойтахти Богота шаҳри номига ҳозирда ўлик ҳисобланган *чичба* индейслари тили асос бўлган. Чили ва Аргентина топонимияси таркибидаги *гаста* - «манзилгоҳ» термини ёрдамида пайдо бўлган *Антофагаста*, *Калингаста*, *Вичигаста* каби географик номлар, ҳозирда муомаладан чиқиб кетган *какана* индейслари тили маҳсулидир. Таҳлилларга кўра, Анд тоғларининг энг баланд чўққилари ҳам асосан индейсча номлар билан аталган: *Коропуна*, *Льюльяльяко* - «фирибгар», *Уаскаран* - «оқ тоғ», *Котонахи*, *Ерупахуа*, *Аконкагуа* ва ҳоказо.

Анд топонимиясининг яна бир асосий хусусияти, бу - испанча номларни минтақада ягона европа устки топонимик қатламни ташкил этишидир. Минтақада европани бошқа тилларига мансуб номлар деярли йўқ. Фақат, Чилининг жанубий қирғоқлари атрофида жойлашган айрим оролларнинг инглизча (*Ганновер*, *Лондондерри*, *Веллингтон*) номлари бундан мустасно. Испанча географик номлар семантик жиҳатдан бошқа минтақаларга ўхшайди ва уларнинг асосий қисмини католикларни авлиёлари ва диний маросимлари билан боғлиқ номлар ҳамда кўчма (мигрант) топонимлар ташкил этади.

Эътироф этиш лозимки, ўрганилаётган худудда ҳам диний эътиқодлар билан боғлиқ номлар кенг тарқалган: *Сантьяго*, *Сан-Сильвестре*, *Сан-Маркос*, *Санта-Мария*, *Магдалена*, *Санта-Клотильде*, *Сан-Лоренсо* ва ҳоказо. Баъзан, диний топонимлар таркибида маҳаллий индейслар тилида жой билан боғлиқ бўлган сўзларни ҳам топиш мумкин. Масалан, *Санта-Фе*-

де-Богота (ҳозир Богота), *Сантьяго-де-Леон-де-Каракас* (ҳозир Каракас) ва бошқалар.

Каракас - Венесуэла пойтахти. Шаҳар Кариб Анд тоғлари орасидаги водийда жойлашган. Унга испанлар 1567 йили, *каракас* индейслари қишлоғи ўрнида асос солишган ва шу даврнинг анъанасига кўра, католиклар черкови авлиёси *Леонлик Яго* шарафига *Сантьяго-де-Леон-де-Каракас* - «Каракаслик ва Леонлик авлиё Яго шаҳри» деб ном беришган. Шаҳар номи таркибидаги Леон Испаниядаги тарихий вилоят ва шаҳар номи, Каракас эса Венесуэладаги каракас қабиласи яшаган жой. Топонимикадаги соддалашиш қонуниятига кўра, уч таркибий қисмдан иборат бўлган мураккаб номдан, фақат охириги қисми сақланиб қолган.

Кўчма топонимларга минтақадаги *Картахена*, *Валенсия*, *Барселона*, *Мерида* каби ойконимлар мисол бўлади. Анд топонимиясида мемориал номлар ҳам алоҳида бир гуруҳни ташкил этади. *Колумбия*, *Кристобаль-Колон* шаҳри, *Боливия*, *Боливар* чўққиси, *Сукре*, *Сьюдад-Охеда*, *Вальдивия*, *Орельяно* каби жой номлари бунга яққол мисол бўлади. Минтақа табиий ландшафтларини акс этган топонимлар таркибида оронимик терминлар кўп учрайди. Буни реал табиий шароит, турли рельеф шакллари ҳамда баланд ва сервисор Анд тизма тоғларининг мавжудлиги билан изоҳлаш мумкин.

Оронимик терминлар орасида *кордильера* - «тоғ тизмаси», айнан «арқон, занжир» - *Кордильера-Бланка*, *Кордильера-Мерида*, *Кордильера-Реал*, *Шарқий ва Ғарбий Кордильера*; *альтиплано* - «баланд плато» - Марказий Андадаги ясси тоғлар номи; *нудо* - «тоғ тизмаси» - *Нудо-де-Пасто*, *барранко* - «жар, чуқур водий» - *Барранка*, *Барранкас* каби терминлар топонимлар таркибида кўпроқ учрайди. Анд топонимиясида *пуэбло*, *сьюдад* («шаҳар»), *пуэрто* («порт»), *байя* («қўлтиқ»), *офисина* («почта станцияси») каби испанча терминлар ойконимлар яратишда кенг қўлланилади. Минтақада тасвирий хусусиятга эга бўлган топонимлар ҳам кўплаб топилади: *Вальпараисо* - «жаннат водийси», *Винья-дель-Мар* - «денгиз соҳилидаги узумзор», *Портовьехо* - «эски порт» ва ҳоказо.

Анддан ташқари Шарқ топонимияси.

Субминтақа топонимиясининг бошқа ҳудудлардаги жой номларидан асосий фарқи шуки, унинг устки топонимик қатлами европани турли тиллари ёрдамида шаклланган. Шу сабабдан, Анддан ташқари Шарқ топонимиясида испанча ва португалча номлар билан бирга, ареаллари унча катта бўлмаган инглиз, француз, голланд, немис тилига мансуб топонимлар ҳам учрайди. Субминтақадаги тубжой (субстрат) топонимия яхши сақланган бўлса ҳам, аммо уларнинг бир қисми испан ва португал тиллари таъсирида шакллан ўзгарган. Бинобарин, минтақада композит (гибрид), яъни номнинг бир қисми

европача, иккинчиси қисми эса маҳаллий индейслар тилига хос бўлган сўзлардан таркиб топган топонимлар сони кўпайган.

Юқорида қайд қилгандек, индейсча топонимлар минтақа бўйлаб кенг тарқалган ва улар асосан *аравак* (шимолда), *кечуа* (ғарбда) ҳамда *тупи-гуарани* тилларига хос номлардир. Хусусан, тупи-гуарани топонимларининг ареали анча кенг ва уларни Кариб денгизидан то Аргентинагача бўлган ҳудудларда учратиш мумкин. Минтақа жой номлари таркибида географик терминларни ҳам алоҳида ўрни бор. Масалан, материкнинг шарқий соҳили бўйлаб *пара* - «дарё» маъносидаги гидронимик термин кенг тарқалган. Шу сабабдан, ушбу термин ёрдамида пайдо бўлган жой номлари, жумладан гидронимлар кўп: *Пара*, *Парана* («катта дарё»), *Параиба* («ёмон дарё»), *Паракута* («яхши дарё»), *Парагвай*, *Паранаиба*, *Паранапанема*, *Парамарибо*, *Паракату*, *Параонеба*, *Паранан* ва ҳоказо.

Тупи-гуарани индейслари кичик дарё ва ирмоқларга нисбатан *игаране* (айнан, «қайиқ учун йўл») терминини қўллашган ва улар яшайдиган ҳудудларда *Игаранава*, *Игаране-Абиу*, *Игаране-Макако* каби гидронимлар шу термин билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган. Маҳаллий индейслар тилида *чако* термини алоҳида маъно касб этган. Сабаби, улар қадимда тўда бўлиб ов қилишган ва унинг алоҳида бир турини *чако* деб аташган. Унда бир гуруҳ овчилар катта ҳудудни ўраб олиб, ўлжани марказга ҳайдаш мақсадида, майдонни аста-секин қисқартириб боришган. Кейинчалик испанлар орасида Аргентина ва Парагвайдаги катта ҳудудни эгаллаган текисликларни *чако* деб аташ расм бўлган. Масалан, *Гран-Чако* («катта ов майдони»), унга кейинча, *Чако-Бореал* («шимолий»), *Чако-Сентрал* («марказий») ва *Чако-Аустрал* («жанубий») каби алоҳида номлар берилган.

Таъкидлаш жоизки, тупи-гуарани тилларида яратилган бошқа топонимлар тури ҳам кўп: *Игуасу* («катта сув»), *Уругвай* («кушлар дарёси»), *Журуа* («қуйилиш жойи»), *Куритиба* («игна баргли дарахтлар жойи»), *Пернамбуку* («дарё ирмоғи»), *Итайпу* («сайроқи тош»), *Гуанабара* («яширинган қўлтиқ»), *Ибера* («зилол сувлар ўлкаси»), *Пиауи* («янги»), *Гвиана* («сероб ўлка») ва ҳоказо. Аравак индейслари тилида яратилган жой номлари минтақанинг шимолий қисмида кўпроқ учрайди. Ушбу қабила таркибидаги *пурупуру*, *сурима*, *каракас* каби этник гуруҳлар номи кейинча, *Пурус*, *Суринам*, *Каракас* каби географик номларнинг пайдо бўлишида асос вазифасини бажарган.

Ориноко - минтақадаги дарё номи, маҳаллий *таманук* индейслари қабиласи тилида *оринуку* - «катта дарё» маъносини беради. Ориноконинг қуйилиш жойини 1498 йилда Х.Колумб, 1499 йилда А.Охеда ва А.Веспуччи экспедицияси, ўрта оқимини испан сайёҳи Диего Ордас тадқиқ қилган. 1800

йили немис табиатшуноси А.Гумбольд, француз ботаниги Э.Бонплан билан бирга, Ориноко бўйлаб саёхатга чиқиб, унинг Амазонка тизимига туташ эканлигини аниқлашган. Амазонка - ер юзидаги энг серсув дарё, хавзаси майдонининг катталиги жиҳатидан дунёда биринчи ўринда, узунлиги жиҳатидан эса Нилдан кейин иккинчи ўринда туради.

Амазонка номини пайдо бўлиши ҳақида қуйидаги тарихни баён қилишган: 1542 йили ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган дарё орқали сузиб бораётган испан конкистадори Ф. де Ореляни бошчилигидаги отряд, дарёнинг ўрта оқимида тўхтаб соҳилга чиқишади ва қирғоқда маҳаллий халқ билан тўқнашув содир бўлади. Мустамлакачилар индейсларга аёллар раҳбарлик қилаётганини кўриб ҳайратда қолишади. Бу воқеа уларга қадимги юнон ривоятларидаги жангари аёллар - амазонкаларни эслатади. Шу сабабдан, улар дарёни Rio de las Amazonas - “Амазонкалар дарёси”, деб аташган. Минтақада топоним ҳосил қилувчи термин сифатида кечуа индейслари тилидаги *пампа* - «ўтлоқ» сўзи анча фаол, у гибрид номлар (индейс-испан) ҳам ҳосил қилган: *Пампа*, *Пампа-де-лас-Салинас*, *Пампа-Тамаргуал* ва ҳоказо. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, ҳозирда пампа сўзини географик термин сифатида қўллаш ареали анча кенг ва илмий географик адабиётларда Жанубий Америкадаги барча субтропик даштлар пампа дейилади.

Маълумки, Бразилияда португал тили давлат тили ҳисобланади ва шу боис, энг бақувват топонимик қатламни айнан, португалча номлар ташкил этади. 1500 йили португалиялик денгизчи Педру Алварес Кабрал Бразилия қирғоқларига биринчи бўлиб борган ва ўша даврнинг анъанасига кўра янги кашф қилган ўлкага португалча диний - *Terra do Vera Cruz* - «муқаддас салиб ери» номини берган. Тахминан чорак асрдан сўнг ўлка номи *Terra do Brasil* - «Бразил ери» деб ўзгартирилган ва кейинчалик ном соддалашиб Бразил (-ия) шаклини олган. Мамлакат номи бразил (португал тилида *brasa* - «чўғ; қизарган кўмир») - дарахти номи билан боғлиқ. Дарахтдан бўёқ учун ишлатиладиган суюқлик олинган ва бу хом ашё мустамлакачиликнинг дастлабки йилларида асосий экспорт маҳсулоти бўлган. Шу сабабдан, ушбу дарахт номи давлат номига ўтган ва унинг рамзига айланган.

Португалча номларнинг таркибида географик терминлар кўп учрайди. Уларга табиий ландшафт турларини ифода этувчи *кабу* - «бўғоз» (*Кабу-Бранку*, *Кабу-Фриу*), *серра* - «тоғ тизмаси», айнан - «арра» (*Серра-ду-Мар*, *Серра-ду-Манتيкейра*, *Серра-Дорада*, *Серра-ду-Эспинясу*), *кампина* - «очик текислик» (*Кампина-Гранди*, *Кампина-Верди*, *Кампинас*), *шапада* - «плато» (*Шапада-Диамантина*, *Шапада-ду-Арапи́ти*, *Шападиня*), *кашуй́ра* - «остона,

шаршара» (*Кашуэйра-Гранди, Кашуэйра-ду-Сул, Кашуэйра-Алта*) каби терминлар мисол бўлади.

Минтақа гидронимлари таркибида риу - «дарё» сўзи (*Риу-Бранку* - «оқ дарё», *Риу-Негру* - «қора дарё») анча сермахсул географик термини ҳисобланади. Бразилияликлар нишаблиги кичик бўлган текисликлар орқали, илон изи (меандр) ўзан ҳосил қилиб сокин оқадиган ҳамда қирғоқларни ювиши натижасида суви таркибида оқ-сарғиш заррачаларни кўп бўлганлиги сабабли ушбу дарёни *Риу-Бранку* дейишади. Бразилиянинг жануби-шарқий қисмида таркибида *пиньял* (*пиньеруш, пинерайа pinha* - «карағай» сўзидан) флористик термини мавжуд топонимлар кўп тарқалган. Игна баргли аукариялар ва доимий яшил бутталардан иборат кам дарахтли субтропик ўрмонларни *пиньял* деб аташади. Мутахассисларнинг аниқлашича, ҳозирда фитотопонимлар ареали ўрмонларга нисбатан анча кенг ва бу ҳолатни ўрмонлар майдонини камайиши билан изоҳлаш мумкин.

Бразилия географик номлари таркибида тасвирий ва метафорик номларни сезиларли ўрни бор: *Белу-Оризонти* - «гўзал уфуқ (горизонт)», *Жардинезия* - «боғзор», *Панорама, Калканьяр* - «товон», *Корковадо* - «букри», *Пан-де-Асукар* - «қандли бош»), мемориал номлар: *Жуан-Песоа, Президенти-Пруденти, Говернадор-Валадарис* ва «янги дунё» католик давлатларида анъанавий бўлган диний эътиқодлар билан боғлиқ номлар: *Натал, Сан-Франсиску, Сан-Паулу, Санта-Катарина, Эспириту-Санту* ва ҳоказо.

Бразилияда айрим псевдоклассик топонимлар ҳам учрайди. Масалан, таркибида қадимги юнонларнинг *полис* - «шаҳар» термини мавжуд бўлган *Итаполис, Киринополис, Фернандополис, Анаполис* каби ойконимлар пайдо бўлган. Таркибида *ландия* - «ер, ўлка», қўшимчаси бўлган номлар ўзига хослиги билан ажралиб туради: *Кофеландия* («кофе ўлкаси»), *Ауриландия* («олтинли ер»), *Касиландия* ва бошқалар. Андан ташқари Шарқ минтақасида испанча номлар, асосан испан тилида сўзлашувчи мамлакатларда кенг тарқалган. Маҳаллий индейслар тилида яратилган топонимларнинг салмоғи бир оз кам. Сабаби, уларнинг аксарият қисми испанлар томонидан янги номлар билан алмаштирилган.

Минтақада типик испанча терминлардан (*рио, байя, сьерра* ва бошқалар), ташқари маҳаллий терминлар ҳам учрайди. Уларга *кучилья* - «чўзилган қир», айнан, «катта пичоқ» (*Кучилья-Гранде, Кучилья-де-Аэдо қирлари*), *серрания* - «чўкқилар груҳи» (*Серрания-де-ла-Сербатана*), *арройо* - «ирмоқ» (*Трес-Аройос, Аройо-Секо, Аройос-и-Эстерос*), *каньяда* - «тор водий, чорва ҳайдаладиган йўл» (*Каньяда, Каньяда-де-Гомес*), *корриентес* - «гирдоб» (*Корриентес* -Аргентинадаги шаҳар ва провинция), *льянос* -

«текислик» (текис жойларнинг умумий номи - Боливиядаги *Льянос-Мохос*, *Льянос-Ориноко*), *рио-саладо* - «шўр дарё» (Аргентинадаги шўр ва қуриб қоладиган дарёлар номи), *салина* - «шўрхок» (*Салинас-Грандес*, *Салинас-Чикас* - кўл, материкни денгиз сатҳидан энг паст нуқтаси -35 м.), *сальто* - «шаршара» (*Сальто-Гранде*, *Сальто*) каби топонимлар мисол бўлади.

Минтақадаги диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлган анъанавий номлар: *Сан-Карлос*, *Сан-Рафаэль*, *Сан-Николас* ва ҳоказо. Давлат ва жамоат арбоблари, ҳарбий саркардалар ва бошқа машҳур шахслар шарафига қўйилган мемориал номлар ҳам кўп: *Вьедма*, *Фортин-Коронель-Эухенио-Гарай*, *Хенераль-Ача*, *Коронель-Суарес* ва бошқалар. Минтақада бошқа европа тиллари асосида шаклланган номлар ҳам учрайди, аммо уларнинг салмоғи унча катта эмас. Масалан, инглизча топонимларни Гайана (*Джорджтаун*, *Макензи*, *Спринглендс*), ва Фолькленд оролларида (*Порт-Стенли*, *Чартерс*), французча номларни Франция Гвианасида (*Режина*, *Гран-Санти*, *Сен-Жан*, *Бьенвеню*), голландча номларни эса Суринам давлатида (*Ньив-Амстердам*, *Ньив-Никкери*, *Гронинген*, *Тотнесс*) учратиш мумкин. Голландча номлар қаторига *Горн* бурни номи ҳам киритиш мумкин. 1616 йили голланд денгизчилари Я.Лемер ва В.Схаутен Америка қитъасининг энг чекка нуқтасини аниқлаб, унга В.Схаутеннинг она шахри бўлган Горн (Хорн) номини беришган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин немис ҳарбийлари айрим Жанубий Америка давлатларида бошпана топишган. Шу сабабдан, Парагвай ва Уругвай ҳамда Бразилиянинг жанубида немис муҳожирлари томонидан берилган (*Уберландия*, *Бремен* ва бошқалар) номлар пайдо бўлган. Материкнинг энг чекка жанубий нуқтаси *Фроуэрд* бурни номининг келиб чиқиши ҳам инглиз тили билан боғлиқ. «Темир қароқчи» лақабини олган, инглиз денгизчиси *Френсис Дрейк* (1540-1596), 1578 йили Магеллан бўғози орқали Атлантикадан Тинч океанига сузиб ўтаётган вақтда тўфон бошланган, бўғозни шимолий қирғоғида тўхташга мажбур бўлган Ф.Дрейк, бу жойни *Фроуэрд* («тўфонли») деб атаган.

Савол ва топшириқлар:

1. *Жанубий Америка топонимиясининг асосий ривожланиш босқичларини аниқланг.*
2. *Анд минтақаси топонимиясининг фарқловчи хусусиятлари нимадан иборат?*
3. *Анддан ташқари Шарқ топонимияси таркибидаги испанча ва португалча номларнинг пайдо бўлиш тарихини изоҳланг.*

Тест топшириқлари

1. Кечуа тилида пампа термини қандай маънога эга?

- А. Дарахтлари кўп текислик
- В. Дарахтларсиз текислик
- С. Тоғдаги текислик
- Д. Ўрмонли текислик

2. Анд топонимияси таркибида ягона европа устки топонимик қатламни ташкил этадиган қаторни белгиланг.

- А. Инглизча номлар
- В. Португалча номлар
- С. Индейсча номлар
- Д. Испанча номлар

3. Дастлаб Terra do Vera Cruz - «муқаддас салиб ери» деб аталган давлат номи қайси қаторда тўғри кўрсатилган?

- А. Перу
- В. Чили
- С. Эквадор
- Д. Бразилия

4. Итаполис, Киринополис, Анаполис каби псевдоклассик топонимлар қайси давлат топонимияси таркибида учрайди?

- А. Уругвай
- В. Колумбия
- С. Бразилия
- Д. Аргентина

5. Жанубий Америка материгининг энг чекка жанубий нуқтасини ким Фроуэрд («тўфонли») бурни деб атаган?

- А. Инглиз денгизчиси Френсис Дрейк
- В. Испан денгизчиси Христофор Колумб
- С. Португал денгизчиси Фернан Магеллан
- Д. Рус денгизчиси Фаддей Беллинсгаузен

19-МАВЗУ: АВСТРАЛИЯ, ОКЕАНИЯ, АНТАРКТИДА ТОПОНИМИЯСИ

Режа:

1. Австралия, Океания ва Антарктида топонимиясига умумий таъриф.
2. Австралия топонимияси ва унинг фарқловчи хусусиятлари.
3. Океания ва Антарктида топонимиясининг пайдо бўлиши ва шаклланиш тарихи.

Мавзунинг мақсади: Австралия, Океания ва Антарктида жой номларининг, пайдо бўлиши, шаклланиш тарихи ва уларнинг асосий фарқловчи хусусиятлари ҳақида билим ва кўникмалар ҳосил қилишдан иборат.

Таянч ибора ва атамалар: Реликт материк, аборигенлар топонимияси, мемориал ва патронимик номлар, кўп босқичли ва энг ёш топонимик тизим, микронезия, полинезия, меланезия топонимияси.

Австралия топонимияси

Австралия - жанубий ярим шарда жойлашган реликт материк. Шу сабабдан, материк табиатининг бошқа қитъалардан фарқ қиладиган бир талай хусусиятлари бор. Ўсимликлар ва ҳайвонларнинг эндемик турлари ғоят кўплиги ва ниҳоят қадимийлиги реликт материкни фарқловчи хусусиятлардан бири ҳисобланади. Австралия ҳақидаги дастлабки ноаниқ маълумотлар европаликларга португал денгизчилари орқали XVI асрда етиб келган. Европаликлардан биринчи бўлиб материкка голланд денгиз сайёҳлари *В.Янсзон* (1606) ва *А.Тасман* (1642) келганлар. Инглиз тадқиқотчиси *М.Флиндерс* материкни *Австралия* - «жанубий ер» деб атади ва XIX асрдан шу ном билан машҳур бўлиб қолди. Материкда битта давлат *Австралия Иттифоқи* жойлашган. Аҳолисининг асосий қисми - Британия оролларида кўчиб келганларнинг авлодлари - инглизлар, шотландлар, ирландлар ҳамда туб жой, яъни абориген (лотинча, *aborigine* - «қадимдан, бошдан») халқлардан иборат.

Австралия топонимияси турли тилларга мансуб, аммо унинг асосий қисмини инглиз ва аборигенлар тиллари асосида шаклланган номлар ҳамда сон жиҳатдан унча кўп бўлмаган келиб чиқиши француз, голланд, малайя ва яван тилларига хос бўлган географик номлар ташкил этади. Мутахассислар, материкдаги географик номларни асосан икки топонимик қатламга ажратишган: абориген (туб жой халқлар тилида) ва инглизча номлар.

Материкдаги инглизча географик номлар, аборигенлар топонимиясига нисбатан қуйидаги сабабларга кўра устунликка эга: аборигенларнинг ўз хати бўлмаган, шу сабабдан кўпчилик маҳаллий топонимлар ёзма ҳужжатларда қайд қилинмаган ва йўқолган; туб жой халқлар асосан кўчманчи ҳаёт кечиришади, шу сабабдан топонимларни картага тушириш қийин бўлган; дастлаб европаликлар маҳаллий халқ билан кам алоқа қилишган, натижада қитъани янги эгалари тилида аборигенлар топонимларини сақлашни иложи бўлмаган; туб жой (субстрат) топонимлар XIX асрнинг иккинчи яримидан бошлаб, инглиз тилига таржима қилинган ва натижада улар йўқолган.

Субминтақа топонимияси асосан мемориал ва патронимик характерга эга. Бундай географик номлар минтақа топонимиясининг 80 % кўпроғини ташкил этади. Табиий ландшафт турлари ва географик объектларни бошқа хусусиятларини ўзида акс этувчи топонимлар, сон жиҳатдан минтақада иккинчи ўринда туради. Уларнинг кўпчилигини инглиз тилини ҳозирги муомаладаги ҳолати билан изоҳлаш мумкин. Аборигенлар ва кейинчалик инглизлар материкни табиий шароити ва ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб, объектларни номлашда турли топонимик терминлардан фойдаланишган. Масалан, материкда сувни камлиги, уни топиш, сақлаш ва оқилонга фойдаланиш ҳаётий зарурат эканлиги сабабли, объектларни номлаш жараёнида гидрографик терминлар кенг қўлланилган. Шу сабабдан, табиий-географик омиллар асосида шаклланган номлар орасида сув объектлари билан боғлиқ бўлган номлар кўп ва алоҳида бир гуруҳни ташкил этади.

Хусусан, аборигенларда гидрологик топотерминлар аниқ маъно касб этган. Маҳаллий халқ ҳар қандай катта-кичик сув иншоотлари ва сув ҳавзаларини номлашда муайян гидрографик терминлардан фойдаланишган. Чунончи, фақат Янги Жанубий Уэльс штати ҳудудида дарёларни аниқ белгилаш учун *куаама*, *куэнанбейан*, *табулл* (барчаси - «сув»), *билла* («дарё»), *покатару* («кенг дарё»), *мунеела* («қайирмали дарё»), *пара* («кичик дарё») каби аниқловчи гидрологик топотерминларни қўллашган. Айрим ҳолларда гидрографик термин тўғридан-тўғри топонимга айланган: *Куа-роо*, *Бунга*, *Ваттан* - «сув»; *Биндарсе*, *Дхоонга* - «дарё»; *Геербунга*, *Нарроонг* «кўл» ва ҳоказо.

Қитъадаги ўсимликларни аксарияти эндемик бўлганлиги сабабли минтақадаги геоботаник терминология ҳам тубжой халқ тилидан ўзлашган. Масалан, *бригелоу-скрэб* (аборигенларни буттали акацияси бўлган *гарпофилла* - *brigelow* номидан), *мали скрэб* (аборигенларни эвкалипти *думоза* - *mallee* номидан), *мульга скрэб* (аборигенларда акация тури ҳисобланган *анеура* - *mulga* номидан), *ярра* (аборигенларда эвкалип тури ҳисобланган *маргината* - *yarra* номидан) каби терминлар шу йўл билан пайдо

бўлган. Ушбу жараён минтақанинг зоогеографик терминлари учун ҳам хосдир. Келиб чиқиши тубжой халқлар тили билан боғлиқ бўлган зоотопонимлар материк бўйлаб кенг тарқалган: *Буллинундгел* - «тўти кушлар жойи», *Мурвиллумба* - «катта **опоссум** жойи», *Туррумга* - «дингони тутган жой», *Карн* - «акула» ва бошқалар.

Австралиядаги иқлим ва об-ҳаво хусусиятлари билан боғлиқ бўлган топонимлар алоҳида диққатга сазовор, чунки улар ер юзидаги бошқа минтақалар топонимиясида деярли учрамайди. Бу турдаги номларнинг пайдо бўлишида, аборигенларни кўчманчи ҳаёт тарзи ва йилнинг турли фаслларида содир бўладиган метеорологик ҳодиса ва жараёнларни ўзаро боғлиқлиги муҳим рол ўйнаган. Чунончи, *Киор Новунг* - «куёш нури», *Буринабар* - «шамол», *Вумера-Маралинга* - «чақмоқ», *Бонг-Бонг* - «катта туман» каби топонимлар шу йўсинда пайдо бўлган.

Минтақадаги ер ва тупроқ қатламининг ўзига хослиги, улар билан боғлиқ камёб топонимларни пайдо бўлишига сабаб бўлган. Аборигенларни ушбу ландшафт компонентлари билан боғлиқ бўлган бир қатор географик терминлари илмий терминалогия фондига киритилган. Масалан, *гиббер* - «тош, харсанг», *гильгай* - «чўкиш, силжиш», *парна* - «қумли ёки майда заррачали тупроқли ер, лёсс» ва ҳоказо.

Туб жой халқлар тили билан боғлиқ бўлган терминлардан ташқари, англо-австралияликларга тегишли географик терминлар ҳам минтақа бўйлаб кенг тарқалган. Улар нафақат Австралия жой номлари таркибидан ўрин олган, балки халқаро миқёсда топонимикада қўлланиладиган илмий терминларга айланган. Ана шундай, минтақа илмий адабиётларида топонимик индикатор сифатида тан олинган *клэй пэн; крэб хоул; скалдед флэтс* каби географик терминларни кўрсатиш мумкин.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, Австралиядаги топонимик тизимининг шаклланиш жараёни бир неча босқичда кечган. Дастлабки, географик номлар аборигенларни Австралияга келиб ўрнашган даврларда пайдо бўлган. Туб жой халқлар асосан унча катта бўлмаган объектларни номлаган. Катта географик объектлар номланмаган, чунки кўчманчи аборигенларда уларни номлаш учун ижтимоий зарурат бўлмаган. Аборигенларни кўпинча қисқа вақт ичида, муайян ҳудудда содир бўладиган табиий воқеа-ҳодисалар қизиқтирган, натижада айнан улар ҳаётий зарурат сифатида жой номларида мўҳрланган.

Маҳаллий халқлар томонидан берилган номлар асосан тасвирий характерга эга, чунки уларнинг ҳаёт тарзи англо-австралияликларга қараганда табиий шароит билан бевосита боғлиқ бўлган. Бу турдаги номлар кўпчиликка маълум бўлмаган, улар асосан шу ҳудудда яшовчи аҳоли тилида

қўлланилган ва микротопонимлар ҳисобланган. Улар қаторига *Мункел* *Мункел* - «устрица тановул қилинган жой», *Кумбалум* - «япалоқ бошли балик (камбала) тутилган жой», *Тульгай* - «дарахт қуриган жой» каби топонимларни киритиш мумкин.

Аборигенлар топонимияси таркибида патронимлар деярли йўқ, сабаби маҳаллий халқ, кишилар исми баланд овозда талаффуз қилинса қарғиш тегади деб қўрқишган. Маълумотларга қараганда, XX аср ўрталаригача аборигенларда фамилия ҳам бўлмаган. Ўрта асрларда материкни шимолий қирғоқларига малайя ва явалик денгизчилар келишган ва улар томонидан *Арафур* («ўрмон кишилари» яшайдиган жой номидан) ва *Тимор* ("шарқ", яъни малайя қабилалари яшайдиган ҳудудлардан шарқда) денгизи номланган. Осиё денгизчилари томонидан берилган номлар минтақада сон жиҳатдан унча кўп эмас.

1606 йили голландиялик *В.Янсзон* материкни кашф қилиб, уни Янги Голландия деб атаган. XVII асрнинг ўрталаригача материк картасида сон жиҳатдан унча кўп бўлмаган, голландча патронимик номлар пайдо бўлган: *Карпентария* қўлтиғи, *Арнемленд* ярим ороли, *Лувен* бурни, *Дерк-Хартог* ороли, *Грут-Айленд* («катта орол») ороли, *Идел* ярим ороли, *Питера Нейтс* ороллари ва ҳоказо. Умуман олганда голландлар томонидан Австралияни шимолий, ғарбий ва жанубий қирғоқларини ўрганилиши жузъий ва тасодифий характерга эга бўлган.

XVIII асрнинг охирида инглиз денгизчи сайёҳи Жеймс Кук томонидан материк қирғоқлари жиддий тадқиқ қилиниши натижасида, тез суръатларда минтақа бўйлаб инглизча (асосан мемориал) географик номлар тарқалган. Материкдаги бир қатор географик объектларга (тоғ, дарё, бўғоз, қўлтиқ, штат, шаҳар ва ҳоказо) Англия давлат ва сиёсат арбоблари, денгизчи сайёҳлари шарафига уларнинг номи берилган. Масалан, *Дарлинг*, *Муррей*, *Виктория*, *Мерчисон* дарёлари, *Гибсон* чўли, *Йорк*, *Сидней*, *Мельбурн*, *Аделаида*, *Брисбен* каби шаҳарлар номларини шулар қаторига киритиш мумкин.

Шу даврда минтақада французча номлар ҳам пайдо бўлган: *Жозеф-Бонапарт* қўлтиғи, *Перонс* ороли, *Перон* ярим ороли, *Географ* қўлтиғи, *Фортескью* дарёси ва ҳоказо. Уларнинг кўпчилиги француз денгизчи сайёҳари томонидан берилган. Чунончи, 1801 йили капитан *Н.Боден* бошчилигидаги француз экспедицияси, Австралиянинг жанубий-ғарбий қирғоқида, аниқлаб картага туширган қўлтиқни, экспедиция таркибидаги кемалардан бирини номи шарафига *Географ* деб аташган.

XIX асрнинг биринчи яримига қадар материк топонимияси таркибида турли экспедиция ташкилотчилари ва қитъа тадқиқотчилари шарафига

қўйилган географик номлар (*Эйр, Флиндерс, Митчелл, Гарднер, Грегори, Огастес* ва ҳоказо) етакчилик қилган. XIX - асрнинг иккинчи яримида Австралияда йирик олтин конларни топилиши турли тилли топонимларни пайдо бўлишига сабаб бўлган. Айнан шу даврда, кейинчалик материкни ўзига хос хусусиятига айланган, кўплаб кўчма топонимлар пайдо бўлган. Австралияда худди Буюк Британиядаги *Ньюкасл, Страуд, Гейтсхейд, Глостер, Кардифф, Суонси, Квинсленд* каби шаҳарлар бор. Янги географик номларнинг асосий қисми тасвирий ва терминологик характерга эга бўлган топонимлар ҳисобланган. Улар орасида тасодифий топонимлар (масалан, *Брэк-Май-Нэк* - "бўйнимни синдир") ҳам бўлган.

Ўша даврда аборигенлар топонимияси катта ўзгаришларга дучор бўлган. Сабаби, агар маҳаллий номларни маъноси аниқ бўлса, қўллаши осон бўлиши учун уни таржима қилишган. Маъноси ноаниқ, мавҳум бўлган топонимлар европаликлар томонидан янги номларга алмаштирилган. Натижада, келиб чиқиши тубжой халқлар тили билан боғлиқ бўлган географик номларни умуман йўқотиш хавфи пайдо бўлган.

Мутахассисларнинг ёзишича, XX аср давомида Австралияда машҳур фан ва маданият арбоблари шарафига берилган номларнинг сони анча кўпайган. Шу билан бирга, минтақа табиий ландшафт хусусиятларини акс этадиган субстрат топонимларга нисбатан эътибор кучайган ҳамда жой номларни ўрганиш борасида кенг қамровли топонимик тадқиқотлар олиб борилган. Ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб, Австралия тарихи ва маданиятини ўрганишга қизиқишни ортиши, мамлакат ҳудудини тўла масштабда картага тушириш зарурияти, аборигенлар топонимларини жарангдорлиги, ҳамда инглизча номларнинг етишмаслиги сабабли, янги географик объектларни номлашда маҳаллий номлардан кўпроқ фойдаланилди. Натижада, географик объектларига аборигенча номларни бериш минтақада ўзига хос бир анъанага айланди.

Сидней ва Мельбурн шаҳарларини пойтахтга “даъвогар”лигига чек қўйиш мақсадида Австралияни янги пойтахтини барпо этишга қарор қилинди. 1913 йили қурилиши бошланган янги пойтахт шаҳарга аборигенча ном бериш маъқул деб топилган. Шу муносабат билан, эълон қилинган танловда, шаҳар қуриладиган жойнинг маҳаллий номи Канберра (*Canberra* - «икки тепалик», яъни шаҳарни шу тепаликларда жойлашганлигига ишора) ғолиб деб топилган ва у Австралияни янги пойтахтига ном сифатида танланган.

Океания топонимияси

Океания - Тинч океanning марказий ва ғарбий қисмларидаги оролар тўдаси. У материк ерларидан узоқ вақт давомида яққаланиш натижасида

пайдо бўлган ва минтақа табиий ландшафтларининг жуда ўзига хослиги ҳам шу билан боғлиқ. Океания қуруқлик майдонининг 80 фоизини *Янги Гвинея* (Ириан - этноним, папуас қабиласи номидан) ва *Янги Зеландия* (голландча, zee-«денгиз», land-«ер») ороллари ташкил этади. Айрим мутахассислар жами оролларни *Океания* номи билан бирлаштириб, уни Австралия билан бирга ягона бир қитъа деб ҳисоблашади. Океания ороллариининг европаликларга маълум бўлиши Ф.Магеллан экспедициясидан (1521) бошланди. XVI асрнинг охириларигача испан ва португал денгизчи сайёҳлари Микронезия, Соломон ва Меланезиядаги бошқа оролларни аниқлаганлар.

Океания термини 1810 йили *М.Браун* томонидан фанга киритилган. 1832 йили француз денгизчиси *Ж.Дюмон д'Юрвиль* Океанияни *Микронезия* (грекча, «майда ороллар». Мариана, Каролина, Маршалл, Науру, Ошен ороллари ва бошқалар), *Полинезия* (грекча, «кўп ороллар». Гавайи, Спорада, Самоа, Таити, Маркиз, Пасха ороллари ва бошқалар) ва *Меланезия* (грекча, «қора ороллар». Янги Гвинея, Бисмарк, Луизиада архипелаглари, Соломон, Санта-Крус, Янги Гибрид, Янги Каледония, Фиджи ороллари ва бошқалар) каби қисмларга тақсимлашни таклиф қилган. Кейинчалик Океанияга *Янги Зеландия* ҳам киритилган.

Минтақада ирқи, тили, тарихи ва маданияти жиҳатидан кескин фарқ қилувчи халқлар яшайди. Уларни икки қисмга бўлиш мумкин: маҳаллий аҳоли ва кўчиб борганлар. Океаниянинг маҳаллий аҳолисини полинезия, меланезия ва микронезияликлар ташкил этади. Маҳаллий аҳолининг бир қисми *малай-полинез* тилларида, бошқа қисми *папуа* тилларида сўзлашади. Океания топонимиясининг асосий фарқловчи белгиси - уларни турли тиллар ёрдамида шаклланганлиги ҳисобланади. Олимлар минтақа географик номларини икки топонимик қатламга ажратишган: маҳаллий тилларга хос номлар ва европа топонимлари.

Турли тиллар ва шевалар ёрдамида шаклланган маҳаллий топонимия, лисоний ва ҳудудий жойлашуви жиҳатдан катта фарқ қилса ҳам, аммо уларнинг тузилиши ва маъно-мазмуни (семантикаси) бири-бирига анча яқин. Бу ҳолатни барча Океания халқларининг кундалик ҳаётини бевосита океан билан чамбарчас боғлиқлиги билан изоҳлаш мумкин. Шу сабабдан, уларда гидрографик (қўлтиқ, бўғоз, риф, лагуна) объектлар аниқ номланган. Шу билан бирга, оролларни марказий қисмларида ҳанузгача номланмаган нисбатан йирик географик объектларни ҳам учратиш мумкин.

Полинезия топонимияси Гавай, Спорада, Самоа, Таити каби нисбатан катта оролларда яхши сақланган. Ушбу ороллар географик номлари таркибида *мауна* - «тоғ, чўққи», *моту* - «орол, атолл», *вануа* - «ер, қуруқлик, вай - «сув», *нуи* - «катта», *ити* - «кичик», *роа (лоа)* - «узун, чўзилган» каби

сифатловчи терминлар кенг қўлланилган. Полинезия тили ва топонимияси таркибида унли товушларнинг кўплиги унинг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади (*Оаху, Молокаи, Мауаи, Кауаи, Паофаи, Нукуалофа, Тиаауру* ва ҳоказо). Бу хусусият Микронезия ва Меланезия топонимиясига нисбатан, Полинезия географик номлари таркибида яққолроқ намоён бўлади.

Полинезияда денгиз тубидаги қоялар ёки қирғоқларнинг емирилишидан, маржон қурилмаларидан, оҳакли сувўтлар қолдиқларидан рифлар ҳосил бўлган. Рифлар - саёз жойларда денгиз тубининг сув остидаги ёки сув юзасидан кўтарилиб турган баландликларни ташкил этади. Мавжуд рифлар кемалар қатновига хавфли тўсиқ бўлиши мумкин. Шу сабабдан, полинезия топонимиясида сув ости оҳактош қоялар (рифлар)нинг ўзига хос хусусиятларини ифодаловчи махсус географик терминлар пайдо бўлган. Масалан, *марахи* - сув сатҳига етмайдиган ва қайиқлар осон ўтадиган маржон уюмлари, *путэу* - сув сатҳидан 5 метргача кўтарилган маржон рифлари; *тираре* - узунлиги 15 метргача бўлган рифлар; *карена* - энига 15 метрдан каттароқ бўлган рифлар ва ҳоказо.

Тинч океанининг жанубий-ғарбий қисмидаги вулкан ва маржонлардан ҳосил бўлган архипеллагда Тонга (тонга тилида - “муқаддас”) қироллиги жойлашган. Архипеллагни 1643 йили голланд денгизчиси Абел Янсзон Тасман кашф қилган. Тонга архипеллагининг энг катта ороли - Тонгатапу (“муқаддас жануб”) деб аталади. Қироллик пойтахти - Нукуалофа (маҳаллий тилда - “севишганлар маскани”) шаҳри ҳам шу оролда жойлашган. Архипеллагни иккинчи бор машҳур инглиз сайёҳи Жеймс Кук кашф қилган ва унга Дўстлик ороллари деб ном берган.

Меланезия (грекча - «қора ороллар») таркибидаги Янги Гвинея (Ириан) ороли топонимияси алоҳида ажралиб туради. Меланезия ва Океаниядаги энг йирик орол ҳисобланган Янги Гвинеянинг майдони (829,3 минг кв. км.), фақат Гренландиядан кичикроқ. Маҳаллий тил ва шеваларнинг кўплиги туфайли оролдаги географик номлари тизими кам ўрганилган. Оролнинг Индонезияга тегишли бўлган ғарбий қисмида, маҳаллий географик номлар билан бирга, индонез тилига хос бўлган жой номларини ҳам учратиш мумкин (Ириан - этноним, папуас қабилаларидан бирининг номи, Джая - «ғалаба» ва ҳоказо).

Меланезия таркибига кирувчи Соломон ороллари номини пайдо бўлиши ҳам ўзига хос тарихга эга. Тарихий маълумотларга қараганда ушбу оролларга қарийб олти минг йил аввал Папуа - Янги Гвинеядан қабилалар кўчиб бориб ўрнашган. Ороллар 1568 йили испан денгизчиси Менданья де Нейра сайёҳатидан кейин европаликларга маълум бўлган. Испан денгиз сайёҳи

Менданья де Нейра маҳаллий аҳолидан олтинни алмаштириб олганида оролларни “Соломоннинг олтин мамлакати” га қиёслаган ва оролларни шу ном билан картага киритган.

Микронезия - Тинч океаннинг ғарбий қисмида жойлашган ва 1500 дан ортиқ ороллардан иборат. Энг йирик ороллари Мариана, Каролина, Маршалл, Гилберт, Панаба, Науру, Ошен ва бошқалар. Келиб чиқишига кўра, маржон ва вулкан ороллар. Маҳаллий қардош халқлар (кирибати, трук, маршалликлар) микронез тилида сўзлашади ва ороллар топонимиясининг асосий қисми ҳам шу тилда яратилган. Микронезия таркибидаги оролларнинг номи кўпинча европа денгизчи - сайёҳлар билан боғлиқ. Масалан, Маршалл ороллари 1529 йилда испан денгизчи сайёҳи А.Сааведра европаликларга маълум қилган. 1788 йилда эса инглиз тадқиқотчилари Ж.Маршалл ва Т.Гилберт оролларни муфассал ўрганганлар. Кейинча оролларга Ж.Маршалл номи берилган.

Янги Зеландия архипелагига X-XIV асрларда маорилар келиб жойлашган. Европаликлардан архипелагга биринчи марта 1642 йили голландиялик денгизчи А.Тасман борган ва уни Янги Зеландия (Зеландия - Нидерландиядаги провинция номи, zee - «денгиз», land - «ер»), деб картага туширган. Архипелагнинг ҳозиргача сақланиб қолган қадимий номи ҳам бор - Аотеароа ва у аборигенлар тилида - «узун оқ булут» маъносини англатади. Маорилар ривоятига кўра, афсонавий денгизчи Купе узок денгиз сафаридан кейин, ер яқинлигидан далолат берувчи узун оқ булутни кўриб оролларни шу ном билан атаган.

Тубжой аҳоли архипелаг таркибидаги Шимолий оролни *Икаа-Мауи* - «Мауи балиғи» ёки *Агино-Мауи* - «туғма Мауи», деб ном беришган. Маориларда, шакли балиққа ўхшайдиган оролни олий маъбуд балиқ тутаётган вақтда сув юзасига чиқарган деган нақл бор. Жанубий оролда маорилар камон ёйида ишлатиш ҳамда безак сифатида фойдаланиш учун қадимдан нефрит тоши қазиб олишган. Шу сабабдан, маҳаллий халқ оролни *Те-ваги-Пунаму* - «яшил тош макони» деб аташади.

Таъкидлаш жоизки, маори топонимлари таркибида бошқа минтақалардаги каби, халқ географик терминлари кўп учрайди. Маҳаллий географик номлар таркибида *вай* - «сув, дарё», *рото* - «кўл» каби маҳаллий терминлар кенг тарқалган. Тоғ ва вулкан номларининг аксарияти тавсифий характерга эга. Чунончи, Янги Зеландиянинг энг баланд нуқтаси бўлган Кук тоғининг (3768 м.) маҳаллий номи *Аоранги* - «осмонга санчилган» ҳамда энг баланд вулкан ҳисобланган *Руапеху* (2797 м.) - «узун ва шовқинли тубсиз чуқурлик» деган маънони англатади.

Маори тилидаги мемориал номларнинг аксарияти анча узун ва мураккаб тузилишга эга, сабаби уларда шу жойда содир бўлган воқеа ва ҳодисалар аниқ ифодаланган. Масалан, Янги Зеландия давлатида жойлашган бир қишлоқ маори тилида, *Туаматавхакататагихангакоуутематеапокаивхену-акитанатахукапикамаупхагорита* деб аталади. Дунёдаги энг узун топонимлардан бири бўлган бу ном, маори тилида тахминан шундай маънога эга: «Катта тиззали Тематеа тепалик устига чиқиб янги ерни кашф этди ва қариндошларига най чалиб хабар берди». Янги Зеландияда ҳам топоним-мигрантлар (инглиз, шотланд, ирланд) сони анча кўп. *Темза, Нью-Плимут, Стратфорд, Оксфорд, Крайстчерч* ва бошқалар.

Океанияда турли европа тилларига мансуб бўлган топонимларни учратиш мумкин. Уларнинг кўпчилиги испан, португал, голланд, инглиз, француз, рус денгизчилари томонидан берилган номлардир. Минтақадаги кўпчилик орол ва архипелагларга турли даврларда турли давлатлар вакиллари ташриф буюриб янгича ном беришган. Шу сабабдан, бошқа минтақаларга нисбатан Океаниядаги номлар ранг-баранглиги билан фарқ қилади. Таити топоними бунга яққол мисол бўлади.

Дастлаб, XVII аср бошида испан денгизчиси П. де Кирос оролни *Саггитариа* - «Ёй буржини шериги» деб атаган. Кейинги аср ўрталарида инглиз сайёҳи С.Уоллис оролни Британия қироли *Георга III* шарафига уни қайта номлади. Кўп ўтмасдан Л.А.Бугенвиль бошчилигидаги француз экспедицияси оролни Венера маъбудасининг эпитет номи бўлган Цитера шарафига уни *Янги Цитера* деб аташган. Фақат сўнги вақтларда оролни маҳаллий номи *Таити* (таити тилида *Отаити* - «ярим ороллар ороли» ёки «кичкина орол») расман қабул қилинди.

Океаниядаги оролларнинг бир қисми европа тилларига хос бўлган мемориал номларга эга. Улар кўпинча шахзодалар, денгизчи-сайёҳлар ва бошқа машҳур кишилар номи билан аталади (*Маркиз, Мариан, Маршалл, Гилберт, Уоллис* ва бошқалар). Минтақада диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлган географик номлар ҳам учрайди (*Санта-Крус, Соломон ороллари, Пасхи ороли, Рождества* ва бошқалар). Океаниядаги бир қатор ороллар номи таркибида «янги» қўшимчаси мавжуд. Улар кўпинча бошқа ҳудудларда аввалдан мавжуд бўлган номларга “янги” сўзини қўшиб ҳосил қилинган (*Янги Гвинея, Янги Каледония, Янги Британия, Янги Гибридлар* ва ҳоказо).

Океания картасида кам бўлса ҳам айрим воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ бўлган географик номлар учрайди. Бунга, *Венера* бўғози (Таити ороли) номи мисол бўлиши мумкин. 1769 йили Ж.Кук биринчи саёҳати давомида бўғоз соҳилида Венера планетасини қуёш олдини тутишини кузатган ва ушбу ҳодиса шарафига бўғозни Венера деб атаган. Маълумки, Лондон қироллик

жамияти томонидан Ж.Кукни биринчи саёҳати айнан шу мақсадда ташкил этилган эди.

Таъкидлаш жоизки, Россия томонидан ташкил этилган экспедициялар ҳам Океания картасида «из» қолдирган. Минтақа картасида русча номлар билан бирга кўпинча унинг маҳаллий номи ёки бошқа давлат денгизчилари томонидан берилган номлар қўшиб ёзилади. Масалан, Туамоту архипелагидаги Румянцев ороли - Тикеи, Рюрик ороллари - Такапото, Крузенштерн ороли - Тикехау каби маҳаллий номларга эга. Рус денгизчи - сайёҳлар томонидан берилган номларни Океаниянинг бошқа ҳудудларида ҳам учратиш мумкин. Суворов (Така), Кутузов (Утирик), Римский-Корсаков (Ронгелап) атоллари, Россиян ороллари, Восток ороли ва бошқалар.

Антарктида топонимияси.

Антарктида - жанубий қутб материги (Майдони 12,4 млн. км.кв.). Доимий аҳолиси йўқ. Энг баланд жойи *Элсуорт* тоғидаги *Винсон* чўққиси (5140 м.). Антарктидани, унинг атрофидаги океан қисмлари ҳамда материк атрофидаги ороллари билан биргаликда жанубий қутб доирасигача Антарктика деб аташади. Антарктидани 1820 йилда рус денгиз сайёҳлари *Ф.Ф.Белинсгаузен* ва *М.П.Лазаревлар* «*Восток*» ва «*Мирный*» номли елканли кемаларда кашф этган. Антарктидани доимий аҳолиси йўқ ва у ҳеч бир давлатга мансуб эмас. Материк Атлантика, Тинч ва Ҳинд океанларининг жанубий қисмлари (Жанубий океан) билан ўралган. Материкнинг умумий қиёфаси XIX асрда картага туширилган.

Материк кашф қилингандан сўнг, турли мамлакатлар (Норвегия, Буюк Британия, АҚШ, Франция ва бошқалар) сирли материкни ўрганиш учун экспедициялар ташкил қилишган. Антарктида тадқиқотчиларидан *Р.Амундсен* ва *Р.Скотт* номларини алоҳида қайд қилиш керак. Улар 1911-1912 йилларда биринчи бўлиб Жанубий қутбга етиб борганлар. Сўнгги йилларда, музлаб ётган, қаҳри қаттиқ қитъадан фойдаланиш мақсадида ҳамда планетар масштабдаги геофизик ва географик илмий муаммоларни ечимини топиш учун, олимлар тобора кўпроқ материкни табиий шароити ва табиий ресурсларини ўрганишга интиломқдалар. Ҳозирги кунда Антрактикада 50 га яқин илмий станциялар фаолият кўрсатмоқда.

Антарктида топонимияси айрим ўзига хос хусусиятлари билан алоҳида ажралиб туради. Биринчидан, у энг ёш топонимик тизимдир. Иккинчидан, рус денгизчилари *Ф.Ф.Белинсгаузен* ва *М.П.Лазарев* томонидан Антарктидани кашф этилиши, янги қитъада дастлабки топонимларни пайдо бўлишига сабаб бўлди (экспедиция аъзолари илк бор 27 та географик объектга ном беришган). Учинчидан, Антарктидада тубжой аҳоли бўлмаганлиги туфайли субстрат топонимлар ҳам йўқ. Тўртинчидан,

Антарктида топонимияси мемориал характерга эга ва улар қитъа географик номларининг 90 фоизидан кўпроғини ташкил этади.

Антрактидаги географик номларнинг яна бир ўзига хослиги шуки, улар турли мамлакатлар тадқиқотчилари томонидан берилган. Сабаби, Антрактидани ўрганиш соҳасида турли мамлакатлардан келган сайёҳ олимлар қатнашган. Кейинги даврда инглиз кутб тадқиқотчиси Л.Элсуорт (1935-36), америкалик Ж.Уилкинс (1928-30), Р.Бэрд (1933-35) ва Ф.Ронне (1946-48) бир қатор тадқиқотлар ўтказишди. Масалан, Р.Бэрд АҚШ нинг Антарктикага уюштирган тўртта йирик экспедициясига раҳбарлик қилган. Материкдаги топонимларнинг асосий қатлами тадқиқотчи олимлар, қитъани кашф этишига ҳисса қўшганлар денгизчи - сайёҳлар номи билан боғлиқ. Чунончи, *Беллинсгаузен ботиғи; Лазарев тоғлари; Росса денгизи ва қирғоқ музликлари; Виктория ери; Уилкинс ери; Георг V қирғоғи; Дейвис, Амундсен, Уэдделла, Рисер-Ларсен денгизлари; Элсуорт тоғи; Бангера оазиси, Бэрд текислиги* ва ҳоказо.

Шу нарса диққатга сазоворки, қитъадаги ҳар бир мемориал ном ўзига хос сабаблар билан пайдо бўлган. Масалан, *Адели ери* номининг пайдо бўлиш тарихи жуда қизиқ. Антрактидани шарқий қисмидаги бу ерни француз денгизчиси *Ж. Дюмон д'Юрвил*, 1840 йили кашф этиб, уни турмуш ўртоғи шарафига шу ном билан атаган. Қитъани кашф этилишида қатнашган тадқиқотчилар кўпинча янги кашф этилган географик объектларга экспедицияда қатнашган кемалар номларини беришган. Шу тариқа материк картасида *Пронес қўлтиғи* (Ч.Уилкинс бошчилигидаги америкаликлар экспедицияси таркибидаги кема номи), *Гаусс вулкани* (Э.Дригальский бошчилигидаги немислар экспедицияси таркибидаги кема номи), *Терон тоғи* (Шеклтон кутб станцияси қурувчиларини озиқ-овқат, ёки ва қурилиш материаллари билан таъминлашда қатнашган инглиз кемаси номи) каби номлар пайдо бўлган.

Қитъадаги мемориал топонимлар таркибида қироллар ва сиёсий арбоблар номи билан аталган географик объектлар ҳам кўп (*Шаҳзода Чарльз тоғи, Александр I ери, Виктория ери, Петр I ороли, Шаҳзода Олаф ери, Малика Марта қирғоғи, Малика Астрид қирғоғи, Рузвельт тепалиғи* ва ҳоказо). Минтақада тадқиқотчилар, сиёсий арбоблар, қироллар хонадони аъзолари номлари билан бирга, буюк фан ва маданият арбоблари шарафига қўйилган номлар ҳам учрайди.

Материк картасидаги *Дарвин тоғи, Миклухо-Маклай қўлтиғи, Кропоткин тоғи, Гагарин тизмаси, Вернадский тоғи* каби топонимлар ана шундай номлар сирасига киради. Антарктидани энг «музыкали» материк деб ҳисоблаш мумкин, чунки қитъада *Моцарт платоси; Мендельсон, Шуберт,*

Брамс, Верди қўлтиғи; Бах музлиғи; Россини ва Берлиоз бурни; Бетховен ярим оролида - Лист, Григ, Шуман тоғи, Глюк чўққиси; Мусоргский чўққиси; Чайковский тоғи; Шостакович ярим ороли каби номлар буюк бастакорлар шарафига қўйилган.

1957 йили У.Бишер раҳбарлигидаги Австралия экспедицияси аъзолари кенглик бўйлаб чўзилган учта калта тоғ тизмасини кашф этган. А.Дюма асари қаҳрамонлари шарафига уларни *Атос, Портос* ва *Арамис* деб аташган. Антарктидада кам бўлса ҳам детопонимик номларни (*Пенсакола тоғлари, Мельбурн тоғи, Антверпен ва Брабант ороллари*), ёки жойни табиий хусусиятлари ҳамда географик объектнинг ўзига хос жиҳатларини инъикос этадиган топонимларни (*Китлар қўлтиғи, Фигурали кўл, Сентинел - «Қаровул» тизмаси*) ҳам учратиш мумкин.

Мўлжал олиш имконини берадиган топонимлар ҳам бор. Масалан, *Трансантарктида тоғлари, Ғарбий текислик, Шарқий плато, Ўрта массив, Қирғоқ массиви*. Минтақадаги рамзий маънодаги номларга *Этернити - «абадият»* тизмаси, *Ҳамдўстлик* денгизи мисол бўлади. Илмий-тадқиқот ишларини олиб боровчи қутб станциялари номларини махсус гуруҳга ажратиш мумкин. Умуман олганда улар ҳам минтақа топонимларининг умумий қонуниятларига мос келади. Қутб станциялари номлари таркибида ҳам мемориал топонимлар кўп. Улар орасида кемалар, қитъа тадқиқотчилари, турли мамлакатларнинг буюк шахслари шарафига қўйилган номлар етакчилик қилади (*Амундсен-Скотт, Беллинсгаузен, Восток, Мирний, Моусон, Дюмон-д'Юрвиль, Мак-Мердо, Элсворт, Хенераль Бельграно* ва бошқалар).

Умуман олганда, Антарктида топонимияси XX асрда шаклланди ва ҳозирда мустаҳкам қарор топди. Қайд қилингандек, материк ҳеч бир давлатга тегишли эмас ва унинг топонимиясидан барча давлатлар тенг ҳуқуқлик асосида фойдаланади. Шу сабабдан, дунё ҳамжамиятининг муштарак манфаатларидан келиб чиқиб, материкдаги барча географик номларни халқаро миқёсда стандартлаштириш лозим. Бу ишни тезроқ бажарган маъқул, чунки ҳозирда айрим мамлакатлар карталарида географик объектлар номи турлича ёзилмоқда. Масалан, материкдаги энг йирик *Антарктика ярим ороли* номи британия карталарида *Грейама*, америкаликлар уни *Палмера*, чилиликлар *О'Хиггинс*, аргентиналиклар эса *Сан-Мартина ярим ороли* деб қайд қилишган.

Савол ва топшириқлар:

1. Австралиянинг ҳозирги топонимик тизимини таҳлил қилиб, унинг шаклланиш жараёнига таъсир кўрсатган омилларни шарҳланг.

2. Янги Зеландия ва Океания топонимиясининг фарқловчи хусусиятларига таъриф беринг.

3. Антрактидадаги мемориал номларнинг келиб чиқиши ҳақида нима биласиз?

Тест топшириқлари

1. Австралияда табиий-географик омиллар асосида шаклланган жой номлари орасида сув объектлари билан боғлиқ бўлган номлар кўп. Унинг сабаби қайси қаторда тўғри кўрсатилган?

А. Материкда сув кўп бўлганлиги туфайли у билан боғлиқ номлар ҳам кўпайган.

В. Сув объектлари номлари маҳаллий халқнинг турмуш тарзини белгилаган.

С. Материкда сув кам, уни топиш, сақлаш ва оқилона фойдаланиш ҳаётий зарурат бўлган.

Д. Аборигенларни турмуш тарзи бевосита табиат билан боғлиқлиги бунга сабаб бўлган.

2. Австралия аборигенлари топонимияси таркибида патронимларни деярли йўқлигига сабаб нима?

А. Аборигенларда географик объектларга кишилар исмини бериш расм бўлмаган.

В. Кишилар исми баланд овозда талаффуз қилинса қарғиш тегади деб кўрқишган.

С. Австралия кашф қилингандан кейин маҳаллий номлар йўқ қилинган.

Д. Маҳаллий халқлар томонидан асосан тасвирий характерга эга бўлган номлар берилган.

3. Океания топонимиясининг асосий фарқловчи белгиси қайси қаторда тўғри кўрсатилган?

А. Турли тадқиқотчилар томонидан берилган

В. Турли давлатлар таъсирида шаклланган

С. Маҳаллий тиллар ёрдамида шаклланган

Д. Турли тиллар ёрдамида шаклланган

4. Рус денгизчилари Ф.Белинсгаузен ва М.Лазарев Антарктидани кашф этиб, илк бор ундаги қанча географик объектга ном беришган?

А. 72 та

В. 27 та

С. 37 та

Д. 17 та

5. Антарктидани энг баланд жойи қайси бандда тўғри кўрсатилган?

А. Винсон чўққиси - 5140 м.

В. Элсуорт тоғи - 5040 м.

С. Шаҳзода Чарльз тоғи - 5163 м.

Д. Моусон чўққиси - 5181м.

Х У Л О С А

Топонимика география, тилшунослик, тарих фанлари манфаатлари туташган жойда ривожланаётган мустақил интеграл фан ҳисобланади. У барча юқорида тилга олинган фанлар методларидан комплекс ҳолда фойдаланиб географик номларни тўлиқ ва ҳар томонлама ўрганади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, битта географик номни ўзи, агар у морфологик ва семантик жиҳатдан шаффоф бўлган тақдирда ҳам керакли топонимик маълумотларни беролмайди. Шу сабабдан, уни комплекс тарзда ўзига ўхшаш номлар қаторида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ саналади.

Ҳозирги даврда топонимик тадқиқотлар изчиллик билан давом этмоқда. Ер юзидаги миллионлаб географик объектларнинг ҳудудий жойлашган ўрни номлар орқали аниқланади. Улар ёрдамида ҳудудий ландшафтларни ўтмишдаги ҳолатини тиклаш мумкин. Маълумки, ҳар қандай топоним аниқ бир информацияга эга ва у кўпинча реал воқеа-ҳодисани ўзида акс этади. Вазифа географик номларни чуқур ўрганиш, тарихий маълумотларни кенг жалб қилган ҳолда улардан тўлароқ фойдаланишдан иборат.

Чуқур дифференциялашган ва детализациялашган халқ географик терминлари илмий ва илмий - байналмилал терминларнинг кенгайтириш манбаи бўлиб хизмат қилади. Жой номи, географик термин ва номланадиган географик объект ўртасидаги мавжуд генетик алоқа жуда муҳим саналади. Чунки, жуда кўп ҳолларда географик терминлар табиий объектларнинг хусусиятларини ўзида аниқ инъикос этади. Бундай топонимик терминлар кўпинча *геоиндикатор* вазифасини бажаради. Топонимист олим, академик *О.Н.Трубаев* таъкидлаганидек, номшунослик соҳасидаги билимлар мажмуи, география, тарих ва филология фанларининг симбиозидир.

Географик номлар ижтимоий зарурат туфайли аниқ бир тарихий шароитда пайдо бўлган, уларнинг келиб чиқиши жуда кўп ҳолларда жамият ҳаёти, маълум ҳудудда яшаган ёки яшаётган халқлар тили билан боғлиқ.

Тарихий шароит, тил ва халқларни ўзгариши билан бирга уларни тарқалиш ареали, яъни географик муҳит ҳам ўзгарган. Шу сабабдан ҳеч бир мамлакат географик номларида бир хиллик кузатилмайди. Улар узоқ тарихий давр давомида кўп қатламли ва турли тилларга мансуб элементлар сифатида шаклланган. Топонимик ареаллар ҳозирги лингвистик чегараларни тан олмайди, улар узоқ тарихий даврлар давомида халқларни минтақалар бўйлаб ҳаракатланишидан далолат беради. Шу сабабдан, жой номларини катта ҳудудлар миқёсида таққослаб ўрганиш, топонимларнинг асосий шаклланиш қонуниятларини аниқлаш имконини беради.

Географик номларни қандай йўл билан пайдо бўлишидан қатъий назар, уларда доимо барча номларга хос бўлган умумий, универсал белгини қайд қилиш мумкин, улар кишиларни умумий тафаккурлаш хусусияти билан боғлиқ, яъни атрофдаги кўзга яққол ташланадиган реал воқеаликни танлаш ва уни ном сифатида мустаҳкамлашдан иборат. Ном танлашдаги бундай барчага умумий бўлган ҳодиса географик номларни шаклланиш ва ривожланиш қонуниятларини аниқ ва ҳар томонлама ўрганиш имкониятини беради.

Топонимикада баҳсталаб муаммолар кўп. Шу сабабдан, китобда келтирилган айрим фактлар мунозарали, баъзилари асосланган, бошқалари эса камроқ ишонарли бўлиши мумкин. Аммо, шу нарса аниқки, ҳар қандай баҳс ва мунозаралар манфаатдан холи эмас, чунки улар ёрдамида кейинги илмий изланишлар йўллари белгилаб олинади ва энг муҳими янада юқори натижаларни қўлга киритишга имконият пайдо бўлади. Хитойларда, “номини эшитгандан кўра юзини кўрмоқ афзал” деган нақл бор, деб ёзган эди рус топонимисти А.К.Матвеев, аммо даврлар ўтиши билан юзини кўришни иложи бўлмаганда, билимдон қўлидаги географик ном узоқ ўтмишга назар ташлаш ва қадимги сўзларни тиклаш имконини беради.

Этнографик тадқиқотларда ва халқ оғзаки ижодини ўрганишда географик номларнинг ҳам салмоқли ўрни бор. Сабаби, номлар ҳам халқ ижодини маҳсули, халқ уни худди мақол, ривоят, дoston каби дилу тилида, шууру тафаккурида сақлаб келади. Номларнинг катта қисми халқ хотираси орқали ҳозиргача етиб келган. Профессор Т.Нафасов ёзишича, жой номларисиз халқ оғзаки ижодини тасаввур қилиб бўлмайди, улар халқ оғзаки ижодида таянч нукта, аниқ манзил, воқеликлар бўлган жой, юрт, мамлакатдир.

Тилшунослик нуктаи назардан ҳам географик номлар катта аҳамиятга эга. Жой номлари тил тараққиётининг қиёсан кейинги босқичларида турдош отлар (апеллятивлар) дан келиб чиққан. Топонимлар тил луғат таркибини бир қисми бўлиши билан бирга, жой номлари яшашда муайян тил учун хос бўлган

лингвистик воситалардан (моделлардан) фойдаланади. Шу билан бирга, ҳар бир тилда топоним ясовчи ўзига хос воситалар пайдо бўлган. Маълумки, ҳозирги матн лингвистикаси кўпинча атоқли отлар ва баъзан топонимларни таҳлил қилиб хулосалар чиқаради. Топонимиканинг лингвистик йўналиши орқали географик номларнинг тил ва жамиятдаги шаклланиш қонуниятлари, грамматик тузилиши, тўғри ёзилиши, этимологик талқини, диалектларни тарқалиш ареаллари каби масалалар тадқиқ қилинади.

Топонимиканинг ҳозирги даврдаги энг муҳим вазифаларидан бири, географик номларни қатъийлаштириш ва стандартлаш ҳисобланади. Географик объектлар номларини тартибга солиш бугунги кунда давлат аҳамиятига молик масалага айланди. Уларни қўллаш кўлами эса, оддий фуқародан то давлат ҳокимияти органларигача кенгайди. Географик номлар миллий қадрият қатламларидан бири сифатида, халқ тарихи, маданияти, тилини ўзида мужассам этиб, миллий бирликни ва давлат мустақиллигини мустаҳкамлашда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Топонимик билимларни амалда қўллашнинг яна бир соҳаси, географик объектларнинг номлаш ва қайта номлаш соҳасидаги давлат сиёсатини янада такомиллаштириш ҳамда самарали амалга ошириш, географик номларни мақбуллаштириш, уларни тўла инвентаризациядан ўтказиш ва давлат реестрини тузиш ҳамда топонимик маълумотларни ахборот базасини яратишда фаоллик кўрсатишдан иборат.

Топонимика муҳим маърифий функцияни ҳам бажаради. Жой номлари инсоният томонидан яратилган тарихий, маънавий ва маданий ёдгорлик саналади. Турли даврлар ва тилларда пайдо бўлган топонимларда цивилизация тарихи ўз аксини топган. Ҳар йили чоп этилаётган кўп сонли илмий ва илмий-оммабоп нашрлар топонимик маълумотларга қизиқиш ортиб бораётганлигидан далолат беради.

Хулоса қилиб айтганда, топонимика илмий фан сифатида жадал ривожланмоқда экан, инсоният тамаддунида илмий, тарихий, маданий ва миллий қадриятларнинг энг муҳим элементларидан бири бўлган географик номлар мазкур фаннинг ўрганиш объекти бўлиб қолаверади.

ГЛОССАРИЙ

Топонимикани ҳам бошқа фанлардек ўзига хос таянч иборалари мавжуд. Уларни яхши ўзлаштириш эса, фан сир-асрорларини билиб олишни осонлаштиради. Қуйида топонимикада қўлланиладиган таянч сўз ва ибораларни қисқача шарҳи берилган.

Агрооним - (юнонча агрос - дала, экинзор, шудгор) - топонимнинг бир тури. Масалан, Бедапоя, Ўттизгектар, Мўсонининг ери.

Антропоним - (юнонча антропос - одам) - атоқли отнинг бир тури. Одамнинг исми, фамилияси, тахаллуси, лақаби. Масалан, Ҳамид Олимжон, Шароф Рашидов, Сафар ота, Ҳайитқул тепа.

Атоқли от - бирон объектни бошқа объектлардан фарқ қилиш учун хизмат қиладиган сўз ёки сўзлар бирикмаси, оним. Масалан, Мирзачўл, кизилқум, қили ва бошқалар.

Географик объектлар - Ернинг ҳозирда ёки ўтмишда мавжуд бўлган ҳамда муайян ўрнашган жойи билан тавсифланадиган, келиб чиқиши табиий ёки сунъий бўлган яхлит ва нисбатан барқарор ҳосилалари. Улар жумласига: маъмурий-худудий бирликлар (вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар); аҳоли пунктлари ва уларнинг таркибий қисмлари (маҳаллалар, шоҳкўчалар, кўчалар, майдонлар, боғлар, хиёбонлар); транспорт ва муҳандислик - техника инфратузилмаси объектлари (темир йўл станциялари, автостанциялар, метрополитен станциялари, вокзаллар, аэропортлар, портлар, пристанлар, кўприклар, разъездлар, йўллар, каналлар, сув омборлари, тўғонлар, дамбалар); табиий объектлар (дарёлар, кўллар, музликлар, текисликлар, тоғлар, тоғ тизмалари, ғорлар, чўллар, водийлар, даралар, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, ёнбағирлар, фойдали қазилмалар конлари) ва бошқа шу каби объектлар киради;

Географик объектларнинг номлари - географик объектларнинг уларни фарқлаш ва аниқлаш учун фойдаланадиган ўз номлари;

Географик объектнинг номини белгилаш - янада нормаллаштириш мақсадида географик объектнинг номини аниқлаш;

Географик объектнинг номини нормаллаштириш - географик объектнинг энг кўп фойдаланиладиган ва энг мақбул номини танлаш, ушбу ном ёзиладиган шаклини белгилаш ҳамда тасдиқлаш;

Географик объектнинг номини ўзгартириш - географик объектнинг ҳозирги номини ушбу Қонунда белгиланган ҳолларда ва тартибда ўзгартириш; географик объектларнинг номлари соҳасидаги махсус ваколатли давлат органи - Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия,

картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси (Ўзбекистон Республикаси Ергеодезкадастр давлат қўмитаси);

Географик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш тўғрисидаги таклифларнинг давлат экспертизаси - географик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш тўғрисидаги таклифларнинг қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқлигини аниқлашга қаратилган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Ергеодезкадастр давлат қўмитаси томонидан ўтказилган топонимик, этнографик, лингвистик, картографик ва бошқа тадқиқотлар мажмуи.

Географик термин - географик объектнинг турини билдирадиган сўзлар географик терминлар ҳисобланади. Масалан, адир, кир, қўл, чўл, тоғ, қудуқ, сой, текислик ва бошқалар. Географик терминлар турдош отлар бўлганида географик номдан кейин кичик ҳарфлар билан алоҳида ёзилади. Кўпроқ шеваларда ишлатиладиган терминлар маҳаллий географик терминлар ёки халқ географик терминлари дейилади.

Гибрид ном - икки ва ундан ортиқ тилларнинг лексик ва морфологик унсурларидан таркиб топган номлар. Масалан, Тошқамар, Кўкғумбаз, Хайробод, Янгикент ва бошқалар.

Гидроним - (юнонча гидро - сув, оним – ном, исм)- топонимнинг бир тури. Табиий ёки инсон томонидан бунёд этилган ҳар қандай сув объектлари - океанлар, денгизлар, дарёлар, каналлар, сув омборлари, сойлар, қудуқлар ва бошқалар. Масалан, Зоминсув, Сангзор, қили, Айдарқўл, Тузкон.

Макротопоним - маълум ва машҳур бўлган табиий географик объектнинг атоқли оти, материклар, қитъалар, океанлар, энг катта текисликлар, тоғлар, табиий географик ўлкалар номи. Масалан, Турон, қизилқум, Осиё, Олой, Помир. Булар кўпинча олимлар, сайёҳлар томонидан берилади ва расмийлаштирилади. Макротопонимлар баъзида ерли аҳолига маълум бўлмаслиги мумкин, чунки улар асосан микротопонимлардан фойдаланадилар.

Микротопоним - муайян ҳудудда маълум бўлган кичик географик объектларнинг атоқли отлари. Масалан, булоқлар, кўприклар, жарликлар, қудуқлар, боғлар ва бошқалар. Микротопонимлар учун омонатлик, ўзгарувчанлик, ҳаракатчанлик хосдир, ҳамда улар нафақат географик тушунча балки, маънавий тушунча ҳамдир. Микротопонимлар одатда оғзаки нутқда қўлланилади, камдан-кам ёзув маълумотларида ишлатилади. Тилнинг ўзгариши билан микротопонимлар ҳам ўзгаради. Уларнинг кўпчилиги юқолиб кетиши ҳам мумкин. Микротопонимлар кўп вақтда маълум ҳудудда яшовчилар ичида учратилади ва уни яқка шахс ҳам яратиши мумкин.

Ойконим - (юнонча ойкос - уй, турар жой, макон)- топоним тури, аҳоли яшайдиган ҳар қандай жойнинг қишлоқ, овул, шаҳарча, шаҳарнинг номи. Масалан, Жиззах, Зомин, Дўстлик, Маржонбулоқ.

Ороним - (юнонча орос - тоғ) - тоғлар, қирлар, тепаликлар, доvonлар, даралар ва бошқа бир қатор орографик объектларнинг номи. Масалан, Нурота, Туркистон, Молгузар, қўйтош, Писталитоғ.

Топоним - (юнонча топос - жой, макон, онима- ном, исм.)- ҳар қандай географик объектнинг атоқли оти, номи. Масалан, гидроним, ойконим, урбоним, агрооним.

Транскрипция - (лотинча транскрипцио - кўчириб ёзиш) бошқа тилдаги географик номлар (фонемалар)ни ўз тилидаги графемалар (ҳарфлар)билан ифодалаш, ёзиш. Транскрипция деганда сўзларни ва матнларни уларнинг талаффузини ҳисобга олган ҳолда муайян ёзув воситалари ёрдамида ёзиш, ифодалаш усули тушунилади.

Формант - (лотинча форманс - ҳосил қилувчи) - сўз яшайдиган, лекин, мустақил ишлатилмайдиган унсур. Топонимлар таркибида айниқса кўп учрайди. Масалан, кент- Нушкент, Янгикент; лоқ - Тошлоқ, қумлоқ ва бошқалар.

Этноним - (юнонча этнос - халқ, оним - исм, ном) - уруғ, қабила, элат, халқ, миллат ва бошқа хил этник уюшмалар номи. Уруғ, қабила,, халқ номи ўзи тамонидан танланган ёки ўзгалар тамонидан берилган бўлиши мумкин. Масалан, барлос, найман, қипчоқ, жалойир, лақай ва бошқалар.

Этимон - (юнонча этимон - ҳақиқат, сўзнинг асосий маъноси) - муайян номнинг татқиқотчилар аниқлаган дастлабки шакли, маъноси.

Ҳақиқий топоним - бу карта, маълумотномаларга тушган, аслида микротопонимлардан келиб чиққан табиий ва сунъий объектларнинг якка номи. Улар ҳар хил халқ ва турли тиллар маҳсулидир, жуда кўп ишлатилади ва ўзи жойлашган ҳудуддан бошқа жойларда ҳам маълумдир.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. -Т.: “Маънавият”, 2008.
2. Каримов И.А. Энг асосий мезон - ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. -Т.: “Ўзбекистон”, 2009.
3. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. -М.: «Мысль», 1958.
4. Абдимуратов К.А. Топонимика Каракалпакии. АКД. Нукус, 1966.
5. Абдурахманов А. Топонимика жэне этимология. -Алматы. “Ғилым”, 1975.
6. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк. -Т.: “Чўлпон”, 1992.
7. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. -М.: “Наука”, 1985.
8. Агеева Р.А. Страны и народы: происхождение названий. -М.: “Наука”, 1990.
9. Беленькая В.Д. Очерки англоязычной топонимики. - М.: 1977.
10. Араб географлари кутубхонаси серияси. -Т.: «Фан», 1997, 1-4-жилд.
11. Архангельский Н.П. Среднеазиатские вопросы географической атамалогии и транскрипции. -Т.: 1934.
12. Бартольд В.В. Сочинения в 9 томах (10 книгах). -М.: 1963-1973.
13. Бахритдинов Б., Саидов А. Муҳофазага муҳтож тошлар. -Т.: «Фан», 1989. -32 б.
14. Бегалиев Н.Б. Ўзбек этнонимлари тарихидан.-Самарқанд. СамДЧТИ, 2004. -90 б.
15. Бегматов Э. Жой номлари - маънавият кўзгуси. -Т.; «Маънавият», 1998.
16. Бегматов Э. Жой номлари ва жойларни номлаш олдида қўйилган асосий талаблар. // Тошкент шаҳри ва вилояти топонимлари муаммолари. Илмий-амалий конференция докладлари тезислари.-Т.: 1994. -22-23 б.
17. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. -Т.: 1960. 368 б.
18. Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. -Т.; “Ўзбекистон”. 1997.
19. Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи.-Т.: 1990. -93 б.
20. Вартаньян Э. История с географией, или жизнь и приключения географических названий. -М.; 1986.
21. Владимирцов Б.Я. Заметки к древнетюркским и старомонгольским текстам. ДАН, -Владивосток, 1929.
22. Вяткин В.Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята. СКСО, вып. VII. -М.: 1902.
23. Гафуров А. Рассказы об именах. -Душанбе, 1968.
24. Гельдиханов М. Местные географические термины Туркменистана. АКД. -Баку, 1973.
25. География ва қадриятлар. //Илмий семинар материаллари. -Т. 2001.-210 б.
26. Губаева С.С. Этнонимы в топонимии Ферганской долины. // Автореф. дис. канд. истор. наук. - М.: 1973.

27. Данчинова И.А. Теория и практика топонимических исследований. -М.: МФГО, 1974.
28. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари.-Т.: 1968. -97 б.
29. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. -Т.: “Ўқитувчи”, 1977. -174 б.
30. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. -Т.: «Фан», 1985. -104 б.
31. Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти.-Т.: 1978. №1. б. 17-20.
32. Еремия А. И. Географические названия рассказывают. - Кишинев. 1982. - 102 с.
33. Жомий Абдурахмон. Куллийёт. 7-жилд. -Душанбе, 1989.
34. Жучкевич В. А. Общие и региональные географические закономерности топонимики. АДД. -Минск, 1970.
35. Жучкевич В. А. Общая топонимика. -Минск: Высшая школа,1980. -288 с.
36. Закиров А.А. Топонимия Джизакской области. //Автореф. дис. канд. филол. наук. -М.: 1992.-23 с.
37. Кадырова Ш.М. Микротопонимы Ташкента. АКД. -Т.: 1970.
38. Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. - Т.:“Шарк”. 2006. -192 с.
39. Караев С. Топонимия Узбекистана. -Т.: “Фан”, 1991. -130 с.
40. Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. -Т.: “Фан”, 2006. -132 б.
41. Кармышева Б.Х. О некоторых древних тюркских племенах в составе узбеков. -М.: «Наука», 1960.
42. Карпенко Ю.А. Топонимы и географические термины (вопросы взаимосвязи). // Сб. Вопросы географии, вып. 81. -М.: 1970.-36-45 с.
43. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. -Алма-Ата, 1962.-185 с.
44. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. АКД. -М.: 1983.
45. Кошғарий Махмуд. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. -Т.: “Фан”, 1967. 545-б.
46. Латипов Д. Топонимия города Маргилана и его окрестностей (Лингвистический анализ). АКД. -Т.: 1975.
47. Мельхеев М.Н. Географические названия (топонимический словарь). -М.: 1961.
48. Миракмалов М.Т. Табиий географик терминларнинг шаклланишида халқ (махаллий) атамаларининг ўрни // География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Т.; 1998.
49. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. Изд. 2-е, перераб. и доп.: в 2-х томах. - М: “Картгеоцентр-Геоиздат”, 1999.
50. Мурзаев Э. М. Слово на карте. -М.: “Армада-пресс”, 2001. - 448 с.

51. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. -М.: “Мысль”, 1974. -382 с.
52. Мурзаев Э.М. География в названиях. -М.: “Наука”, 1979. -166 с.
53. Мурзаев Э. М. Топонимика и география. -М: “Мысль”, 1995. 304 с.
54. Мусин Р.А. Сўз мағзидан ер қаърига. -Т.: 1967.-58 б.
55. Набиев А. Тарихий ўлкашунослик. -Т.:1996. –144 б.
56. Найимов С.Н. Бухоро области топонимияси. -Т.: 1984.
57. Наршахий Абу Бакр Муҳаммад. Бухоро тарихи. -Т.: 1966.
58. Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. -Т.: “Ўқитувчи”, 1985. -83 б.
59. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т.: “Ўқитувчи”, 1988. -288 б.
60. Нафасов Т. Қишлоғингиз нега шундай аталган? -Т.: “Фан”,1989.-100 б.
61. Низомов А. Топонимика. -Т.; “Шарқ”, 2012. -120 б.
62. Никонов В.А. Введение в топонимику. -М.: “Наука”, 1965. -178 с.
63. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. -М.: 1966.-509 с.
64. Никонов В. А. Имя и общество. - М.: “Наука”, 1974. -278 с.
65. Ономастика и норма.- М.: “Наука”, 1976. -256 с.
66. Охунов Н. Жойлар ва номлар. -Т.: «Ўзбекистон», 1986. -24 б.
67. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. -Т.: «Фан», 1989. -56 б.
68. Очилов А. Ўрта Осиё географиясининг тараққиёти тарихи. -Самарқанд, 2003.
69. Оға Бургутли. Жиззах вилояти зиёратгоҳлари.-Т.: “Фан”, 2008.-50 б.
70. Пардаев А.Ҳ. Жиззахнинг сўнги ўрта аср тарихий географиясига оид дастлабки мулоҳазалар. // Ўзбекистон моддий - маданияти тарихи. 33-нашри. -Т.: 2002.
71. Попов А.И. Географические названия. (введение в топонимику). -М.: 1965.
72. Пospelов Е.М. Топонимика в школьной географии. Пособие для учителей. -М. “Просвещение”, 1981. 144 с.
73. Пospelов Е. М. Географические названия мира: Топонимический словарь: около 5000 единиц. // Отв. ред. Р. А. Агеева. - М.: ООО “Издательство АСТ”, 2001. -512 с.
74. Принципы топонимики. -М.: “Наука”, 1964. -151 с.
75. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.1. -М.: 1963.
76. Рахматов Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей. АКД. Ташкент, 1973.
77. Розенфельд А.З. Топонимика Ванджа. - // Сб. Топонимика Востока.-М.: 1962. -69 с.
78. Рылюк Г. Я., Басик С. Н. В мире географических названий южных материков. -Минск: ЗАО «Веды», 1998. -180 с.

79. Рылюк Г. Я., Басик С. Н., Шафран В. В. В мире географических названий материков северного полушария. -Минск: "Народная асвета", 2000. -191 с.
80. Саидниёзов К. Амударё этаги ўнг соҳил топонимлари. //География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Т.; 1998.
81. Сергеев И.В. Тайна географических названий. -М.: 1963.
82. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. -М.: "Наука", 1973. -366 с.
83. Суперанская А.В. Что такое топонимика? -М.: "Наука", 1985. -176 с.
84. Теория и методика ономастических исследований. -М.: «Наука», 1986. - 356 с.
85. Теория и методика топонимических исследований. -М.: 1975.- 97 с.
86. Толипов Ф. Мозийга бўйлашган маскан. -Т.: 2008. -154 б.
87. Топонимика и историческая география. -М.: «Наука», 1976. -244 с.
88. Топонимика и общество. -М.: «Наука», 1989. -120 с.
89. Топонимика в региональных географических исследованиях. -Москва.: «Наука», 1984. -110с.
90. Тошкент шаҳри ва вилояти топонимлари муаммолари. // Илмий-амалий конференция тезислари. -Т.: 1994. -92 б.
91. Фарҳанги забони тоҷики. 1-2 жилд. -М.: 1969.
92. Ханмагомедов Х.Л. Топонимия территории со сложной географической средой и этноязыковым составом населения (на материале Дагестана) : автореф. дис. д-ра геогр. наук : - Баку, 1996. - 44 с.
93. Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана. - Душанбе. "Ирфон", 1975. -85 с.
94. Успенский Л.В. Загадки топонимики. -М.: 1969.
95. Шильнова Н. Происхождение географических названий. -М.: 1989.
96. Эназаров Т. Топонимларни этимологик тадқиқ қилишнинг илмий-назарий ва амалий-усулий асослари (Туркий топонимлар мисолида 1-китоб). -Т.: 2001. -127 б.
97. Эназаров Т. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. //Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Т.; 2007.
98. Эназаров Т. Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини. -Т.: 2004.
99. Юдахин К.К. Киргизско - русский словарь. -М.: 1964. -360 с.
100. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-2 жилд. -Т.: 1981.
101. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-12 жилд, -Т.: 2000 -2007.
102. Ўзбекистон Республикаси "Географик объектларнинг номлари тўғрисида" ги 2011 йили 12 октябрдаги № ЎРҚ-303 -сонли Қонуни

103. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Географик объектларнинг номлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ географик объектларнинг номлари соҳасидаги ишларни тартибга солиш чора-тадбирлари ҳақида” ги 2012 йили 16 октябрдаги № 295-сонли Қарори
104. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 4 мартдаги № 48-сонли “Шаҳарлар, посёлкалар, қишлоқлар ва овулларнинг маҳаллаларини тузиш, бирлаштириш, бўлиш ва тугатиш, шуниндек уларнинг чегараларини белгилаш ва ўзгартириш, уларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги Қарори
105. Ўринбоев Б. Жиззах топонимларининг таъбири. -Самарқанд, 2007.
106. Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? -Т.: 1970. -190 б.
107. Қораев С. Географик номлар маъноси. -Т.: 1978. -180 б.
108. Қораев С, ва бошқ. Географик терминлар ва тушунчалар изоҳи луғати. -Т.: “Ўқитувчи”, 1979. -156 б.
109. Қораев С. Ўзбекистон топонимларини ҳосил қиладиган асосий терминлар ва бошқа сўзлар луғати. -Т.: 2001. -176 б.
110. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. -Т., 2005. -238 б.
111. Qoraev S. Toponimika. -Т.: 2006. -320 b.
112. Ғуломов П.Н. Жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. -Т.: “Ўқитувчи”, 1994. -140 б.
113. Ғуломов П.Н., Миракмалов М.Т. Топонимика ва географик терминшунослик. -Т.: “Университет”, 2005
114. Ғуломов П.Н. Инсон ва табиат. -Т.: 2009. -83 б.
115. Ғуломов П.Н. Топонимларни турлари ва жой номларини районлаштириш ҳақида мулоҳазалар. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 42-жилд. -Т.: 2013.
116. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. -Т.: 1959.
117. Ҳайдаров Ҳ. Жиззах вилояти тарихи. -Т.: “Меҳнат”, 1996. -180 б.
118. Ҳакимов Қ.М. Жиззах вилояти географик номлари. -Жиззах. 2013.-203 б.
119. Ҳакимов Қ.М. Жиззах вилояти топонимлари. -Жиззах. “Сангзор”, 2014. -204 б.
120. Ҳасанов Ҳ. Ўртаосиёлик географ ва сайёҳлар. -Т.: 1964. -252 б.
121. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. -Т.:1965. -80 б.
122. Ҳасанов Ҳ. Географик номлар сири. -Т.: “Ўзбекистон”, 1985. -120 б.
123. Ҳасанов Ҳ. Беруний асарларида топонимика. // Беруний ва ижтимоий фанлар. -Т.: 1972.
124. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. -Т.: 1985. -144 б.
125. Ҳудуд ул-олам. (таржимон О.Бўриёв). -Т.: “Ўзбекистон”, 2008. -43 б.

126. Интернет сайт: wikipedia.org
wgeo. ru
geografiya. ru
world. freeglobus. com

И Л О В А

ГИДРОНИМЛАР ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ ТЕРМИНЛАР.

Акватория (лотинча aqua - сув) - сув билан қопланган майдон.

Акведук (лотинча aquaedustus - сув қувури) - ариқ, жар, йўллар устидан ўтказилган осма қувур.

Анҳор (арабча, бирлиги наҳр) - катта ариқ.

Арашон (санскритча rasayana - оби ҳаёт) - иссиқ минерал сувли булоқ.

Ариқ (аг - қадимий эроний тилларда *оқмоқ* феълининг ўзаги, яъни «сув») - сув йўли.

Арна - катта канал (Жиззах вилоятида арна - жар).

Артезиан қудук - пармалаб қовланган ва сув отилиб чиқадиган теран қудук.

Афдоқ - катта ариқдан чиқарилган тармоқ (Бухоро).

Бадок, бодок - ариқдан бошланган тармоқ (қаранг: *афдоқ*).

Балчиқ - суюқроқ лой (қаранг: *чалчиқ*).

Банд - тўғон.

Ботқоқ - доимо ёки узоқ вақт зах бўлиб ётадиган жой.

Бошот (башат, тош бошот - тош орасидан чиқадиган булоқ) булоқча (машат шакли ҳам бор - Фарғона водийси).

Булоқ - ер остидан чиқадиган табиий сув манбаи.

Булунғур - лойқа сув

Бўгат, бўғот - ариқдаги тўсиқ, кўтарма.

Бўғоз - икки сув ҳавзасини бирлаштирадиган сув йўли (тўғриси - бўғиз).

Гузар - кечув, дарёдан кечиб ўтиладиган жой.

Гулдирама, гулдуровук, гулдуров, гурулловук, гуркиров - катта шаршара.

Гум, гумсой - чуқур, атрофи баланд сойлик.

Дайравот - дарё бўйидаги жойлар.

Дам - сув равон оқмайдиган, дамланиб қоладиган жой.

Дарё - табиий ўзандан оқадиган катта сув.

Дарёлик - бир замонлар дарё оққан сойлик.

Дарғот - сув тақсимлагич гидротехник иншоот.

Денгиз - Ўзбекистонда кенг майдонни эгаллаган сув (Орол денгизи), сув омбори (Тошкент денгизи).

Дуоб, дуоба, дуғоба, дувова - икки сув қўшилган жой.

Дўлоб - сувни баландга кўтариб берадиган мослама.

Ёб, ёп, яб, яп - ариқ (Хоразм).

Жайхун - жўшқин дарё, азим дарё, Амударёнинг арабча номи.

Жилбулоқ, жилибулоқ - илиқ сувли булоқ (қишда).
Жилға - жилдираб оқадиган сой.
Жимбулоқ (жинбулоқ) - кам сувли булоқ.
Жиннисой (жиннисув) - баъзан кучли тошиб турадиган сой (тентаксой).
Жонабулоқ - қияроқ ердан чиққан булоқ.
Жорма, ёрма - ерни ёриб очилган ариқ, қудуқ.
Жўйинав - янги ариқ.
Жуй, жўй - сой, ариқ.
Жўйбор - ариқлари кўп жой.
Жўяк - икки пушта орасидаги ариқча.
Зах, зак - сернам жой.
Захкаш - сернам зах жой;
Зовур - захни қочириш учун қазилган ариқ.
Зағоракаш - зовур, оқава тушадиган ариқ.
Захбур - зах суви оқадиган ариқ, зовур.
Изза - сернам, зах жой.
Ирмоқ - дарёга қўшиладиган сой, жилға.
Кавсар - тоза, зилол сув,
Кечик, кечув - дарёдан, катта сойдан кесиб ўтиладиган жой.
Ком - ариқ.
Кориз - бир-бирлари билан ер остида бирлаштирилган қудуқлар, ер ости канали.
Кўк сув - зилол сув, тиниқ сув.
Кўл - кичикроқ табиий сув ҳавзаси.
Кўлмак - ҳалқоб сув.
Кўлоб - сув йиғилиб қолган жой, кўлмак.
Кўрбулоқ, сўқирбулоқ - ёғингарчилик кам бўлган йиллари қуриб қоладиган булоқ.
Нахр - катта ариқ (нар, нор ҳам дейилади Нарпай, Улуғнор каби).
Найнова - қамиш, ғаровдан ясалган нов; нов - сув оқадиган ўзан, тарнов.
Нова - сув оқадиган ариқ, мол сув ичадиган ёғоч ариқ.
Новадон - ёпиқ нов.
Об - сув, дарё, сой.
Обдон - кўлмак, қоқ.
Оби раҳмат, оби найсон - раҳмат суви, наврўздан 2-3 кун олдин ёғадиган баракали ёмғир (зироат учун оби ҳаёт ҳисобланар экан).
Оби сиёҳ - қора сув, текисликдаги бир неча булоқнинг суvidан ҳосил бўлган қорамтир сув (қаранг: *қорасув*).
Обод - (айнан «сувли жой») - ўзлаштирилган серсув жой.

Обхона - сув манбаи ёнида қурилган махсус бино.
Обшор - серсув жой.
Одоқ - сувнинг этаги.
Олиш, алиш - катта ариқнинг қулоғи, ариқдан сув олинадиган жой.
Осма қувур - акведук.
Отқудуқ - суви от ёрдамида тортиб олинадиган қудуқ.
Оқдарё - эски ўзандан оқиб турган дарё.
Оқова – партов, ташландиқ сув.
Оқсув - қор ва музликлардан сув олиб кўпириб тез оқадиган оқиш сув.
Пойнов - ариқ, ҳовуз каби сув объектларнинг сув оқиб чиқиб кетадиган томони, этаги.
Рўд - сой дарё.
Рўдак - кичик сой.
Рўдхона - дарё, сой ўзани.
Сел - тошқин сув.
Селбур - сел уриб кетган жой.
Селгоҳ - сел келиши мумкин бўлган жой.
Селдара - сел келиб турадиган дара.
Селроҳа - сел ўзани.
Селхона - тошқин сув тўпланиб қоладиган сойлик.
Сой - кичик дарё.
Сув, су - табиий суюқлик; дарё, сой
Сув омбори - кўп сув тўпланадиган чуқур жой.
Сувлик - акватория.
Сувот, сувлот - чорва моллари сув ичадиган жой.
Тагоб, такоб, тагоп - ер ости суви чиқиб турган жой, сойлик, бир ариқдан сув ичадиган майдон.
Тезоб - тез оқадиган сой.
Телба сув - ўзанини ўзгартириб турадиган сой, жилға.
Томчи - суви қоядан томчилабгина тушадиган булоқ.
Тош қоқ - тоғларда, қоя ўйиқларида тўпланган сув.
Тошқин - дарё, сой сувининг ўзандан чиқиб теvarак-атрофни сув босиши.
Хотинсув - суви миқдори бир оз ўзгариб турадиган камсув сой, жилға.
Чалчиқ - суюқ балчиқ.
Чашма - булоқ.
Шарақсой - шариллаб тез оқадиган сой.
Шарилдоқ, шалдироқ, шариллоқ, шарилловуқ, шарловуқ, шаршар - шаршара.
Шаршарак - тепадан шариллаб тушадиган сув, шаршара.

Шохоб, шахоб, шахобча - дарё ёки сойнинг ирмоғи.

Шахррўд - шаҳарни сув билан таъминлайдиган канал, наҳр.

Шохрўд - катта дарё, канал.

Эрсув (эркак сув) - суви йил бўйи кам бўлмайдиган, узоққа оқиб борадиган сой, жилға.

Югуруксой - тез оқадиган сой.

Ўжар сув - тез-тез тошиб турадиган сув, сой.

Ўкуз, ўгиз, ўғиз - катта оқар сув, дарё.

Қайирма - сув қайрилиб оқадиган жой, муюлиш.

Қайир - сув лабига яқин пастлик ерлар.

Қайнама - гирдоб

Қайнар булоқ - суви отилиб қайнаб чиқадиган булоқ.

Қора дарё - сунъий ўзандан оқизилган дарё, канал.

Қора сув - текис ерларда булоқлардан, сизот сувларидан ҳосил бўлган қорамтир сув.

Қоқ - чўлларда баҳорги ёғингарчилик вақтида сув тўладиган саёз ботиқ.

Қувур - сув оқизиладиган мослама.

Қудук - ер остида сув олинадиган чуқурлик.

Қудукча - қудук кўп жой.

Қулоқ - ариқдан, анҳордан сув чиқариладиган жой.

Қўл - сойнинг ирмоғи ёки тармоғи.

Қўлат - сойлик.

Ҳавза - сув тўлдирилган катта майдон, сувлари бир дарёга қўшиладиган ҳудуд.

Ҳанги сув - жала ёққанда сойлик жарликдан тошиб оқадиган сув.

Ҳовуз - кичик сув омбори.

ОРОНИМЛАР ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ ТЕРМИНЛАР.

Айдар - тепасида бир уюм тош терилган қир, баландлик.

Айлоқ - тоғ яйлови.

Айри, айрилиш - иккига ажралган тоғ, қир.

Айрит - сувайирғич.

Айғир - улкан, катта қоя, тош.

Алан - ариқ четига чиқарилган тупроқ уюми.

Анна - жар.

Атав - орол.

Асқа, асқар - баланд, юксак тоғ.

Ақба, ағба, овға - довон.

Байир, бойир - баланд, дўнг, қир.

Балқан, болқон - паст тоғ, қир.

Бароз, бараз - қир, тоғнинг ясси тепаси.

Бел - тоғ қиррасининг пастроқ қисми, довон.

Белас - ясси тоғ тармоғи.

Белчагач - бели паст тоғча, қир.

Бет, беткай - ёнбағир.

Бешиктош - шаклан бешикка ўхшаган қоя.

Битов - боши берк дара.

Болдир - дўнг, тумшук;

Бурум - муюлиш.

Бурун, мурун - тумшук, муюлиш.

Дарбоза - дарадан ўтган тоғ йўлининг камбар жойи.

Дўлан - улкан тоғ.

Дўнг - ясси тепалик.

Дўнгсов - паст ясси тепалик.

Етимтоғ - якка турган пастроқ тоғ.

Етимқум - якка қумлик.

Ёна, жона - қия ёнбағир.

Ёр - жар, ёрма.

Ёрма - ерни чуқур ёриб очилган ариқ.

Жийға - кичик сойлик.

Жиринди - сув ўйган кичик жарлик.

Жўна - чўзинчоқ тепалик қирраси.

Жўнағар - тоғ қирраси.

Камчик, кемтик - тоғ қиррасининг паст жойи.

Керага - чўзинчоқ қоя.
Киндик - адир, қирларнинг марказий қисми.
Кунас, кунаш - серофтоб жой.
Кунгабоқ - офтобрўй, кунга қараган жой.
Кунгай - кунга қараган, офтобрўй ёнбағир.
Кунчибоқ, куншувоқ - жанубга, офтобга қараган (беткай).
Кўтал - довон.
Кўтарма - тупроқ, тошдан ясалган тепалик;
Кўҳ - тоғ.
Кўҳак - кичик тоғ, қир.
Кўхистон - тоғлар ўлкаси.
Марза - чегара, уват.
Мағара - қадимий иморатларнинг дўппайиб турган қолдиқлари.
Нарвон - зинапоясимон ёнбағир, шоти ҳам дейилади.
Нишаб - қия.
Нов, нова - ариқ, тарнов.
Новур - нов шаклидаги тошлоқ, тик сойлик.
Одамтош - шакли одам гавдасига ўхшаган қоя.
Ойнатош - кўзгуга ўхшаш ялтироқ тош.
Олатов - ола-була тоғ.
Ошув - довон.
Октепа - оқ тупроқли тепалик.
Оқтош - оқ тусли тош, кварц.
Оққум - ўсимликсиз яланг кўчма қум;
Парида - одам йиқилиб учиб тушиши мумкин бўлган тик қоя.
Паст - қуйи, этак.
Питов - боши берк дара, сойлик.
Раш, ираш - ариқ четига уюлган тупроқ.
Рег - қум.
Регзор - қумлик.
Регистон - қумли чўл, шаҳарда қум тўшалган майдон.
Рош - уват, марза, чел.
Сайҳон - очиқ майдон, текислик.
Сакиртма - поғона - поғона.
Санг - тош.
Сангзор - тошлоқ майдон.
Сангистон - тошлоқ жой.
Санглоқ - ғўла тошли сойлик.
Сандиктош - шаклан сандикқа ўхшаш тош, қоя.

Сенгир - тик қоя, ўсимлик билан қопланган баланд тоғ қирраси.
Сина, сийна - кўкрак шаклидаги баландлик, қир, тоғ.
Сиғалон - тоғ ёнбағирларидаги тўпланган силлиқланмаган парча тошлар.
Сочтепа, чочтепа, чоштепа, шоштепа - сунъий тепалик.
Суна - тоғда текис майдон.
Сугч - тоғни ўтиш жойидаги сунъий тошлар уюми
Тайпоқ - ясси, ялпоқ майдон.
Тал - тепалик.
Таллак - тепача.
Танги - тор дара.
Тарнов - ариқча.
Тева - тепа, тепалик.
Темирқовуқ - серқатнов даранинг энг камбар, қояли қисми.
Тош - алоҳида турган қоя.
Тошзор - тошлоқ ер.
Тошлоқ - сертош майдон.
Тошқоқ - тоғлардаги тош ўйиқ ва унда ҳосил бўлган кўлмак.
Туз - текислик.
Тумшуқ - муёлиш.
Тўш, дўш - тоғ бағридаги дўппайган баландлик.
Туятош - туядай катта харсангтош.
Тўман - пастки, қуйи, етак.
Уват - экин майдони чегараси, марза.
Улоқ - чопқич - кўпкари чопиш учун қулай текис майдон.
Учма - тик қоя, одам йиқилиб тушадиган бузуқ жарлик.
Хандақ - узун чуқурлик, траншея.
Чалқа - адирлардаги текис майдон.
Чағат - офтобга қараган чағир тошли тик ёнбағир.
Чел - марза.
Чем - тўғон, қўрғон.
Чеп - ғов, тўсиқ.
Чинг, чинк - жарлик.
Чиғаноқ - дарё тирсаги.
Чот - тоғ тармоқлари туташган жой.
Чотқол - тоғ ёки даранинг қўшилган ёки тармоқларга ажралган жойи.
Чох - чуқур, ўра, қудуқ.
Чўнағар - жўна, яъни чўзинчоқ тепаликнинг қирраси.
Шақшақ - қалин-қалин тош қатламлари.

Ширам - тоғ этагидаги чўзинчоқ қир.
Шовқор - қора тоғ.
Эгарбел - довон.
Эгартош - шакли эгарга ўхшаган ўрта қисми эгилган қоя, тош.
Энкайма - нишаб қиялик.
Ўба - баланд жойга, баъзан текисликка териб қўйилган тош уюми.
Ўгайтош - яланг ерда чўққайган кичикроқ қоя.
Ўзак - сой, жарлик, сув тармоғи.
Ўй - пастлик, ботқоқлик.
Ўйдиқ - чуқур жой.
Ўйпот - пастлик, теварак атрофдан чуқурроқ жой.
Ўра - чуқурлик, хандақ.
Ўр - баландроқ жой.
Қазғанақ - чуқурлик.
Қайирма - йўл, муюлиш.
Қамров - атрофи тоғ-қир билан ўралган берк жой.
Қапчиғай - тор дара.
Қарим - дўнглик, тепалик.
Қатламатос - юпқа қатламлардан иборат тош, гилли сланец.
Қашат - жарлик ёқаси.
Қаҳлаға, қоҳлуғ - серкатнов даранинг энг тор жойи.
Қир - баландлик.
Қиранг, қирпанг - қирнинг қирраси.
Қисик, қисилиш - даранинг ўтиш қийин камбар қисми.
Қия - нишаб ёнбағир.
Қовоқ - баланд қирғоқ, яланг жарлик.
Қоратов - паст тоғ, ёзда қор ётмайдиган тоғ.
Қоратепа - асли қоровултепа, ёвни кузатиб турадиган тепалик.
Қохти - тоғлардаги тош ўйиқ ва унда тўпланган қор-ёмғир суви.
Қуйт - пастлик, қуйилик.
Қўлат - жарлик, чуқурлик.
Ғўрум, қўрум - тоғ тепасидан қулаб тушган тошлар уюми.
Хўр - тепалик.

ЎЗБЕКИСТОН ЭТНОНИМЛАРИ

Абиз	Бойлар	Жалонғочсаро	Касовли
Авоқли	Боймоқли	й	Каттаминг
Авшар	Бойовут	Жаманша	Кашмири
Айрончи	Боқибачча	Жамонсарой	Келасқанғли
Айтеке	Болғабосган	Жарат	Келасқанғли
Алакўйлак	Болғали	Жарғоқ	Келачи
Алакўйлак	Бўгажили	Жастабон	Кенагас
Алелича	Бўжа	Жат	Кенжажуз
Алипли	Бугач	Жеттиурув	Керайит
Арғин	Бўзчи	Жетикашқа	Кесамир
Арлот	Бўйин	Жилонтамғали	Кийикчи
Асака	Бўкалай	Жобувчисолин	Кирей
Ахтачи	Буркут	Жонсит	Ковон
Аччи	Бўронбой	Жуйрат	Кўзтамғали
Бағанали	Воқимли	Жуйрот	Кўкқанғли
Бағлан	Вохтамғали	Жулун	Кўктўнли
Бадир	Гала	Жунни	Кулбурун
Бадроқли	Ғаровли	Зарман	Кўнчи
Баёт	Гудрайбий	Зармас	Кунчибоғ
Балхи	Гулсарой	Захнайман	Кўрпали
Барак	Ғуралас	Захнайман	Кўрпачувиш
Барлос	Гурлан	Иламжисарой	Кўса
Баташ	Ғўрожин	Илонли	Куччекли
Бахматчойи	Гуртак	Имом	Кушкавутқирқ
Баҳрин	Давлай	Ингичка	Куябош
Бегузув	Дувлат	Ирғоқли	Қайранғли
Беклар	Дўрмон	Исабой	Қайроқли
Бешбеги	Ёбу	Исари	Қайчили
Бешбола	Ёбусариқ	Ишқили	Қалмоқ
Бешжуз	Ёмонтуркман	Иярли	Қамайчи
Бешкал	Еттиқашқа	Кавраксолин	Қанғли
Бешкуви	Еттиуруғ	Кадан	Қанжиғали
Бешқўтон	Жавли	Кадан	Қараман
Бешота	Жавоғли	Кал	Қарапчи
Бешсари	Жағалбайли	Каламуш	Қарға
Боғлон	Жадик	Калсари	Қарқарали
Бойбўри	Жалмат	Калтатой	Қарлуқ
Бойғунди	Жалойир	Касби	Қармиш

Қатағон	Қоратамғали	Мийтан	Оқчепкан
Қашқари	Қораунас	Минжирсарой	Оқэчки
Қиёт	Қораупа	Мирзойи	Олақанот
Қизилбош	Қорахони	Миришкор	Олақоп
Қизилқалпоқ	Қорача	Мисит	Олатўн
Қизилоёқ	Қорачапон	Можорсарой	Олмасувон
Қилтамғали	Қорачивар	Мойна	Олмачи
Қипчоқсарой	Қораянтоқ	Молтоп	Олтинтамғасар
Қирғизсарой	Қоруймовут	Мошлар	ой
Қирғили	Қўғай	Муаззамони	Олтиўғил
Қирқ	Қуёнкулоқ	Мўғол	Олчин
Қирқжигит	Қулдов	Мўлканлик	Ордай
Қирқсадақ	Қулжамон	Мўлканлик	Орлат
Қирқтамға	Қуллар	Мулкуш	Оролли
Қишлиқ	Қўлтамғали	Мундуз	Оссарой
Қовчин	Қулчан	Мусобозори	Очманғит
Қозоёқли	Қўнғирбой	Найман	Пайтавабош
Қонхўжа	Қўнғирот	Наймансарой	Парчаюз
Қора	Қўнғиротсарой	Нақи	Пашқурт
Қораабдал	Қуралас	Небўса	Пашқурт
Қорабайир	Қурама	Некўз	Пичоқчи
Қорабағанали	Қурқозон	Ниёзжов	Потос
Қорабура	Қурсоқ	Норин	Пўладчи
Қоракасмақ	Қутчи	Нўғайвачча	Пўлашерали
Қоракесак	Қўштамғали	Обоқли	Пучуқой
Қорақўса	Қўғай	Оғар	Рамадон
Қорақанғли	Лапакқиёт	Ойинни	Рамазон
Қорақўйли	Латтабанд	Ойтамғали	Сайёт
Қоракулончи	Лоқай	Оқбайтал	Салтир
Қоракурсоқ	Мавлуш	Оқбароқ	Сандикли
Қораманғит	Майдон	Оқбой	Сарибош
Қорамўйин	Макай	Оқбуйра	Сариғқатағон
Қорамурут	Макайқанғли	Оқдантуққан	Сариқанғли
Қорамурча	Манғит	Оқманғит	Сарипичоқ
Қорапичоқ	Марқа	Оққанғли	Саритамғали
Қорасадақ	Машкоп	Оққўйли	Сариуймовут
Қорасийроқ	Меркит	Оқмўйин	Сариўроқли
Қорасон	Мехаям	Оқтўнли	Сариширин
Қоратайлоқ	Миаттари	Оқтойлоқ	Саркач

Сармиш	Тортувли	Ўразтой	Чаламанғит
Сарой	Тошканди	Ўрай	Чигатой
Сартулли	Тугал	Ўрамас	Чигил
Сахтиён	Тўғали	Урганжий	Чиёнли
Севас	Тўғиз	Ўрис	Чилжувут
Сийроқли	Туёқли	Ўроқли	Чилкас
Сиргали	Тўқбой	Усмони	Чилликли
Сиртисулув	Тўқсари	Ўтамайли	Чимбой
Соқов	Тўқчура	Ўтарчи	Чингиз
Солин	Тўланғит	Учқиз	Чиноз
Солор	Тулкичи	Ўчоқли	Чирик
Суғумбой	Тума	Учтамғали	Чирқировук
Сулаймон	Тумар	Учурув	Човдур
Сулдуз	Тупкора	Ўювли	Човчи
Сўлоқли	Тўполос	Уяс	Чолдар
Сурун	Туран	Халаж	Чолқишлоқ
Тавғач	Тўрға	Хандакли	Чолмўйин
Тама	Турғоқ	Хатоб	Чорткесар
Тамагузар	Тури	Хидирли	Чубаланчи
Тамайрат	Турк	Хидирша	Чубат
Тарағай	Туркман	Хитаюзи	Чувама
Тариқбош	Тутамғали	Холдорқипчоқ	Чувман
Тароқли	Тухси	Хонтушти	Чувуллоқ
Тегана	Туябўйин	Хуросони	Чўмичли
Тегана	Туячи	Ҳакка	Чўмичтамғали
Телов	Уволай	Ҳосилбош	Чумчуқли
Темирчи	Увоқ	Ҳофиз	Чўпоқ
Тентак	Увоқтамғали	Ҳаваш	Чураш
Тиғирик	Угат	Чағир	Чўтқора
Тилав	Ўғуз	Чағрак	Чуют
Тилавмат	Уз	Чанғароқчи	Шағал
Тираовул	Узун	Чанчувли	Шағарақ
Тобин	Уйғур	Чапарашли	Шербачча
Тоғайтўпи	Уймовут	Чегана	Шердантуққан
Тоз	Уйшовут	Чекмўлла	Шерқанғли
Тойбадай	Уйшун	Чектамға	Шигарак
Тойлоқ	Украс	Челак	Ширин
Тоқчи	Ўлмас	Чемсарой	Ших
Толибачча	Унгут	Чибар	Шодмонтўби

Эвалак	Эсанхўжа	Юмалоқбош	Япағи
Эгарчи	Эчкилар	Яғмо	Ярат
Элатон	Эшакчи	Ялпоқбош	Яшиқ
Элтамғали	Эшбачча	Ямбарак	
Эрганакли	Юз	Янгиқўрғай	

УМУМИЙ ТОПОНИМИКА ФАНИДАН ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. “Географик объектлари номлари ҳақида” ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қачон қабул қилинган?

- А. 2010 й. 16-октябр
- В. 2011 й. 12-октябр
- С. 2012 й. 16-октябр
- Д. 2013 й. 12-октябр

2. Топонимика сўзи қайси тилдан олинган ва қандай маънони англатади?

- А. Грекча - жой номи
- В. Лотинча - номлар мажмуаси
- С. Арабча - географик номлар йиғиндиси
- Д. Форсча - ном маъноси

3. Баланд, паст, катта, кичик, юқори, қуйи, янги, кўхна, эски, оқ, қизил, ширин, шўр, чучук каби терминлар қандай турдаги топонимларда кўп учрайди?

- А. Аҳолининг касб-хунари билан боғлиқ номлар таркибида
- В. Объектнинг белги-хусусияти, томон, ўрин-жой, ҳажм ва бошқа хусусиятлар билан боғлиқ номлар таркибида
- С. Жойнинг географик ўрнини билдирувчи топонимлар таркибида
- Д. Фойдали қазилмалар, уларнинг географик ўрни, турлари ва хусусиятларини билдирувчи топонимлар таркибида

4. Тошкент сўзининг энг тўғри таърифи берилган қаторни белгиланг.

- А. Чоч, шош сўзларининг тош сўзига айланишидан ҳосил бўлган
- В. Тош қалъа, тош шаҳар сўзларидан келиб чиққан
- С. Тошга ҳеч қандай алоқаси йўқ
- Д. Бузилмас, қаттиқ мустаҳкам, шаҳар.

5. Индикаторлар (топонимикада) нима?

- А. Географик терминлардан ҳосил бўлган топонимлар
- В. Топонимларни ўзгартирувчи терминлар
- С. Географик номлардан пайдо бўлган янги сўзлар
- Д. Топонимларни ҳосил қилувчи географик терминлар

6. Географик объектнинг манзилини белгиловчи номни топинг?

- А. Шимолий денгизи
- В. Ўлик денгизи
- С. Қизил денгизи
- Д. Каспий денгизи

7. Жойнинг рельефи билан боғлиқ пайдо бўлган географик номни аниқланг.

- А. Тўрон, Туркистон, Мовароуннаҳр
- В. Янгиқўрғон, Каттақўрғон, Чимқўрғон
- С. Супатоғ, Товоқсой, Арнасой
- Д. Куруқсой, Ғовасой, Жиннисой

8. Қайси географик объектларга қўйилган номлар узок давр сақланади?

- А. Антропонимлар
- В. Гидронимлар
- С. Ойконимлар
- Д. Оронимлар

9. Ўзбекистон топонимиясининг ўзига хос хусусиятларидан бирини аниқланг.

- А. Ижтимоий номлар кўп
- В. Касб-ҳунар билан боғлиқ номлар кам
- С. Антропонимлар йўқ
- Д. Этнонимлар кўп

10. Одам номи билан боғлиқ топонимни топинг.

- А. Канберра
- В. Исломобод
- С. Монтевидео
- Д. Вашингтон

11. Бир-бирига тескари маъноли географик номлар қандай аталади?

- А. Антропоним номлар
- В. Арéalли номлар
- С. Антоним номлар
- Д. Синоним номлар

12. Фойдали қазилма конлари билан боғлиқ географик номларни аниқланг.

- А. Қаровулбозор, Ангрен, Бухоро
- В. Анд, Небитдоғ Небитдоғ, Соликамск
- С. Олмалик, Учқудук, Зарафшон
- Д. Полвонтош, Оламушук, Кўкайди

13. Қўйидаги топонимларнинг қайси бири уруғ номлари билан боғлиқ ?

- А. Қирқ
- В. Қора
- С. Юз
- Д. Барча жавоблар тўғри

14. Топонимия нима?

- А. Маълум территориядаги жой номлари йиғиндиси
- В. Жой номларини ўрганадиган фан
- С. Аҳоли турар жойлари
- Д. Номаълум ном

15. Тошкентни аввалги номларини аниқланг.

- А. Шош
- В. Чоч
- С. Барчаси тўғри
- Д. Тошканд

16. Шаҳар маъносидаги сўзлар гуруҳини топинг.

- А. кент, град, виль.
- В. поль, бург, штад.
- С. пур, таун, кар.
- Д. Барча жавоблар тўғри

17. Дарё, сув маъносидаги сўзлар гуруҳини топинг.

- А. Ўкуз, ривер, рио.
- В. Наҳр, жайхун, дон.

- С. Миси, идил, река
- Д. Барча жавоблар тўғри

18. Ўзлашма (калька) номлар бу...

- А. Таржима қилинган номлар
- В. Маъноси бир хил номлар
- С. Маъноси бир аммо, икки тилда икки хил аталадиган номлар
- Д. Барчаси тўғри

19. Топоном қаторини белгиланг.

- А. Вулкан, гейзер, карст.
- В. Тепа, дашт, чўл
- С. Сой, дарё, булок
- Д. Тоғ, қир, танги

20. Гибрид номни кўрсатинг.

- А. Янгикент
- В. Янгиқишлоқ
- С. Каттасой
- Д. Каттақишлоқ

21. Этноним қандай ном ?

- А. Уруғ, қабила, халқ номи
- В. Кишиларни тахаллуси билан боғлиқ ном
- С. Шаҳар номи
- Д. Ўсимлик билан боғлиқ ном

22. Тошбақа ороллари бу...?

- А. Канар ороллари
- В. Азор ороллари
- С. Капри ороллари
- Д. Галапагос ороллари

23. Дарё номи билан аталган мамлакатни белгиланг.

- А. Сенегал
- В. Чад
- С. Намибия
- Д. Миср

24. Астана шаҳри илгари қандай ном билан аталган?

- А. Ақмола
- В. Целиноград
- С. Акмолинск
- Д. Барчаси тўғри

25. “Сафарнома” асари муаллифи ким?

- А. Маҳмуд Кошғарий
- В. А.Беруний
- С. Носир Хисрав
- Д. ал-Хоразмий

26. “Географик номлар маъноси” асари муаллифи ким?

- А. Ҳ.Ҳасанов
- В. Т.Нафасов
- С. С.Қораев
- Д. М.Миракмалов

27. А.Хромов ибораси билан айтганда, Ўрта Осиёнинг биринчи топонимисти бу...

- А. Муқаддасий
- В. Ибн Рушд
- С. Ибн Ҳавқал
- Д. Ё.Ҳамавий

28. Ҳозирги Беруний шаҳри илгари қандай ном билан аталган ?

- А. Хива
- В. Кат
- С. Урганч
- Д. Марв

29. Маълум ҳудуддаги жой номлари йиғиндиси бу....

- А. Топонимия
- В. Топонимика
- С. Топономика
- Д. Топоним

30. Амударёнинг қадимий номи.

- А. Ўкуз

- В. Окс
- С. Жайхун
- Д. Барчаси тўғри

31. Киши номи билан боғлиқ бўлмаган топонимни белгиланг.

- А. Веллингтон
- В. Монтевидео
- С. Дрейк
- Д. Виктория

32. Ойконим бу ...

- А. Аҳоли манзилгоҳлари номи
- В. Шаҳар ичидаги объектлар номи
- С. Анъанавий ном
- Д. Ғорлар номи

33. Географик номни пайдо бўлишига асосий сабаб

- А. Ижтимоий эҳтиёж туфайли
- В. Зарурият туфайли
- С. Манзилни белгилаш учун
- Д. Барчаси тўғри.

34. Қоратоғ бу.....

- А. Паст тоғ
- В. Қорсиз тоғ
- С. Қоранғу тоғ
- Д. Барчаси тўғри

35. Жой номлари бу “ерни тили” деган ибора кимга тегишли?

- А. Э.Мурзаев
- В. Н.Надеждин
- С. Ҳ.Ҳасанов
- Д. С.Қораев

36. “Ҳар қандай топонимик тадқиқотлар географик терминларни ўрганишдан бошланмоғи керак” деган ибора муаллифи ким?

- А. Э.Мурзаев
- В. М.Миракмалов
- С. Н.Надеждин

Д. Ҳ.Ҳасанов

37. Сўғдча “кат” сўзи қандай маънога эга?

- А. Шаҳар, қишлоқ, аҳоли маскани
- В. Дарё, сой, булоқ
- С. Тоғ, адир, тепа
- Д. Уруғ, қабила, элат

38. “Ҳудуд ул-олам” асари муаллифи ким?

- А. А.Беруний
- В. М.Кошғарий
- С. Ал-Хоразмий
- Д. Номалум

39. Топонимик термин бу.....

- А. Жой номлари таркибида қатнашиб, улар ифодаланган объектни билдирувчи сўз
- В. Топоним асосини ташкил этади ва объектни турини ифодалайди
- С. Топоним асосини ташкил этувчи турдош от
- Д. Барчаси тўғри

40. Гибрид номлар бу...

- А. Икки ва ундан ортиқ тилларга хос сўзлардан ташкил топган мураккаб номлар
- В. Бир тилли мураккаб номлар
- С. Қадимий туркий топонимлар
- Д. Географик термин асосида пайдо бўлган номлар

41. Аббревиатура нима?

- А. Рельеф шаклини англатувчи номлар
- В. Уруғ, қабила номлари
- С. Географик номларни қисқартирилган шакли
- Д. Барчаси тўғри

42. «Ўрта Осиё жой номлари тарихидан» асари муаллифи ким?

- А. Э.Мурзаев
- В. М.Миракмалов
- С. Н.Надеждин
- Д. Ҳ.Ҳасанов

43. Тинч океани деб ном берган денгизчи - сайёҳни белгиланг.

- А. Магеллан
- В. Колумб
- С. Ж.Кук
- Д. Р.Скотт

44. Топонимик позитивлик қонунияти мазмуни нимадан иборат?

- А. Ном реал воқеаликни акс этади
- В. Ном реал воқеаликни акс этмайди
- С. Ном тасодифий пайдо бўлган
- Д. Ном берилган вақтда аниқ маъно касб этган

45. Кишиларни касб-хунари билан боғлиқ географик номни белгиланг.

- А. Ғазғон
- В. Шоҳимардон
- С. Саррофон
- Д. Боғдон

46. Топонимика интеграл илмий йўналиш, “чегаравий” фан деган тушунча қандай маънога эга?

- А. География, лингвистика, тарих фанларининг манфаатлари туташган жойда пайдо бўлган.
- В. лингвистика, тарих, этнография фанларининг манфаатлари туташган жойда пайдо бўлган.
- С. Тарих, фалсафа, иқтисодиёт назарияси фанларининг манфаатлари туташган жойда пайдо бўлган.
- Д. Барчаси тўғри

47. Қайси мамлакатнинг байроғида чинор барги тасвири туширилган ?

- А. Канада
- В. АКШ
- С. Мексика
- Д. Куба

48. Марказий Осиёга махфий саёҳат қилиб, “Марказий Осиёнинг географик номлари” китобини ёзган ким?

- А. Н.Надеждин
- В. В.Бартольд

- С. Ҳ.Вамбери
- Д. В.Вяткин

49. “Топонимикага кириш” асарининг муаллифи ким?

- А. Э.Мурзаев
- В. В.Никонов
- С. В.Жучкевич
- Д. А.Хромов

50. Тилшунос топонимист олимлар қаторини белгиланг.

- А. Э.Бегматов, Т.Нафасов, З.Дўсимов
- В. А.Муҳаммаджонов, О.Бўриев, А.Набиев
- С. Ҳ.Ҳасанов, С.Қораев, М.Миракмалов
- Д. П.Ғуломов, А.Солиев, М.Маматқулов

51. Қуйидаги таъриф қайси топонимик қонуниятга тегишли? Географик объектнинг табиий ёки ижтимоий-иқтисодий аломатларини, яъни реал воқеа-ҳодисаларни ўзида акс этади.

- А. Нисбий негативлик
- В. Топонимик позитивлик
- С. Ўзлашма номлар
- Д. Халқона этимология

52. Ф.Магеллан саёҳатидан кейин география оламида қандай янгилик бўлди?

- А. Дунё океанининг бир бутун эканлиги аниқланди
- В. Ернинг шар шаклида эканлиги аниқланди
- С. Тинч океаннинг энг улкан океан эканлиги аниқланди
- Д. Атлантика энг шўр океан эканлиги аниқланди

53. Антарктидани қайси мамлакат денгиз сайёҳлари кашф этди?

- А. Франция
- В. Италия
- С. Германия
- Д. Россия

54. Детопонимизация нима?

- А. Географик номларни терминларга айланиши
- В. Топоним ҳосил қилувчи маҳаллий термин

- С. Географик номнинг қисқартма шакли
- Д. Терминларни географик номга айланиши

55. А.Берунийнинг «Сайдана» асарида қанча ном тилга олинган?

- А. 300 та
- В. 400 та
- С. 350 та
- Д. Тўғри жавоб йўқ

56. Хато номлар қаторини белгиланг.

- А. Африка, Атлантика океани
- В. Америка, Тинч океани
- С. Австралия, Шимолий Муз океани
- Д. Барчаси тўғри

57. “Географик номлар имлоси” асари муаллифи ким?

- А. С.Қораев
- В. Т.Нафасов
- С. З.Дўсимов
- Д. Ҳ.Ҳасанов

58. Бхарат қайси давлатнинг маҳаллий номи?

- А. Ҳиндистон
- В. Покистон
- С. Бангладеш
- Д. Непал

59. Спелеоним бу

- А. Ўсимликлар номи
- В. Қишлоқ ва шаҳарлар номи
- С. Ғор, унгурлар номи
- Д. Шаҳарларнинг махсус номлари

60. Топонимик тадқиқотларда тарихий усул тарафдори бўлган олимни белгиланг.

- А. Ҳ.Ҳасанов
- В. Н.Надеждин
- С. А.Попов
- Д. А.Мухаммаджонов

61. Муҳаммад Наршахий асарининг номини белгиланг.

- А. Бухоро тарихи
- В. Самарқанд тарихи
- С. Тарихи мулки Ажам
- Д. Тарихий Тошкандий

62. Жой номлари таркибидаги “чек” сўзи қандай маънога эга?

- А. Хон ва унинг оила аъзоларига тегишли ерлар
- В. Руҳонийлар ва машҳур кишиларга тегишли ерлар
- С. Ҳар қандай кишиларни хусусий ерлари
- Д. Барча жавоблар тўғри

63. Субстрат топоним бу

- А. Қадимги халқлар томонидан қўйилган ном
- В. Махсус этимологик тадқиқотларни талаб қиладиган ном
- С. Ҳозирги тиллар ёрдамида изоҳлаб бўлмайдиган ном
- Д. Барча жавоблар тўғри

64. Рус олими В.П.Семёнов-Тяньшанский аҳоли пунктлари номларини нечта категорияга бўлган?

- А. 7 та
- В. 8 та
- С. 11 та
- Д. 5 та

65. “Ўзбекистон вилоятлари топонимлари” китоби муаллифи ким?

- А. Т.Нафасов
- В. Ҳ.Ҳасанов
- С. Э.Мурзаев
- Д. С.Қораев

66. Топонимикада индикатор сўзи қандай маънога эга?

- А. Кўчма маънода ишлатадиган сўз
- В. Ёзилиши ва талаффузи анъанавий бўлган ном
- С. Ғорлар ва унгулар номи таркибидаги сўз
- Д. Тўғри жавоб йўқ

67. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Географик объектларнинг номлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ географик объектларнинг номлари соҳасидаги ишларни тартибга солиш чора-тадбирлари ҳақида” ги қарорини қачон қабул қилинган?

- А. 2012 йили 16 октябрда
- В. 2011 йили 16 октябрда
- С. 2013 йили 16 октябрда
- Д. 2010 йили 16 октябрда

68. “Картадаги сўз” асарининг муаллифи ким?

- А. В.Никонов
- В. Э.Мурзаев
- С. А.Попов
- Д. А.Суперанская

69. Қадимий туркий топонимлар таркибидаги “балиқ” сўзи қандай маънони англатган?

- А. Шаҳар
- В. Тоғ
- С. Текислик
- Д. Тўғри жавоб йўқ

70. Қайси олим, “Араб ёзуви туфайли шаҳарлар ва бошқа объектларнинг номлари таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетди” деб ёзган?

- А. А.Беруний
- В. В.Бартольд
- С. Э.Мурзаев
- Д. Ҳ.Ҳасанов

71. Қандай ҳолларда географик номлар ажратиб ёзилади?

- А. Географик ном олдида қандайдир сифат келганда
- В. Иккинчи таркибий қисми ўсимлик номидан иборат бўлганда
- С. Иккинчи таркибий қисми қандайдир сон келганда
- Д. Барча жавоблар тўғри

72. Географик объект номининг расмий ва умумистеъмолда бир хил ёзилишини қатъийлаштириш, қонунлаштириш, дейилади.

- А. Транскрипция

- В. Стандартлаштириш
- С. Транслитерация
- Д. Трансомизация

73. Россияда қайси олимни илмий топонимика асосчиси деб ҳисоблашади?

- А. А.Востоков
- В. Э.Мурзаев
- С. Ҳ.Ҳасанов
- Д. В.Семёнов-Тяньшанский

74. Топонимик терминлар бу....

- А. Барча жой номлари
- В. Жой номлари ҳосил қилувчи терминлар
- С. Жой рельефига мос терминлар
- Д. Жой номлари таркибида қатнашиб объект турини билдирадиган терминлар

75. Ағба, довон, бел, кўтал, дўнг қайси топонимик терминлар турига мансуб?

- А. Геоморфологик
- В. Литологик
- С. Гидрологик
- Д. Ойконимик

76. Географик объектларни номлаш ва қайта номлаш бўйича вилоят комиссиясининг раиси ким?

- А. Топонимист олим
- В. Вилоят ҳокими
- С. Институт ректори
- Д. Солиқ бошқармаси бошлиғи

77. Ҳ.Ҳасанов жой номларини бунёдга келишига қараб, шартли равишда неча турга бўлган?

- А. 9 та
- В. 8 та
- С. 5 та
- Д. Тўғри жавоб йўқ

78. Метафорик номлар қаторини белгиланг.

- А. Ўлик денгизи, Ажал водийси, Борса-келмас ороли
- В. Мак-Кинли, Улан-Удэ, Улан-Батор
- С. Саҳрои Кабир, Гоби чўли, Қорақум чўли
- Д. Чирчиқ, Паркент, Ғазалкент

79. Дарё номлари билан аталган мамлакатларни белгиланг.

- А. Нигер, Сенегал, Гамбия
- В. Мовароуннаҳр, Нарпай, Пайариқ
- С. Колумбия, Бразилия, Аргентина
- Д. Индонезия, Мьянма, Вьетнам

80. Каспий денгизи қадимда қандай аталган?

- А. Хазар денгизи
- В. Хоразм денгизи
- С. Хуросон денгизи
- Д. Барчаси тўғри

81. Амударё ирмоқлари номларини белгиланг.

- А. Чирчиқ, Норин
- В. Сирдарё, Сўх
- С. Қорадарё, Чу
- Д. Вахш, Панж

82. Архипелаг бу

- А. Тўда ороллар
- В. Бир-биридан унча узоқ бўлмаган ороллар
- С. Бир бутун деб ҳисобланган ороллар
- Д. Барчаси тўғри

83. Ўзбекистондаги энг катта чўл номи.

- А. Қарши чўли
- В. Қизилқум
- С. Мирзачўл
- Д. Қорақум

84. Топонимикани фанлар тизимидаги ўрнини белгиланг.

- А. Топонимика “чегаравий” фан
- В. Топонимика интеграл илмий йўналиш

- С. Барча жавоблар тўғри
Д. Топонимика география, тилшунослик ва тарих каби фанларининг манфаати туташган жойда пайдо бўлган

85. География топонимикани деб очаси ва дояси деган хулоса кимга тегишли?

- А. Т.Нафасов
В. С.Қораев
С. М.Миракмалов
Д. Т.Эназаров

86. Географик номларни илк бор топоформантлар ёрдамида ўрганган олим ким?

- А. П.Семёнов-Тянь-Шанский
В. А.Даль
С. А.Гумбольд
Д. А.Востоков

87. Жой номлари таркибидаги тўқувчилик касбига алоқадор номни белгиланг.

- А. Парчабоф
В. Йўрмадўз
С. Чармгар
Д. Тўғри жавоб йўқ

88. Топонимик тадқиқотларда статистик усул қандай афзалликларга эга?

- А. Ном ҳақидаги тасаввурни конкретлаштиради
В. Аниқ хулоса чиқаришга кўмаклашади
С. Номларни фоиз нисбатларини чиқаришга ёрдам беради
Д. Барчаси тўғри

89. Номларда айрим элементларни такрорланиши нимадан дарак беради?

- А. Бир типга хослигидан
В. Бир хил омиллар асос бўлганлигидан
С. Этник дахлдорлигидан
Д. Тўғри жавоб йўқ

90. Топонимларни пайдо бўлиши, турғунлашиши ёки қайта номланиши қандай ўзгаришлар билан боғлиқ?

- А. Сиёсий
- В. Иқтисодий
- С. Ижтимоий
- Д. Барча жавоблар тўғри

91. Топонимларни ёнма-ён келиши, уларни бир-бирига нисбатан ном олиши қайси қонуният маҳсулидир?

- А. Халқона этимология
- В. Қаторлар қонуни
- С. Ўзлашма номлар қонунияти
- Д. Нисбий негативлик қонунияти

92. «Аҳоли пунктларининг маҳаллий номларида географик манзара акс этади» номли асар муаллифини аниқланг.

- А. Ҳ.Ҳасанов
- В. Э.Мурзаев
- С. В.Семенов-Тянь-Шанский
- Д. В.Бартольд

93. Топонимик тадқиқотларда кўпроқ тарихий усулни қўллаш тарафдори бўлган олим ким?

- А. Е.Попелов
- В. С.Қораев
- С. А.Попов
- Д. Т.Нафасов

94. Африка қитъасининг номи қандай маънога эга?

- А. Африги (“ғорда яшайдиган одамлар”) қабиласи номи билан боғлиқ.
- В. Афри (грекча) – сўзи совуқ эмас маъносини англатади
- С. Африка номи сайёҳ кашф этган
- Д. Тўғри жавоб йўқ

95. Антарктидани қайси давлатнинг сайёҳи очган?

- А. Франция
- В. Италия
- С. Германия
- Д. Россия

96. Австралия сўзи қандай маънога эга?

- А. Номаълум ер
- В. Жанубий ер
- С. Жанубий мамлакат
- Д. Жанубий орол

97. Американи “Янги дунё” деб аташни ким таклиф қилган?

- А. А.Веспуччи
- В. М.Вальдземюллер
- С. С.Кабот
- Д. Х.Колумб

98. Жиззах сўзининг луғавий маъносини белгиланг.

- А. Сўғд тилида “кичик қалъа”
- В. Туркий тилда “зах жой”
- С. Араб тилида “иссиқ жой”
- Д. Луғавий маъноси аниқ эмас

99. “Жарбоши” номи қайси қонуният маҳсулидир?

- А. Нисбий негативлик
- В. Сохта этимология
- С. Топонимик позитивлик
- Д. Ўзлашма номлар

100. Топонимик тадқиқотларда картографик методни кенг қўллаган олим ким?

- А. Е.Поспелов
- В. Н.Надеждин
- С. А.Попов
- Д. В.Никонов

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	4
-------------	---

I - БОБ. ТОПОНИМИКАНИНГ УМУМИЙ ҚОНУНИЯТЛАРИ

1 - мавзу

1.1. Топонимиканинг вазифаси ва фанлар тизимидаги ўрни	6
1.2. Топонимиканинг асосий ривожланиш босқичлари	13

2 - мавзу

2.1. Топонимика фанининг тадқиқот усуллари	25
2.2. Географик объектларни номлаш қонуниятлари	33

3 - мавзу

3.1. Топонимларнинг пайдо бўлиш сабаблари	42
3.2. Топонимика ва халқ географик терминлари	51

4 - мавзу

4.1. Топонимик формантлар, типлар ва моделлар	63
4.2. Бирламчи ва иккиламчи топонимлар. Кўчма ва метафорик топонимлар	69

5 - мавзу

5.1. Географик номлар трансформацияси	78
5.2. Анъанавий номлар	83

6 - мавзу

6.1. Географик объект ўрнини белгиловчи топонимлар	88
6.2. Эпотопонимлар. Трансонимизация. Норасмий номлар	94

II - БОБ. ГЕОГРАФИК НОМЛАРНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

7 - мавзу

7.1. Топонимлар классификацияси турлари	102
7.2. Географик номларнинг стратиграфик (тарихий) қатламлари	108

8 - мавзу

8.1. Табиий - географик омиллар асосида шаклланган топонимлар	119
---------------------------------------------------------------------	-----

9 - мавзу

9.1. Антропотопонимлар	138
9.2. Этнотопонимлар	144

10 - мавзу

10.1. Моддий ишлаб чиқариш билан боғлиқ топонимлар	151
10.2. Савдо-транспорт ва диний эътиқодлар билан боғлиқ топонимлар ...	159

III - БОБ. АМАЛИЙ ТОПОНИМИКА

11 - мавзу

11.1. Географик карталарда топонимларнинг асосий конверсия тамойиллари	168
11.2. Топонимика ва жаҳон тиллари	178

12 - мавзу

12.1. Географик номларнинг ёзиш қоидалари ва грамматик хусусиятлари	183
12.2. Топонимларнинг ёзилишини стандартлаштириш муаммолари	193

13 - мавзу

13.1. Географик номларни муҳофаза қилиш зарурияти	199
13.2. Топонимикани жамиятдаги амалий аҳамияти	206

IV - БОБ. МИНТАҚАВИЙ ТОПОНИМИКА

14 - мавзу

14.1. Қитъалар, дунё океанлари ва уларнинг қисмларини номлари	211
---------------------------------------------------------------------	-----

15 - мавзу

15.1. Осиё топонимияси	224
------------------------------	-----

16 - мавзу

16.1. Европа топонимияси	244
--------------------------------	-----

17 - мавзу

17.1. Африка топонимияси	266
--------------------------------	-----

18 - мавзу

18.1. Шимолий Америка топонимияси	280
18.2. Жанубий Америка топонимияси	294

19 - мавзу

19.1. Австралия, Океания, Антарктида топонимияси	303
Хулоса	316
Глоссарий	319
Адабиётлар	322
Илова	327
Тест топшириқлари	338
Мундарижа	353

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие	4
-------------------	---

РАЗДЕЛ I. ОБЩИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ ТОПОНИМИКИ

Тема № 1

1.1. Предмет и место топонимики в системе наук	6
1.2. Основные этапы развития топонимики	13

Тема № 2

2.1. Методы топонимических исследований	25
2.2. Закономерности номинации географических объектов	33

Тема № 3

3.1. Причины возникновения топонимов	42
3.2. Топонимика и народные географические термины	51

Тема № 4

4.1. Топонимические форманты, типы и модели	63
4.2. Первичные и вторичные топонимы. Топонимы-мигранты. Метафора в топонимии	69

Тема № 5

5.1. Трансформация географических названий	78
5.2. Традиционные названий	83

Тема № 6

6.1. Пространственная топонимика	88
6.2. Эпотопонимы. Трансонимизация. Перифраза в топонимии	94

РАЗДЕЛ II. КЛАССИФИКАЦИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

Тема № 7

7.1. Виды классификаций топонимов	102
7.2. Стратиграфические пласты географических названий	108

Тема № 8

8.1. Топонимы отражающие природно-географические условия	119
----------------------------------------------------------------	-----

Тема № 9

9.1. Антропотопонимы	138
9.2. Этнотопонимы	144

Тема № 10

10.1. Производственные топонимы	151
10.2. Торгово-транспортные и религиозно-культовые топонимы	159

РАЗДЕЛ III. ПРАКТИЧЕСКАЯ ТОПОНИМИКА

Тема № 11

11.1. Основные принципы конверсии топонимов на географических картах	168
11.2. Топонимика и языки мира	178

Тема № 12

12.1. Грамматические особенности и правописание географических названий	183
12.2. Проблемы стандартизации топонимии	193

Тема № 13

13.1. Охрана географических названий	199
13.2. Практические значения топонимики в обществе	206

РАЗДЕЛ IV. РЕГИОНАЛЬНАЯ ТОПОНИМИКА

Тема № 14

14.1. Номинация континентов, мирового океана и его частей	211
-----------------------------------------------------------------	-----

Тема № 15

15.1. Топонимия Азии	224
----------------------------	-----

Тема № 16

16.1. Топонимия Европы	244
------------------------------	-----

Тема № 17

17.1. Топонимия Африки	266
------------------------------	-----

Тема № 18

18.1. Топонимия Северной Америки	280
18.2. Топонимия Южной Америки	294

Тема № 19

19.1. Топонимия Австралии, Океании, Антарктиды	303
------------------------------------------------------	-----

Заключение	316
Глоссарий	319
Литература	322
Приложение	327
Тесты	338
Оглавление.....	353

CONTENTS

Introduction	4
--------------------	---

SECTION I. GENERAL CONSISTENT PATTERNS OF TOPONYMY

Chapter 1

1.1. The subject matter of toponymy and its role among other sciences structure	6
1.2. The main stages of development of the toponymy	13

Chapter 2

2.1. The methods of toponymical researches	25
2.2. The consistent patterns of naming geographical objects	33

Chapter 3

3.1. The reasons of origin of toponymy	42
----------------------------------------------	----

3.2. Toponymy and folk geographical terms	51
-------------------------------------------------	----

Chapter 4

4.1. Toponimical formats, types and models	63
4.2. The primary and secondary toponyms. Migrant - toponyms. The metaphorical toponyms	69

Chapter 5

5.1. Trasformation of geographical names	78
5.2. Traditional naming	83

Chapter 6

6.1. The dimensional toponymy	88
6.2. Epochtoponyms. Transonimisation. The periphery in toponymy	94

SECTION II. THE CLASSIFICATION OF GEOGRAPHICAL NAMES

Chapter 7

7.1. The types of classification of toponyms	102
7.2. Stratigraphical layers of geographical names	108

Chapter 8

8.1. Toponyms reflecting in natural - geographical conditions	119
---------------------------------------------------------------------	-----

Chapter 9

9.1. Antroponyms	138
9.2. Etnotoponyms	144

Chapter 10

10.1. The derivative toponyms	151
10.2. Trade - transportal and religion - cultural toponyms	159

SECTION III. PRACTICAL TOPONYMY

Chapter 11

11.1. Main laws of conversion of toponyms into geographical maps	168
11.2. Toponyms and the world languages	178

Chapter 12

12.1. The grammatical features and spelling of geographical names	183
12.2. The problems in spelling standartization of topoyms	193

Chapter 13

- 13.1. The protection of geographical names 199
- 13.2. The practical meanings of toponymy in society 206

SECTION IV. REGIONAL TOPONYMY

Chapter 14

- 14.1. The nomination of continents, oceans and their parts 211

Chapter 15

- 15.1. The Toponymy of Asia 224

Chapter 16

- 16.1. The Toponymy of Europe 244

Chapter 17

- 17.1. The Toponymy of Africa 266

Chapter 18

- 18.1. The Toponymy of the North America 280
- 18.2. The Toponymy of the South America 294

Chapter 19

- 19.1. The Toponymy of Australia, Oceania, Antarctica 303

Conclusion 316

Glossary 319

Bibliography 322

Application 327

Tests 338

Contents 353